

ԵՐԵՎԱՆԻ «ՀՐԱԳՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ» ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՍԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԿԱՐԼԵՆ ԴԱՆԼԱՔՅԱՆ

ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԼԵՆ ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ

Պատկերված է ըստ
Գրականության

ՀԱՄԱՐԱՐԱՆ

ՀՏ ԳՏԻՄԱՑ
(ԴՏ) ԶԲ
ԷԼԴ

ՀՏԲ
ՐԱՍԲ
Բ

ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(համառոտ ակնարկ)

Երևան 2004

ԳՐԱՆՈՒՄԻ

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(23)
Դ 133

Գիրքը տպագրվել է պետական
աջակցությամբ

Դ 133 Դալլաքյան Կարլեն Լևոնի
Յայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ). – Եր.: Ձանգակ–97,
2004, 288 էջ:

Գրքում համառոտ շարադրված է Ժամանակակից հայ Սփյուռքի պատմությունը՝
գոյավորումից մինչև մեր օրերը: Ներկա հրատարակությունը նույն համալսարանի 1998 թ.
հրատարակած աշխատության վերամշակված և ընդլայնված տարբերակն է:

Դ $\frac{0503020913}{0003(01)} 2004$

ԳՄԴ 63.3(23)

ISBN 99930 – 2 – 854 – 1

© Դալլաքյան Կ. Լ.,
© «Ձանգակ–97» հրատարակչություն

ՆԱԽԱԳԱՆ

Դեռևս պատմության խորքերում հայ ժողովուրդը երբեմն-երբեմն ստվար զանգվածներով բնակություն է հաստատել օտար երկինքների տակ: Դա տեղի է ունեցել մի շարք պատճառներով, որոնց թվում հիմնականը հարազատ տարածքներից նրա բռնավտարումն էր կամ բռնի ուժով վերաբնակեցումը ուրիշ երկրներում: Հայաստանը նվաճած այլազան ցեղախմբերի ձեռքով: Եղել են նաև տնտեսական, առևտրական հանգամանքներ և ուրիշ, համեմատաբար «խաղաղ» շարժառիթներ: Նոր վայրերում, իբրև կանոն, հայությունը ստեղծել է հավաքական գոյության պահպանման միջոցներ, զարկ է տվել թե՛ իր արտադրողական ուժերին, թե՛ կրթանշակությանը գործին: Հավաքական գոյության այդ վայրերն էլ մեր պատմագրությունը կոչել է հայոց գաղթավայրեր, որոնց պատմությունը լրջորեն ուսումնասիրված է և հրապարակված հայ գիտնականների կողմից:

XX դարի տասական թվականներին հայոց գաղթավայրերը համալրեց և նորերը ստեղծեց մի խոշոր ալիք ևս: Թուրքիայում հայերի ֆիզիկական բնաջնջման պետական քաղաքականության հետևանքով ամբողջովին հայաթափվեց Արևմտյան Հայաստանը: Ոչնչացվեց կամ բռնավտարվեց 1,5–2,0 միլիոն հայություն: Ձափվեց և քալանի մատնվեց նրանց ինչքն ու ունեցվածքը: Թուրքերի ձեռքով կատարվեց մի անօրինակ հանցագործություն մարդկայնության հանդեպ, որը շատ տարիներ հետո միայն պիտի որակվեր «ցեղասպանություն» («գենոցիդ»):

Հենց նույն տասական թվականների վերջերին Արևելյան Հայաստանում իրականություն դարձավ հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: 1918 թվականի մայիսին հռչակվեց անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այնուհետև հայոց պետականությունը շարունակվեց Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության ձևով 1920 թվականից ի վեր:

Առաջին և երկրորդ հանրապետություններին 1990 թվականին փո-

խարհնելու եկավ Հայաստանի Երրորդ անկախ Հանրապետությունը: Այսպիսով՝ պատմական Հայաստանի այդ վերջին հողակտորի վրա վերընձույզվեց հայոց ազգային կյանքը: Հայության անսակարկելի կամքով երկիրը գործվանքով կոչվեց Մայր Հայրենիք: Ի տարբերություն նախորդող մի քանի դարերի՝ ստեղծվեց որակական նոր կացություն: Հայությունը փաստորեն ունեցավ կենտրոնաձիգ մի խարխախ, որից դուրս ն որի շուրջ՝ աշխարհով մեկ ցրված զանգվածներ, իբրև ցեղասպանությունից մազապուրծ բեկորներ: Մայր Հայրենիքից դուրս ծվարած այս գաղթօջախներն էլ կոչվեցին Սփյուռք: Սույն եզրը պայմանականորեն տարանջատում է ներկայիս գաղթօջախները պատմական գաղթավայրերից:

Կենտրոնաձիգ ուժի՝ հայոց պետականության գոյությունն էլ բնորոշում է արդի Սփյուռքի քաղաքական հատկանիշը: Ի տարբերություն նախորդ դարերի ցրոնքի՝ աշխարհով մեկ սփռված հայությունն այսօր ունի իր քաղաքական հենարանը: Հետևաբար, արդի Սփյուռքն էլ իր հերթին հնարավորին չափ օժանդակում է հայոց պետականության ամրապնդմանը՝ հավաքական ազդեցություն գործադրելով իր բնական երկրների ու Հայաստանի միջպետական հարաբերությունների բնականոն ընթացքի վրա, ինչպես նաև հայության համազգային խնդիրների նկատմամբ օտար տերությունների դիրքորոշման վրա: Այս հանգամանքն նս որոշակիորեն տարբերակում է արդի Սփյուռքը իբրև լուրջ քաղաքական առանձնահատկություն:

Ամառի ջրծղակապար քրվար մոլորմնաձևից մայրապատ դար XX դարի ղրջ ղրվար նույնպիսի մե ամ ցրյ... ***

Հայ Սփյուռքի պատմության խորապես ընկալման համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին հստակ պատկերացում ունենալ, թե ինչու տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում, որի հետևանքով էլ վերջին հաշվով, առաջացավ ժամանակակից հայկական Սփյուռքը:

XV դարից ի վեր Օսմանյան կայսրությունը տանում էր հանդուրժողական քաղաքականություն երկրում բնակվող ազգային էթնիկական փոքրամասնությունների զանգվածային գոյության հարցում: Դա, վերջին հաշվով, բացատրվում էր տնտեսական պատճառներով, քանի որ նվաճողների համար հիմնական արտադրողական ուժը հենց այդ զանգվածն էր:

Աստիճանաբար, սակայն, սեփական տնտեսական դիրքի ամրապնդ-

մանը զուգընթաց, օսմանականության գաղափարախոսությանը փոխարինելու էր գալիս բուն ազգայնական թուրքականության հավատամքը: Այդ պրոցեսը հատկապես արագացավ XIX դարի ընթացքում, երբ կայսրությունում ծավալվեցին ազգային-ազատագրական շարժումներ: Հույները, սերբերը, բուլղարները, ռումինները և ուրիշ եթնիկական փոքրամասնություններ հասան հաջողության: Եվրոպայում «հիվանդ մարդ» հորջորջված կայսրությունը կանգնած էր փլուզման եզրին: Օսմանականության փոխարեն թուրքականության ազգայնական գաղափարախոսության որդեգրումն էլ կոչված էր փրկելու երկիրը:

1852 թ. Ձեյթունի ապստամբությունից և 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի դաշնագրից հետո հատկապես սաստկացան հալածանքները հայերի նկատմամբ: XIX դարավերջի հայկական կոտորածները, որոնց զոհ գնաց շուրջ 300 հազար մարդ, հենց թուրքականության գաղափարախոսության առաջին արյունոտ դրսևորումն էին գործնականում: Պատահական չէր, որ նույն ժամանակաշրջանում վերջնականապես ծնավորվեց այդ գաղափարախոսությունը՝ նույնիսկ ծնունդ տալով մի հատուկ «երիտթուրքական» կուսակցության: Թուրքականության գաղափարախոսության հիմնական էությունն ամփոփվում է «Թուրքիան՝ միայն թուրքերին» ազգայնական իդեալը սահմանող բանաձևի մեջ: Երկրում բնակվող մյուս բոլոր ազգային-էթնիկական փոքրամասնությունները դրված էին թուրքանալու կամ ֆիզիկապես ոչնչանալու և բռնավտարվելու երկընտրանքի առջև:

Թուրքականության գաղափարախոսությունը լրանշակվեց XX դարում ընդունելով Ազգային ուխտի ձև և վերածվելով համաթուրքականության կամ համաթուրանական գաղափարախոսության, որի վերջնական թիրախն է բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորումը մի կայսրության մեջ Ադրիատիկ ծովից մինչև Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս: Այս գաղափարախոսությունը մեր օրերում կենդանի, գործող երևույթ է, որը Թուրքիայի պետական քաղաքականության մակարդակով հետապնդվում է մանավանդ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո:

Հայ Սփյուռքի պատմությունը, վերջին հաշվով, աշխարհով մեկ ցրված հայության ազգային գոյատևության, այսինքն՝ ազգային կեցությունն ապահովող հիմնախարիսխների ու մեխանիզմների ստեղծման

ու գործողության պատմությունն է: Այնքան լայն է դաշտը, որ Սփյուռքի համապարփակ պատմությունը շարադրելու գործը դեռ ապագայի խնդիր է: Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ այսօր, երբ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումով ստեղծված են «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» ըղծալի կարգախոսը իրականության վերածելու քաղաքական հնարավորությունները, արդիական հրամայական է ժողովրդի տարբեր հատվածների կողմից միմյանց ճանաչելը: Բնականաբար, հրամայական է նաև ստեղծել սփյուռքահայության անցած ուղին և ներկա կացությունը գեթ ուրվագծող համակարգված մի շարադրանք, որի նկատմամբ մեծ պահանջարկ է ներկայացնում բարձր կարգի աշակերտությունը և ուսանողությունը, ուսուցչությունը, մտավորականությունը, լայն ընթերցող հասարակայնությունը:

Տարիների ընթացքում Հայաստանում հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք առնչվել են Սփյուռքի հայեցի կեցության այլազան հարցերին ու խնդիրներին: Երկար ժամանակի ընթացքում Սփյուռքի պատմության նկատմամբ վերաբերմունքի խնդիրը կրում էր գաղափարախոսականացվածության այլամերժ կնիքը, և պատմաբանների թե հասարակագետների հայացքը կաղապարված էր Ալ. Մյասնիկյանի և Աշ. Հովհաննիսյանի՝ պաշտոնական հանգամանք կրող աշխատություններով:

Խորհրդային Միությունում և, Խրուչչովի անվան հետ կապվող «ճնհալից» ի վեր, մասնավորապես, 60-ական թթ-ից, ազատամտություն է սկսվում տարածվել նաև պատմագրության մարզում, անշուշտ, որոշ սահմանների մեջ: Թեպետ, առաջվա նման, թելադրողը դեռևս գաղափարախոսական սկզբունքն էր, այնուամենայնիվ, հնարավորություն էր ստեղծվում հանրությանը ներկայացնելու ոչ միայն «աշխատավորական» կամ «առաջադիմական» տարրերի գործունեությունը, այլև հայ Սփյուռքի քաղաքական մյուս հոսանքների, մշակութային, կրթական, բարեսիրական, երիտասարդական, մարզական, հայրենակցական և ուրիշ կազմակերպությունների պատմությունն ու առօրյան: Գրվում էր նույնիսկ ՀՀ դաշնակցության մասին, սակայն, իբրև կանոն, միայն ժխտական երանգներով:

Այդ ժամանակահատվածում լույս տեսան Ս. Գասպարյանի «Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր» և Ա. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» աշխատությունները, որոնք սփյուռքահայության մասին համակարգված որոշ տեղեկություններ էին

պարունակում: Թեպետ այսօր դրանք հնացած են և ոչ առարկայական գնահատականներ են մատուցում, բայց իր ժամանակի համար Ս. Գասպարյանը և Ա. Արրահամյանը կատարեցին կածանը հարթողի մեծապես շնորհակալ և գնահատելի գործը:

Հրատարակվեցին նաև սփյուռքահայ կյանքի առանձին շերտերը կամ համայնքները հետազոտող աշխատություններ՝ Լ. Խուրշուդյանի «Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից էտապում», Հր. Սիմոնյանի «Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում», Ռ. Խաչատրյանի, Կ. Ղալլաքյանի գրքերը համապատասխանաբար բուլղարահայ և լիբանանահայ կոմունիստական մամուլի մասին, Օ. Թովուզյանի երկու հատորները Եգիպտոսի և Սիրիայի ու Լիբանանի գաղութների պատմության մասին, Ե. Հովհաննիսյանի գիրքը մերձավորարևելյան ռազմական կոնֆլիկտի մեջ հայության կացության վերաբերյալ, Հ. Մելիքսեթյանի «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը», Ձ. Ղասաբյանի «Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության», Բ. Ավագյանի գիրքը ԱՄՆ-ի հայության մասին, Հ. Փահլևանյանի «Իրանահայ համայնքը», Վ. Համազասպյանի և Ե. Մելքոնյանի աշխատությունները Հայ բարեգործական ընդհանուր միության պատմության վերաբերյալ և ուրիշ գործեր: Այդ գրականությունը եկավ ինչ-որ չափով լրացնելու արդի Սփյուռքի մասին մեր գիտելիքների աղքատիկ պաշարները:

Այսօր անհնարին է ընդունել այդ աշխատությունների մեծ մասում արծարծված շատ թեզերն ու եզրահանգումները: Բայց պատմագիտության նկատմամբ էլ պահանջվում է պատմագիտական հայացք, ամեն երևույթ իր ժամանակի և հնարավորությունների սահմաններում նժարելու անհրաժեշտություն: Եվ հենց նման մի նկատառումով էլ հարկ է նշել հիշյալ հեղինակների շնորհակալ ու գնահատելի աշխատանքը:

Անցնող տասնամյակների ընթացքում Սփյուռքում ևս հրատարակվել են բազմաթիվ գրքեր, այդ թվում և օտար լեզուներով, որոնցում բացահայտվել է այս կամ այն համայնքի, քաղաքական, մշակութային, բարեսիրական, հայրենակցական և այլ կազմակերպությունների ու օջախների անցած ուղին, արդի կացությունը: Տարբեր ժամանակներում իրենց մեծ լուծան են բերել Կարապետ Իզմիրյանը, Լևոն Չորմիսյանը, Լևոն Մոզյանը, Անդրեաս Գարամանյանը, Ջավեն Մըսըրյանը, Ժիրայր Նայիրին, Սիսակ Վարժապետյանը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Ավետիս Սանջյանը, Աիդա Բուջիգանյանը, Արա Ավագյանը, Ավետիս Եափուջյանը,

Կարախա Տեր-Եղիայանը, Ժիրայր Լիպարիտյանը, Մանուկ Յանզը, Ջապել Գաբրիելյանը, Հարոլդ Թաքուշյանը, Հակոբ Տեր-Կարապետյանը, Ռոբերտ Մայրաքը, Ռոբեր Ենպեճյանը, Խաչիկ Թեղեկոյանը, Հրաչ Տասնապետյանը, Տիգրան Գույումճյանը, Գևորգ Քարդակչյանը, Գևորգ Խոչոպյանը և շատ ուրիշներ:

Սփյուռքահայության ամփոփ պատմությունը, սակայն, դեռ չի ստեղծվել: Սույն աշխատությունը մի փորձ է լրացնելու այդ բացատը՝ հակիրճ ուրվապատկերի ձևով:

Հայ ժողովուրդը, իր պատմական ճակատագրի բերումով, այսօր Մայր Հայրենիքից՝ Հայաստանի Հանրապետությունից և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունից բացի հավաքական կղզյակների ձևով բնակվում է աշխարհի շատ երկրներում: Ընդհանուր 8–8,5 միլիոնից շուրջ 3 միլիոն հայությունն ապրում է նախկին Խորհրդային Միության սահմաններում, ևս 2,5 միլիոնի չափ բույն է հյուսել Ամերիկայի, Եվրոպայի, Մերձավոր և Հեռավոր Արևելքի, Աֆրիկայի, Ավստրալիայի երկինքների տակ: Սփյուռքահայություն ասելով՝ ավանդաբար, հասկացվել է հենց այդ վերջին՝ նախկին Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս գտնվող զանգվածը:

Բնականաբար, Սփյուռքի մասին գիտական ուսումնասիրություններն ու հրապարակումները վերաբերել են հենց այդ հատվածին: Ներկայումս, սակայն, «Սփյուռք» հասկացության տակ ընկալվում է նաև Ռուսաստանի և նորանկախ մյուս պետությունների լայնարձակ տարածքներում սփռված հայությունը, որ նախկինում հաճախ պայմանականորեն կոչվել է «ներքին սփյուռք»: Վերջինիս վերաբերող ուսումնասիրություններ գրեթե գոյություն չունեն: Մի հանգամանք, որը որոշակի խոչընդոտներ է հարուցում սփյուռքահայության պատմության ամբողջական շարադրանքի հարցում:

Ընթերցողը պետք է նկատի ունենա նաև, որ աշխարհի երկրների մեծ մասում բնակվող հայության մասին պաշտոնական ստույգ վիճակագրական տվյալներ գոյություն չունեն: Շատերում մարդահամարներ չեն եղել կամ վաղուց ի վեր չեն եղել: Ուստի ժողովրդագրական տվյալները բերվում են զնահատականի ձևով՝ հենվելով հիմնականում եկեղեցական մարմինների այս կամ այն առիթով արված հաղորդումների, ինչպես նաև մամուլում երևացող կցկտուր տեղեկատվության վրա, որն իր հերթին նույնպես հաճախ մոտավոր է:

Ջուրկ լինելով պետական հովանավորությունից՝ սփյուռքահայ շատ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Արդի Սփյուռքում հասարակական կյանքի շատ շարժընթացներ պայմանավորված են ժողովրդագրական պատկերի ներկա վիճակով, բայց մանավանդ՝ վերջին 80–90 տարիների հոլովությունում ժողովրդագրական տեղաշարժերի բնությով: Ուստի, առաջին հերթին անհրաժեշտություն է զգացվում պարզաբանել հետևյալ հարցերը՝ ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառներով ու շարժառիթներով և ո՞ր ուղղություններով կատարվեցին ժողովրդագրական զանգվածային ելքերը մինչև ժամանակավոր կամ վերջնական հանգրվաններում հաստատվելը:

Հայկական գաղթավայրերի մեծ մասը մինչև արդի Սփյուռքի ձևավորման ժամանակաշրջանը արդեն մարել էր իբրև հավաքական ազգային կեցության կերպ կամ մոտ էր վերացման: Եթե Լեհաստանի, Հունգարիայի, Ղրիմի, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում պատմական գաղութներն արդեն վերացել էին, ապա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Իրանում, Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում դեռ միտում էր ազգային անթեղված կրակը: 1915–ին ծայր առած Մեծ եղեռնի հետևանքով աշխարհով մեկ ցրված հայությունը, այսպիսով, ոչ միայն կյանք տվեց նոր գաղթօջախների, այլև նոր ազգային ավյուն հաղորդեց արդեն մարող հին ածուներին:

Ժամանակակից Սփյուռքի ձևավորումն էլ սկսվում է այն պահից, երբ Թուրքիայի սուլթանական կառավարողները, գործի դնելով «Թուրքիան թուրքերին» Ազգային ուխտը, ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի արմատական ոչնչացմանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին: Համաթուրանական ծրագրի մի վճռական մասը կազմող այդ Ազգային ուխտը շարունակվեց իրականացվել թե Արևելյան Հայաստանում մինչև 1920 թվականի աշունը, թե Արևմտյան Անադոլուում 1922 թվականի հուլյն–թուրքական պատերազմի քողի տակ, թե Հարավային Կիլիկիայում մինչև 1939 թվականը՝ Ալեքսանդրեթի Սանջաքը ֆրանսիացիների

կողմից Թուրքիային նվիրաբերելու հետևանքով: Հայ ժողովրդի մի խոշոր՝ գրեթե կեսմիլիոնանոց հատվածի տեղահանությունը նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքից, որ սկիզբ առավ 1920-ական թվականներից ի վեր Շուշիի սպանողով և, այնուհետև, Նախիջևանի հայության իսպառ պարպումով, և հանգեց Սոււզգաիթի, Բաքվի, Կիրովաբադի ջարդերին, արցախահայության նկատմամբ պետական քաղաքականության մակարդակի բարձրացրած տեռորի գործադրմանը՝ 1988-1992 թվականներին, նույնպես, առանց վարանելու, կարելի է գնահատել իբրև համաթուրքականության և նույն թուրքական Ազգային ուխտի մի էական մասը:

Թուրք-ադրբեջանական քաղաքական այդ ռազմավարությունը այսօր իսկ կենդանի գործող մեխանիզմ է, որ հեռավոր թիրախում է ազգակից երկու ցեղախմբերի տարածքային միավորումը, բնականաբար, բոլոր խոչընդոտների ֆիզիկական վերացման ճանապարհով: Նույն ռազմավարության գործող վկայությունն է հակաքրդական զանգվածային ահաբեկչությունը, որ իր ավարտին է հասել Ադրբեջանի տարածքում քրդերի բռնի ազերիացման խողովակով, և շարունակվում է Թուրքիայում քրդերին դնելով թուրքացման կամ ոչնչացման երկընտրանքի առջև:

Ադրբեջանի տարածքից բռնագաղթված հայության մի լուրջ զանգվածը լրացրեց Խորհրդային Միության սահմանների մեջ գտնվող հայության գաղթօջախները, ինչպես նաև հայտնվեց Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և այլուր:

1970-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանից քաղաքական և տնտեսական պատճառներով սկսված արտագաղթի հետևանքով Սփյուռքի, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի համայնքները համալրեց մի հոծ զանգված նս, որի կազմում լուրջ թիվ ունի հայաստանաբնակ հայությունը: Վերջին տարիների քաղաքական և տնտեսական անկայունության պատճառով Հայաստանից հեռացավ նս մեկ միլիոն մարդ: Կարելի է արձանագրել, որ քսանական թվականներից ի վեր ծայր առած հայրենադարձությունը, որը զանգվածային բնույթ ստացավ մանավանդ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, դադարել է, իսկ հակառակը՝ Սփյուռքի մեխանիկական աճի պրոցեսը դեռևս ընթացքի մեջ է:

Սփյուռքի ժողովրդագրական պատկերը դրսևորել է հարաբերական կայունություն: Ներքին միգրացիան, որոշ համայնքների ուռճացումը ուրիշների հաշվին տևաբար շարունակվող, այսօր իսկ գործող պրոցես է:

Տարբեր աղբյուրներ արձանագրում են, որ քսանական թվականներին ամբողջ սփյուռքահայության թիվը շուրջ 700 հազար էր: Եթե փորձենք գծել հայության գաղթի կորագիծը, ապա պետք է արձանագրենք 1915–1922 թվականների համար կենտրոնացում Մերձավոր Արևելքի և Արևելյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում, որոնք անմիջականորեն սահմանակից են Թուրքիային: Սա բնավ չի նշանակում, թե Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ և Ամերիկա մայրցամաք բռնագաղթված հայություն չէր գնում: Պարզապես առաջին փուլում շեշտ ընդգծվում էր հարազատ երկրին՝ պատմական Հայաստանին որքան կարելի է մոտ տարածքներում խարխախ նետելու զանգվածային հոգեբանությունը: Հայության նման ձգտումը սատարվում էր հետևյալ առարկայական պայմաններով.

Ա) Ընդունող երկրների մեծ մասը Օսմանյան կայսրության նախկին տիրույթներ էին, և բնիկ ժողովուրդները հայությանը հյուրընկալում էին հոժարակամ և բարեկամական զգացումով իբրև նույն, ընդհանուր թշնամուց տուժածների:

Բ) Հայությունն իր զանգվածով մանավանդ այդ երկրներում, ինչպես նաև շատերը նրանցից, ովքեր ավելի հեռու վայրեր էին գաղթել, իրենց կեցությունը համարում էին առժամյա՝ ակնկալելով, որ պետությունների միջազգային համագործակցությունն ահա ուր որ է պիտի ստիպի պատերազմում պարտված Թուրքիային վերադարձնել թե՛ հայրենի տարածքը, թե՛ կողոպտված ինչքն ու ունեցվածքը, և անհամբեր սպասում էին վերադարձի ավետիքին:

Գ) Պահպանելով անցյալ դարի կեսերին մշակված ազգային Սահմանադրության կարգն ու սարքը, որի հիմքում դրված էր համայնքի եկեղեցապետական վիճակը, հայությունը դյուրավ դիմագրավում էր ուժացման վտանգին: Մանավանդ արաբ մուսուլմանական շրջապատը լրացուցիչ, գրեթե վճռական գործոնի դեր էր խաղում ազգային կեցությունն ապահովելու գործում:

Երեք–չորս տասնամյակի ընթացքում հայությունն այդ երկրներում արձանագրում է հուժկու վերելք, որի վրա և խարսխվում է ազգային կեցության ամբողջ կառույցը՝ կրթական, մշակութային գործը: Եգիպտոսը, Լիբանանը, Սիրիան հանդես են գալիս իբրև ազգային կյանքի վառարաններ, որոնցում թրծված բազմահարյուր երիտասարդները կանգնում են ազգային բնագավառների՝ քաղաքական կուսակցությունների, դպրոցների, մշակութային, բարեսիրական, մարզական, երիտասարդական միությունների, եկեղեցական–համայնքային մարմինների ղեկի

մոտ, կազմում այդ օղակների հիմնական մտավորական ատաղծը՝ ամբողջ Սփյուռքի տարածքով մեկ:

Կորագիծը, սակայն, տակավ առ տակավ ցուցադրում է քաղաքականորեն անստույգ և անապահով կացություններից խույս տալու ձգտում: Թուրքիային մերձակա երկրներում քաղաքական անապահովության անհին զուգընթաց ծայր է առնում հայության գաղթը դեպի ավելի հաստատուն վարչակարգեր ունեցող պետություններ: Քսանական թվականների վերջերին Չունաստանում կենտրոնացած գաղթահայության մեծամասնությունը ցրվում է տարբեր երկրներ: Ծշմարիտ է, այստեղ թուրքական յաթաղանի սպառնալիքից զատ, որը կախվել էր հույների վրա, առավել որոշիչը տնտեսական տագնապն էր:

Երեսնական թվականներին, Ալեքսանդրեթի Սանջաքի ճակատագրի վերջնական լուծումից հիասթափված, Չարավային Ամերիկայի ճանապարհն է բռնում Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես Սիրիայում և Լիբանանում օթևանած հայության մի շոշափելի զանգվածը:

Քառասնական թվականների երկրորդ կեսերին նույն երկրամասերից դեպի Խորհրդային Չայաստան է անցնում շուրջ 100 հազար հայություն: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հաղթական ԽՍՀՄ-ը այդ պահին երևում էր իբրև քաղաքականորեն կայուն մի իրավակարգ:

Չիսնական թվականներին Եգիպտոսի, Սիրիայի և Մերձավոր Արևելքի մի շարք ուրիշ երկրների քաղաքական կյանքում սկսվում է վերիվայրումների մի տևական շրջան, որը փաստորեն բերում է ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների սահմանափակման (խոշոր դրամազլխի ազգայնացում, աշխատանքի իրավունքի սանդղահարթակի ներմուծում, որի վրա հայությանը հատկացվում էր վերջին աստիճաններից մեկը, կրթական գործի պետականացում, քաղաքական կուսակցությունների արգելում և այլն): Ծայր է առնում գաղթը հեռավոր Ավստրալիա, Կանադա և Անգլիա: Ենթադրյալներով թվականներին Ստամբուլում և Ջնյու-Նիայում կազմակերպված հունա-հայկական ջարդերի ու թալանի հետևանքով Թուրքիայից աստիճանաբար սկսում են հեռանալ հայության բեկորները՝ կենտրոնանալով Կանադայում, ԱՄՆ-ում, Շվեյցարիայում: Շարժընթացը շարունակվում է ներկայումս էլ:

Եիշտ նույն տասնամյակում և գրեթե նույնատիպ պատճառներով հայությունը սկսեց լքել Բուլղարիան և Ռումինիան, որտեղ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման տրամաբանությամբ ամբողջատիրական իշխանությունները պետական քաղաքականության մակարդա-

կի վրա իրագործում էին ազգային փոքրամասնությունների բռնաձուլումը: Հիմնական ճանապարհը տանում էր դեպի Ամերիկայի ափերը:

Յոթանասնական թվականներին Կիպրոսից հեռացավ (հիմնականում դեպի Անգլիա) հայ ազգաբնակչության գրեթե կեսը, քանի որ թուրքիան անպատիժ գրավեց վիթխարի մի հատված՝ իր արյունակիցներին հունական վտանգից պաշտպանելու պատրվակով, և հաչս մեծ տերությունների անմոռնչ կեցվածքի: Կիպրոսը հարստություն չունի և այդ իսկ պատճառով աշխարհի գորեղներից ոչ մեկին չի հետաքրքրում: Երբ 1989 թվականին Իրաքը գավթեց Քուվեյթի հողամասը (ի դեպ հայությունը այստեղից էլ ստիպված էր հեռանալ), ՄԱԿ-ը ու բոլոր մեծերը և նրանց արբանյակները վճռականորեն միջամտեցին՝ պատժելու համար նախահարձակին: Այս պարագայում վճռականը նավթի վիթխարի պաշարներն էին, որի շնորհիվ փոքրիկ Քուվեյթը, ի տարբերություն փոքրիկ և անպաշտպան Կիպրոսի, գտավ իր զորավոր պաշտպաններին: Ավագակարարո քաղաքականությունը պատժեց, բայց ոչ հանուն արդարության, այլ հանուն շահի: Պիտի բնավ չզարմանալ, որ պատժիչների շարքերում հանդես եկավ նաև ինքը՝ թուրքիան, և ոչ ոք մտաբերել իսկ չուզեց, թե նույն ավագակարարո քաղաքականությամբ նա կլլել էր Կիպրոսի համեղ պատառը և հաջողությամբ մարսում էր ճիշտ նույն պահին, երբ գեներ էր ճոճում մի ուրիշ ավագակի դեմ՝ հանուն մարդասիրության և փոքր երկրների իրավունքի:

Մերձավոր Արևելքի հայության փորձառությունը և ազգային կեցությանը սպառնացող վտանգների հոտառությունը թելադրեց հայ ազգաբնակչության հետագա արտագաղթը երկրամասից: Արաբա-իսրայելյան պարբերական պատերազմները և դյուրավառ հարաբերությունները, իսլամական հեղափոխությունը Իրանում և իսլամական արմատական շարժումները Սիրիայում ու Լիբանանում, Լիբանանի անվերջանալի քաղաքացիական պատերազմները, Իրաքա-իրանյան պատերազմը և քաղաքական այլազան մակընթացությունները և տեղատվությունները պատճառ եղան, որ լիբանանահայության գրեթե երեք քառորդը, սիրիահայության գրեթե կեսը, պարսկահայության մի շոշափելի մասը, եգիպտոսի, Իսրայելի, Իրաքի, Հորդանանի հայության որոշ հատվածներ բռնեցին Եվրոպայի (ըստ էության, նոր գաղութներ առաջացան Արևմտյան Գերմանիայում, Շվեդիայում, Դանիայում, Բելգիայում, Հոլանդիայում), Ամերիկա և Ավստրալիա մայրցամաքների ճանապարհները: Ժողովրդագրական այդ տեղաշարժը դեռ շարունակվում է: Ամբողջ

վերոշարադրյալը թելադրում է մի եզրակացություն, որի արդարացիությունը ստուգելու համար անհրաժեշտ է վերադառնալ Մերձավոր Արևելքում հայության կենտրոնացման խնդիրներին:

Բռնավտարված զանգվածները դեպի Միջագետք ճանապարհին, բնականաբար, հայտնվում էին և խարխիս նետում Սիրիա–լիբանանյան տարածքներում: Այդ հանգամանքի առարկայական պատճառները շարադրվեցին վերը: Բայց կային նաև հայկական քաղաքական մտածողության ենթակայական շարժառիթներ: Առկա էր զանազան մարմինների ու կազմակերպությունների հստակ ընդգծված տրամադրությունը հայության բեկորները ժամանակավորապես խարսխելու պատմական Հայաստանին հնարավորինս մոտ տարածքներում:

Թե՛ Ազգային պատվիրակությունը և թե՛ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը, որոնք կոչված էին Եվրոպայում մասնակցելու հայության ճակատագրին վերաբերող բանակցություններին, թեպետ շատ խնդիրներում ունեին տարածայնություններ, այդ հարցում նմանատիպ հայացք էին պաշտպանում:

1922 աշնանը թվագրված մի փաստաթղթում արտացոլված է հայկական զույգ պատվիրակությունների միասնական դիրքորոշումը: «Պատվիրակություններն այն կարծիքին են, որ առայժմ լավագույնն է հայ գաղթականները պահել Թուրքիո և Հայաստանի մերձակա պետությանց ու վայրերու մեջ,— նշված է այդ փաստաթղթում:— Անոնց այս ձևով կը հուսան, որ ա) գաղթականները կը պատսպարվին արդեն հայ գաղութներ ունեցող և նյութական տեսակետով դյուրություններ ընծայող երկիրներու մեջ, և բ) մանավանդ, եթե ապագային դյուրություններ ստեղծվեն հայ ժողովրդին իր բնագավառը վերադառնալու, անոնցմե շատեր անմիջապես կրնան մեկնիլ Հայրենիք»:

Նման կարծիքի էին նաև ազգային կուսակցությունները: ՀՀԴ «Դրոշակ» պաշտոնաթերթն, օրինակ, գրում էր քսանական թվականների վերջերին. «Խիստ կենսական և կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի ազգային–մշակութային ու քաղաքական զարգացման համար ամփոփվել Հայաստանին մոտ, արևելյան երկրներում: Այստեղ սպասել վերադարձի ժամին»: Հատկանշական է, որ «Դրոշակը» մասնավորապես նկատի ունի Սիրիան՝ իբրև հայության բնակավայր. «Ապագա նակնկալներու պահին նա առաջինը կլինի տեղից շարժվողն ու Հայրենիք մտնողը»:

Սահմանամերձ գոտիներում հայկական ազգաբնակչության կուտա-

կումը հարուցեց թուրքական հատուկ ծառայությունների անհանգստությունը: Արդեն քսանական թվականների սկզբներին, երբ առաջին հայրենադարձները փոխադրվեցին Խորհրդային Հայաստան, թուրքական մամուլը աներկմիտ գրեց, որ Թուրքիայի արևելյան սահմանների մոտ հայերի կուտակման երևույթի մեջ սպառնալիք էր տեսնում երկրի համար: Ամենածանրակշիռ քայլեր ձեռնարկվեցին Սիրիայում հայության կուտակման դեմ: Նախ՝ 1919 թ. Դամասկոսում, ապա՝ 1926 թ. Հալեպում թուրքական ծառայություններին հաջողվեց գրգռել արաբական լյուսպեն տարրերին և հայկական ջարդեր կազմակերպել: Միայն իսլամ և հայ հոգևորականության վճռական միջամտությամբ հնարավոր եղավ դադարեցնել ամբոխի վայրագությունները:

Ավելի լայն ծրագրված և խոր քողարկված քայլեր թուրքական ծառայությունները կատարեցին քսանական թվականների վերջերին և երեսնականների սկզբներին: Սիրիայում, Լիբանանում և Հունաստանում վրանաքաղաքների մեջ պատասխարկված հայության սոցիալական կացությունը անտանելի էր: Սննդամթերքի հայթայթման գործը դարձել էր անհաղթահարելի, իսկ սանիտարական պայմանները ահավոր էին: Իշխանությունները բազմիցս սպառնում էին քանդել այդ կացարանները: Ազգերի լիզայի Նանսենյան գրասենյակը, որը մասամբ հոգում էր փախստականների կարիքները, միտք հղացավ Սիրիայի հյուսիսում մի քանի գյուղ կառուցել և այնտեղ փոխադրել հիշյալ կացարաններում բնակվողների մի մասին: Ակնկալվում էր, որ նորաբնակները կզբաղվեն գյուղատնտեսությամբ և սեփական ուժերով կլուծեն իրենց սոցիալական կարիքները: Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը համաձայնեց իր օժանդակությունը բերել այս ծրագրին:

Թուրքական իշխանությունները որոշեցին ծախողել այդ ծրագիրը և ստիպել հայությանը առհասարակ հեռանալ Սիրիայից: Հորինվեց փքուն առասպել, որի ուժը անհնարինության չափի մեջ էր: Սկզբում հենց արաբական մամուլում՝ արաբների մեջ հակահայկական կրքեր բորբոքելու միտումով, ապա գերմանական, անգլիական մամուլում համաձայնության հասարակական կարծիք կազմակերպելու նպատակով, վերջապես խորհրդային մամուլում (այդ թվում և Հայաստանի) ծրագրի ծախողման գործում դաշնակիցներ շահելու ակնկալությամբ, հրատարակվեց հետևյալը: Իբր, Ֆրանսիական իմպերիալիստները (պետք է մտապահել, որ Սիրիան ու Լիբանանը Առաջին աշխարհամարտից հետո անցել էին Ֆրանսիայի մանդատի տակ), Հայ հեղափոխական դաշնակ-

ցությունը և Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը մտադիր են Սիրիայի հյուսիսում ստեղծել հայկական անկախ տերություն՝ գրավելով արաբ ժողովրդի հողերը: Այդ գործին իբր պետք է օժանդակեին ռուսական միապետական տան վտարանդի զինվորական ուժերը՝ թագաժառանգ Կիրիլի գլխավորությամբ, և Թուրքիայի հարավում գործող քրդական ապստամբական ջոկատները: Նորաստեղծ հայկական պետության խնդիրը իբր պետք է լիներ. ա) հարծակվել Թուրքիայի վրա, և բ) հարծակվել ԽՍՀՄ-ի վրա՝ Խորհրդային Հայաստանի տարածքը ազատագրելու համար:

Հավատացողներ գտնվեցին, կամ ոմանք ցուցադրեցին, թե հավատում են, որ այդ ծրագրվող գյուղերի հազիվ 15–20 հազարի հասնող բնակչությունը, կեսից ավելին՝ ծերեր ու երեխաներ, նույնիսկ արտադրության տարրական միջոցներից զուրկ, կիսամերկ ու անսվաղ, ստակ էր հարծակվելու Թուրքիայի և ԽՍՀՄ-ի վրա: Թուրքական առասպելի խայծը կլլեց նաև Հայաստանի ղեկավարությունը: 1931 թ. հոկտեմբերին հանդես եկավ Հայկոմկուսի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը, որը քննադատության կրակի տակ առավ առասպելի մեջ հիշատակված հայկական կազմակերպություններին, մասնավորապես Հայ բարեգործական ընդհանուր միությանը: Մեղադրանքներ և անվայելուչ պիտակներ հնչեցին առաջին հերթին ՀԲԸՄ-ի նախագահ Գալուստ Կյուլպենկյանի հասցեին: Կյուլպենկյանը պահանջեց հերքել անհիմն վերագրումները, բայց արդյունքի չհասնելով՝ հրաժարական տվեց ՀԲԸՄ-ի նախագահի պաշտոնից 1932 թ. պարիլին:

Նանսենյան գրասենյակի ծրագիրը ոչ միայն ձախողվեց, այլև ծայր առավ Սիրիայից հայության ելքի պրոցեսը՝ հիմնականում դեպի Հարավային Ամերիկայի երկրներ: Թուրքական հատուկ ծառայությունները, Սիրիայում հասնելով հաջողության երկրի հայաթափության հարցում, ձեռք բերեցին լուրջ փորձառություն: Ժամանակակից Թուրքիան շրջապատող բոլոր տարածքների հայաթափությունը, որը տեղի ունեցավ XX դարում և շարունակում է ընթանալ նաև մեր օրերում, կողմնակի կերպով վկայում է, որ սիրիական փորձառությունը դարձել է պետական քաղաքականության հիմք: Որևէ տարածքի հայաթափությունն ունի իր կոնկրետ պատճառները, որոնք անմիջական առնչություն չունեն Թուրքիայի հետ: Բայց զարմանալի օրինաչափությամբ մեկը մյուսի հետևից հայաթափվում են Սև ծովը (իսկ Թուրքիան Սև ծովի հարավում է) լայն շրջանագծով շրջապատող տարածքները: Պատմության իրոք որ զար-

մանալի տրամաբանությամբ Մեծ եղեռնից ի վեր անցած տասնամյակների ընթացքում անընդհատ ու անընդհատ արագացող ու ահազնացող տեմպերով հայաթափվում են հենց հայ ժողովրդի բնօրրանը՝ Հայաստան աշխարհը շրջապատող տարածքները: Պրոցեսն ընդգրկել է նաև արևելահայությանը: Նախիջևանի պարպումը, արցախահայության բռնի տեղահանման քաղաքականությունը, բուն իսկ Արևելյան Հայաստանից սկսված արտագաղթը դրա վկայությունն են: Արդյոք այս ամենը առարկայակա՞ն երևույթ է, արդյոք առկա չէ՞ այստեղ Թուրքիայի ենթակայական կամքը՝ հայության պոտենցիալ հավակնություններից, համապատասխանաբար՝ նաև պոտենցիալ վտանգից իրենց ապահովագրելու քաղաքականությունը: Թերևս պատմությունը հետագայում պարզություն կմտցնի խնդրո առարկայի մեջ: Այսօր, սակայն, հստակ է մեկ կետ. Թուրքիան, ուրեմն և իր արյունակիցները, սատար են գտնում մեծ տեղությունների մոտ, որոնք գիտակցաբար, թե ոչ, նպաստում են համաթուրանական ազգայնական իդեալի իրականացմանը: Ինչո՞վ բացատրել, օրինակ, ԱՄՆ-ի կառավարության պատրաստակամությունը յոթանասնական թվականների կեսերին նյութական մեծ ծախսումների զնով լիբանանահայությանը Ամերիկա փոխադրելու կամ Խորհրդային Հայաստանից արտագաղթողների առջև դռները լայնորեն բացելու, նրանց «փախստականի» հանգամանք շնորհելու, համապատասխանաբար նյութական լուրջ աջակցություն տալու գործում, երբ նույն ժամանակահատվածում երկիրը ամուր կողպել էր դռները ուրիշ ազգային փոքրամասնությունների (հրեաներից բացի) առջև: Միայն ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ այդ տարիների հակամարտությամբ, թե՞ դա, իրական փաստ լինելով, սուկ քողածածկ էր:

Ինչպե՞ս բացատրել ԽՍՀՄ իշխանությունների «չեզոք» դիրքորոշումը Նախիջևանի պարպման երկարատև ընթացքում, երբ ստալինյան ամբողջատիրության պայմաններում մտացածին հանցանքների մեղադրանքով պատժվում և աքսորվում էին նույնիսկ ամբողջ ազգեր ու ժողովուրդներ, իսկ հայության փաստական ցեղասպանությունը Նախիջևանում չարժանացավ ոչ միայն քաղաքական գնահատականի, այլև սոսկական արձանագրման: Ինչպե՞ս բացատրել կենտրոնական իշխանությունների հանցագործ թողտվությունը 1988-1989 թվականներին Ադրբեջանի տարածքում կազմակերպված հայկական ջարդերի առթիվ կամ ուղղակի մեղսակցությունը Արցախի հայության բռնի տեղահանման գործում: Արդյո՞ք միայն Հայաստանի Անկախության հռչակագ-

րի հարուցած ռիսկը և անհնազանդներին պատժելու ցանկությամբ, թե՛ սա էլ սոսկ մեր սահմանափակ ընկալման պտուղն է՝ որքան էլ որ արդարացի, բայց զեթ մասամբ՝ ինքնախարկանք:

Այսպիսով՝ սփյուռքահայության ժողովրդագրական տեղաշարժի կորագիծը համառորեն ուղղվում է դեպի արևմտյան քաղաքակրթությունները: Այս շարժումը, որ բերում է ֆիզիկական ապահովություն և տնտեսական կայունություն ու բարգավաճում, ազգային կեցության զետեմի վրա հղի է մի շարք վտանգավոր անպատեհություններով, որոնք նպաստում են ուժացման պրոցեսի արագացմանը:

Ա) Տասնյակ տարիների ընթացքում, մի քանի սերունդների ջանքերով, նյութական վիթխարի զոհողությամբ ստեղծված ազգային-մշակութային կեցության համակարգի ֆիզիկական տեղաշարժ տեղի չի ունենում ժողովրդագրական տեղաշարժին զուգահեռ: Հին խարիսխները մնում են Մերձավոր Արևելքում իբրև, լավագույն դեպքում, ազգային կալվածներ, բայց առանց խոշոր զանգվածի, իսկ նոր խարիսխների ստեղծումը կպահանջի տևական ժամանակահատված՝ նկատի առնելով մանավանդ փոփոխված իրադրությունը:

Բ) Հայությունը Մերձավոր Արևելքում արմատներ ձգեց առանց լուրջ մշակութային տազնապների: Ընդունող հասարակությունը՝ նորերս ազատագրված օսմանյան բռնապետության կապանքներից, նույնպես ապրում էր ազգային-մշակութային ինքնահաստատման մի շարժընթաց, որպիսին վիճակվեց նաև բռնագաղթված հայությանը: Զարգացումը տեղի էր ունենում զուգահեռ, այլև հաշտ մակարդակների վրա:

Արևմտյան քաղաքակրթությունների շրջապատում կացությունը փոխվում է: Հայության ազգային-մշակութային ինքնահաստատումը իրեն դեմ հանդիման գտնում է ընդունող հասարակության հզոր մշակութային, որն առարկայականորեն ճնշիչ, մամլիչ ազդեցություն է գործում: Բնավ պատահական չէ, որ նախորդ սերունդների գաղթականությանը այդպես էլ չհաջողվեց ստեղծել ազգային-մշակութային կեցության այնպիսի գորավոր կառույց, ինչպիսին Մերձավոր Արևելքում էր:

Ազգապահպան մեխանիզմի այս հիմնարար օղակներից մեկի թուլացումը, հետևաբար, նշանակում է ուժացման շարժընթացի զորացում:

Գ) Վերանում կամ գրեթե վերանում է կրոնական գործունի արգելակիչ նշանակությունը: Մուսուլմանական շրջապատում, որքան էլ որ բարեկամական էին ընդունող հասարակության տրամադրությունները, հայապահպանության մեխանիզմը գործում էր շատ ավելի դյուրին հենց

նույն այդ շրջապատի հակադարձության տրամաբանությամբ: Արևմտյան քրիստոնեական շրջապատը մերժում է նման արգելակի գոյության իրավունքն իսկ: Ազգային կամ կրոնական սահմանափակումների, հալածանքների բացակայությունը բթացնում կամ վերացնում է ազգային ինքնապաշտպանության բնազդները:

Դ) Արևմուտքի թե Արևելքի բոլոր հայկական համայնքներում էլ գործում է եկեղեցին իր նվիրապետական կարգուկանոնով: Բայց որքան տեղաշարժ է կատարվում դեպի արևմտյան քաղաքակրթությունների շրջանակները, այնքան ավելի սկսում է գործնականում նվազել եկեղեցապետական համակարգի կարողությունը: Աշխարհիկ ուժերն իրենք են անմիջականորեն տնօրինում համայնքի գրեթե բոլոր հարցերը՝ հաճախ եկեղեցուն վերապահելով միակ ու եզակի դերը՝ հավատի ծառայությունը: Ընդունող հասարակության հայացքում առաջադիմական այս երևույթը ժամանակակից փուլում բացասական է անդրադառնում հայ ազգային փոքրամասնության համայնքային կյանքի կազմակերպման վրա: Եկեղեցին զրկվում է պատմական զարգացման ընթացքում ձեռք բերած աշխարհիկ առաքելություններից: «Չայոց առաջնորդ», «ազգապետ» և նման կարգի իմացքները շարունակում են գոյություն ունենալ առանց նախկին բովանդակության: Պատահական չէ, որ արևմտյան քաղաքակրթությունների շրջապատում հայկական գրեթե բոլոր համայնքները զուրկ են ազգային միասնական համայնքային մարմիններից, կամ էլ, երբ նման մարմինները ստեղծված են եկեղեցու հովանու ներքո, նրանք գործնականում անզոր են լուրջ ազդեցություն գործելու ազգային կյանքի վրա: Ու նաև հենց այդ պատճառով Արևմուտքի հատկապես հայահոծ համայնքներում տիրում է ազգային-կազմակերպական քաոս: Նոր շրջանի ժողովրդագրական տեղաշարժերը ավելի են զորացնում խառնաշփոթը, քանի որ «նորեկների» տեղայնացումը չի անցնում առանց «հնարնակների» հետ անցանկալի բախումների՝ ոչ միայն տնտեսական, այլև հենց ազգային կյանքի կազմակերպման գետնի վրա:

Ե) Արդի Սփյուռքի ամենաբնութագրական հատկանիշը հայության քնեռացումն է երկու կենտրոններում՝ Ռուսաստանում և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Ընդ որում, առաջին և հիմնական կենտրոնը՝ Չայաստանը, ժողովրդագրական առումով տանում է մյուս երկու կենտրոնների մատակարարի դերը: Նման երևույթը խիստ աննպաստավոր է ամբողջ հայության հետագա ճակատագրի համար, քանի որ հստակ պետք է ընկալել և յուրացնել, թե հայ ժողովրդի ազգային-էթնիկական

ինքնության պահպանման վճռական գործոնը հայության պատմական հայրենիքի այս վերջին հողակտորի՝ Հայաստանի Հանրապետության Արցախի հետ միասին, պահպանումն է: Սփյուռքահայության հիշյալ բնեռների գոյությունը աշխարհիս երկու հզոր տերությունների տարածքներում նպաստավոր չէ նաև ազգային միասնության իրականացման տեսակետից, հենց նույն տերությունների հնարավոր մրցակցության բերումով:

Այսպիսով՝ Սփյուռքի ժողովրդագրական հարաշարժուն պատկերն ունի հստակ արտահայտված մի միտում՝ առավել կենտրոնանալ աշխարհիս քաղաքականորեն ամենակայուն երկրներում: Կան, անշուշտ, կայուն իրավակարգ ունեցող ուրիշ երկրներ, ուր հայությունը կարող էր կենտրոնանալ (նման փորձեր բազմիցս արվել են և շարունակում են արվել), բայց դրանցից շատերը, ինչպես, օրինակ, Անգլիան, Կանադան, Ավստրալիան միգրացիայի առջև խիստ սահմանափակումներ են դնում: Մեր օրերում Սփյուռքի ժողովրդագրական պատկերն ունի հետևյալ տեսքը (մոտավոր տվյալներով):

Ուսաստան	2000000—2500000
Նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններ	600000—700000
ԱՄՆ	1000000—1200000
Ֆրանսիա	400000—450000
Իրան	100000—150000
Հարավային Ամերիկա (Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, Վենեսուելա)	100000—125000
Կենտրոնական Եվրոպա (Գերմանիա, Ավստրիա, Իտալիա, Շվեդիա, Բելգիա, Հոլանդիա)	70000—80000
Լիբանան	50000—60000
Սիրիա	60000—70000
Մերձավոր Արևելք և Աֆրիկա (Իրաք, Եգիպտոս, Հոլդանան, Պարսկական ծոցի երկրներ, Սուդան)	20000—30000
Արևելյան և Հարավարևելյան Եվրոպա (Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Կիպրոս)	25000—30000
Կանադա	30000—40000
Անգլիա	25000—30000
Ավստրալիա	25000—30000
Թուրքիա	50000—60000

Յրված հայություն կա նաև աշխարհի շատ ուրիշ երկրներում, սակայն, փոքր թվով և, իբրև կանոն, առանց կազմակերպված ազգային կյանքի: Եթե կլորացնելու լինենք տեղեկատու աղյուսակում բերված թվերը (մինևնույն է՝ ստույգ վիճակագրություն գոյություն չունի), ապա կարելի է ասել, որ Սփյուռքի հայության ընդհանուր թվաքանակը տատանվում է 4,5 միլիոնից 5,5 միլիոնի միջև: Նկատի առնելով նաև Հայաստանում (Հայաստանի Հանրապետություն + Արցախ) ազգաբնակչության 3,0 միլիոնից 3,2 միլիոն թիվը (վիճակագրական տվյալները դեռևս հրապարակված չէին սույն գրքի խմբագրման պահին, բայց դատելով 2003 ընտրություններին քվեի իրավունք ունեցողների թվից, վերը բերված գնահատականը շատ մոտ է իրականությանը)՝ կարելի է անվարան ասել, որ արդի Սփյուռքում բնակվող հայերի թիվը գրեթե կրկնակի անգամ մեծ է հայաստանաբնակների թվից:

2. ՀԱՅՐԵՆԻԷ-ՍՓՅՈՒՌԷ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՈՒՆԵՆԵՐԸ

Սփյուռքահայության պատմության ամբողջական հոլովույթը, առանձին փուլերում ու դրվագներում նրա ելևէջները ոյուրավ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ամբարվելիք գիտելիքների հիմքում նախապես դնել Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բնույթի իմացությունը, քանի որ հենց այդ հարաբերությունները տարբեր փուլերում մեծապես նպաստել կամ ընդհակառակն, խոչընդոտել են Սփյուռքի, նրա հասարակական-քաղաքական ուժերի զարգացմանը, ներքին պայքարների զորացմանը կամ թուլացմանը, ազգապահպան մեխանիզմի գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը:

1918-1920 թվականների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունը ժամանակ չունեցավ քիչ թե շատ ծավալուն հարաբերություններ հաստատելու համար Սփյուռքի հետ, քանի որ երկրի պաշտպանության խնդիրը գերակայում էր քաղաքականության բոլոր մարզերում: Պատահական չէր, որ հայոց գաղթաշխարհին հասցեագրված հիմնական ձեռնարկումը ամբողջովին պաշտպանական բնույթի էր: 1919 թվականին

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հանգանակություն կազմակերպեց «Ռազմական փոխառություն» անվան տակ, և վարչապետ Ալ. Խատիսյանը մեկնեց արտասահմանի հայկական գաղթօջախներ՝ գործը հաջողությամբ զլուխ բերելու համար: 20 միլիոն դոլարի ծրագիրը գերակատարվեց: Ձեռնարկվեցին նաև ռազմական նպատակների այլ քայլեր, ինչպես, օրինակ, Հայաստանի համար ռազմական մի քանի օդանավ գնելու ծրագիրը: Բայց գրեթե բոլոր քայլերը վերջնական դրական արդյունքի չհասան:

Կայուն կապեր Սփյուռքի հետ հաստատվեցին Երկրորդ հանրապետության՝ Խորհրդային Հայաստանի տարիներին, 1920 թվականի աշնանից մինչև 90-ական թվականների սկզբները:

Պաշտոնական քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանը երբեք չի համարել ամբողջ հայության հայրենիքը: Դավանվում էր մի թեզ, ըստ որի՝ ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում երկիրը հռչակվում էր բանվորագյուղացիական: Այսինքն՝ մնացած դասակարգերն ու դասերը օտարված էին ազդարարվում: Հենց դասակարգային մոտեցումն էլ եղավ այն առանցքը, որի վրա քսանական թվականների կեսերից ի վեր կառուցվեց ու տասնյակ տարիներ իրականացվեց հայրենիքից դեպի Սփյուռք հասցեագրված քաղաքականությունը: Ճշմարիտ է, վաթսունական թվականներից ի վեր շեշտերը փոխվեցին, առաջացավ նոր որակ, բայց առանցքազաղափարը՝ դասակարգայնությունը, մնաց իբրև կողմնորոշիչ: Այս վերջին խնդրին դեռ կանդորադառնանք:

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները վերապրել են չորս հիմնական շրջան, որոնց համար ընդհանուրը Հայրենիքի հետ կապերը քայլ առ քայլ ընդլայնելու միտումն էր: Առանձին հանգրվաններում այդ կապերը նույնիսկ առհասարակ սեղմվել, սառեցվել կամ խզվել են, բայց պատմական տարածքի ու ժամանակի մեջ միտումը մնացել է գործող:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ: ԱՉԳԱՅԻՆ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՈՒՆՔ

Մինչև քսանական թվականների կեսերը, սակայն, մի կարճատև շրջանի համար Հայաստանի և Սփյուռքի միջև հարաբերությունները կառուցվում էին ամենաբնական ու պարզ սկզբունքի՝ էթնիկական նույնության վրա: Այսինքն՝ գործակցող զույգ կողմերն էլ պետք է հայ լինեին, առանց քաղաքական, դավանական և դասակարգային խտրականու-

թյան: Մեծ բանաստեղծ Դովի. Թումանյանը եղավ այդ սկզբունքի մշակողը, որի էությունը, Թումանյանի մտահղացմամբ, ազգային միասնության գաղափարն էր:

1921 թ. Հայաստանում սով էր տիրում: Համաժողովրդական աղետը ինչ—որ չափով դիմագրավելու համար վարչապետ Ալ. Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ), որի հիմնադիրների թվում էին ժամանակի բոլոր անվանի մտավորականները, հասարակական—քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Նախագահ է ընտրվում Դովի. Թումանյանը: ՀՕԿ—ի առաքելությունը Թումանյանը տեսնում էր շատ ավելի լայն, սովահար ժողովրդին շտապօգնություն հասցնելու սահմաններից անդին: ՀՕԿ—ի հիմնադիր ժողովին նա ներկայացնում է սփյուռքահայությանն ուղղված կոչի նախագիծը: «*Աշխարհի ամեն կողմ ցրված հայոց ժողովուրդ: Լսի՛ր,— գրում էր մեծ բանաստեղծը,— քեզ կանչում է Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն: Քեզ կանչում է Հայաստանի մայրաքաղաքում գումարված ամեն հոսանքի հայ գործիչների և գրականագետների ժողովը: Եւ գուցե երբեք դու չես լսել նրանց ձայները այսպես միացած ու միահամուռ...*»:

Շեշտն անմիջապես դնելով «միացած ու միահամուռ» հասկացությունների վրա՝ Թումանյանը կոչ է անում մի կողմ դնել քաղաքական տարածայնությունները. «*Հայ ժողովրդին սովից ազատելու և քանդված Հայաստանը վերաշինելու գործը վեր է ամեն կուսակցական տարածայնություններից*»: Նույն օրերին նա մեկից ավելի անգամ շեշտում է էթնիկական նույնության սկզբունքը: «*Հայաստանի վերաշինության գործին պարտավոր է մասնակցել,— գրում է նա,— ամեն մի հայ՝ մոտիկից սկսած մինչև հեռավոր գաղութները*»: «*Էստեղ ամեն մի հայի պետք է առաջնորդի... քաղաքացիական պարտքի խոր գիտակցությունը*»:

ՀՕԿ—ի կոչն անմիջապես արձագանք գտավ գաղթաշխարհում: Գործող չորս քաղաքական կուսակցությունները՝ ՍԴ հնչակյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Հայ ռամկավար, ազատական, հանդես եկան իրենց վերին ղեկավար մարմինների համատեղ մի հայտարարությամբ: Այս վավերագիրը առաջինն է հայ Սփյուռքի պատմության մեջ՝ իբրև հայ քաղաքական ուժերի միասնությունը փաստող իրողություն: Ճիշտ Թումանյանի կոչի ոճով կուսակցությունները դիմում են սփյուռքահայությանը. «*Լսենք հայրենիքի ձայնը*»: Ստորև այդ փաստաթուղթը.

«Բոլոր ժողովրդին»

Մեր արնաքամ ու դժբախտ հայրենիքը, այս անգամ անօթության և սովի արհավիրքներուն մատնված, կը գալարվի տանջահար, և կը մաշվի, սպառնալու նվազեցնել հույսերը մեր քաղաքական վերածնունդին ու վերականգնումին: Այս վիճակը չէր կրնար անտարբեր ձգել հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք տեսաբանական ու թաքտիքայի ինչ տարբերություններ ալ ունենային Չայաստանի քաղաքական հարցի հետապնդումին մեջ, և որքան ալ զանազան-վեին իրենց հայացքները Չայաստանի ներկա վարչաձևին նկատմամբ, մեկ էին մայր-երկրի ժողովուրդին ֆիզիքական գոյությունը անեղծ պահելու գերազանցապես մարդկային ու գերազանցապես հայրենասիրական պարտականության ու նպատակին մեջ:

Ու ահա այսօր, անոնք հրապարակ կուզան հռչակելու աշխարհին և, մանավանդ, հայ ժողովուրդին, թե իրենք միացած են ուժ տալու Չայաստանի սպառնացող սովին դեմ մղվելիք նվիրական կռիվին, անկեղծ ու անվերապահ սրտակցությամբ մը:

Հրապարակային այս հայտարարությունը հրավեր մըն է թե կուսակցական հետևողներու և թե առհասարակ ամբողջ հայ ժողովրդին քոլորվելու համար սովին դեմ կռվելու անունով վեր բռնված այս դրոշակին շուրջ:

Պատերազմելու, հաղթելու և վերածնունդը կերտելու համար հուժկու բազուկներ, ստեղծագործող մտքեր և զավակներ դիեցնող կուրծքեր պետք են: Ո՛ր պիտի գտնենք զանոնք, եթե անօթությունը, սովը Չայաստանի հողին երեսեն սրբե տանի այդ ուժերը, այդ զորությունները:

Չայաստանի սովին դեմ մղվելիք կռիվն սրբությունը այս փաստին, այս անհրաժեշտության մեջն է, և բոլոր անոնք, որ Չայաստանը կը սիրեն և անոր քաղաքական հույսերն ու երազները կապրին, այնքան ոգևորությամբ ու ցնծությամբ պետք է նետվին այս կռիվն մեջ, որքան այն մյուս կռիվն մեջ, ուր ռազմավողին ու թնդանոթներուն ծայնը զզվիչի ու էլեկտրականացնող ազդեցություն մը կը գործե հոգիներու վրա:

Այս կռիվն մեջ ռազմավողին ծայնը անավաղ հայ մանուկին տկար հեծկտանքն է, նույնքան ներշնչիչ, նույնքան ցնցող զգայուն սրտերու համար:

Այս կռիվն մեջ թնդանոթին ծայնը՝ իր զավակին համար կաթ աղաղակող հայ մոր, իր արտերուն համար սերմացու աղբոսող հայ գյուղացիին և իր դարբնոցին համար սալ ու մուրճ խնդրող հայ աշխատավորին ծայնն է:

Լսենք այդ ծայնը և հասնինք օգնութեան, փրկելու համար Չայաստանը նոր

կոտորածեն, սովի կոտորածեն, և ծնունդ տալու համար մայր երկրի տնտեսական վերականգնումին, իբր հիմը ազատ հայրենիքի վերածնունդին:

Ամեն սիրտ, ամեն ձեռք դեպի հայրենիք՝ ժամ առաջ օգնություն հասցնելու համար:

ՍԴ Հնչակյան կուսակ. Պոլսո գործադիր մարմին,
ՀՀ Դաշնակցության Արտասահմանի մարմին,
Հայ Ռամկ. կուսակ. Կեդրոնական վարչություն,
Ազատական կուսակ. Կեդրոնական վարչություն»:

Հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունների ժամանակագրական հիմքում ընկած այս վավերաթղթերը հարազատորեն արտացոլում էին ամբողջական հայության իրական ձգտումները՝ միասնություն հայրենի բնաշխարհի ժողովրդի հետ առանց քաղաքական դավանանքի, դասի ու դասակարգի խտրության:

ՀՕԿ-ի կոչին արձագանքելով՝ 1921 թ. հոկտեմբերին վերոհիշյալ հայ քաղաքական կուսակցությունների (մինչ այդ Հայ ռամկավար և ազատական կուսակցությունները պաշտոնապես միավորվել էին), 43 միությունների և հասարակական կազմակերպությունների և մամուլի ներկայացուցիչների միացյալ ժողովը ստեղծում է մի նոր կազմակերպություն՝ Հայրենիքի օգնության մարմին (ՀՕՄ) անվամբ: Նախագահ է ընտրվում հասարակական գործիչ Վ. Ալթունյանը: Սփյուռքի պատմության մեջ սա առաջին համազգային կազմակերպությունն էր: ՀՕՄ-ը գործում էր Թումանյանի բանաձևած վերկուսակցական, բացառապես ազգային միասնության սկզբունքով:

Արտասահմանում ՀՕԿ-ի առաքելությունը ծավալելու նպատակով 1921 թ. ուշ աշնանը Հոլի. Թումանյանը մեկնեց Պոլիս: Հանդիպումներ ունեցավ բոլոր քաղաքական ուժերի ղեկավարության հետ: Իր ամբողջ գործունեությունը ուղղեց ազգային միասնության հասնելու նպատակին: Դեկտեմբերի 1-ին ՀՕՄ-ի նախագահ Վ. Ալթունյանի հետ նա համատեղ մի փաստաթուղթ ստորագրեց, որը նույնպես առաջինն է Հայաստան—Սփյուռք հարաբերությունների պատմության մեջ: Փաստաթղթի մեջ ասված է.

«Մեծահարգ հայրենակիցներ,

ՀՕՄ-ը հիմնված 24 հոկտ. 1921 Վ. Պոլիս, կազմված քաղաքական չորս կուսակցություններու, մամուլի և 43 միություններու ներկայացուցիչներեն, նպա-

տակ ընտրած է իր նյութական և բարոյական աջակցությունը ընծայել Մայր-Չայրենիքին: 304-ը հիմնված Չայաստանի մեջ, որուն կանդամակցին երկրի ու Կովկասի հայ բոլոր հոսանքներու ղեկավարները, առաջադրած է կռվիչ սովին դեմ և օգնել Չայաստանի վերաշինության:

Այսպես ուրեմն, 300-ը և 304-ը, իրենց հետ ունենալով արևելահայ և արևմտահայ մտավորական և հասարակական ուժերու ամբողջությունը, նույն սրբազան առաջադրությունը ունին. պահպանել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը և նպաստել Չայաստանի վերաշինության աշխատանքին: Մենք համոզված ենք, որ ծրագիրը, զոր գծած են արևմտահայերը Պոլստ մեջ և արևելահայերը Չայաստանի մեջ, պիտի դառնա օրակարգը բոլոր հայերուն, ուր որ ալ գտնված ըլլան անոնք:

Ինչքան ալ գաղափարական ըլլա պայքարը, զոր զանազան կուսակցություններ, նույնիսկ հանուն Չայաստանի բարօրության, հանուն հայ ժողովրդի երջանկության, այնքան մոլեգնորեն կմղեն իրարու դեմ, պետք է դադրի այդ պայքարը հոն, ուր մեծ օրակարգը կսկսի՝ Չայաստան և հայ ժողովուրդը: Մենք հոս և Չայաստանի մեջ հաստատած ենք ներդաշնակ համագործակցության կարելությունը, կարգը արտասահմանինն է...»:

Չովի. Թումանյանը Պոլիս վերադարձավ հիվանդ և այդպես էլ չապացինվեց: 1923 թվականի գարնանը՝ նրա մահվանից հետո, աստիճանաբար փոխվեց Չայրենիք-Ափյուռք հարաբերությունների սկզբունքը: Չիմքը, էթնիկական նույնության ենթահողը, բնականաբար, մնաց նույնը: Բայց ազգային միասնության թումանյանական կենսական գաղափարին փոխարինելու եկավ դասակարգային և քաղաքական անհամատեղելիության և հաճախ անհանդուրժողականության սկզբունքը:

Նույնիսկ 304-ի նախագահի պաշտոնում Թումանյանի բուռն գործունեության օրերին արդեն իսկ հնչում էին «գաղափարական բազմների» պահանջները, որպեսզի Չայաստանի մտավորականությունը, իմա՝ Թումանյանը, հաշվի նստեն հասարակարգի աշխատավորական-դասակարգային բնույթի հետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ: ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՄԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔ

Արդեն քսանական թվականների կեսերից սկսած՝ պաշտոնապես դրվեց սփյուռքահայության դասակարգային շերտավորման պահանջը: Ընդամին դա արվեց բացորոշ, առանց բառերը ծամծմելու, առանց

Նման պարագաներում դիվանագիտական «փափկանկատության» քողածածկ զինանոցը գործածելու: Թե Ալ. Մյասնիկյանը և թե Աշ. Գովհաննիսյանը, որոնց աշխատությունները փաստորեն ղեկավար-ուղղորդող դեր տարան նոր սկզբունքի անցնելու հարցում, խոշոր լուծա ունեն ավերակների վերածված երկրի վերաշինության գործում: Բայց սփյուռքահայության հետ հարաբերությունների մշակման հարցում նրանք կատարեցին բացասական դեր: Նոր քաղաքականության կիրառման առաջին երկու տասնամյակները եղան կարծր ու կոշտ, երբ Հայաստանը, ըստ էության, աստիճանաբար խզեց իր թուր հարաբերությունները Սփյուռքի հետ: Սփյուռքահայության ջախջախիչ մեծամասնությունը օտարվեց Հայրենիքից: Կարմիայն թվաքանակով ոչ ստվար մի զանգված՝ «աշխատավորական» կոչվող խմբավորումներ և հայ համայնավարների կազմակերպություններ, որոնց խողովակով էլ (այն էլ ոչ միշտ) թույլ տրոփում էր կապի զարկերակը:

Նման պայմաններում բնավ էլ պիտի զարմանալի չթվա, որ 1922 թ. Հայաստանում իրագործված ուղղագրական ռեֆորմը նույնպես տակավ առ տակավ ստացավ քաղաքական գունավորում իբրև հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև մշակութային խզման, Սփյուռքը օտարելու միջոցի:

Օտարման առարկան առաջին հերթին քաղաքական կուսակցություններն էին: Մանավանդ դաշնակցության դեմ անգիջում և անհաշտ պայքար հայտարարվեց: Իրադրության շիկացման մասին է վկայում հետևյալ իրողությունը: 1926 թվականի Լենինականի երկրաշարժի հարուցած ծանր հետևանքները վերացնելու նպատակով հայտարարված հանգանակությանը դաշնակցությունը բերեց իր կարելի մասնակցությունը: Ավ. Ահարոնյանը, որ քաղաքական հակառակորդ էր Հայաստանի վարչակարգին, հրապարակային կոչ արեց դադարեցնել «եղբայրակեր կատաղությունը», «ոխն ու թշնամանքը», «ազգովին վերաշինենք մեր Հայրենի տունը»: Ամերիկահայ համայնավարները հենց արմատի վրա սրատեցին երկրաշարժի առիթով ՀՀ դաշնակցության հետ որևէ հարաբերության հնարավորությունը, քանի որ մինչև այդ 1925 թ. երևանի ջրհեղեղի կապակցությամբ ունեին հորհրդային Հայաստանից ստացված «Բաց նամակ գաղութահայ աշխատավորությանը» խորագրով մի հրահանգ, որում կտրականապես մերժվում էր ընդունել դժբախտության առիթով ՀՀ դաշնակցության մասնակցությունը:

Այս ամենը բացատրվում է Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությամբ, որով համառորեն հետապնդվում էր հեղափոխության տարածման խնդիրը՝ իբրև նորաստեղծ երկրի փրկության միջոցի: Հետևաբար Հայաստանի (նաև ամբողջ ԽՍՀՄ-ի) պաշտոնական գաղափարախոսության համար բնութագրականը հավատն էր, թե ահա, ուր որ է, հեղափոխությունը պետք է հաղթանակի ամբողջ աշխարհում: Ըստ այնմ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը թելադրանքներ էր անում, որպեսզի համապատասխան աշխատավորական ուժերը գործուն մասնակցություն քերեին իրենց ապրած երկրների բանվորական-հեղափոխական շարժումներին:

Այս վարքագիծը հատկապես ուժգնացավ, երբ հստակ դարձավ, որ Սփյուռքից ակնկալվող նյութական օգնությունը իրականում բնավ էլ բավարար չէր: ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերը վերակազմավորվեցին, քննադատության կրակը ՀՀ դաշնակցությունից գատ ուղղվեց նաև ՄԴ հնչակյան և ՌԱ կուսակցությունների հասցեին:

Գաղափարախոսական բուռն առճակատման նյութ էին ծառայում ազգային իմացքից գրեթե ամբողջական հրաժարումը, դասակարգայնության իմացքի բացարձակեցումը, պատերազմը բոլոր նրանց դեմ, ովքեր հնարավոր էին համարում կամ քարոզում «դասակարգային հաշտության մորալ» (Ա. Կարինյան):

Ստեղծվել էր մի բավականին պարադոքսալ վիճակ: Հայաստանի կոմկուսի, կառավարության գործունեությունը առարկայականորեն ուղղված էր և իր ընդհանուր գծերով ծառայեց հանրապետության ազգային դիմագծի ամրապնդմանն ու հետագա զարգացմանը: Նույն ընթացքում, սակայն, «ազգ» և «Հայրենիք» և նման կարգի բառերի օգտագործումը, նույնիսկ մեղմ ասած, չէր խրախուսվում:

Հատկանշական է հետևյալ լուսաբանող օրինակը:

1925 թվականի փետրվարի 21-ին կայանում է ՀՕԿ-ի ընդլայնված պլենումը: Ձեկուցող Ա. Երզնկյանը բնութագրում է Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեությունը՝ հայտարարելով, թե այդ կուսակցությունն օգտագործում է հետևյալ գործոնները. կրոնը Հայաստանում հալածվում է, հայ մշակույթը ոչնչացվում է, նոր ուղղագրության հետևանքով հայ լեզուն ահավոր պայմանների մեջ է: Ա. Երզնկյանը ոչինչ չի հակադրում սրան: Նա լուկ «արձանագրում» է, որ այդ գաղափարները իրապես կարող են գրավել միայն «գիտնական-հայկաբաններին», միայն

մտավորականությանը, բայց «ոչ երբեք աշխատավոր մասսաներին, որոնք ձգտում են դեպի հեղափոխությունը, դեպի պրոգրեսը»:

Յետաքրքրական է, որ երբ նույն պլենումում ԴՕԿ-ի վարչության անդամ Թադիանոսյանը խոսում է գաղութները Չայրենիքի, Չայաստանի, ազգության գաղափարների շուրջ համախմբելու հնարավորության մասին, Ա. Երզնկյանը անհրաժեշտ է գտնում պատասխանելու «Այստեղ «հայրենիք» բառից խուսափող չկա»: Նման հայտարարությունը ինքնին խոսում է:

Ազգային լեզվի, ազգային մշակույթի այս կարգի օտարումը տվյալ ազգի աշխատավոր զանգվածներից տեսական մակարդակի վրա կառուցում էր այն պատմեչը, որը գործնականում երկաթե վարագույր եղավ «միջազգայնական գաղափարներով» ներծծված ԽՍՀՄ-ի և «ազգայնականությամբ թունավորված» արտասահմանի միջև, իսկ մեր պարագայում Խորհրդային Չայաստանի ու գաղութահայության գերակշռող մեծամասնության միջև:

Չայրենիքի և Սփյուռքի միջև բազմապիսի կապերի արմատական ամրապնդման հնարավորության մի եզակի պահ եղավ 1923 թվականը, երբ Լոզանի ձախողանքից հետո գաղութահայության գրեթե բոլոր զանգվածները և ուժերը իրապաշտ մի ըմբռնումով իրենց հայացքը դարձրել էին Խորհրդային Չայաստանին:

Կատարվեց ճիշտ հակառակը: Սկսվեց պատմեչի կառուցումը Չայաստանի և Սփյուռքի միջև: Այլ Մարտունու «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ» աշխատությունը եկավ ամրացնելու այդ պատմեչի տեսական հիմքերը:

Աշխատությունը գրված էր մարտնչող կուսակցականության սկզբունքով, որի համար բնութագրականը «ով մեզ հետ չէ՝ մեր դեմ է» տարամերժ կարգախոսն էր: Չեղինակը, սլաքն ուղղելով դեպի դուրս, հավանաբար նկատի էր առել նաև հանրապետության ներքին լսարանը, քանի որ, բացարձակապես կտրված լինելով արտաքին լրատվական աղբյուրներից, այդ լսարանը ատակ էր դյուրահավատ ընկալելու որևէ «ղեկավար խոսք», մանավանդ պատմական զարգացման մի այնպիսի հատվածում, երբ «ուռա-հեղափոխական» ոգին գերակշռող էր:

Խորհրդային հասարակությունը դեռ երկար ճանապարհ ուներ անցնելիք, մինչև որ հանգեր համամարդկային արժեքների գերադասության գաղափարին: Չամազգային արժեքների մասին առիասարակ խոսք չէր կարող լինել այդ տարիներին, քանի որ «համազգային» իմացքը ինքը

դիտվում էր իբրև դասակարգային շահի դրսևորման ծն և վերագրվում բուրժուական դասակարգին, հետևաբար և նրա գաղափարախոսների հասուններին: Աշխատության ողնաշարային միտումը Ափյուռքի այլազան շերտերից դասակարգայնորեն տարանջատվելն էր: Ընդամին, տարանջատումը տեղի էր ունենում թե հակառակորդներից, թե համակիրներից:

Ա. Մյասնիկյանն առանց վարանելու հաստատում էր, թե խորհրդային Հայաստանի սպասելիքը գաղութահայ աշխատավորության մեծագույն մասի, նույնիսկ ամբողջ աշխատավորության քաղաքական ու հասարակական համակրանքն ու համերաշխությունն է պրոլետարիատի կոմունիստական հեղափոխության և խորհրդային կարգերի նկատմամբ: Ժամանակի ոգին հենց այդ էր: Սպասվում էր համաշխարհային հեղափոխություն ու ակնկալվում էր, որ արտասահմանի հայ աշխատավորությունը պետք է զանգվածաբար մասնակցեր նրան: Ոչ մի խոսք ազգային զգացմունքի մասին, որով սփյուռքահայը իրոք կապված էր և ավելի սերտորեն կարող էր կապվել մայր հողի հետ:

Մյասնիկյանը նշում էր, թե գաղութահայության խոշորագույն մասը բաղկացած է բանվորներից, չքավոր գյուղացիներից, արհեստավորներից: Անշուշտ, որ նման խավեր կային: Նույնիսկ իրոք մեծամասնություն ունեին: Սակայն նրանց իրական հոգսը ֆիզիկական գոյություն պահպանելու խնդիրն էր: Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր երկար ժամանակ նույնիսկ քաղաքացիության իրավունքից զրկված նրանք հաճախ մերժում էին ստանում աշխատանքի դիմելիս: Ամերիկայում զրեթե երկու տարի դատական մի պրոցես զնաց, ճիշտ 1925–26 թվականներին, պարզելու համար, թե արդյո՞ք հայերը սպիտակամորթ են, որպեսզի լուծվեր նրանց՝ ԱՄՆ-ի քաղաքացիություն տալու հարցը:

Ակնկալել, թե այս խավերը, որ մեծապես նաև ապադասակարգանացված էին, դադարել էին Արևմտահայաստանի գյուղացի լինելուց, բայց դեռ չէին դարձել ԱՄՆ-ի կամ Եվրոպայի բանվոր դասակարգի մասը (դա հենց ինքը՝ Մյասնիկյանն է նշում), պետք է մասնակցեն գալիք հեղափոխությանը և այդ խողովակով միայն կապված են մայր հայրենիքին: Նման սպասումը հեռու էր իրերի իրական վիճակից: Մյասնիկյանը եթերային կանխատեսում էր, թե «Կոմունիզմը գաղութահայության կյանքում խոշորագույն ուժ է լինելու վաղը»:

Ինչպես ցույց տվեց պատմական զարգացումը, սփյուռքահայության հիշյալ խավերը Արևմուտքի երկրներում շատ շուտով վերացան: Տիրապետող եղան արհեստավորները, մանր ու խոշոր արդյունաբերողները,

վաճառականները, մտավորականները, որոնց շրջանում, ի դեպ, բնավ էլ մեծ չէր այն անձնավորությունների թիվը, ովքեր Հայրենիքի հետ առնչությունները կապում էին կոմունիստական հեղափոխության և խորհրդային վարչակարգի հետ: Բայց խիստ մեծ էր նրանց թիվը, ովքեր քաղաքական գետնի վրա պաշտպանում էին այդ վարչակարգը, իբրև պատմական զարգացման անհրաժեշտ միջոց՝ հայ ժողովրդի գոյատևության, նրա ազգային զարթոնքի և մշակույթի ծաղկման համար: Այսինքն՝ ովքեր Հայրենիքին կապվում էին ոչ թե դասակարգային, այլ, մանավանդ, ազգային խողովակով:

Հայաստանի ղեկավարության առանձին անդամներ, սակայն, ոչ մի կերպ չէին համակերպվում նման մտքի հետ: Չընդունել վարչաձևը, բայց ընդունել խորհրդային Հայաստանը որպես հայության հայրենիք և խարխիս, այսպիսի մտակապակցությունն արդեն իսկ մերժելի էր: ՈԱԿ-ի ղեկավար գործիչ Հրաչ Երվանդը մի առիթով ասել էր, թե ռամկավարները հավատարիմ են դեպի ռուս ժողովուրդը արևելումին, առանց նախապատվություն տալու սոցիալիստական վարդապետությանը: Այս առիթով 1925 թ. «խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի օգոստոսյան մի քանի համարում Ա. Կարինյանը կայծակ ու որոտ է տեղում և եզրակացնում, որ Ռամկավար ազատական կուսակցությունը միապետական է:

Ուրեմն, եթե հետագայում էլ Հայրենիքը, հետևելով այդ տրամաբանությանը, Ափյուռքի հետ կապերի բնագավառում ղեկավարվեր պրոլետարական հեղափոխության նկատմամբ նրա համակրանքով ու խորհրդային վարչաձևի հետ համերաշխության տրամաբանությամբ, այդ առնչությունները վաղուց դարձած կլինեին թանգարանային նմուշ, եթե անշուշտ, հաշվի չառնենք փոքրաթիվ նույնահայացք խմբակցությունները:

Բնական էր, որ Մյասնիկյանը ուժեղ քննադատում էր ՀՀ դաշնակցությանը: Վերոհիշյալ բացատրությունից հետո նույնքան բնական պետք է լինի իմանալ, որ մերժում էր նաև ռամկավարների բարեկամությունը: **«Ռամկավարները և բոլշևիկները, — ասում էր նա, — հակադիր բևեռներ են: Եւ որքան էլ բևեռներից մեկը ժամանակավոր համակրանք տածե դեպի մյուսը, հակամարտությունը միշտ էլ կը լինի»:** Իսկ հնչակյանության նկատմամբ Մյասնիկյանի դիրքը պարզապես քամահրական էր, որը բացատրվում էր ուրիշ սոցիալիստական հոսանքների նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության ունեցած ավանդական քաղաքականությամբ, ինչպես նաև տվյալ պահին հնչակյան որոշ, մասնավորապես Նյու Յորքի և Փարիզի մարմինների ընթացքով, որով քն-

նադատության սլաքներ էին ուղղված Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության, Գ. Միջազգայնականի և Ամերիկյան բանվորական կուսակցության հասցեին:

Ինչ վերաբերում է սփյուռքահայության շրջանում կոմունիստական շարժմանը, ապա Մյասնիկյանի շուրթերից նրա ուսերին դրած առաքելությունը, նույնիսկ իր ժամանակների տեսանկյունից դիտած, պարզապես ֆանտաստիկ էր. **«Պատռել հայ նացիոնալիզմի թանձր մթնոլորտը, վերջնականապես տապալել հայ «մարտական կազմակերպությունը», դուրս բերել հայ աշխատավորին թմրածությունից և նրան սերտ կերպով կապել համաշխարհային բանվորական շարժման»:**

Մյասնիկյանի հարցադրումները մեծապես նպաստեցին երկակի, երբեմն միմյանց նույնիսկ հակադիր քաղաքական մտայնության գոյավորմանը: Մի կողմից գոյացավ արտասահմանի կոմունիստական շարժման հայազգի մասնակիցների մի սերունդ, որի համար ազգային զգացումն ու պարտքը բնավ էլ ստորադասված իմացքներ չէին, որն իր անսակարկելի մասնակցությունը բերեց ֆաշիզմի դեմ պատերազմին, Խորհրդային Հայաստանի շուրջ սփյուռքահայության այլազան խավերին համախմբելու գործին, Սփյուռք-Հայրենիք բազմազան կապերի ամրապնդմանը ու զարգացմանը, Հայ դատի հետապնդմանը:

Մյուս կողմից զարգացավ դոգմատիկ մի շարժում, որ եղավ Պապից ավելի պապական, նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, գերադասության զգացումը որակեց իբրև «հայաստանճիական», այսինքն՝ որպես շեղում ուղղափառ գծից, որպես համայնավարական նացիոնալիզմ:

Ա. Մյասնիկյանի աշխատությունը եղավ Հայրենիք-Սփյուռք հետագա հարաբերությունների անկյունքաբար երկար ժամանակի համար: Դասակարգային շերտավորման քաղաքականությունը, որը գործնականում սկսվեց իրականացվել ԴՕԿ-ի խողովակով, հենց այդ հիմքի վրա էր խարսխված:

1925 թվականին լույս է տեսնում Աշոտ Գովհաննիսյանի «Գաղութահայ խնդիրներ» գրքույկը, և տեղի է ունենում ԴՕԿ-ի ընդլայնված պլենում: Հստակ է, որ գրքույկի պարունակած դրույթները ընկած են պլենումի ընդունած որոշումների հիմքում:

Ա. Գովհաննիսյանը նախ ցույց է տալիս, թե որքան արհամարհելի չնչին է եղել գաղութներից ստացված «օգնությունը» չորս տարիների ընթացքում և դրա համար հիմնական մեղադրանքն ուղղում է ռամկա-

վարների հասցեին, թեպետ գտնում է, որ պետք է շարունակել հարաբերությունները այդ կուսակցության հետ, որպեսզի ժողովուրդը տեսնի նրանց խոսքի և գործի անհամապատասխանությունը:

Անդրադառնալով ԳԳ դաշնակցությանը՝ գտնում է, թե անհնարին է որևէ «համագործակցություն» նրա հետ: Այնուհետև, շոշափելով գաղթականության և որբերի խնդիրը, հայտնում է, թե քանի որ հայ բուրժուազիան դրամ չի տալիս այդ նպատակով, ուրեմն շահագրգռված չէ խնդրի լուծմամբ: Այն կարելի է լուծել կոմկուսի դրոշի ներքո: Բայց քանի որ խնդրո առարկան զանգվածն է, ուրեմն պետք է նրա անմիջական ղեկավարումը կատարել «լայն քաղաքական, անկուսակցական պլատֆորմով»:

Թե ինչ էր նշանակում այս «լայն քաղաքական, անկուսակցական պլատֆորմը», դժվար է լուսաբանել ժամանակակից ըմբռնումներով: Դավանաբար այն, ինչի որ վերածվեցին ԴՕԿ-երը գրեթե անմիջապես: Դամենայն դեպս, հենց այդ նկատառումներից հետո Ա. Դովհաննիսյանը հարց է դնում. «Ճշտելով մեր դիրքը դեպի գաղութահայ բուրժուազիան և իր «բարեգործությունը»՝ պետք է, բնականաբար, դնենք առաջին հերթին ԴՕԿ-ի վերակազմության խնդիրը»: Ա. Դովհաննիսյանը մի կողմից պնդում է, թե անհրաժեշտ է, որ ԴՕԿ-ի ճյուղերը վերածվեն գաղութահայ մասսայական կազմակերպությունների, մյուս կողմից նա պահանջում է. «ԴՕԿ-ը պիտի դադարի լինել ազգի «կենդանի ուժերի», ազգային դասակարգերի ու կուսակցությունների կոնսոլիդացիայի ասպարեզ: Նա պետք է դառնա աշխատավորական լայն մասսաների կազմակերպման մի օրգան, որը, վերջ տալով ներհակ դասակարգերի համագործակցության սին մտայնությանը, նպաստելու է ազգության դասակարգային շերտավորմանը»:

Այսպիսով ԴՕԿ-ից նախ օտարվում է «ազգային» իմացքը, ապա նա վեր է ածվում անկուսակցական մի կուսակցության, որը կոչված է, դասակարգային շերտավորմանը նպաստելով, կազմակերպել աշխատավորական լայն զանգվածներին: Թե այս ամենը ինչ առնչություն ունենր Դայաստանին մատուցվող օգնության հետ, սա արդեն պարապ հարց էր:

Սփյուռքի շատ մտավորականներ նույնիսկ անզեն աչքով տեսնում էին հակադրության այդ մոլուցքը, որն իրենց ընկալման համար պարզապես իմաստագուրկ էր: Պատմաբան Մանուկ Գ. Ճգմեճյանը, օրինակ, արտահայտելով ռամկավար շրջանակի, և ոչ միայն նրա, տեսակետը,

նշում էր. «Որոշ է, թե գաղութահայերը պետք եղած թափով ընդառաջ գացած չեն լրիվ կատարելու համար Հայաստանի հանդեպ իրենց ունեցած պարտավորությունը կամ սերտորեն Հայրենիքի հետ կապվելու՝ կորովի ու բեղմնավոր գործունեությամբ մը: Ասիկա թերության ու պարտազանցության պետք չէ վերագրել և ոչ ալ զոհաբերության պակասին, այլ առավելապես Հայաստանի վարիչներու բռնած պաղ վերաբերումին և այն արհամարհոտ դիրքին, որ անոնք կը տածեն հանդեպ արտասահմանի հայության»:

Պարզապես դժվար է ընկալել, որ Լոզանի ծախողանքից հետո, երբ գրեթե ամբողջ սփյուռքահայությունը հայացքը դարձրել էր դեպի խորհրդային Հայաստան, դանդաղ թե արագ, բայց անվարան գալիս էր դեպի մեզ, այստեղ պիտի կատարվեր նման քաղաքական աճպարարություն, անբավարար, կամ նույնիսկ «արհամարհելի», նյութական օգնությունը պատրվակելով, պիտի դասակարգային անհամատեղելիություն հայտարարվեր և գրեթե ամբողջ Սփյուռքը դիտվեր իբրև անբարեհուս:

ՀՕԿ-ի ընդլայնված պլենումում նույնպես քննարկվում են ՀՕԿ-ը գաղութահայ աշխատավորության կազմակերպիչ դարձնելու թեզերը: Ատենագրությունը պահպանել է հետևյալ ելույթները.

«Չուբար – Կամ ՀՕԿ-ը պիտի լիկվիդացիայի ենթարկել, կամ նրան տալ քաղաքական թեքում... Հասարակական տրամադրությունը բարձրացնելու համար ՀՕԿ-ը պիտի ունենա քաղաքական թեքում՝ չմնալով միայն բարեգործական»:

«Գալիկյան – Պետք է լուծել արտասահմանյան մասնաճյուղերը և հրապարակ քաշել աշխատավոր մասսաներին՝ ուղարկելով այնտեղ կուսակցական ղեկավար ընկերների»:

«Գյուլնազարյան – Անհասկանալի են ինձ ՀՕԿ-ի քաղաքական թեքման և կամ լուծման մասին եղած ծայները, մինչդեռ ամբողջ խորհրդային Միության մեջ լայն տեղ է տրվում անկուսակցականներին գործելու: Ի՞նչ շրջագայության ժամանակ են տեսա ՀՕԿ-ի կատարած մեծ գործը: Հայ մասսաները պետական և ազգային գաղափարները միասին են ըմբռնում»:

«Թաղիանոսյան – ՀՕԿ-ի հիմնադիրները նպատակ ունեին Հայաստանի վերաշինությանը լծելու ամբողջ հայությանը: Այս տեսակետից ՀՕԿ-ը մի ակուսակցական կազմակերպություն պետք է լինի: Ինձ զարմացնում են այստեղ ընկ. Չուբարի և Գալիկյանի ասածները: Եթե ընդունենք, որ հայրենիքի, Հայաստանի և ազգու-

քյան գաղափարները դեռ կարող են ոգևորել արտասահմանյան հայությանը, 304-ը կարող է շարունակել իր գործը, իսկ եթե ոչ՝ դադարենք գործելուց: 304-ը չի կարող կուսակցական կազմակերպություն լինել: Այդ դեպքում մենք կհեռանանք»:

Արխիվում չեն պահպանվել այս պլենումի ընդունած որոշումներն ու բանաձևերը, սակայն դրանց բովանդակությունը կօտեիլը բնավ դժվար չէ, եթե դատելու լինենք, թե ինչ էր հրահանգում 304-ի պաշտոնաթերթ «Յրավիրակը», և թե ինչ արագությամբ փոթորիկ անցավ Սփյուռքի գրեթե բոլոր ուղղությունների մամուլում:

Ո՞վ կարող է լինել 304-ի անդամ (միայն զարմանալ կարելի է, որ այս հարցը տրվում էր 304-ի ստեղծումից հինգ տարի անց) հարցին «Յրավիրակը» պատասխանում է. «**304-երի շուրջ պիտի համախմբվեն միմիայն ու բացառապես նրանք, որոնք բարեկամական վերաբերմունք ունեն դեպի Չայաստանի խորհրդային իրավակարգը, ընդունում են նրան որպես մեր երկրի հարազատ կառավարությունը և ընդդիմադիր դերի մեջ չեն: 304-ը միաժամանակ անպայման պիտի հեռու մնա և ազատ պահի իր կազմակերպությունը դիմակավոր բարեկամներից... Սրանք նույնքան վտանգավոր են, որքան ոչ ծպտյալ թշնամիները: 304-երը նրանց համար չեն կարող գործունեության վայր լինել**»:

Առաջին հասցեատերերը՝ մի կողմից աշխատավորներ, մյուսից՝ դաշնակցականներ, միանգամայն հստակ էին: Բավականին հստակ էին նաև երկրորդ հասցեատերերը (ռամկավարները), եթե նկատի առնենք, մանավանդ, որ հիշյալ հոդվածում ուղղակի ակնարկվում են հայաստանապաստ կտակները, մասնավորապես Մելքոնյան կտակը, և որոշ «բարեկամների» կողմից դրա «զավթման» խնդիրը:

Սփյուռքում հրապարակումներ եղան այն մասին, թե ստացվել է 304-ի կենտրոնական մարմնի հրահանգը 304-երից բոլոր անհարազատ տարերին քշելու վերաբերյալ: «Նոր երկիր» թերթի աշխատակից Մ. Ս. Դավիթ-բեկը, խոսքին երգիծական երանգ տալով, հայտնեց, թե 304-երից վտարման հրամանին ենթակա են.

«1. Բարեգործական հաստատությունները որովհետև անոնք հայ հարուստներու սպասավորները, ծառաները, լաճերն ու սուրուկներն են:

2. Ռամկավարները, որովհետև անոնք Չայաստանի կեղծ բարեկամներն են:

3. **Յնչակյանները, որովհետև անոնք սոցիալ-դավաճաններ են:**

4. **Դաշնակցականները, որովհետև անոնք Հայաստանի երզվյալ թշնամիներն են»:**

Ափյուռքի այլազան ուժեր փորձում են պարզաբանություններ անել, բացատրություններ տալ բարձրացված հարցերի առթիվ, շտկել կացությունը: «Պայքար» թերթը նկատում է, թե Ա. Յովհաննիսյանի կոչը դասակարգային շերտավորման վերաբերյալ պարզապես վտանգավոր փորձ է, քանի որ արտասահմանի հայության շահագրգռությունը Հայաստանի հանդեպ զուտ ազգային է: «Ապագա» թերթում Արշակ Չոպանյանը պարզաբանում էր, որ արտասահմանում ՀՕԿ-ի գործը ոչ միայն նյութական միջոցներ հավաքելն է, այլ գաղութահայության բոլոր խավերի մեջ ազգային կյանքը վառ պահելը, այսինքն՝ ազգասիրական պրոպագանդայի մարմին լինելը: Ուրեմն և ՀՕԿ-ը պետք է ոչ թե մի դասակարգ մյուսի դեմ հաներ, այլ բոլոր դասակարգերը, բոլոր տարրերը Հայրենիքի գաղափարի շուրջ միավորեր:

ՀՕԿ-ի քնույթը քննադատում է Աիմ. Վրացյանը՝ ուղղակի հակադրվելով Ա. Յովհաննիսյանի դրույթներին: «Արտասահմանում ՀՕԿ-ի մարմինները այժմ շատ ցավալի և անպատիվ դեր են կատարում,— գրում է նա:— Հայաստանի վերաշինության անվան տակ նրանք հետամուտ են լինում «Գաղութահայության շերտավորման», այսինքն՝ ձգտում են արտասահմանի հայ գաղութականությունը պառակտել ներքնապես»:

Արդեն 1920-ական թվականների վերջերին դասակարգային շերտավորման քաղաքականության համառ ու հետևողական գործադրման հետևանքով ռամկավարների գրեթե 80 տոկոսը դուրս եկավ ՀՕԿ-ից, հնչակյանները (Ամերիկյան շրջանը) ամբողջովին խզեցին կապերը նրա հետ, ՀՀ դաշնակցությունն էլ, քնականաբար, արդեն իսկ դուրս էր:

Ափյուռքի այլազան թևերից ու կողմերից հնչող կարծիքները, սակայն, այլևս ոչ մի նշանակություն չունեին: Դրանք, եթե պատահեր, որ ունկնդրվեին, ընդունվում և որակվում էին որպես դասակարգային հակառակորդի հերթական գաղափարախոսական դիվերսիա: Մանավանդ որ 1927-ից սկսած խիստ սեղմվում է Հայրենիք-Ափյուռք կապի օղակը: Իսկ ՀՕԿ-ի ղեկավարությունը շարունակում էր ստանալ հերթական հաղթական զեկուցագրերը: Ահա դրանցից մեկը.

«ՀՕԿ-երը արտասահմանում ներկայումս հանդիսանում են այն միակ, բավականաչափ ուժեղ կազմակերպությունը, որ ա) սիստե-

մատիկ պրոպագանդ է մղում աշխատավորական զանգվածների մեջ և ինտելիգենցիայի մի որոշ խավում խորհրդային Ֆայաստանի և առհասարակ խորհրդային կարգերի համար, բ) պայքարում է ԳՂ դաշնակցության դեմ, գ) հանդիսանում է որպես մի պլատֆորմ, ուր կոմունիստ ընկերները մոտիկ շփման մեջ են մտնում բանվորական և մանր-արհեստավորական տարրերի հետ և անում որոշ պրոպագանդ նրանց շրջանում, դ) պատճառ է լինում, որ ռամկավարներից ու հնչակյաններից բանվորական-աշխատավորական տարրերը հետզհետե պոկվեն, ազատագրվեն ազգայնական իդեոլոգիայից և մոտենան բանվորականին, ե) տարածում է խորհրդային գրականությունը գաղութներում, գ) տալիս է նյութական օժանդակություն Ֆայաստանի շինարարությանը, է) աշխատում է եվրոպայում և Ամերիկայում հայտնաբերված քիմիական տեխնիկական և ինդուստրիական նորություններ մուծել Ֆայաստան»:

Ահա թե ինչով էր զբաղվում ԳՕԿ-ը «վերակառուցումից» հետո: Այս կետերից թերևս միայն վերջին երկուսն են, որ անմիջականորեն վերաբերում էին նրա առաքելությանը: Մյուս բոլորը և փաստաթուղթն ամբողջությամբ վկայում են, որ ԳՕԿ-ը, իրոք, վեր էր ածվել դասակարգային շերտավորման գործիքի, այսինքն՝ արդեն դրվել էր ԳՕԿ-ի վերացման հիմքը: Բայց մինչև հրապարակից նրա լիովին անհայտացումը «վերակառուցված» ԳՕԿ-ը տակավ առ տակավ սկսեց ծառայել իբրև մի պատենշ Ֆայրենիքի ու Սփյուռքի միջև: Նման պատենշի գոյացմանը իրենց աջակցությունը չզլացան Սփյուռքի այն ուժերը (հիմնականում ԳՂ դաշնակցությունը, մասամբ՝ հնչակյանները և ռամկավարները), որոնք որդեգրեցին կրակի վրա յուղ լցնելու մարտավարություն, որը նույնպես հետապնդում է միայն կուսակցական առտմին շահեր և որևէ առնչություն չուներ ազգային լայն հետաքրքրությունների հետ:

Չետագայում մի փորձ արվեց շտկելու համար վիճակը: 1934 թվականի սեպտեմբերին շրջաբերական մի նամակ հրատարակվեց, որտեղ ղեկավարությունը ջանում էր սրբագրել ձախավեր սխալները: «Տալ ԳՕԿ-ին կուսակցական բնույթ, որդեգրել ԳՕԿ-ի համար կուսակցական գործելակերպ, — ասված է այդ փաստաթղթում, — դա նշանակում է պարզապես խեղաթյուրել նրա իսկական դիմագիծը, սահմանափակել, նեղացնել նրա մասսայական-դեմոկրատական բազան և այդպիսով արգելք լինել նրա աճմանն ու զարգացմանը:

...ԳՕԿ-ի թշնամիները, բոլոր հակախորհրդային տարրերը, ներ-

կայացնելով մեր կազմակերպությունը որպես կոմկուսի մի հատվածը, մի տարբերակը, ուրիշ նպատակ չունեն, եթե ոչ սարսափի ենթարկել միամիտ մասսաներին և նրանց հեռու պահել ԴՕԿ-երից:

Նույնքան վտանգավոր են ԴՕԿ-ի այն անդամները, որոնք, ծախսության հիվանդությունից բռնված, շփոթում են ԴՕԿ-ը կոմկուսի, Կարմիր սինդիկատների կամ Կարմիր օգնության հետ: Դրանք դյուրացնում են, կամա-ակամա, մեր թշնամիների հակահոկյան աշխատանքը»:

Քսանական թվականների կեսերին ԴՕԿ-ի կրած «վերակառուցման» այս կիսաբերան քննադատությունը 1934 թվականի համար արդեն իսկ հերոսական մի քայլ էր, որը ինքնին դատապարտված էր ձախողման: Ինչպես և սպասելի էր, ոչինչ փոխվել այլևս չէր կարող, և ԴՕԿ-ը մի քանի տարի անց (ԴԽՄԳ ժողկոմխորհրդի 1937 թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշման համաձայն) լուծարվեց:

Դասակարգային շերտավորման քաղաքականության արդյունքը եղավ ոչ միայն հայության ստվարագույն մասի օտարումը հայրենիքից, այլև սփյուռքահայ անխտիր բոլոր համայնքների պառակտման խորացումը անհաշտելի, հակառակորդ ուժերի: Նման արդյունքը ժամանակին համարվում էր համայնավարության խոշոր ու լուրջ հաղթանակ: Եիշտ նման ինքնագոհությամբ երևույթը գնահատում էր, օրինակ, Փարիզի համայնավարական խոսափող «Արշավ» շաբաթաթերթը՝ հայտարարելով, թե «Այդ մեր պարծանքն է»: Թերթի հպարտությունը, սակայն, այնքան էլ հիմնավոր չէ: Պառակտման հունը իրոք խորացրեց դասակարգային շերտավորման քաղաքականությունը, սակայն գործնականում պառակտման կոնկրետ իրողության համար համայնավարների դափնիները գրեթե հավասար բաժանում էին թե՛ ԳԳ դաշնակցությունը, թե՛ քաղաքական մյուս ուժերը:

ԴՕԿ-ի գործունեությունը, ինչևէ, չի կարելի գնահատել միանշանակ՝ իբրև միայն Սփյուռքի դասակարգային շերտավորման գործիք: Իր կոչման իսկ բերումով ԴՕԿ-ը լուրջ ներդրում ունեցավ թե երկրին օգնություն փութացնելու, թե Հայաստանի շուրջը, թեպետ դասակարգայնորեն տարանջատված, այնուամենայնիվ, որոշ զանգված համախմբելու, թե հայրենադարձության կազմակերպման գործում, մասնավանդ Ֆրանսիայից ու Գուենաստանից:

1920-ականների սկզբներից մինչև երկրորդ աշխարհամարտի նախօրեին ծգվող հայրենադարձությունը ըստ էության պարտադրված էր

Սփյուռքի այլազան կետերում, գաղթականական ճամբարներում ծանրագույն պայմանների մեջ ապրող և փրկության որևէ դուռ անկնկալող հայ փախստականների վիճակով:

Հայաստանը, իրականում զուրկ լինելով համապատասխան նյութական հնարավորություններից, չէր կարող ընդունել այդ ամբողջ բազմությունը: Սփյուռքն էլ իր հերթին չկարողացավ հայթայթել անհրաժեշտ միջոցները:

Հետևողականորեն կիրառելով դասակարգային շերտավորման քաղաքականությունը՝ երկրի իշխանությունները հայրենադարձության հիմնական պայմանների շարքում պահանջում էին թեկնածուների դասակարգային տարանջատումը հակառակորդ ուժերից, քաղաքական հավատարմության ցուցադրումը խորհրդային կարգերին: Այդ թվականների ծախսակողմյան մամուլը լեցուն է սփյուռքահայ կուսակցություններից դուրս գալու մասին հրաժարականներով:

Հայրենադարձությունը, այսպիսով, ազգահավաքի փոխարեն քաղաքական շահարկման նյութ եղավ: Սփյուռքի մամուլում բազմիցս էջից էջ է չվել, օրինակ, խորհրդային Հայաստանի ժամանակի (1927) ղեկավարներից մեկի հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը. «Պետք է վերջ տալ հայության հավաքման գաղափարին Հայաստանում, որպեսզի վառ ու կենդանի չմնա Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ... որպեսզի մի անգամ ընդմիջտ փակվեն մանր բուրժուական ռոմանտիկների բոլոր հաշիվները, և 300000 արևմտահայ գաղթականները, հողային ֆոնդից զուրկ Հայաստանից հանվելով, ցրվեն Ռուսաստանում»:

Բնավ պատահական չէր այս մտայնությունը, իբրև բազմազգ խորհրդային «միասնական հայրենիքի» կառուցման ծրագրի օրինաչափ գավակ: Պահանջվում էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև Սփյուռքում ամբողջովին ճնշել ազգային-քաղաքական գիտակցությունը: Ժամանակի ղեկավարության մեծ մասը թերևս անկեղծորեն հավատում էր, թե գաղթահայը հայրենադարձվում է ոչ թե իր ազգային, այլ դասակարգային գիտակցության հրամայականով: Քննածին այս դոգման շղարշել էր տեսողությունը, և մարդիկ զարմանում ու նաև զայրանում էին, թե ինչու սփյուռքահայը պահանջում է ապրել միայն Հայաստանում, այլ ոչ թե անծայրածիր «սոցիալիստական հայրենիքի» ուրիշ որևէ վայրում, ասենք, Ալթայան երկրամասում, ուր, ի վերջո, «վերաբնակեցվեց», իմա՝ աքսորվեց հայրենադարձ հայերի մի ստվար զանգված 1949 թվականին:

Ինչևէ, մինչ պատերազմը կազմակերպված հայրենադարձության (շուրջ 42 հազար մարդ) հաջողության ապահովման գործում խոշոր էր ԴՕԿ-ի մասնակցությունը, որին աշխատակցում էին բազմաթիվ անշահախնդիր, հայրենասեր հայեր, լիովին արհամարհելով «աջ» կամ «ձախ» տիպի քաղաքական շահամոլությունը: ԴՕԿ-ը քսանական-երեսնական թվականներին Սփյուռքի ամենաճյուղավորված կազմակերպությունն էր (200-ից ավելի մասնաճյուղեր՝ Սփյուռքի համայնքների գերակշռող մասում), որին անդամակցող հարյուրավոր ու հարյուրավոր հայեր նվիրաբերվում էին գործին՝ հենց հանուն ազգասիրության:

Դասակարգային շերտավորման քաղաքականությունը ձևափոխումների ենթարկվեց պատերազմի ընթացքում: Հազվադեպ չէին առիթները, երբ պաշտոնական քարոզչությունը վկայակոչում էր ամբողջ արտահայությունը առանց դասակարգային խտրականության երբեմն-երբեմն վերապահումներ անելով դաշնակցության առիթով: Ի դեպ, ՀՀԴ հետերկխոսության նույնիսկ մի փորձ արվեց (Սիրիա-Լիբանանի կոմկուսի 1943 թ. տարեվերջի համագումարին ՀՀ դաշնակցության ղեկավար ղեմքերից մեկի՝ Մ. Տեր-Գալուստյանի և պատվիրակության մասնակցությունը), որը, սակայն, շարունակություն չունեցավ:

Խորհրդային բանակի համար «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուների ստեղծման առթիվ ծայր առած հանգանակությանը մասնակցեցին այլազան քաղաքական դավանանքների և տարբեր սոցիալական աստիճանների վրա գտնվող հազարավոր սփյուռքահայեր, և իշխանությունները շնորհակալությամբ ընդունեցին նվիրատվությունը: Ողջունվեց նաև Հայ բարեգործական ընդհանուր միության նյութական լուրջ աջակցությունը հետպատերազմյան շրջանի հայրենադարձության կազմակերպման գործին: Այս ամենում փաստորեն ի գորու էր պատերազմական արտակարգ պայմանների տրամաբանության թելադրանքը:

Վերին աստիճանի հետաքրքրական էջ է ներկայացնում պատերազմից անմիջապես հետո ձեռնարկված հայրենադարձությունը՝ իբրև քաղաքական վերլուծության առարկա:

Ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ վիթխարի այդ գործը այս անգամ կյանքի կոչվեց Խորհրդային Միության պետական շահագրգռության իրականացման համար իբրև հիմնական փաստարկ: Հարցն այն է, որ պատերազմի հաղթական ավարտի պահին կամ դրանից անմիջապես

հետո ԽՍՀՄ ղեկավարությունը ծրագրում էր վերականգնել երկրի 1914 թվականի սահմանները՝ ժամանակը հասունացած համարելով:

Խորհրդային Միության անունից հրապարակված վկայագրեր չկան: Բայց մերկ փաստերի օղակների ագուցումը ցուցադրում է ամբողջական շղթայի առկայությունը:

1945 թ. մարտի 19-ին խորհրդային կառավարությունը դեմոնստրացիոն 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ի Թուրքիայի հետ կնքված բարեկամության և չեզոքության պայմանագիրը, իբրև մի փաստաթուղթ, որն այլևս չէր համապատասխանում նոր պայմաններին:

1945 թվականի ապրիլին Ստալինն ընդունեց կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականի ընդունելությունը Ստալինի մոտ առհասարակ անսպասելի էր ամբողջ աշխարհի համար (իրավ է, որ մինչ այդ նման ընդունելության արժանացել էր Համայն Ռուսիո պատրիարք Սերգիև, բայց դատելի էր ունեցել պատերազմի սկզբներին և հետապնդում էր թշնամու դեմ պայքարում ռուս հոգևորականության և հավատացյալների աջակցությունն ապահովելու նպատակը):

«Սովետական Հայաստան» պաշտոնաթերթը, որ երկար տարիներ շարունակ ոչ մի խոսք չէր տպագրել բռնագրավված հայկական հողերի մասին, 1945 թ. հունիսի 13-ին առաջին անգամ զգայացունց մի լուր հրապարակեց՝ «Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդի ղեկավարացիան» վերտառությամբ: Նյութը հաղորդել էր ՏԱՍՍ հեռագրական գործակալության հատուկ թղթակիցը Սան Ֆրանցիսկոյից: «Ազգային խորհուրդը», որի մեջ, ըստ հաղորդագրության, միավորվել էին ԱՄՆ-ի հայկական բոլոր ուժերը և կազմակերպությունները (բացառությամբ ՀՀ դաշնակցության), դիմել էր ՄԱԿ-ի առաջին նստաշրջանին՝ պահանջելով Թուրքիայի կողմից բռնագրավված հայկական հողերը միացնել Հայկական խորհրդային Հանրապետությանը, որը հնարավորություն կընձեռեր հայրենիք վերադառնալ թուրքական տիրապետությունից փախած հայությանը: Հաջորդ օրը, ինչպես դա ընդունված էր խորհրդային մամուլում, թերթը հրապարակեց լայն արձագանքներ, այդ թվում՝ գրող Դ. Դեմիրճյանի ստորագրությամբ: Բոլոր նյութերի մեջ բանաձևումը նույնն էր՝ վերադարձնել տարածքը, որպեսզի սփյուռքահայությունը երկիր վերադառնա: Խմբագրությունը իր կողմից հայտնում էր, որ «Դեկլարացիան» մեծ ընդունելություն է գտել աշխատավորության ամենալայն խավերում:

Երկար տարիներ անց (1980) միայն հրապարակավ հայտնի դար-

ձավ, որ 1945 թվականի հունիսի սկզբներին, այսինքն՝ ճիշտ «Ամերիկա-
 յի հայ ազգային խորհրդի» քայլերի հետ համընթաց և ճիշտ նույն օրե-
 րին ԽՍՀՄ արտգործոժողկոմ Վ. Մուրտուզը երկու հանդիպումներ է ունե-
 ցել Թուրքիայի դեսպան Սարպերի հետ և պահանջել վերադարձնել
 Կարսը ու Արդահանը, առհասարակ 1914 թվականի սահմանները: Կարճ
 ժամանակ հետո՝ հուլիսին, երեք մեծերի՝ Պոտսդամի խորհրդաժողո-
 վում Ստալինը թե Մուրտուզը հաստատել են պահանջը: Հետաքրքրու-
 թյունից զուրկ չէ Մուրտուզի կողմից խնդրի հիմնավորման փաստարկնե-
 րի թվում բերված միտքը, թե հայերի տարածքը ընդլայնվելուց հետո
 արտասահմանի շատ հայեր կօձգտեն վերադառնալ Հայրենիք:

1945 թ. օգոստոսի 12-ին առաջին անգամ հնչեց խորհրդային Հա-
 յաստանի հիմնը: Սարմենի այդ բանաստեղծությունը պարունակում էր մի
 շատ կարևոր միտք՝ խորհրդային Հայաստանը հայտարարվում էր Հայ-
 րենիք հայության: Եթե բանաստեղծությունը գրված լիներ շատ ավելի
 վաղ, հեղինակը և հրատարակիչները, վստահաբար, պիտի ոչուրավ չթո-
 թափեին իրենց օձիքը, եթե ավելի ուշ՝ պիտի մերժվեր անտարակույս:
 Այդ միտքը պահի քաղաքական կոնյունկտուրայի տրամաբանության
 արդյունքն էր, ավելին թերևս պահանջված, թելադրված արդյունքը:

Նույն թվականի նոյեմբերի 27-ին Գևորգ Զ կաթողիկոսը ուղերձներ է
 հղում Ստալինին, Տրումենին և Ետլիին ճիշտ նույն բանաձևումով՝ հողե-
 րը վերադարձնել իսկական տերերին և միացնել խորհրդային Հայաս-
 տանին, որպեսզի հայությունը վերադառնա իր բնօրրանը:

Դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվում է ԽՍՀՄ կառավարության որո-
 շումը «Արտասահմանի հայերի՝ Սովետական Հայաստան վերադառնա-
 լու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին»:

1946 թ. փետրվարի 1-ին երևանի Գ. Սունդուկյանի անվան թատրո-
 նի սրահում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորի թեկնածուի
 հանգամանքով ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ Հայկոմկուսի
 առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանը անում է մի հայտարարություն,
 որը իր տեսակի մեջ եզակի է Հայկոմկուսի ամբողջ պատմության մեջ:
 Գ. Հարությունյանը պահանջում է Թուրքիայից վերադարձնել զավթված
 հայկական տարածքները հայրենադարձվող հայերին ընդունելու հա-
 մար: Էական է շեշտել, որ Հայկոմկուսի ղեկավարը խոսում է ամբողջ
 հայության անունից:

Այսպիսով՝ տարբեր օղակների համակցումից ձևավորվում է շրթան:
 Համընկել էին հայ ժողովրդի իղձերն ու ԽՍՀՄ պետական շահերը, ո-

րոնց իրականացման համար իշխանությունները հաշվի չէին նստում նույնիսկ այն բանի հետ, որ Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ երկիրը, հեռավոր անգամ պատրաստ չէր հայրենադարձության կազմակերպմանը, նման ծավալի և ընդգրկման գործողության, այն էլ կայծակնային արագությամբ: Թվում էր, թե պատմության առթած այս եզակի և երջանիկ պահի տրամաբանությամբ պաշտոնական գաղափարախոսական քարոզչությունն էլ գեթ առժամաբար պիտի փոխեր ալիքները, պիտի համազգային բնույթ ու բովանդակություն հաղորդեր հայրենադարձությանը՝ աշխարհին ու նրա հանրային կարծիքին ևս ներկայանալու համար համազգային, ամբողջական մուրհակով:

Բայց մինչև 1946-ի ամռան քարավանների մեկնումը քաղաքական կոնյունկտուրան սկսել էր տատանվել և մինչև 1947 թվականի աշունը արմատապես վերափոխվել էր: ԽՍՀՄ կառավարության անունից Վիշինսկին ՄԱԿ-ում բարձրացրեց տարածքների պահանջը, բայց... վրացիների անունով:

Պատահական չէր, որ հայրենադարձության շարժմթացը շեշտակի մակարդակեց, և Գ. Հարությունյանի հիշյալ ելույթի մեջ հնչած 350-400 հազարի փոխարեն երկիրն ընդունեց ընդամենը 90 հազար մարդ: Այս կերպափոխությունը, ասես աստիճանաբար, արթնացրեց նիրհել թվացող կրքերը: Կազմակերպական կերպի և քարոզչական մեքենայի գործողության մեջ սկսվեց տառացիորեն կրկնվել այն ամենը, նույնիսկ երբեմն ավելի ուժգնությամբ, ինչ տեղի էր ունեցել նախապատերազմական հայրենադարձության շրջանում: Դարձյալ սոցիալական և քաղաքական համատեղելիության պահանջներ, դարձյալ հրաժարականների անվերջանալի շարքերի հրապարակումներ, դարձյալ արյունոտ ընդհարումներ հակառակորդ կողմերի միջև և նույնիսկ զոհեր:

Այնուամենայնիվ, պատերազմական շրջանի արտակարգ պայմանների տրամաբանության բերումով (տարածքային պահանջատիրությունը և իբրև դրա հիմնավորում՝ հայրենադարձությունը ևս պատերազմի ստեղծած հնարավորությունների մեջ էին) ծայր առած նույնիսկ սահմանափակ ու դրվագային լայնախոհությունը անհետևանք չանցավ:

Այլևս հնարավոր չէր հաշվի չնստել Սփյուռքի շատ կենտրոններում ստեղծված ազգային ճակատների հետ, որոնց կազմում մեծ մասամբ համախմբվում էին (ՀՀ դաշնակցությունից բացի) տարբեր քաղաքական ուղղությունների և դասերի ուժեր: Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի Հայկական ընկերության խողովակով (ԱՕԿՍ)

կապեր հաստատվեցին և վերահաստատվեցին տարբեր երկրների հայկական կազմակերպությունների (ոչ միայն համայնավարական) հետ: Հայաստան սկսեցին այցելել մտավորականներ (գրական համագումարների) և հոգևորականներ (Ս. Էջմիածնում տեղի ունեցող կրոնակեղեցական միջոցառումներին մասնակցելու համար):

Պատերազմական շրջանից մինչև վաթսուևականների սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը դասակարգային շերտավորման քաղաքականության մի յուրատեսակ ենթափուլ էր, անցումային շրջան, երբ «դասակարգային շերտավորումը» իբրև քաղաքականության բացահայտ գործուն լծակ աստիճանաբար վերափոխվում էր ավելի կրավորական, երբեմն քողածածուկ «դասակարգային մոտեցման» սկզբունքի: Այսինքն կյանքն ինքը նախապատրաստում էր ու փութացնում երրորդ շրջանը:

Վճռական նշանակություն ուներ ԽՄԳՄ ներքին կյանքում սկսված խրուշչովյան ճնհալը, որի ընթացքում կատարվեց Արևմուտքի առջև իջեցված երկաթե վարագույրի խորտակման փորձ: Խորհրդային Միության կոմկուսը կարգախոս ընդունեց աշխարհը հուզող գերհարցերի (խաղաղության խնդիրը) լուծման գործում լայն դեմոկրատական ճակատի անհրաժեշտության մասին, որով հնարավոր նկատվեց գործակցությունը տարբեր դավանանքների ուժերի ու շարժումների հետ՝ քաղաքական կուսակցություններից մինչև կրոնակեղեցական միավորումները: Հառաջադիմություն նշանավորող այս երևույթը իր վավերացումը գտավ հիսնական թվականների վերջերին գումարված կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների մի քանի խորհրդակցություններում: Հայաստանի կոմկուսը, բնականաբար, պիտի հետևեր ԽՄԿԿ-ի ընթացքին: Սանավանդ որ հարցը վաղուց արդեն հասունացած էր: Սփյուռքի նկատմամբ հին վարքագիծը այլևս արդեն լրջորեն խոչընդոտում էր Հայաստանի իսկ մտավոր և հոգևոր կյանքի հետագա զարգացումը: Երբ հայացքի անհրաժեշտությունը օրվա հրամայականն էր:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ: ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՄԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆԵՐ

1961 թվականի մայիսին փոքր-ինչ ուշացումով նշվեց Խորհրդային Հայաստանի 40-ամյակը: Սփյուռք-Հայաստան հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ լինելով՝ պաշտոնական հանդիսու-

թյանը միատեղ հրավիրված էին տարբեր խավերը ներկայացնող շուրջ հիսուն սփյուռքահայեր, այդ թվում՝ ՍԴ հնչակյան, Ռամկավար ազատական կուսակցությունների ղեկավարները իրենց պատվիրակություններով, Լիբանանի համայնավար կուսակցության հայկական հատվածի և Իրանահայ մշակութային միության պատվիրակությունները, շատ ուրիշ երևելի գործիչներ ԱՄՆ-ից, Եվրոպայից, Հարավային Ամերիկայից: Երևանում սփյուռքահայ պատվիրակների հանդիպումը և Խրուլչևի հետ յուրօրինակ կերպով նշանավորում էր կարևոր մի եղելություն: Կենտրոնը դրանով հավանություն էր տալիս Սփյուռքի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականության լուրջ շրջադարձին: Հարաբերությունների ոլորտը շեշտ ընդլայնվում էր, ներգրավում բոլոր դասերի ու քաղաքական ուղղությունների սփյուռքահայերին: Միակ բացառությամբ. Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը տեղ չունեց հրավիրյալների շարքում:

Բուն հանդիպումը որևէ դրական կոնկրետ բովանդակություն չունեց: Իբրև անմիջական մասնակից՝ տողերիս հեղինակը կարող է վկայել, որ սփյուռքահայ քաղաքական հոսանքների թե տարբեր համայնքների բոլոր ներկայացուցիչները արտահայտվելու առիթ ունեցան: Բոլորը, ասես նախապես պայմանավորված, խոսում էին այն մասին, թե երկրի ղեկավարից Հայաստանի հորելյանի առիթով անակնկալի սպասումներ ունեն, բայց ոչ մեկը այդպես էլ հստակ չարտասանեց ակնկալվող «անակնկալի» անունը: Խոսքը, ամշուշտ, Ղարաբաղի մասին էր: Խրուլչևը կարճ պատասխանեց, թե ԽՍՀՄ-ում ազգային հարցը լուծված է, և անցավ ուրիշ խնդիրների: Այսպիսով՝ եականը հենց ինքը երևույթն էր՝ իբրև մեկնակետ նոր քաղաքականության համար:

Քաղաքականության մեջ շրջադարձի բանաձևումը տեղի ունեցավ քիչ ավելի ուշ՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 22-րդ համագումարում, 1961 թ. սեպտեմբերին: Առաջին անգամ լինելով՝ Հայաստանի կոմկուսի անունից պաշտոնական գնահատանքի խոսք ասվեց ՍԴ հնչակյան և ՌԱ կուսակցությունների հասցեին՝ որպես «առաջադիմական» և «հայրենասիրական» ուժերի, և առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն անհրաժեշտ գտան ընդլայնել հարաբերությունները սփյուռքահայության հետ ոչ թե դասակարգային, այլ ժողովրդավարական լայն բազայի վրա:

Տեղին է ընդգծել, որ հետագայում էլ, նույնիսկ շփումների ու հարաբերությունների ամենաաշխույժ պահերին, մինչև 1988 թվականը, այ-

սինքն մինչև Ղարաբաղյան շարժման և ժողովրդավարական շարժումների պարտադրանքի տակ ընդունած կերպը, Հայաստանի կոմկուսը հրապարակավ, պաշտոնապես չէր «խոստովանում» ՍԴ հնչակյան և ՌԱ կուսակցությունների հետ շփումների իրականությունը: Քառորդ դարից ավելի այդ տարածության ու ժամանակի մեջ տեղի են ունեցել տասնյակ ու տասնյակ պաշտոնական հանդիպումներ Գերագույն խորհրդի ու կառավարության թե կոմկուսի Կենտկոմի ղեկավարության մակարդակով: Բայց մամուլում չկա իսկ մի եզակի լուր, որ հայտներ, թե ընդունվել էին հենց ՍԴ հնչակյան կամ ՌԱ կուսակցությունների լիազոր ներկայացուցիչները, պատվիրակությունները: Դրա փոխարեն հայտարարվում էր, թե ընդունելության արժանացել են «սփյուռքահայ հայտնի հասարակական գործիչներ», և տրվում էին անուններ: «խոստովանում» բայը հավանաբար ոչ հստակ է թարգմանում կացությունը: Պարզապես Հայաստանի իշխանությունները զրկված էին ինքնուրույն արտաքին քաղաքականության իրավունքից, և արտասահմանյան որևէ քաղաքական կուսակցության (մեր պարագայում՝ ՍԴՀ և ՌԱԿ) հետ պաշտոնական որևէ հարաբերության համար անհրաժեշտաբար պետք է ստացվեր Կենտրոնի թույլտվությունը: Նմանապես, թեպետ բազմաթիվ առիթների առկայության, Հայաստանի ոչ մի պաշտոնական ներկայացուցիչ չի մասնակցել ՍԴՀ-ի կամ ՌԱԿ-ի կուսակցական ձեռնարկումներին, նույնիսկ հորեյանների կապակցությամբ:

ՀՀԴ նկատմամբ քաղաքականության մեջ եական փոփոխություն տեղի չունեցավ: Այնուամենայնիվ, մի կարևոր կետ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ: Թե՛ համագումարում և թե՛ նրանից հետո հաճախ ՀՀ դաշնակցության քննադատությունը հնչում էր «դաշնակ պարագլուխների» հասցեին, այսինքն՝ որդեգրվել էր նոր մարտավարություն, որով շարքերը դիտարկվում էին ուրիշ ակնոցով՝ իբրև «մոլորյալներ»: Իսկ նման հարցադրումից մակաբերվում էր շարքերի հետ հարաբերելու և շփումների հնարավորությունը:

Դաշնակցության դեմ պայքարի հարցերը դիտարկելիս ժամանակ առ ժամանակ այդ պայքարի սրացումները, մակընթացությունները և տեղատվությունները ճիշտ ըմբռնելու համար, առհասարակ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ոչ միայն բուն ՀՀԴ մարտավարությունն ու ռազմավարությունը, հակախորհրդային ուժերի շարքերում նրա դիրքը և դերը՝ իր իսկ ըմբռնումով, և վարքը, այլև մի եական, արտաքինից երբեք չերևացող կետ ևս: Խորհրդային իշխանության յոթ տասնամյակների ընթաց-

քում Երևան–Մոսկվա փոխհարաբերությունների ընդգրկած ժամանակի ու տարածության մեջ հարաբերաբար աներևույթ ներկա էր լինում ԶԳ դաշնակցությունը¹: Վաթսուհական և հետագա թվականներին մեկից ավելի անգամներ Սփյուռքից թելադրանքներ են եղել դադարեցնելու ԶԳ դաշնակցության դեմ ելույթները Հայաստանի մամուլում կամ պաշտոնական ամբիոններից՝ պատճառաբանելով, թե դրանք նոր ավյուն են հաղորդում «մարող» կուսակցությանը: Այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ նման ելույթներ, երբեմն նույնիսկ խիստ կոշտ, տեղի էին ունենում: Ասես, ի գորու էր Վոլտերի՝ «Եթե նույնիսկ Աստված չկա, նրան պետք է ստեղծել» բանաձևումը:

Այսպիսով՝ վաթսուհական թվականների հենց սկզբներից որդեգրվեց Սփյուռքի քաղաքական շերտավորման քաղաքականությունը, որը քաղաքականորեն օտարում էր «դաշնակ պարագլուխներին» և հարաբերությունների դռները բացում սփյուռքահայ զանգվածի առջև: Սփյուռքահայության հետ հարաբերությունների ընդլայնման առաքելությունը դրվեց «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի» վրա՝ հասարակական (ոչ կառավարական) մի մարմնի, որի գործունեությունը սերտորեն կապված էր կոմկուսի Կենտկոմի և հանրապետության կառավարության հետ: Պատահական չէ, որ կոմիտեն սփյուռքում ընկալվում էր իբրև կառավարության մարմին:

Եթե իր նախորդին ԶՕԿ–ին, վիճակվեց գաղթահայ ստվար զանգվածներին խորհրդային Հայաստանից օտարելու ճակատագիրը, ապա կոմիտեն կոչվեց կատարելու հակառակը: Անշուշտ Սփյուռքի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականության, ուրեմն և կոմիտեի գործունեության հիմքում ևս ընկած էր «դասակարգային մոտեցման» սկզբունքը: Բայց դա արդեն ոչ թե քաղաքական ուղղակի գործոն էր, ինչպես առաջին փուլում, այլ գաղափարախոսական առաջադրանք, որը հազվադեպ էր գտնում անմիջնորդված ճակատային իրացման արտահայտություններ:

Կոմիտեն եղավ ոչ թե Սփյուռքի պառակտման գործիք, ինչպես երբեմն փորձ է արվում նրան դա վերագրել թե Հայաստանում, թե արտասահմանում, այլ հիմնականում արտահայության գեթ մի լուրջ մասը Հայրենիքին

¹ Օրինակները շատ են: Լուսաբանության կարգով, տողերիս հեղինակը կարող է հիշատակել մեկը: 1961 թ. մայիսի 6–ի հանդիսությանը Յա. Չարոյանը պատրաստվում էր զեկուցումը հրապարակել ռուսերեն լեզվով՝ որպես հարգանք բարձրաստիճան հյուրի նկատմամբ: Ն. Խրուշչովը, իմանալով այդ մասին, անմիջապես կարգադրեց հայերեն կարդալ. «Թող դաշնակները ասելիք չդարձնեն»:

մերձեցնելու խողովակ: Պատակտունը Սփյուռքում արդեն իսկ գոյություն ուներ և թեժ ձևեր էր ընդունել մինչև կոմիտեի ստեղծումը (1964):

Սեռասարակ գաղափարախոսական կաղապարի լուրջ թուլացման, լիբերալ (ազատամտական) մտածելակերպի համառորեն ներթափանցման օրինաչափ հետևանք էր որդեգրված նոր քաղաքականությունը: Այդ երևույթների շնորհիվ էր, որ Հայաստանում աստիճանաբար զարգացում ստացավ ազգային գիտակցության արթնացման, ազգային ինքնաճանաչման ուժգնացման շարժընթացը: Մեծ եղեռնի հիսնամյակի նշումը, Սարդարապատի և Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիրների կառուցումները, հայ ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության հետ կապված պատմական ու գեղարվեստական գրականության հրատարակումը. այս բոլորը պարզապես անհնարին պիտի լինեին նախորդող տարիներին:

Խորհրդային Հայաստան որոշ ազատամտականության մուտքի և տարածման հենց այդ շրջանն էր, որ նախապատրաստեց հողը նոր որակի՝ հետագա ժողովրդավարական շարժումների և Հայաստանի անկախության հռչակման համար: Այս ամենում բնավ էլ թերագնահատելի չէ Սփյուռքի նկատմամբ քաղաքականության երրորդ շրջանի իրականացման հավաքական արդյունքը:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ: ԲՈՒՐ ՏԻՊԻ ՇԵՐՏԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ, ԱԶԱՏ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Արդեն նախորդ փուլի ընդերքում հասունանում էր քաղաքական սահմանափակումների վերացման անհրաժեշտությունը: Տակավ առ տակավ բազմաթիվ էին լինում դեպքերը, երբ շփումներ էին տեղի ունենում ոչ միայն «հայրենասիրական» կոչված ուժերի, այլև Հայ հեղափոխական դաշնակցության մականի տակ գործող այլազան կրթական, մշակութային, մարզական կազմակերպությունների հետ. ուսուցիչների և աշակերտների խմբական այցելություններ ու մասնակցություն Հայաստանում ձեռնարկվող միջոցառումներին, ուսանողների մուտք հանրապետության բարձրագույն կրթական հաստատություններ, մարզական փոխադարձ հանդիպումներ, մշակութային խմբերի ելույթներ և մասնագետների գործուղումներ «Համազգային» միության խնդրանքով, մամուլի ներկայացուցիչների հավաքներ և այլն:

Որևէ կարգի սահմանափակումներից զերծ հարաբերություններ գործնականում սկսեցին հաստատվել 1988 թվականի տարեվերջին Հայաստանին պատահած ահավոր երկրաշարժի առիթով:

1989 թվականի վերջերին «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի» և սփյուռքահայության անխտիր բոլոր քաղաքական հոսանքների մականի տակ գտնվող մշակութային միությունների միջև ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որն ազդարարում էր հարաբերությունների մեջ համահավասարության սկզբունքը՝ համազգային արժեքների գերակայությունը ճանաչելու հիման վրա:

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների նոր փուլի վերջնական հաստատումը կապված էր ժողովրդավարական հուժկու շարժման հաղթանակի և Հայաստանի անկախության հռչակման հետ:

«Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն», ինչպես և ՀՕԿ-ը ուներ արտասահմանի հայության հետ հարաբերությունների մենաշնորհի իրավունքը: Նոր փուլը վերացնում է նաև այդ մենաշնորհը, որը սահմանափակում էր նշանակում Հայաստանի մնացած բոլոր (կառավարական թե արտակառավարական) մարմինների ու կազմակերպությունների համար: Հայաստանի Հանրապետության բոլոր կազմակերպությունները և քաղաքացիները օրենքի առջև Սահմանադրության շրջանակներում հավասարապես ազատ են մտնելու մշակութային թե՛ տնտեսական, կրթական, թե՛ գիտական, քաղաքական, թե՛ հասարակական հարաբերությունների մեջ Սփյուռքի որևէ կազմակերպության ու անհատների հետ: Այս առումով կոմիտեն, կորցնելով մենաշնորհը, ըստ էության, սպառել էր իր դերը: ՀՕԿ-ը իրեն սպառեց ընդգրկման սահմանները նեղացնելով, կոմիտեն՝ ընդլայնելով:

Ավելի քան տասը տարի է, ինչ որդեգրվել է նոր սկզբունքը: Ակնկալվող արդյունքը, սակայն, ցավալիորեն փոքր է, որովհետև տեսական հնարավորությունը գործնականում կիրառում չգտավ: Ավելին, երբեմն արվեցին քայլեր, որոնք ոչ միայն համապատասխան չէին ազատ հարաբերությունների սկզբունքին, այլև, ընդհակառակն, ուղղակի հիշեցնում էին քսանական թվականների «Դասակարգային շերտավորման» տխուր իրականությունը, օրինակ՝ ՀՀԴ կուսակցության օտարումը երրորդ հանրապետության ղեկավարության ձեռքով, այդ կուսակցության անդամների նկատմամբ դատավարությունը և այլն:

Իշխանությունները փորձեցին սփյուռքահայության հետ հարաբերությունները կառուցել ուղղաձիգ սկզբունքով Սփյուռքը ընդունելով

իրն Չայաստանի Չանրապետությանը ենթակա իրողություն: Չրապարակավ խրախուսվում էր սփյուռքահայ գոյություն ունեցող կառույցների ականահարումը, հրահրվում էին պառակտումներ, խնդիր էր առաջադրվում արմատապես փոխել սփյուռքահայ կազմակերպությունների ղեկավար անձնակազմերը, որպեսզի նոր մարդիկ անառարկելի կատարեն Երևանի ցուցումները: Միաժամանակ, սփյուռքահայությանը մերժվեց իր կարծիքը հայտնելու իրավունքը, նույնիսկ այն պարագայում, երբ իշխանությունները համազգային խնդիրներ էին թիրախում: Չայաստանի ներքին գործերին չխառնվելու թեզը ստացավ լայն քաղաքացիության իրավունք, բայց, դրան զուգահեռ և միաժամանակ, անընդհատ ավելի ու ավելի ուժգնանում էր Սփյուռքից ֆինանսական միջոցներ հայթայթելու պահանջը: Սփյուռքում առածի կարգ անցավ «Դուք փողը տվեք, մնացածը ձեր գործը չէ» հանկերզը:

Տասնամյակի երկրորդ կեսում փորձեր արվեցին շտկելու իրավիճակը: 1999 և 2002 թվականներին գումարվեցին համազգային ժողովներ Չայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների հասունացած հարցերը քննարկելու համար: Չայրենիքի և Սփյուռքի միջև երկխոսության այդ երևույթը վկայում էր, որ իշխանությունները փորձում էին հրաժարվել ուղղաձիգ սկզբունքից և որդեգրել հորիզոնականը: Չենց հորիզոնական սկզբունքը կարող էր համապատասխանել Չայաստանի պետականության և Սփյուռքում պետականության բացակայության պայմաններում իրոք արդյունավետ գործակցությանը կողմերի միջև:

3. ՍՓՅՈՒՌՔ-ՉԱՅՐԵՆԻՔ ՉԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԻՄԱՅԱՐՅՈՒՄ

Սփյուռք-Չայրենիք հարաբերությունները բնութագրող մի երևույթ նույնպես կարոտ է նախնական լուսաբանության, առանց որի շատ հարցեր կարող են պարզապես անբացատրելի թվալ: Խոսքն այն մասին է, թե ինչու և ինչպես էին սփյուռքահայ տարբեր խավերն ու հոսանքները ընկալում Խորհրդային Չայաստանի իրականությունը:

Սփյուռքից դեպի Չայրենիք և հակառակ ուղղությամբ իրականացվող փոխհարաբերությունների բնույթը բնավ էլ պարզ ու դյուրավ ընկալվելիք չէ, ինչպես թվացել է տասնյակ տարիներ շարունակ, ավելին

մատուցվել է իբրև մակերեսին ցայտուն երևացող էություն՝ բարեկամ-հակառակորդ, առաջադիմական-հետադիմական, հայրենասիրական-հակահայաստանյան երկանդամ պարզունակ բանաձևի տեսքով: Փոխհարաբերությունների խորքը ըմբռնելու համար անհրաժեշտաբար հարկ է գեթ թուցիկ հայացք նետել Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով իշխանության գլուխ եկած ուժերի՝ կոմունիստական կուսակցության թե խորհրդային կառավարության ազգային քաղաքականության առանցքային հարցերի վրա:

Մարքսիստական գաղափարաբանությունը ազգը համարում է պատմական իրողություն, այսինքն՝ իբրև հասարակության զարգացման հոլովույթի մի որոշակի դարաշրջանում առաջացած գոյ, որը, ունենալով իր սկիզբը, պետք է ունենա և իր վախճանը: Ըստ այնմ, մարքսիզմն ընդունում է ազգային հարցի երկու փուլ՝ ա) գոյավորման շրջանը, որը բխում և համընկնում է բուրժուական դարաշրջանի առաջացմանը ու գոյատևմանը, բ) սոցիալիստական շրջանը, որը նշանավորում է ազգերի վախճանը: Եթե ազգային հարցի՝ պատմությամբ առաջադրված բուրժուական լուծումը, այսպիսով, ազգի ձևավորումն է, ազգային պետականության ստեղծումը, ապա սոցիալիստականը ազգերի ծուլումն է:

Նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը, սակայն, կանգնեց պատմական մի իրողության առջև, երբ Ռուսաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը չէր հասցրել հանգել ազգային հարցի բուրժուական լուծմանը, և կայսրության ամբողջ տարածքով մեկ տասնյակ ու տասնյակ ժողովուրդներ վերապրում էին պատմական զարգացման այլազան փուլեր՝ նախնադարյան համայնքայինից ու ավատականությունից մինչև զարգացած բուրժուական արտադրահարաբերությունները: Ազգային հարցի լուծման առաջադրանքը՝ ծուլումը, այդ պայմաններում կլիներ անիմաստություն, քանի որ տերության մաս կազմող ազգերը պարզապես պատրաստ չէին դրան:

Նոր իշխանությունը որդեգրեց հեռահար նպատակին տանող ճանապարհը՝ ազգերի գալիք ծուլման համար նրանց զարգացման անհրաժեշտության հռչակումը: Պետական մակարդակում ստեղծվեցին ազգային հանրապետություններ, և ԽՍՀՄ-ը՝ իբրև այդ հանրապետությունների կամավոր միություն, ազդարարվեց ազգերի բարգավաճ զարգացում: Հրապարակի վրա դրվեց կոմունիստական կուսակցության ծրագրային հայտնի թեզը՝ ազգերի ծաղկում և մերժեցում:

Պատմական հանգամանքների նման կարգի դասավորությունն էլ թե-

լադրեց, որպեսզի նոր իշխանության հաստատման հենց սկզբից կայսրության ծայրագավառներում տարվեր որոշակի մի քաղաքականություն, որը միտում ուներ արագացնելու ազգերի զարգացումը թե տնտեսական, թե մշակութային մակարդակներում:

Չուզահեռաբար, սակայն, գործնական կյանքում և զաղափարախոսության մակարդակում ծրագրված իրականացվում էր «ազատ», «անկախ» հանրապետությունների իրավագրության, դասակարգային և կուսակցական սկզբունքի բացարձակեցման գործընթաց: Միաժամանակ և ստեղծվում էին ազգային կեցության ու զարգացման տնտեսական թե հոգևոր մշակութային խարիսխներ ու առարկայական հնարավորություններ, մյուս կողմից համառորեն հետապնդվում էր այդ հաստատություններից ազգային զգացումները և հոգեբանությունը աստիճանաբար օտարելու նպատակը: «Ազգերի ծաղկում և մերժեցում» կարգախոսի պարագայում աստիճանաբար շեշտը փոխադրվում էր երկրորդ բաղկացուցչի վրա՝ մերժեցման խողովակով թիրախելով ծուլումը: Միջազգայնականությունը (ինտերնացիոնալիզմ) հայտարարվեց ԽՍՀՄ բնակչության կեցության հիմնական սկզբունքը, «ազգային հայրենիք» իմացքի փոխարեն շրջանառության մեջ դրվեց «սոցիալիստական մեծ հայրենիքը», ավելի ուշ հայտնագործվեց «խորհրդային ժողովուրդ» ստորոգությունը, որը միտում ուներ նախապատրաստելու այլազան ազգերի պատկանող ժողովուրդների միաձուլումը «խորհրդային ազգ» մի հասկացության մեջ:

Ազգային հարցի սոցիալիստական լուծումը, այլ խոսքով՝ հեռանկարում նրանց լիակատար ծուլումը միտող այդ քաղաքականությունը գործնականում դատապարտվեց ծախողության, անմիջապես որ երկրի քաղաքական կյանքում ծլարձակեցին ազատամտությունն ու ժողովրդավարությունը: Հիմնականում հենց ազգային քաղաքականության արմատական սխալներով, անբանական, հասարակական զարգացման օրինաչափությունները բռնաբարող այդ տևական ժամանակահատվածի հարուցած խոր վերքերի ու անբավարարվածության, վերջին հաշվով այդպես էլ ազգային հարցի չլուծվածության հետևանքով էր, որ ազգային երկպառակությունները ցնցեցին ամբողջ ԽՍՀՄ-ը ութսունական թվականների վերջերին և 90-ականների սկզբներին:

Խորհրդային իշխանության տասնամյակների ընթացքում ստեղծվել էր մի բացառիկ վիճակ, երբ պաշտոնական քաղաքականությունը ազգերի ծուլման իսկ նպատակով, մանավանդ սկզբնական հատվածում,

որոշակիորեն սահմանափակ շրջանակներում արտոնում, նույնիսկ խրախուսում էր ազգային կեցության աշխուժացումը՝ իբրև անհրաժեշտ հասունացման մի փուլ ազգերի մերձեցման խողովակով նրանց վերջնական վերացման ճանապարհին: Պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ բոլոր ազգերը արձանագրեցին հայտնի առաջխաղացում տնտեսական թե մշակութային շինարարության բնագավառում:

Բացառություն չէր նաև Հայաստանը: 80-ականների վերջերին ծայր առած քննադատությունը, որով ամբողջովին մերժվում էր կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային իշխանությունների ազգային քաղաքականությունը, իրավացի էր սկզբունքի տեսակետից: Անընդունելի, թեկուզ հենց Հայաստանի օրինակով, նիհիլիստական վերաբերմունքն էր իրական գոյություն ունեցող, շոշափելի արդյունքների նկատմամբ: Ստեղծվել էր ազգային դիմագծով տնտեսություն, որ կոթնած էր հենց ազգային արտադրողական ուժերի վրա, անուրանալի զարգացում ապրեցին ազգային մշակույթն ու գիտությունը, ստեղծվեց սեփական ազգային կադրերի բանակ: Հանրապետությունում արձանագրված անառարկելի առաջընթացը սոցիալ-տնտեսական և մշակութային մարզերում թե Հայաստանում, թե Սփյուռքում, սակայն, վեց-յոթ տասնամյակ շարունակ ընկալվում էր իբրև բացարձակ երևույթ՝ կտրված կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության ընդհանուր համալիրից, որի երկրորդ և գլխավոր բաղկացուցիչը, այսինքն՝ հիմնական նպատակը պարզապես մնում էր անհայտ կամ էլ նկատառման չէր արժանանում: Ջարմանալի չէ, որ Սփյուռքի շատ ուժեր ուշադրությունը կենտրոնացնում էին հենց առաջինի վրա՝ գրեթե անվերապահ ընդունելով Հայաստանում կատարված ամեն ինչ, իսկ ուրիշներ համենում էին միայն ազգային քաղաքականության թերությունները մատնանշելով նմանապես բացարձակի վերածելով երկրում իրագործվող ազգային քաղաքականության երկրորդ բաղկացուցիչը, թեպետ ամեն ինչ ժխտելու նախադրույթի բերումով չէին հասնում արմատական արատները տեսնելու մակարդակին:

Սփյուռք-Հայրենիք փոխհարաբերությունների հիմքում, սկսած քսանական թվականներից, ընկած էր հենց այս իրողությունը:

4. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԻ ԳՆԱՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1940—ական թթ. կեսերին խորհրդային Միությունում կոմկուսի քաղաքայուրոյի նախածնեմնությամբ ծավալվեց գաղափարախոսական մի վիթխարի արշավ, որն ունեցավ կործանիչ նշանակություն հասարակական մտքի և տարբեր արվեստների հետագա զարգացման տեսակետից՝ ծանր հետևանքներ ունենալով նաև քաղաքական մեղադրանքների ու եզրակացությունների իմաստով: Կոմկուսի գաղափարախոս Ա. Ժդանովի մատուցմամբ՝ փականքի տակ դրվեց նոր խոսքի իսկ հնարավորությունը, այլազան պիտակավորումներով (Ֆորմալիզմ, կոսմոպոլիտիզմ, նացիոնալիզմ, միասնական հոսանք և այլն) զսպաշապիկներ նետվեցին գրականության ու գրականագիտության, արվեստների ու արվեստաբանության, պատմաբանության, փիլիսոփայության և հասարակական մտքի այլազան ուրիշ բնագավառների վրա:

Հոգևոր ասպարեզի ջարդից անմասն չմնաց նաև Հայաստանը: Հատկապես «միասնական հոսանքի» տեսության քննադատությունը կոչված էր բռնանալու մեր ժողովրդի պատմության վրա՝ ստիպելով մերժելի գտնել ազգային գաղափարաբանությունը, տարանջատել և իրար հակադրել պատմության շղթայի օղակները, ազգի գոյապահպանության պայքարում օտարել ոչ աշխատավորական դասակարգերն ու խավերը՝ դիտելով նրանց իբրև հակառակորդների կամ, լավագույնս, իբրև խոչընդոտողների: Բնականաբար, նման տրամաբանության թելադրանքով հարվածի առյուծի բաժինը ուղղվեց եկեղեցու, մասնավորապես Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու դեմ, որի միտք բանին էր առավելագույնս նսեմացնել կամ լիովին բացառել եկեղեցու խոշոր դրական դերը հայության, նրա մշակույթի, ավանդույթների, ազգային դիմագծի պահպանության գործում դարերի խորքերից ի վեր:

Հիշատակարժան է, այս առիթով, Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպի ստեղծագործական ճակատագիրը: Առաջին հրատարակությունը դարձավ ուժեղ քննադատության թիրախ այն պատճառով, որ հեղինակը պատմական փաստերի հարազատ հետևողությամբ վճռական տեղ էր հատկացրել եկեղեցուն, «Վասն Հայրենեաց»-ի կողքին հավասարազոր մատուցել էր «Վասն Հավատոյ» կարգախոսը:

Եկեղեցու, նրա պատմական դերի անհիմն և վարկաբեկիչ քննադատությունները հետագայում էլ շարունակվեցին պարբերաբար՝ խրուչ-

չովից մինչև Չեռնեմկո ժամանակահատվածում: Իսկ Չայաստանում ծավալվող գաղափարախոսական աշխատանքի վերջին լուրջ քննադատությունը ԽՄԿԿ Կենտկոմի կողմից 80-ական թթ. կեսերին կապված էր հենց հասարակական կյանքում եկեղեցու դերի գնահատության հարցի հետ:

Այս պայմաններում անտեսվել է կամ խիստ թերի է գնահատվել եկեղեցու վիթխարի դերը Սփյուռքի գոյավորման թե՛ զարգացման հոլովույթի բոլոր փուլերում:

Ճշմարիտ է, եկեղեցու առանձին սպասավորներ երբեմն-երբեմն ծառայել են իբրև քաղաքական շահերի ու թելադրանքների գործիք: Ընդամից, նման միջոցների դիմել են զույգ հակառակորդ ուժերը հայ իրականության մեջ: Խորհրդային Չայաստանից արտածվող պահանջները, մանավանդ, Սփյուռքի գոյավորման փուլում, հետապնդում էին երկրի քաղաքական վարչակարգի պաշտպանության, առնվազն եկեղեցին այդ վարչակարգի դեմ օգտագործելու հնարավորությունը չեզոքացնելու նպատակը: Չայ հեղափոխական դաշնակցությունը, մանավանդ 50-60-ական թթ-ից ի վեր, ընդհակառակն, ջանում էր եղեկեցին վերածել հակախորհրդային գործուն պայքարի բեմահարթակի: Չաճախ, առանց կուսակցության տեղական մարմնի կամ Կենտրոնի համաձայնության, եկեղեցական վարչությունները կամ հոգևոր սպասավորները զրկված էին ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկելու իրավունքից:

Անկախ այս կողմնակի ազդեցություններից ու ճնշումներից, սակայն, եկեղեցին ամբողջությամբ եղավ Սփյուռքի գոյավորման ու ազգային կեցության հիմնասյունը: Նրա շուրջ ստեղծվեցին ազգային կառույցներից շատերը: Բոլոր երկրներում հենց եկեղեցին ճանաչվեց տեղական իշխանությունների կողմից իբրև մեր էթնիկական փոքրամասնությունը ներկայացնող միակ հաստատությունը: Սփյուռքում եկեղեցին հաջողությամբ շարունակեց իր ազգային-հոգևոր առաքելությունը, որը նրա ուսերին դրել էր պատմությունը դարեր շարունակ ազգային պետականության բացակայության պայմաններում:

Սփյուռքի պատմության զանազան փուլերում ազգային գոյապահպանության, հայակերտման գործին իրենց անգնահատելի լուծման բերեցին այնպիսի խոշոր մտավորականներ, ինչպիսիք էին երուսաղեմի եղիշե Դուրյան բանաստեղծ-բանասեր պատրիարքը, խոշոր գիտնա-

կան Գարեգին Յովսեփյանը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը, որի աշխատությունները նոր էջ նշանավորեցին հայ մանրանկարչության համապարփակ ուսումնասիրության մեջ:

Ամենայն Չայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունների թեմերի ու վիճակների, Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանների բոլոր սերունդների շատ հոգևորականներ անցյալում թե մեր ժամանակներում անմնացորդ նվիրվածությամբ ջանքեր են ներդրել ոչ միայն հոգևոր, այլ մանավանդ, ազգային գործի կազմակերպական նպատակներով՝ Սփյուռքի տարածքով մեկ: Այսօր իսկ, թեպետ բավականին թվով համայնքներում նկատվում է եկեղեցուց աշխարհիկ հարցերի օտարման միտում, եկեղեցին մնում է Սփյուռքի ազգային կեցության հիմնական գրավականներից մեկը:

Օտար ափերին հայության գոյապահպանության համար մեր ազգը մեծապես պարտական է եղեկեցուն: Չայաստանյայց առաքելական եկեղեցին առանձնահատուկ բարձր տեղ ունի Չայրենիք-Սփյուռք փոխադարձ կապերի ստեղծման, ամրապնդման ու զարգացման մարզում: Եվ եթե այսօր Սփյուռքն ու Չայրենիքը կապված են միմյանց բազմաազար ու բազմազան թելերով, ապա այդ մեծապես հիմնահանգուցվում է եկեղեցու մեջ ու եկեղեցու խողովակով:

Նշանակալի, ուղղակիորեն պատմական առաքելություն ընկավ այդ մարզում Մայր աթոռ Սբ. Էջմիածնի և նրա գահակալ Վազգեն Ա կաթողիկոսի ուսերին: Մանավանդ, 60-ական թթ-ից ի վեր Ամենայն հայոց հայրապետի բազմաթիվ այցելությունները Սփյուռքի գրեթե բոլոր համայնքները, նրա կոնդակներն ու ելույթները, ամենօրյա գործուն աշխատանքը, որով արդյունավետ նպաստում էր միմյանց կապելու Սփյուռքը և Չայրենիքը, այդ բոլորը, առանց վարանելու կարելի է արձանագրել, եղան նորագույն շրջանում Սփյուռք-Չայրենիք մերձեցման, հոգևոր-մշակութային ինտեգրացիայի հիմնատաղած:

Չենց Վազգեն Ա-ի կոչն էր, որ անհապաղ հնչեց 1988-ի դեկտեմբերին և ոտքի հանեց սփյուռքահայությանը՝ երկրաշարժից ավերված Չայրենիքին օգնություն փութալու համար:

Սփյուռք-Չայրենիք կապերի ամրապնդմանը, հատկապես երկրաշարժից հետո, իր մեծ նպաստն է բերել Չայ ավետարանական եկեղեցին, ինչպես նաև կարելի մասնակցություն է ունեցել Չայ կաթոլիկ եկեղեցին:

ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԳՈՅԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԼՈՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ: ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՏՐԱՆԱԹԱՓՈՒՄԸ

Հայրենի տարածքներից բռնագաղթված զանգվածը մեկ անգամից չէ, որ դարձավ սփյուռքահայություն: Սիրիայի, Լիբանանի, Հունաստանի վրանաքաղաքներում, հավաքակայաններում, ճամբարներում թե այլուր տանիք գտած բազմությունները օր օրի սպասում էին արդարության հաղթանակին և տունդարձին: Արդեն բռնավտարման պահին հազարավոր ընտանիքներ չէին հավատում կատարվածի անշրջելիությանը: Հուշերը վկայում են, շատերն իրենց տների գաղտնարաններում գանձ էին թաքցրել՝ վերադարձին ձեռնունայն չմնալու ակնկալությամբ:

Հույսը և հավատը մեծապես առնչվում էին Առաջին աշխարհամարտում հաղթական մեծ տերությունների ամպագոռգոռ հայտարարությունների ու խոստումների, և մանավանդ, 1920-ին Սևրում կնքված պայմանագրի հետ: «Հայասիրությունը», որ հայության զգացառատ սրտին խոսում էր իբրև սպեղանի, պետական քաղաքականության մակարդակի վրա արդեն որերորդ անգամ շահերի սակարկության մանր դրամի դեր էր տանում: Հայության կողմից երևույթի ըմբռնումը, սակայն, ամբողջացավ ավելի ուշ: Իսկ մինչ այդ հույսի ու հավատի երփներանգող ծիածանը շղարշել էր աչքերը. չէ որ Սևրը խոստանում էր ազատ, ինքնիշխան հայկական պետություն՝ պատմական Հայաստանի մի խոշոր տարածքի վրա (Վիլսոնյան սահմաններով):

Հիասթափությունը իրեն երկար սպասել չտվեց: 1922-1923 թվականներին տեղի ունեցած Լոզանի խորհրդաժողովը եկավ վերջ տալու հայության ռոմանտիկ ձգտումներին:

Լոզանի հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց 1923 թվականի հուլիսի 24-ին: Սևրի փաստաթուղթը զամբյուղ նետվեց: Պատերազմում պարտված Թուրքիան իր կամքը պարտադրեց դաշնակիցներին և հաղ-

բանակով ելավ Լոզանից: Սևրի խոստացած «Ազատ և անկախ» Հայաստանի փոխարեն նույնիսկ «հայ» կամ «Հայաստան» բառերը տեղ չգտան Լոզանի պաշտոնագրերի մեջ:

Լոզանի խորհրդածողովի նախապատրաստությանը և ընթացքին առնչվող մի շարք հարցեր ամենասերտ աղերս ունեն առհասարակ հայ ժողովրդի պատմության դրամատիկ այդ պահի հետ՝ իբրև պատմական դաս և ուսանելի փորձառություն, մասնավորապես, արդի Սփյուռքի գոյավորման խնդիրների հետ՝ իբրև մեր թեման շահագրգռող նյութ:

Սևրի դաշնագրի մեկանը դեռ չէր չորացել, երբ «Ազատ, անկախ»-ի փոխարեն 1920 թվականի տարեվերջին հրապարակ նետվեց «Ազգային տան» գաղափարը: Այսինքն՝ Թուրքիայի տարածքում ստեղծել հայոց «Ազգային տուն», որպեսզի բռնագաղթածները վերադառնան և ապրեն այնտեղ: Սկզբում միտքն այն էր, թե «Ազգային տունը» պիտի լինի անկախ, հետո, տակավ առ տակավ, «Ազգային տան» գաղափարը փոխակերպվեց «Ազգային օջախի»՝ Թուրքիայի գերիշխանության տակ, և վերջապես դուրս նետվեց առհասարակ:

Ինչո՞ւ հրապարակ նետվեց «Ազգային տան» առաջարկությունը: Գուցե թե հենց թուրքական դիվանագիտության վարպետության պտուղն էր, որով Սևրի դաշնագրի խափանման մարտավարության առաջին քայլն էր արվում: Կամ գուցե հենց դաշնակիցների ձեռքի գործն էր՝ Թուրքիային չվիրավորելու և բուլշևիկների գիրկը չնետելու միտումով: Նման վարկածների համար որոշ հիմքեր կան: Մանավանդ որ Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարար լորդ Քերզոնը 1922 թ. մի նամակում գրում էր. **«Դաշնակիցները երբեք նպատակ չունեցան Թուրքիո մեջ առանձին անկախ Հայաստան մը ստեղծելու»:**

Դժվար բացատրելին, սակայն, Ազգային պատվիրակության և Ռամկավար կուսակցության համատեղ գործողությունն էր, որով Սևրից ընդամենը մի քանի ամիս անց «Ազգերի լիգային» հղած հուշագրում շոշափում էին «Ազգային տան» ստեղծման հնարավորությունը: Իբր դա արվել է, որովհետև առաջարկության հեղինակները կանխագզացել են, որ Ազգերի լիգան պիտի չուզենա մեծացնել Սևրի դաշնագրից հետո ստեղծված Խորհրդային Հայաստանի սահմանները:

Ինչևէ, արդեն 1921 թվականի գարնանից «Ազգային տան» գաղափարը լայնորեն տարածվում է գաղթափայության մեջ և գտնում ոչ միատեսակ ընդունելություն: Համայնավարական մտայնության և հնչակյան մամուլի տարբեր օրգաններն, օրինակ, դեմ են արտահայտվում:

Արդեն Լոզանի խորհրդածողովի օրերին հրապարակվեց Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության արևմտյան հատվածի որոշումը, որը սկզբունքորեն մերժում էր խորհրդային Հայաստանից դուրս և նրանից անկախ որևէ «Ազգային օջախի» ստեղծումը, որի նպատակն է, ըստ սույն որոշման, հայ ժողովուրդը դարձնել բուրժուական պետությունների գաղութատիրական քաղաքականության զոհը:

Հետաքրքրական է արձանագրել, որ բուն խորհրդային Հայաստանի դիրքորոշումը խնդրո առարկա հարցի նկատմամբ տարտամ էր: Լրագրերում կարելի էր հանդիպել համակրական ակնարկների և դեմ արտահայտությունների, տիրապետողը, սակայն, լռությունն էր, երևութական անտարբերությունը: Բնութագրական է այդ օրերի խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ծառայության կարևոր դեմքերից մեկի Ալ. Բեկզադյանի պատասխանը, որ տվել է Ալեքսանդր Շիրվանզադեի հարցումին: **«Գալով Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, մենք ոչինչ չունենք Ազգային տան դեմ: Բացի այդ, մենք այն կարծիքին ենք, որ թրքահայերի դատին խառնվելու ոչ մի իրավունք չունենք, և մենք կը կամենայինք, որ նրանք իրենք վարեն իրենց դատը ինչպես իրենք են բարվոք համարում»:**

Այս վարքագիծը, թերևս, թելադրված էր տակտիկական նկատառումներով: Խորհրդային Հայաստանի համար կենսական անհրաժեշտություն էր խաղաղ դրացիությունը, և այդ առթիվ ու այդ նպատակով նրան թելադրվում էր բարեկամության քաղաքականություն «հեղափոխական» Թուրքիայի աշխատավորության հետ: Պատահական չէ, որ երկար ու ծիգ տասնամյակների ընթացքում խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական քաղաքականությունը զրկված էր թե ԽՍՀՄ տարածքում, թե տասնամյակում սփռված հայ ժողովրդի հատվածների ճակատագրով հետաքրքրվելու իրավունքից: Պատահական չէ, որ նույնիսկ Սեօ եղեռնի դատապարտման ակտը Հայաստանի պառլամենտն ընդունեց դեպքերից գրեթե երեք քառորդ դար անց:

Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում, սակայն, կային ոչ քիչ թվով հայ ծախակողմյաններ, որոնք դրսևորում էին Պապից ավելի պապականի եռանդ:

ԱՄՆ-ում 1921 թվականի կեսերից ստեղծվեց «Հայ աշխատավորական դաշնակցություն» հորջորջումով մի կազմակերպություն, որն իր առջև խնդիր էր դրել հայ աշխատավորական տարրերի ընկերավարական սկզբունքներով կազմակերպումը: Առաջինը հենց այս կազմակեր-

պությունն արտահայտվեց «Ազգային տան» գաղափարի դեմ: **«Մենք բացարձակորեն դեմ ենք դաշնակից պետություններու, ինչպես և ամերիկյան ու հայկական որոշ շրջանակներու կողմեն առաջ քաշած «Ազգային օջախի» գաղափարին»:**

Արդեն, երբ հայտնի էր Լոզանի ծախողանքը, Ամերիկայի հայ բանվորական կուսակցությունը մի մանիֆեստ է ընդունում, որի մեջ ազդարարում է, թե հայ բանվորությունը մերժում է ընդունել «Ազգային օջախի» նման խաբուսիկ գաղափարները, դրանք իր համար վնասակար նկատելով:

Ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, ի՞նչ պատճառաբանությամբ: Մանիֆեստն ուղղված է բոլոր երկրների հայ բանվորությանը, և այդ դիմումից էլ կարելի է մակաբերել հարցի պատասխանը: **«Դու տաճկահայ բանվոր,— կարդում ենք մանիֆեստում,— կտրե նախապաշարումի կաշկանդիչ շղթան, որ կապած է քու գիտակցությունը: Վար դիր հին զենքերդ, որոնք քու գոյությունդ վտանգելե զատ ուրիշ ոչ մի նպատակի չեն ծառայեր: Դուն, հայ բանվոր, տաճիկ բանվորին հետ հետայսու բարվոք հարաբերություններ ստեղծելու մասին պիտի մտածես: Այո, դու պիտի հաշտվես այն «դառն» իրականության հետ, որ քու գոյության ապահովության միակ միջոցը քու հարևաններու հետ համերաշխ ապրելն է»:**

Հետաքրքրական է արձանագրել, որ Խորհրդային Հայաստանում նույնպես ղեկավարվում էին դրացիների հետ բարվոք հարաբերությունների ստեղծման նկատառումներով, սակայն «Ազգային տան» թե առհասարակ գաղթահայությանը հուզող էական հարցերում բազմանշանակ ակնարկում էին իրենց չեզոքությունը, իսկ գաղթահայ ծախակողմյանները շատ ավելի առաջ էին գնում արմատի վրա սրատելով «Ազգային տան» գաղափարը, նույնիսկ Լոզանի խորհրդաժողովի մասնակիցների և, մասնավորապես, Թուրքիայի կողմից այն մերժելուց հետո:

Տարօրինակ չէ, ուրեմն, որ ժամանակի ամենանշանավոր ծախակողմյաններից մեկը՝ Ս. Սնարը, հայ քաղաքական բոլոր ուժերի մտածումները Արևմտահայաստանի ազատագրության վերաբերյալ ենթարկում է ոչնչացնող քննադատության: Իբր հնչակյանները ծրագրել են երկիրն ազատագրել զորքով, ՀՀ դաշնակցությունը՝ արևմտյան տերությունների օգնությամբ ստեղծել Մեծ Հայաստան: Իր իսկ վերագրումները Սնարը ազդարարում է ցնորամիտ: Ցնորամիտ է համարում նաև ռամկավարների «Ազգային օջախի» ծրագիրը: Սնարը մերժում է ոչ թե գործնական

հնարավորությունը, այլ նման գաղափարի իսկ օրինավորությունը: Ռամկավար ազատական կուսակցության որոշ գործիչներ հենց սկզբից էլ տարակուսանք ունեին ու վերապահությամբ էին մոտենում Լոզանի ժողովում հայոց աջակցությանը: Լևոն Մկրտչյանը Ալեքսանդրիայի «Արևում» ուղղակի գրում էր, թե հայությունը որևէ հույս պիտի չդնի Լոզանի խորհրդատուների վրա:

Այն հանգամանքը, սակայն, որ թե՛ Ազգային պատվիրակությունը, թե՛ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը խորհրդատուներից ներկայացան միասնաբար՝ տեսարար նախապատրաստելով հարցը, ըստ էության կանխորոշում էր թե ՌԱԿ-ի, թե ՀԳ դաշնակցության դիրքորոշումը և հնարավոր ակնկալիքները Լոզանի խորհրդատուներից: Վստահաբար, որևէ մեկը վարդազույն երազանքներ չէր փայփայում: Խոսքն էլ այդ պահին արդեն գնում էր մի չնչին շնորհի մասին, մի փոքրիկ անկյան մասին, որտեղ Թուրքիայից քաղաքական ըստ ամենայնի կախման պայմաններում աշխարհացրիվ հայությունը կարողանար մեկտեղվել: Բայց պատմական հոլովույթի տվյալ փուլում դա վերջին շանսն էր, և վերոհիշյալ մեր քաղաքական ուժերն ուզում էին բռնել այդ կապույտ թռչնակը:

Հատկապես եռանդուն էր ՌԱԿ-ի օրգան «Ապագա» շաբաթաթերթը, որը սկսել էր որոնել ապագա օջախի աշխարհագրականորեն հարմարավետ վայրը: **«Մեր բույնը կը շինվի միայն Կիլիկիա, Տավրոսեն Ամանոսի լեռնաշղթային մեջը, Թուրքիո ծայրագոյն մեկ նահանգը ոչ որի ծամբուն վրա կիյնա, ոչ որի ծրագիրը կը խանգարե»**, — խանդավառ գրում է Ե. Կարիկյանը: Դաշնակցական գործիչ Խատիսյանը առարկել է Ե. Կարիկյանին, թե «Ազգային տունը» պետք է ստեղծել Վանա լճի կողմերը: Առաջարկություններ եղան բազմաթիվ ու բազմազան, որոնք աստիճանաբար խանդավառից մարում-իջնում էին մինչև սառը, դեպքերի ընթացքին զուգընթաց:

1921 թվականի մարտին Լոնդոնում տեղի է ունենում հաղթական դաշնակիցների մի ժողով, ուր համաձայնություն է ձեռք բերվում հայոց համար Թուրքիայի տարածքում ստեղծելու բացարձակ անկախ «Ազգային տուն»: Համապատասխանաբար, 1921 թվականի սեպտեմբերի 21-ին Ազգերի լիգան Հայաստանին վերաբերող երեք վճիռներ ընդունեց, որոնցից առաջինում ասված էր. **«Անհրաժեշտ քայլերի դիմել Հայաստանի ապագան ապահովելու համար, մասնավորապես, հայերին հատկացնել Ազգային տուն՝ Օստոմանյան իշխանությունից ամբողջականորեն անկախ»:**

1922 թվականի մարտի 22–26–ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստրները խորհրդակցություն են գումարում Փարիզում ուսումնասիրելու համար Մերձավոր Արևելքում խաղաղությունը վերահաստատելու ուղիները: Մշակված դրույթները պետք է հիմք դառնային Սևրի դաշնագրի փոփոխման համար: Հայաստանի առնչությամբ ընդունվում է հետևյալ ձևակերպումը. «**Հայոց կացությունը առնված է մասնավոր նկատառման, որքան պատերազմի ընթացքին դաշնակից պետությանց կողմե եղած հանձնառությանց, նույնքան այս ժողովրդին կրած դառն տառապանքներուն համար: Ուստի խնդրված է Ազգերի ընկերակցության աջակցությունը, որպեսզի փոքրամասնությանց տրված երաշխավորություններեն զատ գոհացում տրվի հայոց ավանդական ազգային իղծերուն և անոնց համար Ազգային Տան մը հաստատմանը**»:

Այսպիսով՝ Սևրի ազատ անկախ Հայաստանը մեկ տարի անց Լոնդոնում դարձավ բացարձակ անկախ «Ազգային տուն», իսկ Փարիզում մեկ տարի ևս անց վերածվեց Ազգերի լիգային ուղղված խնդրագրի՝ հաշվի առնելու «Ազգային տան» ստեղծման հնարավորությունը: Նյու Յորքում հրատարակվող «Ազատ կարծիք» անկուսակցական պարբերականը ուղղակի զգուշացնում էր, թե Ֆրանսիան հերթական մի թակարդ է դնում հայության աջք: Թիրախը ընտրված էր հատկապես Ֆրանսիան, որովհետև այդ պետությունն օգտագործեց հայկական կամավորական զինյալ ուժը Թուրքիայի դեմ մղված մարտերում՝ փոխարենը տալով շոայլ խոստումներ ու հավաստիացումներ: «**Ֆրանս–Արմենի ընկերությունը... արթնցեր է հանկարծ, — գրում է թերթը, — ու մատուցեր Ֆրանսիական հանրապետության նախագահին հիշատակագիր մը ի նպաստ հայ Ազգային «օջախի»:** Հայերու մեկ հատվածը կը տոնե մեծ ուրախությամբ Ֆրանս–Արմենի ընկերության այս քայլը՝ առանց նշմարել թվելու, թե Ֆրանս–Արմենի կը ծառայե Ֆրանսիական կառավարության թաքուն ծրագրերուն: Ֆրանսիա, որ ոգի ի բոին միշտ աշխատած է մատնել Սևրի դաշնագիրը անգորության, կաշխատի կուրացնել կարգ մը հայեր և անոնց Անգլիայի ու Ամերիկայի բարեկամները հայ Ազգային օջախի մը խաբուսիկ ծուխովը, որպեսզի ավելի դյուրավ հաջողի իր դավադրության մեջ»:

Անհիմն չէր հնչակյան գործիչ Մ. Դավիթ–բեկի դառն հեզմանքը. «**Ուր է առաջին հիշատակագրին «Ծովե–ծով» ծրագիրն ու այսօրվան համեստ, մանրադիտական պահանջն, որուն ուրիշ հարմարագույն**

անուն մը չգտնելուն «երդ» (օջախ) հորջորջումը կը տրվի՝ սպասելով անշուշտ, որ այդ «երդն» ալ ուրիշ հավանական նահանջներու բերմամբ, վերածվի «բույնի» ու հետո՝ «բջջի»:

Այս գուշակությունը, տարաբախտաբար, արդարացավ: Սեպտեմբերին Ազգերի լիգայի նստաշրջանում հարցը այս անգամ ձևակերպվեց որպես պարզ մի ցանկություն, որպեսզի Թուրքիայի հետ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ հայոց «Ազգային տան» խնդիրը անուշադրության չմատնվի: Նույնիսկ այդպիսի մի ձևակերպումը պահանջեց 46 պետությունների համաձայնությունը:

Միանգամայն իրավացի նկատում է Գերսամ Ահարոնյանը, որ Ազգերի լիգայում հարցի փոխակերպումը սոսկական ցանկության արդեն իսկ նշանակում էր, թե ամբողջ վիթխարի ջանքը ժամանակի պարզ վատնում էր: **«Ճշմարիտ է,— նկատում է նա,— Սփյուռքում այդ ցանկությունը բարձրացրեց մեր էնտուզիազմը որոշ ժամանակի համար, և մեր զրույցների թեման դարձավ Ազգային տունը: Բայց այդ ցանկությունն էլ, որը այլպես մի զուտ խաբկանք էր, անիմաստ դարձավ, քանի որ Քեմալը մերժեց այն»:**

Իսկապես, զարմանալ կարելի է, որ շատերը շարունակում էին ակնկալել, թե 1922 տարեվերջին իրավիրվող Լոզանի խորհրդաժողովը կարող էր որևէ դրական պատասխան տալ հայոց ազգային տենչանքներին: Ըստ երևույթին խաղը պետք է հասներ իր տրամաբանական ավարտին, նույնիսկ հանուն պատմության դատաստանի:

1922 թվականի նոյեմբերի կեսերին սկսվող խորհրդաժողովի նստաշրջանին Ազգային պատվիրակությունը Գաբրիել Նորատունկյանի գլխավորությամբ, և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ մի համատեղ հուշագիր ներկայացրին: Երեք կետ էր հանձնվում հաղթական դաշնակիցների ուշադրությանը պարտված Թուրքիային պարտադրելու համար. 1. Ստեղծել Հայկական Ազգային տուն և նրա համար ապահովել ելք դեպի ծով: 2. Եթե այդ վճիռը անհնարին նկատվի, Երևանի հանրապետությանը կցել Արևմտյան Հայաստանից մի հողամաս: 3. Քննության առնել Կիլիկիայի որևէ վայրում Հայոց Ազգային տուն ստեղծելու ծրագիրը: Տեղի ունեցավ, սակայն, ճիշտ հակառակը: Պարտված Թուրքիան պարտադրեց իր կամքը հաղթականներին:

Խորհրդաժողովից առաջ Լոզանում թուրք պատվիրակներ Իսմեթ Ինենյուլի և Ռիզա Նուր Բեյի հետ հանդիպումներ են ունենում Ազգային

պատվիրակության ներկայացուցիչներ Գ. Սինապյանը և Լ. Բաշալյանը, այնուհետև՝ նաև պատվիրակության ղեկավար Գ. Նորատունկյանը: Թուրք պատվիրակները հայտարարում են, թե իրենց համար գոյություն չունի Դայոց տուն տրամադրելու խնդիր: Խորհրդաժողովի ընթացքում թուրքերի դիրքորոշումը անընդհատ ու անընդհատ կարծրանում է, մինչև իսկ հանդուգն դառնում:

Նոյեմբերի վերջերին հայ մամուլը դեռևս լավատեսությամբ է տրամադրված: Ժամանակի ամենահեղինակավոր թերթերից մեկը՝ «Հայաստանի կոչնակը», գրեթե վստահ է, որ հայոց խնդիրը դրական լուծում պիտի ստանա: Թեպետ դեռևս հայոց մասին պաշտոնական հիշատակություն չկա, արձանագրում է թերթը, բայց մեր հույսն այն է, թե Ամերիկայի և Եվրոպայի բարեկամների ջանքերի շնորհիվ Հայկական «Ազգային տան» խնդիրը պիտի դրվի սեղանի վրա:

Նույնն է պնդում «Հայրենիք» ամսագիրը: **«Ամբողջ հայության հայացքը ուղղված է այսօր Լոզանի խորհրդաժողովի վրա, — գրում է նա: — Որքան ալ աննպաստ ըլլան միջազգային պայմանները մեր հարցի գոհացուցիչ լուծման համար, որքան ալ աղոտ ու տկար ըլլան խորհրդաժողովին հետ կապված հույսերը, այնուամենայնիվ, ամեն մեկ հայ մը կը սպասե, ավելի ծիշտ՝ կուզե բան մը սպասել Լոզանեն՝ կատարյալ հուսախաբության չը մատնվելու համար»:**

Դեպքերն այնուհետև զարգանում են ասես թատերաբեմի վրա: 1922 թվականի նոյեմբերի 29—ին փոքրամասնությունների ենթահանձնաժողովը անպաշտոն կերպով ունկնդրում է բուլղարացի, հայ և ասորի պատվիրակներին՝ իր եզրակացությունները Ռազմատարածքային հանձնաժողովին ներկայացնելու համար: Թուրքիայի շահերը ներկայացնող Ռիզա Նուր Բեյը նոյեմբերի 28—ին հետևյալ նամակն է հղում ենթահանձնաժողովի նախագահ Մոնտանային (Իտալիա). **«Երեքշաբթի, օրակարգի վրա, որ հաղորդված է ինձ, զարմանքով տեսա, որ բուլղար և հայ պատվիրակություններ պիտի լավին ենթահանձնախումբին կողմե... Ես բուռն կերպով կը բողոքեմ, և եթե, հակառակ թուրք պատվիրակության բռնած ընթացքին, այս երկու պատվիրակություններն ընդունվին ենթահանձնախումբին մեջ, չեմ կրնար ընդունել, որ ասիկա ըլլա պաշտոնական նիստի մը պահուն և հիշվի ատենագրության մեջ: Ասպիսի նիստ մը մեր կողմեն չեղյալ պիտի համարվի»:**

Իր հերթին Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան

դաշնակից երկրների պատվիրակություններին կտրականապես զգուշացնում է. «**Թուրք պատվիրակությունը չի կրնար ընդունել, որ խորհրդաժողովին մասնակցին հրավիրված պետություններեն դուրս ոչ մեկ պետություն և միություն... Եթե հայ պատվիրակությունը հրավիրվի խոսելու հանուն թրքահայոց, ասիկա միջամտություն մըն է, զոր բուռն կերպով կը մերժեմ»:**

Դեկտեմբերի 12-ին Ռազմատարածքային հանձնաժողովի տասներեքերորդ նիստում բացման ճառով հանդես եկավ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Քերզոնը: Հենց այդ նիստում էլ առաջին անգամ շոշափվեց հայոց խնդիրը: Քերզոնը իմիջիայլոց նաև ասաց. «**Այժմ ես պետք է վկայակոչեմ հայտնի պահանջը, որ հայերը և նրանց բարեկամները աշխարհի բոլոր մասերում առաջադրում են հայոց Ազգային տուն կառուցելու վերաբերյալ: Բնավ անբնական չէ, որ այդպիսի ուժեղ անհատականությամբ, այդպիսի ակնառու, թեպետ ողբերգական պատմությամբ և այդպիսի արթուն ազգային ոգով մի ժողովուրդ պետք է տենչա իր սեփական տարածքին: Եթե ինձ պատասխանեն, թե հայերն արդեն ունեն իրենց սեփականը երևանի հանրապետությունում, պատասխանը կլինի հետևյալը, թե այդ տարածքն արդեն իսկ աղքատության ճիրանների մեջ է և հյուծված, և թե այնտեղ հաստատված վարչաձևը շատ հայերի համար ընդունելի չէ:**

Այսպես ուրեմն, հարցը դրված է և հաճախակի կրկնված, որ Թուրքիան պետք է հայերի համար իր ասիական տարածքի որևէ մասում կամ հյուսիսարևելյան գավառներում, կամ էլ հարավարևելյան սահմաններում՝ Կիլիկիայի և Սիրիայի միջև, գտնի նրանց համար մի վայր, որպեսզի ապաստանեն և կենտրոնանան այնտեղ, ինչպես որ իրենք ըղձում են:

Իրադարձություններն այժմ թերևս ավելի դժվարացրել են այս հույսի լրումը, քան մի ժամանակ էր: Բայց մենք ուրախ պիտի լինեինք լսելու թուրքական պատվիրակության տեսակետը խնդրո առարկա հարցի շուրջ»:

Ահա այս խոսքն է, որ պատմության մեջ զրանցվել է որպես կարծր, խիստ ճառ: Վերջին նախադասությամբ Քերզոնն, ասես, քաջալերում է թուրքերի ակնկալվող պատասխանը: Արդյոք պատահական պիտի համարել, որ Փարիզի «Թան» լրագիրը անմիջապես թրքանպաստ մեկնաբանություն է տվել Քերզոնի ելույթին: Այդ առթիվ Մ. Վարանդյանը զայ-

բույթով գրում է. «Քերզոնի ծառին հաջորդ օրն իսկ փարիզյան «Թանը», եվրոպայի ամենեն անառակացած ու, սակայն, տարաբախտաբար, հեղինակավոր թերթը, անսովոր փութկոտությամբ մը կը հանգստացներ թուրքերը՝ հայտարարելով ի լուր ենկյուրիի և Լոզանի թուրք պատվիրակության, թե անոնց հասցեին ուղղված սպառնալի ծառերը ձևի համար են միայն, և թե հայկական խնդրի պատճառով քոնֆերանսը երբեք պիտի չխզվի, ու նույնիսկ Չայոց հարցը բնավ պիտի չմտնի գալոց դաշնագրին մեջ»:

Քերզոնի ծառին ընդարձակ պատասխան է տալիս Իսմեթ փաշան փորձելով ապացուցել, թե Օսմանյան կայսրության ամբողջ պատմության ընթացքում հայերը և բոլոր փոքրամասնությունները հալածանքների չեն ենթարկվել: Իսկ եթե պատահել է նման բան, ապա մեղավորը առաջին հերթին ցարական Ռուսաստանն է, ապա հենց իրենք՝ հայերը: «Այսպիսով՝ բոլոր աղետների պատասխանատվությունը, որոնց Օսմանյան կայսրությունում ենթարկվում էր հայկական տարրը, ընկնում է հենց իր՝ նույն տարրի վրա,— պնդում է Իսմեթը,— որովհետև կառավարությունն ու թուրք ժողովուրդը առանց բացառության սոսկ այն դեպքերում էին դիմում ռեպրեսիվ միջոցների և փոխձնշումների, երբ նրանց համբերությունը իսպառ հատնում էր»:

Թեպետ լրոջ Քերզոնը ծաղրում է Իսմեթ փաշային պատմաբանական զրոսանքի առթիվ, բայց վերջինս, ըստ էության, հստակ մատնանշում է թուրք կառավարության ու ժողովրդի,— մանավանդ այս կետը խիստ հետաքրքրական է՝ ժողովրդի,— այլազգիների նկատմամբ ռեպրեսիվ միջոցների, իմա՝ հաշվեհարդար տեսնելու կերպը կամ ձեռագիրը, որը նույնն է հիշյալ ժամանակներից ի վեր մինչև այժմ: Եթե հայը այլևս հրաժարվի ստրուկ մնալ և փորձի ազատագրվել, կամ արդիական բառով ասած՝ ինքնորոշվել, ապա նա կստիպի, որ թուրք կառավարության ու ժողովրդի համբերությունը սպառվի: Մնացածն արդեն հասկանալի է:

Մեծապես հետաքրքրական է ԱՄՆ-ի պատվիրակության դիրքորոշումը՝ նկատի առնելով մանավանդ, որ ԱՄՆ-ը մասնակցում էր դիտողի հանգամանքով:

Դեկտեմբերի 30-ին ԱՄՆ-ի դեսպան Չայլըը փոքրամասնության ենթահանձնաժողովին մի ծանուցագիր է հանձնում «իր կառավարության անուկից», որի մեջ արձանագրված է, որ եթե հայերին Ազգային տուն չտրվի, Փոքր Ասիայի մեջ անկարելի պիտի լինի խաղաղությունը վերահաստատել: Ծանուցագրի մեջ նշվում է նույնիսկ այդ «Տան» տեղը՝ Սի-

րիայի հյուսիսային կողմում Կիլիկիայի հողամասում որպես պատվար թուրքիայի և Սիրիայի միջև: Ավելին, հայտարարված է, թե «Ազգային տան» ստեղծման համար կոնգրեսը պատրաստ է 20 միլիոն դոլարի վարկ քվեարկելու:

Հաջորդ օրը Վաշինգտոնից ստացվում է մի հեռագիր, որը գալիս է ամբողջովին շրջելու Չայլդի ծանուցագիրը: «Ապագա» շարաթաթերթը այսպես է վերապատմում այդ հեռագիրը, թե իբր ամերիկյան կառավարության խնդրանքի վրա չի եղել նման հարցադրում: Հայոց համար «Ազգային տուն» հիմնելու առաջարկը պարզապես ամերիկյան մի շարք մարդասիրական ընկերությունների ցանկությունն է: «**Գրեթե ստույգ է, որ կառավարությունը Չայլդի միջոցով ծանուցած է, թե կը փափագի հայերը այս կարգի պաշտպանության առարկա եղած տեսնել, սակայն, այս պաշտպանության առնելիք ձևին մասին կանխորոշ միտք մը չունի: Այս առթիվ Քոնգրեսին ներկայացուցած ծրագիրները կառավարության ծրագրին մասը չեն կազմեր»:**

Դեկտեմբերի 12-ի նիստի հատկանշական երևույթներից մեկն էլ Սերբիայի ներկայացուցիչ Սփալիակովիչի ճառն էր, որի մեջ նա դիտեց, թե Իսմեթ փաշան զբաղված էր միայն ցարական Ռուսաստանը մեղադրելով ու Արդուլ Համիդ սուլթանին անվերապահ պաշտպանելով: «**Իմ խնդիրը չէ պաշտպանել առաջինը կամ հարձակումներ գործել երկրորդի վրա,— ասաց նա,— բայց ես կուզեի մի բանի կարճ նկատառումներով շտկել Իսմեթ փաշայի թույլ տված մի խոշոր սխալը:**

Օտտոմանյան կայսրության վերջին հարյուրամյակի պատմությունը չի կարելի բացատրել պարզապես թվարկելով թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի և նրա գործակալների հարձակումները: Թուրքիայի անցյալը բնորոշող երկու գործոն կա: Իսմեթ փաշան նշեց միայն դրանցից մեկը՝ արտաքինը... Այդ տեսակետից Իսմեթ փաշան իրավացի է: Բայց նա սխալվում է, երբ ասում է, թե «վերջին հարյուրամյակի ընթացքում Բալկաններում տեղի ունեցած բոլոր ապստամբությունները հրահրված էին ցարական Ռուսաստանի կողմից»: Նման մի հայտարարությունը ցույց է տալիս, որ Իսմեթ փաշան արհամարհում է երկրորդ գործոնը, որը գերակշիռ դեր է խաղացել Օտտոմանյան կայսրության ծակատագրում: Այդ գործոնը զգացումն է Բալկանների քրիստոնյա ազգերի, որոնք անկարող էին մոռանալու իրենց ազգային իդեալները: Այդ ազգերի ձգտումներն էլ նրանց ազատագրական պայքարի հիմնական լծակներն էին»:

Սերբիայի ներկայացուցչի խոսքը լուրջ հակահարված էր թուրքական «գիտական» պատմագրության թե պատմության մեկնաբանման պետական պաշտոնական վարկածին, ըստ որի՝ Օտտոմանյան կայսրությունը եղել է տարբեր ազգությունների համար դրախտ, և ամեն մի շարժում հարուցվել է միայն դրսից՝ արմատ չունենալով երկրի ներսը գործող ո՛չ արտադրական հարաբերությունների, ո՛չ կրոնական, ո՛չ իսկ ազգամիջյան փոխկապակցությունների մեջ:

Ճիշտ նույն նկատառումներն են հնչում հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 13-ին լորդ Քերզոնի պատասխան խոսքում: Նա հիշեցնում է, թե ըստ Իսմեթ փաշայի՝ հայերը խիստ երջանիկ էին ու գոհ՝ թուրքական կառավարության հայրական զգացումներով շրջապատված, և նրանց տառապանքները շաղկապվում են կամ նրանց սեփական հիմարությունների, կամ էլ ոռւսների մեքենայությունների հետ: **«Արդյո՞ք այս պատկերը համապատասխանում է փաստերին, —** հարցնում է Քերզոնը և շարունակում: **— Եթե նման երջանիկ փոխհարաբերություններն են մշտապես տիրել այդ երկու ժողովուրդների միջև, հապա ինչպես պատահեց, որ նախապես Փոքր Ասիայում բնակվող 3 միլիոն հայերի թվաքանակը հասավ 130 հազարի: Արդյո՞ք նրանք ինքնասպան եղան, կամ գո՞նցե կամովին փախան: Ի՞նչ ճնշման հետևանքով է ստացվել այդ նվազումը: Երբ Ֆրանսիական զորքերը վերջերս պարպեցին Կիլիկիան, ինչո՞ւ այս երջանիկ, գոհունակ ժողովրդից 60-ից 80 հազար մարդ խուճապահար հետևեց Ֆրանսիացիներին, որպեսզի ուրիշ վայրերում թշվառական կյանք վարի՝ իրենց ետևում ձգելով սեփական տներն ու ընտանիքները: Ինչո՞ւ այժմ հարյուր հազարավոր հայեր թափառական են աշխարհի բոլոր երկրներում, երբ նրանց անելիքը միայն մեկ բան պիտի լիներ՝ վերադառնալ թուրքական կառավարության սրտառուչ գիրկը: Ինչո՞ւ այս Հայկական հարցը աշխարհի ամենամեծ խայտառակություններից մեկն է»:**

Սեկ օր անց՝ դեկտեմբերի 14-ի միստում, Իսմեթ փաշան վիճարկում և հերքում է Քերզոնի բերած փաստերը, միաժամանակ կտրականապես մերժում է հայոց «Ազգային տուն» հատկացնելու գաղափարը: Նա հակառակ առաջարկություն է անում, թե թող ուրիշ պետություններ իրենց հողամասերում նման «Տուն» գտնեն, բուրքերը թուրքիայում ամենուրեք կազմում են մեծամասնություն: Կիլիկիայում մասնավորապես կովել են օտար նվաճողների դեմ և չեն լքի իրենց տունն ու տեղը:

Սրանով հարցը, ըստ էության, փակվում է: Այլևս կարևոր չէր որևէ մե-

կի համար ցույց տալու, թե որքան անհիմն էին փաստարկները: Ամեն ինչ սահմանված էր նախապես, և որևէ փաստարկ, սխալ թե ճիշտ, կոչված էր միայն ձևական դեր խաղալու: Արդեն Քերզոնի նամակը, որ նա գրել էր իր մի բարեկամին դեռևս զարմանը, և որից մեջքերում արվեց այս էջերում, խոսում էր այդ մասին: Այնուամենայնիվ, հարցի պաշտոնական փակումը խելամիտ է նկատվում կատարել ստորին օղակում: Խնդիրը, այդ պատճառով, հանձնվում է փոքրամասնությունների ենթահանձնաժողովի քննարկմանը:

Մի քանի տարի անց Ալեքսանդր Խատիսյանը այսպես է նկարագրում այդ վերջին արարը:

1923 թ. հունվարի 6-ին հրավիրվում է ենթահանձնաժողովի նիստ, որը քննարկելու էր Հայկական հարցը քաղաքական հանձնախմբին ներկայացնելու համար,— պատմում է Խատիսյանը:— Ենթախմբի նախագահ Սոնտանան ճառով դիմում է թուրքերին խնդրելով հայերի համար վայր մը հատկացնել, որտեղ նրանք կարողանան կենտրոնանալ՝ երբեմնի անկախ ու միացյալ Հայաստանի փոխարեն: Սա թուրքերին ներկայացված վերջին պահանջն էր: Նույն իմաստով ելույթ են ունենում նաև Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Չորաս Ռումբոլդտը և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Դե Լա Կրուան: Վերջինիս խոսքը դեռ չլրացած ոտքի է ցատկում Թուրքիայի պատվիրակ Ռիզա Նուր Բեյը, կտրուկ հայտարարում է, թե ինքը չպիտի մասնակցի այնպիսի մի նիստի, ուր քննարկվում է Հայկական հարցը: Ապա իր խորհրդականների հետ զարկում են դուռը և հեռանում: Ահա և վերջ: Լոզանի արձանագրության մեջ չկա նույնիսկ պզտիկ հիշողություն անգամ մեր մասին,— դառնությամբ նկատում է հեղինակը:

Ա. Խատիսյանը հաղորդում է նաև, թե «Հայասերների լիգայի» անդամ Կրաֆտ Բոնարը փորձել է համոզել Ռիզա Բեյին և ստացել է խիստ հատկանշական, գրեթե թուրքական սովորույթների բնագանցականությունը հաստատող պատասխան. **«Լավ իմացեք, որ եթե պզտիկ զիջում մը իսկ ընենք հայերուն, մենք չենք կարող այլևս վերադառնալ Թուրքիա: Մեզ կը սպանեն ծանապարհին իսկ»:**

Վերջաբանը անսպասելի չէր, թեև՝ շշմեցուցիչ: Նույնիսկ եվրոպական մամուլի շատ օրգաններ չեն կարողանում անտարբեր անցնել: «Դեբալի» խմբագրապետ Գովենը, օրինակ, արդեն հունվարի 9-ին գրում է. **«Լոզանի խորհրդաժողովին վեց շաբաթ է վեր մեզի առթած դառնությանց մեջ ամենեն սրտաճնկիկը այն կատակերգությունն է, որ կը**

**խաղացվի ի վնաս հայոց: Պատերազմի ընթացքին և անկե վերջ այն-
քան հանդիսավոր խոստումներ ընելէ և անկախ հայկական պետու-
թյան մը գոյութիւնը ճանչնալէ ետք դաշնակից կառավարութիւննե-
րը հայերը բռնորոշին կը թողուն զիրենք հալածողներուն ձեռքը»:**

Լոզանի խորհրդաժողովում քաղաքականի կողքին զանազան տնտե-
սական շահերը ըստ երևութիւն այնքան ցայտուն են դրսևորվել, որ մա-
մուլը (օտար թե հայ) անմիջապէս զգացել է այդ հիմնական զարկերակի
տրոփոյունը: Փարիզի «Ապագան» դեռ դեկտեմբերի սկզբներին նկատում
է. «Լոզանի խորհրդաժողովը պահ մը քաղաքական հարցերու լուծ-
ման վայր մը ըլլալէ ավելի, երևոյթը առավ տեսակ մը խաղասեղա-
նի, որուն շուրջ հավաքված են տնտեսական ախորժակներ ներկա-
յացնող խմբակներ կամ անհատներ՝ մեջտեղ դնելով իրենց ստացա-
կան կամ ենթադրական իրավունքներն իբրև խորհրդանիշ»:

Լոզանի խորհրդաժողովին զուգահեռ դեռ 1922 թվականի աշնանից
ընթանում էին թուրք-ամերիկյան բանակցութիւններ, որոնք ավարտվե-
ցին համապատասխան մի դաշնագրի կնքումով, ճիշտ նույն Լոզանում
1923 թ. օգոստոսի 6-ին, այսինքն՝ Լոզանի խորհրդաժողովի ավարտից
(24 հուլիս) մի քանի օր անց: Թե այդ օրերին, թե հետագայում մարդ-
կանց պատկերացումները հաճախ շփոթել կամ պարզապէս խառնել են
այդ երկու արտաքինից տարանջատ, բայց խորքի մեջ իրար սերտորեն
առնչվող գործերը: Դա ըստ էության նույն բեմադրության տարբեր փու-
լերն են արտահայտում. ամերիկա-թուրքական բանակցութիւններում
նշվում էր հիմնագիծը և կատարվում գլխավոր փորձը, խորհրդաժողո-
վում իրականացվում էր ցուցադրանքը: Ուրեմն միանգամայն տրամա-
բանական էր, որ նախապէս որոշած լինելով չմասնակցել Լոզանի խոր-
հրդաժողովին՝ ԱՄՆ-ը շտապեց փոխել իր մտադրութիւնը և աթոռ գրա-
վեց այնտեղ դետի հանգամանքով: Այդ ամենը դրսևորվեց իբրև մի գոր-
ծարք, որի պատմութիւնը, այլապէս, սկսվել էր դեռ շատ վաղուց:

1895-96 թվականներին սուլթան Յամիդի սանձազերծած կոտորած-
ների ընթացքում, որոնց զոհ գնացին 300 հազարից ավելի հայեր, որոշ
նյութական վնասներ կրեցին նաև Արևմտյան Յայաստանի տարածքում
գործող ամերիկյան միսիոներական կազմակերպութիւնները: Խիստ
«մտահոգվելով» այս կորուստների խնդրով՝ ամերիկյան իշխանութիւն-

ները 1905 թվականին Պոլսի ջրերն ուղարկեցին «Կենտուկի» զրահանավը դերծովակալ Կոլբի Մ. Չեստերի հրամանատարությամբ: Նրա խնդիրն էր ստիպել թուրքական կառավարությանը վճարելու համապատասխան փոխհատուցումը:

Սուլթանը դերծովակալին ընդունում է արքայական պատիվներով և ցույց է տալիս, թե որքան մեծ պատեհություններ կան ամերիկյան դրամազլխի համար Փոքր Ասիայում: Հաջորդ տարին Չեստերը վերադառնում է Պոլիս, որպես արդեն պարզ անհատ, առաջ տանելու համար առևտրական ծրագրեր՝ ճիշտ նրա առջև Համիդի բացած հեռանկարի հունով: 1909 թվականին Չեստերը Նյու Յորքում հիմնում է Ottoman-American development Co-ին (Օտտոման-Ամերիկյան զարգացման ընկերություն), որը վերակազմվում է 1921-ին: Լոզանի ժողովի նախօրյակին այս ընկերությունն Անկարայում համաձայնության է գալիս որոշ մենաշնորհների շուրջ: Դրանց թվում էր Փոքր Ասիայում 2500 մղոն մի երկաթուղու կառուցումը և նրա զույգ կողմերից 20-ական կիլոմետր տարածության վրա նավթահանքերի շահագործումը: Իսկ այդ հանքերը հիմնականում ընկնում էին Մոսուլի և Վիլսոնի նախագծած սահմաններով Հայաստանի հողերի վրա:

Ենթադրվում էր, որ այս մենաշնորհների հարցը պիտի արծարծվեր Լոզանի խորհրդաժողովում, մանավանդ որ հիշյալ հանքավայրերի վրա հավակնում էին նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան: Թուրքերը բնավ չէին քաջցնում ԱՄՆ-ին գերադասություն տալու իրենց տրամադրությունը, քանի որ դրանով ակնկալում էին Լոզանի խորհրդաժողովում ամերիկյան դիվանագիտական պաշտպանությունը, ինչպես նաև ուզում էին մի խոշոր փոխառություն ձեռք բերել:

Չեստերի խումբը ամենագործուն պրոպագանդիստն էր թուրքական ծրագրերի: Ուշադրության արժանի է, օրինակ, նույն ինքը Կոլբի Չեստերի հողվածը ամերիկյան «Current History» ամսագրի 1922 թվականի սեպտեմբերյան համարում «Թուրքիան վերամեկնաբանված» խոսույն խորագրի տակ: Ահա թե ինչպես է վերամեկնաբանում 1915 թվականի դեպքերը հանգստյան կոչված դերծովակալը:

«Այդ ժամանակ զանգվածային տեղահանությունները կատարվեցան, որովհետև թուրքերը կը վախճային, որ եթե այդ օտարական ժողովրդին (հայոց) ընթացքը անընդհատորեն շարունակվի, խոսվարարները (հայերը) իրոք պիտի մատնվեն փորձանքի: Թուրքերը չէին ուզեր այդ տեսակ միջադեպեր պատահին, թեև բնականաբար

անոնց անհաճո էր հայոց միջամտությունը Թուրքիո գործերուն՝ քաղաքական, կրոնական և ներքին: Ուստի հայերը փոխադրվեցան այդ անհյուրընկալ հողամասերեն, ուր չէին սիրվեր և չէին ալ կրնալ զարգանալ, տարվեցան Սուրիո ամենեն քաղցրահաճո և ամենեն բարեբեր վայրերը:

Լեռնաբնակները տարվեցան Միջագետք, ուր կլիման այնչափ առողջարար է, որչափ որ են Ֆլորիդա և Կալիֆոռնիա, ուր Նյու Յորքի միլիոնատերերն ամեն տարի կերթան առողջություն և զվարճություն գտնելու համար: Այս ամենը կատարվեցավ շատ ծախքով և մեծ աշխատությամբ»:

Կերևի, թե դերժովակալը զուրկ չի եղել հումորի զգացումից, այլապես պետք էր խղճալ Նյու Յորքի այդ թշվառ միլիոնատերերին, որոնք տարվա մեջ միայն որոշ ժամանակ կարող էին վայելել երկրային դրախտը, իսկ Միջագետք «փոխադրված» հայերը՝ կլոր տարին:

Ինչևէ, պրոպագանդը նախապատրաստեց այն հողը, որի վրա Միացյալ Նահանգների կառավարությունը կտրուկ շրջադարձ կատարեց և որոշեց դիտորդի հանգամանքով մասնակցել Լոզանի խորհրդածողովին: «Ահա թե ինչպես,— գրում է հարցի ուսումնասիրող Շահանը,— Միացյալ Նահանգները, Յյուզի (պետական քարտուղար՝ Կ. Գ.) նախարարության միջոցով խզեց իր մեկուսացումը, բոյկոտը, թեկուզ «դիտողի» դիմակին տակ և եկավ Լոզան, ուր թուրք ներկայացուցիչները «Ստանդարտ Օյլի» թելադրանքով, բերեր էին կուժ մը նավթ իբր նմուշ: Իսկ Յյուզի հոգին, որի համար նավթի հոտեն քաղցր ոչինչ կա, ինչպե՞ս կրնար հեռու մնալ նավթի լոզանքեն, չէ՞ որ այդ պիտի ըլար ժխտում մը այլևս առածի կարգ անցած հյուզյան փառապսակին, թե «ցույց տվեք նավթի հոր մը, Յյուզ ցույց կուտա նավթի քաղաքականություն մը»:

Բայց չէ որ Յյուզը ժամանակի ամենից շատ կուրծք ծեծած «հայասերներից» մեկն էր:

Շահանը ապացուցում է, թե քաղաքական գործչի «հայասիրությունը» իսպառ ավարտվում է այն պահին, երբ իր պետության քաղաքական շահը ուրիշ բան է պահանջում:

Ֆրանսիայի պառլամենտը 1924 թվականի օգոստոսի 27-ին վավերացրեց Լոզանի դաշնագիրը, որը մինչ այդ վավերացում էր ստացել նաև Անգլիայի և Իտալիայի կողմից:

Ավարտվեց պատմական մի ամբողջ ժամանակահատված:

Այլևս պետք է քակվեին ճամպուրուկներն ու ծրարները, հայր պետք է փնտրեր ու գտներ իր մշտական ֆիզիկական թե ազգային կեցության ձևերն ու կերպերը հենց նույն տարագրության մեջ, օտար երկինքների տակ: Վերջնականապես սկսում է ձևավորվել հայության որակական մի նոր վիճակը, որը հետագայում ստացավ Սփյուռք անվանումը:

2. ՍՓՅՈՒՔԱՅՄԱՆ ՀԱՐԺՆԹԱՑԸ

«Սփյուռք» բառը թեպետ «Հայկազեան բառարանում» տեղ էր գտել դեռևս նախորդ հարյուրամյակում, բայց իբրև արտահայտության նոր կացությունը անվանակոչող եզր, շրջանառության մեջ սկսեց դրվել 1931–32 թվականներից: Իսկապես էլ, Լոզանից հետո շուրջ մեկ տասնամյակ տևեց հայ գաղթականության սփյուռքացման, այսինքն օտար հորիզոններում սեփական բույն հյուսելու, գործ հայթայթելու, սերունդ հասցնելու, ազգային հավաքական կեցության խարիսխները ստեղծելու, մանավանդ, հոգեբանորեն հարմարվելու ծանր ու դրամատիկ պրոցեսը: Եթե Լոզանը վերջ էր դրել պատմության այս ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստան վերադառնալու հույսերին, ապա քաղաքական հստակ գունավորումով մի ստվար զանգված դեռ ակնկալում էր վերադառնալ Արևելյան Հայաստան տիրող վարչակարգի վերացման հետևանքով: Այդ ակնկալությունը, սակայն, հակադարձ համեմատական էր ԽՍՀՄ միջազգային ճանաչման ընթացքին: Եվ, բնականաբար, աստիճանաբար նվազում էր ու ամբողջովին մարեց 1933–ին, Ռուզվելտի նոր քաղաքականության բերումով, որով ԱՄՆ–ը, խոշոր պետություններից վերջինը, ճանաչեց ԽՍՀՄ–ը: Այսպիսով բոլոր կարգի հույսերի ու ակնկալությունների խորտակման վերջին սահմանը, կարծես, փակվում է 1933 թվականով:

Լոզանի ձախողանքը շփոթություն և նույնիսկ խուճապ պատճառեց գաղթահայ հասարակական օղակներին, միաժամանակ ասես խթանեց ազգի հետագա կեցության տարբեր ուղիների որոնումները: Ստեղծված կացության գնահատականները և նոր ուղիների մատնանշումները ոչ միայն միանշանակ չէին, այլ երբեմն տրամագծորեն հակառակ ընթացք էին թելադրում:

Կային մարդիկ և խմբավորումներ, որոնք անստույգ և սգավոր վախ-

ճան էին գուշակում նոր սերնդի համար, ինչպես, օրինակ, բանաստեղծներ Պետրոս Զարոյանը և Զարեհ Որբունին: Նրանցից հեռու չէին ուրիշներ, որ Լոզանի հետ փակված տեսան ազգային-ազատագրական պայքարի ամբողջ մի շրջանի պատմությունը և հետայնու սկսվող «նոր բանը», «նոր ժամանակը» տեսնում էին մշուշապատ և իր մռայլ անորոշությամբ՝ ահարկու: Կային, որ պահանջում էին անմիջականորեն գործի անցնել, արմատներ նետել, ազգային կյանք ստեղծել իրենց ապրած օտար, բայց հյուրընկալ միջավայրի մեջ, բացել ակումբներ, ընթերցարաններ, ժողովատեղիներ, թատրոն, վարժարան, մամուլ, եկեղեցի և այլն:

«Ուրեմն մի բան կը մնա մեզի, — գրում էր ամերիկահայ թերթերից մեկը 1924-ին, — այն է՝ հաստատվել Ամերիկայի մեջ: Արդ քանի որ կացությունը այսպես է, և մենք ստիպված ենք հոս հաստատվել, կարժե մտածել, թե ինչ կարելի է ընել հայ կյանքն ավելի հայկական ու հաճելի դարձնելու»:

Բազմազան էր տարբեր գաղութների հայության սոցիալական կազմը: Ստույգ տվյալները շատ քիչ են: Հալեպի գաղթակայանում կուտակված հայությունը, օրինակ, հետևյալ պատկերն ուներ. արհեստավորներ՝ 15600, սևագործ բանվորներ՝ 6000, ծառայողներ՝ 360, առևտրականներ՝ 1125, ազատ ասպարեզի մարդիկ՝ 127: Պատկերը, թերևս, նույնն էր Մերձավոր Արևելքի և Հունաստանի ուրիշ գաղթակայաններում: Արհեստավորական խավի գերակշռությունը բնավ էլ չէր նշանակում համապատասխան սոցիալական մակարդակի առկայություն: Աշխատանք հայթայթելը դարձել էր դժվարությունների մի թմբուկ: Սրան ավելացնելիք է տասնյակ հազարավոր որբերի առկայությունը, որոնց մի մասը նույնիսկ գյուղատնտեսական աշխատանքների վաճառվեց Ֆրանսիա և Կանադա:

Տակավ առ տակավ ավելացավ հոսքը դեպի Եվրոպա և Ամերիկա: Աշոտ Մալաքյանի (Անրի Վեռնոյ) «Մայրիկ» վիպակը, որ արվեստագետը նկարահանել է ժապավենի վրա, հարազատորեն ներկայացնում է Ֆրանսիա ընկած հայության սոցիալական և հասարակական կացությունը, վիճակի աստիճանական փոփոխությունը: Հայ տղամարդիկ, անկախ մասնագիտությունից, հիմնականում սկսում էին ստորերկրյա հանքախորշերից: Կանայք գործ էին ճարում սպասարկման ոլորտում, մասնավորապես լվացքատներում, կարուծնի մարզում: Հանքախորշերում կամ սպասարկման ոլորտում ընդգրկված այդ էժանագին աշխատուժն էլ հաճախ կորցնում էր ապրուստի աղբյուրները:

Հատկապես ճգնաժամային տարիներին աշխատանքի իրավունքի համար գրեթե վճռական նշանակություն էր ստանում երկրի քաղաքացիությունը: Իսկ հայերի մեծամասնությունը չունեի քաղաքացիություն, կամ Նանսենյան անձնագրերով էր: 1929–1933 թվականների ճգնաժամը ապրուստի միջոցներից զրկեց տասնյակ հազարավոր օտարախառակ ընտանիքների, այդ թվում և բազմաթիվ հայերի: 1931 թվականի որոշ կցկտուր տվյալները այնուամենայնիվ խոսում են. Սեն Շամոնի Բոնսոլի երկաթի գործարանը մեկ շաբաթվա մեջ դուրս է նետել 200 բանվոր, որոնցից 75–ը՝ հայ, այսինքն՝ 35 տոկոսը: Գրենորլի վագոնի գործարանի 90 հայ բանվորներից մնացել են 40, Վալանսում 150–ից մնացել է 8–10 մարդ: Բրիանսոնի արհեստական մետաքսի գործարանից դուրս են ձգել 30 հայ ընտանիքներ:

«Օտարականները գրեթե ամբողջությամբ արծակված են Իզեթի շրջանին Պուես և Պուրկուան գյուղաքաղաքներում մեջ, ուր բավականին թվով հայ բանվորներ կրցեր էին գործ գտնել, նույնիսկ ամենացածր գործերը».— հաղորդում է հայ մամուլը:

Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցությունը նախագիծ է մտցրել խորհրդարան, որով արգելվում էր օտար բանվորների մուտքը Ֆրանսիա, իսկ Ֆրանսիայում բնակվող օտարներին մերժվում էր աշխատանքի իրավունքը, եթե տվյալ ձեռնարկությունում արդեն իսկ 10 տոկոսը օտար էր:

Ֆրանսահայությունը գործազրկությունը համարում է համազգային աղետ: Որոշ մտավորականներ և գործիչներ (Ա. Ահարոնյան, Ս. Վրացյան, Շ. Միսաքյան և այլն) նույնիսկ դիմում են ֆրանսահայությանը այդ աղետի վերքերը դարձանելու համար տարեկան հինգական ֆրանկ մուծելու առաջարկությամբ (տոնական ծախսերից խնայելու ճանապարհով):

Փարիզի «Յառաջի» խմբագրապետ Շավարշ Միսաքյանի հաղորդման համաձայն (1929) սփյուռքահայության գրեթե 80 տոկոսը բանվորներ և գյուղացիներ էին:

Երեսնական թվականների կեսերին արդեն պատկերն ուրիշ էր: Գյուղացիական զանգվածը, որ առանց այն էլ մեծ չէր, մնում է հիմնականում Իրանում և Սիրիայում նախկին համամասնության չափերով, իսկ Ամերիկայում, Կանադայում, Ֆրանսիայում աստիճանաբար նվազում է: Մերձավոր Արևելքում, Ամերիկայում թե Եվրոպայում ճնշող գերակշռություն է ստանում սեփական փոքրիկ գործի տեր (մանր արհեստա-

վոր–առևտրական) տարրը: Սոցիոլոգիական բոլոր կարգի տեսություններով չնախատեսված մի կացություն, երբ ճգնաժամի բերումով փողոց նետվածը կարողանում է հայտնվել սոցիալական մի նոր, համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ աստիճանի վրա: Դա հենց «Մայրիկների» տասնամյա քրտնաջան աշխատանքի արդյունքն էր: Հայության սոցիալական կացության մեջ տեղի էր ունենում մի զարմանահրաշ երևույթ. ընտանիքի արական կազմը դուրս էր գալիս հանքախորշերից ու գործարանների թունավոր արտադրամասերից, իր ձեռքը վերցնում ընտանիքի իզական կազմի նախաձեռնությունը, ընդլայնում գործը, ձեռնարկում նորերի: Մամիկների մի կատարյալ հեղափոխություն, որը վարպետորեն արտացոլել է Անրի Վեռնոյը:

Գաղթահայության նյութական վիճակի աստիճանական բարվոքումը, բնականաբար, նրա ֆիզիկական գոյապահպանության առաջին պայմանն էր: Սոցիալական խնդրի դրական լուծման միտումին զուգահեռ անընդհատ ավելանում էին հայության՝ իբրև էթնիկական փոքրամասնության, հավաքական գոյապահպանության մեխանիզմի նյութական խարսխի հնարավորությունները: Քսանական–երեսնական թվականներին ոչ միայն պահպանվեցին արդեն իսկ եղածները, այլև ստեղծվեցին նոր եկեղեցական թեմեր, եկեղեցիներ, մամուլի օրգաններ, գրահրատարակչական գործը, կրթական ցանցը, բարեսիրական, հայրենակցական միություններ, մտավորական ու մշակութային միավորումներ: Դրվեց Սփյուռքի ազգային կեցության հիմքը:

Սփյուռքի պատմությունը կարելի է, թերևս, բաժանել մի քանի փուլերի՝ գոյավորման փուլ, ինքնահաստատման փուլ, զարթոնքի փուլ:

Առաջին փուլի՝ Սփյուռքի գոյավորման շրջանի պատմությունն ուսումնասիրելը հատկապես անհրաժեշտ է, որովհետև հենց այդ ժամանակահատվածի մեջ են սաղմնավորվում և զարգանում բոլոր պրոցեսները, որոնք այսօր իսկ գործուն ազդեցություն ունեն գաղթաշխարհի հավաքական թե առանձին համայնքների հանրային կյանքի վրա: Հենց այնտեղ են գտնվում հայ ազգի արդի շրջանի քաղաքական կյանքն լեկոծող այլազան հարցերի արմատները: Ժամանակաշրջանների նմանությունը թե՛ քսանական թվականներին, թե՛ հետագայում իննսունական թվականներին, երբ ազգը կանգնած էր, իր հետագա ճակատագրի առումով, բեկումնային մի ճամփաբաժանի առջև, հաճախ առաջադրում էր ոչ միայն նույնատիպ հարցեր, այլև նույնատիպ տրամաբանություն ու վերլուծություն, նույնատիպ առաջարկություններ ու լուծումներ:

Պատմության անբեկանելի, այլև ցավալի բերումով Սփյուռքի գոյավորման պրոցեսն ընթացավ քաղաքական անհաշտ պայքարի պայմաններում, երբ կողմերը, միշտ խոսելով հայ ժողովրդի հավաքական շահերի անունից, զործնականում գրեթե միշտ հետապնդում էին կուսակցական քաղաքական շահեր, ձգտում մենատիրության Սփյուռքի համայնքներում կամ նրա ամբողջ տարածքով մեկ: Այդ պայքարը, ինչպես առաջին գլխում ենք նշել, պաշտպանվում, հրահրվում, թե՛ էր պահվում խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական քաղաքականության և քարոզչության միջոցներով: Ժողովրդի պատմության վերջին հարյուրամյակի, առնվազն Մեծ եղեռնի հրամայական թելադրանքն էր ազգային միասնությունը: Սփյուռքահայությունը, սակայն, կանգնեց խոր պառակտման եղելության առջև:

Հիմնահարցը, բնականաբար, գաղթահայության ազգային կեցության ուղիների որոնման խնդիրն էր, որն իր հերթին ենթադրում էր գտնել օրվա ամենահրատապ հարցերի պատասխանները. վերաբերմունքը դեպի խորհրդային Հայաստանը, ԽՍՀՄ-ը (Ռուսաստանը), Թուրքիան, Հայ դատի ընկալման և հետապնդման կերպերը, մշակութային ինտեգրացիան և ապամշակութացման երևույթները և այլն:

Բոլոր այդ հարցերը կարոտ են հիմնական լուսաբանության:

Արդեն 1920-ի ուշ աշնանից գաղթահայության հայացքը սկսել էր հառվել խորհրդային Հայաստանին: Լոզանի ծախսողումից հետո ուշադրությունն ավելի սնեռվեց նորաստեղծ հանրապետության վրա՝ իբրև փրկարար եզերքի: Հարցը միայն այն չէր, թե երկիրը պիտի կարողանա՞ր արդյոք ընդունել բռնազաղթած հայությանը կամ գեթ տասնյակ հազարավոր որբերին: Պարզապես հայությամբ բնակեցված և հայությամբ կառավարվող հայրենի հայկական հողամասի գոյության իսկ փաստը ազգային կեցության ամենակարևոր կովաններից մեկն էր օտար ափերին կառչած հայ մարդու համար:

Խորհրդային վարչակարգը, որ գաղափարախոսական հանգանակի տրամաբանությամբ մերժում էր ազգային գետնի վրա միասնության գաղափարը, ավելին, ջանում էր հասնել գաղթահայության դասակարգային շերտավորման, փորձ իսկ չարեց ընդառաջելու Լոզանի ծախսողանքով ստեղծված խորհրդային Հայաստանին մերժենալու գաղթահայ զանգվածի գրեթե համընդհանուր հոգեբանական պատրաստակամությամբ:

Ըստ էության, դա պատմական տարողության մի խոշոր վրիպում էր,

որի պատճառով շատ ավելի դժվարին ու ծանր ուղի անցավ սփյուռքահայությունը թե՛ գոյավորման, թե՛ ինքնահաստատման փուլերում:

Դեռևս 1924 թվականին պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանը գրում էր. «Դժբախտաբար Յայաստանի վարիչները բավականաչափ հասունություն չունեցան այս բացառիկ հոգեբանական պահեն օգտվելու կամ առաջադրված սխալ տեղեկություններ կամ բոլորովին կամքե անկախ պատճառներով,— ամրապնդելու համար խորհրդային Յայաստանի դիրքը, եթե ոչ իբր քաղաքական հովանավորող ուժը Յայաստանի անձուկ սահմաններեն դուրս հայոց, այլ գեթ իբր անոնց բարոյական առաջնորդը, և երևանը դարձնել ազգային ընդհանուր միության կեդրոն մը»:

3. ԶԱՆԱԶԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Քսանական թվականների սկզբների գաղթահայ քաղաքական ուժերից միայն ՀՀ դաշնակցությունը չէր համակերպվում հոգեբանական այդ պատրաստակամության հետ: Իբրև պահի մարտավարություն (տակտիկա)՝ նա ընտրել էր քարոզչության մի թիրախ, որով անընդհատ ազդարարում էր խորհրդային իշխանության շուտափույթ անկումը: Մարտավարական այս հնարանքը, սակայն, կոչված էր քողածածկելու ռազմավարական (ստրատեգիական) մակարդակով տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունը, որին ձեռնարկել էր կուսակցության ղեկավար կորիզի մի մասը:

Ըստ էության, տեղի էր ունենում կողմնորոշման վերատեսչություն՝ ռուսականից դեպի թուրքական:

1923 թվականին Վիեննայում ՀՀԴ խորհրդաժողովը շրջաբերական ուղարկեց տեղերին, որի մեջ բացակայում էր հակաթուրքական որևէ գրառում: Ռ. Դարբինյանի գնահատությամբ՝ այդ ժողովը ընդունել էր հակառուս արևելում (օրինենտացիա): Լոզանի ձախողանքից հետո հայ զանգվածի ակնհայտ հակումը դեպի խորհրդային Յայաստան Ռ. Դարբինյանն անվանում է «ստրուկներու հոգեբանություն», խնդիր է

դնում «կասեցնել մեր ժողովրդի տարերային ռուսասիրության պոռթկումները», մեջքը դարձնել Ռուսաստանին և բարեկամանալ Թուրքիայի հետ: Ըստ նրա՝ հայությունը ուրիշ ելք չուներ:

Ստրատեգիան այդպես դյուրին և բացահայտ փոխել, սակայն, այդ պահին անհնարին էր:

ՀՀ դաշնակցության մեջ բավականին զորեղ էր նաև ռուսական արևելումին հարող հեղինակավոր գործիչների խումբը: Դարբինյանի և իր տեսակետը պաշտպանող ուրիշների դեմ ծայր առած բավականին լուրջ քննադատության պայմաններում (Մ. Վանարյան, Վ. Նավասարդյան), 1924 թվականի փետրվարին 2–րդ Միջազգայնականի (Ինտերնացիոնալի) բանաձևի մեջ ՀՀԴ պատվիրակության առաջարկով հարց չի դրվում ոչ բուլշևիկյան վարչաձևը տապալելու, ոչ էլ Հայաստանից ռուսական զորքը դուրս բերելու մասին: Հատկանշական է Դրոյի կարծիքը (1925 թ.). «Հայ ժողովուրդը, — ասում է նա, — **և անոր ամենեն հակաբուլշևիկ տարրն անգամ չի բաղձար, որ ներկա պայմաններուն մեջ կարմիր բանակը հեռանա Հայաստանի սահմաններեն**»:

1924–ի վերջերին կայացած 10–րդ համագումարը որոշակի սրբազրեց Վիեննայում ընդունված բանաձևը: Թուրքիայի նկատմամբ հայտարարվում է աննկուն կեցվածք, Ռուսաստանի ճակատում՝ գաղափարական անհաշտ պայքար, Խորհրդային Հայաստանի հարցում՝ գաղափարական նույնպիսի պայքար, բայց, միաժամանակ, պատրաստակամություն սատարելու երկրի տնտեսական զարգացմանը:

Համագումարն ընտրեց ղեկավար մարմին՝ ՀՀԴ բյուրո, որի հիմնական կազմը գրեթե անմիջապես մեկ կողմ դրեց կուսակցության հավաքական կամքը՝ 10–րդ համագումարի որոշումը, և զործնականում անցավ թուրքամետ ռազմավարության իրականացմանը: Հայ դատի դասական բովանդակությունը շարունակվեց աստիճանաբար փոխակերպել: Մ. Վրացյանը, Ռ. Տեր–Մինասյանը, Ա. Զամալյանը, Ռ. Դարբինյանը և ուրիշներ մինչև երեսնական թվականների կեսերը հաջողեցրին փոխել Հայ դատի առարկան: Հայ ազգի հիմնական թշնամին այլևս համարվում էր Խորհրդային վարչակարգը, ազատ և անկախ Հայաստան ասելով այլևս հասկացվում էր ոչ թե պատմական Հայաստանի կորցված տարածքների վերադարձը, այլ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը բուլշևիկյան լծից: Մյուս կողմից բավականին հետևողական համառությամբ մամուլում հրապարակվում էին նյութեր, որոնք կոչված էին ապացուցելու, թե Թուրքիան կանգնած է քաղաքական, ժողովրդագրական,

տնտեսական և մշակութային քայքայման եզրին, թե նա որևէ վտանգ չի կարող այլևս ներկայացնել, քանի որ թուրք ազգը անկարող է առաջադիմության և ապրում է բարոյալքության անկասելի շարժընթաց:

10-րդ համագումարը, իբրև խոչընդոտ, շրջանցվեց:

Կովկասյան ազգերի հակախորհրդային պայքարի («Պրոմեթե») կազմակերպական (ոչ զինված) օղակների հետ շփումները դարձան իրողություն: ԴՅԴ բյուրոյի հինգ անդամներից չորսը 1926 թվականին արտահայտվեց «Պրոմեթե» կազմակերպության կենտրոնական կոմիտեին անհատապես անդամակցելու օգտին:

Արդեն ԴՅԴ հաջորդ՝ 11-րդ համագումարը (1929) ընդունեց բյուրոյի առաջադրած ռազմավարությունը՝ զուգահեռաբար հայտարարելով, թե կուսակցությունը դեմ է Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ զինված գործողություններին: Թիվ մեկ թշնամին, սակայն, ազդարարվեց խորհրդային վարչակարգը: Իսկ չորս տարի հետո (1933) գումարված 12-րդ համագումարի հրապարակած պաշտոնական հայտարարության մեջ առհասարակ չեն հիշատակվում «Թուրքիա» և «թուրք» բառերը:

Կատարվող արմատական շրջադարձը հենց կուսակցության իսկ ներսում առաջացրեց բուռն դժգոհության ալիք, որը միտում էր վերադարձնել կուսակցությանը դասական, առողջ դիրքերին ու կոչումին: Ընդդիմադիրների գնահատությամբ՝ կուսակցությունը «հիվանդացել» էր, շեղվել ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարի իր առաքելությունից, որի համար և նա ծնվել էր: «Հիվանդության» մեղավորը, ըստ նրանց, ղեկավար կորիզն էր, ուրեմն և առաջարկվող դեղատոմսը՝ բյուրոյի հրաժարեցումը: Ստեղծվեց նույնիսկ մի նոր հասկացություն՝ «Բյուրոյական դաշնակցություն», որը երկար տարիներ մնաց շրջանառության մեջ:

Դժգոհությունը, թեպետ դեռևս անմռունչ, ծայր էր առել հենց քսանական թվականների սկզբներից, երբ Թավրիզում տեղի ունեցավ (1922-ին) ապագա «Պրոմեթե»-ի կազմավորման խորհրդակցություն, որին մասնակցեցին Ս. Վրացյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը և Ռ. Դարբինյանը՝ հանդիպում ունենալով մուսավաթական լիդերներից մեկի՝ Սուլթանովի հետ:

Խորհրդակցությունը հանգում է մի եզրակացության, որով անհրաժեշտ է համարվում կովկասյան ժողովուրդների համագործակցությունը՝ ընդդեմ բոլշևիկյան Ռուսաստանի: Ընդամին, Թուրքիան պետք է կատարեր ամուր թիկունքի դերը: Պատահական չէ, որ քսանական թվականնե-

րին մեկը մյուսի հետևից սկսեցին լույս տեսնել Ռ. Դարբինյանի «Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները», Ս. Վրացյանի «Խարխափումներ», Ռ. Տեր-Մինասյանի «Հայ-թուրքական կնճիռ» ծավալուն գրությունները, որոնք բոլորը հարց էին դնում թուրքերի հետ համագործակցության մասին՝ ընդդեմ խորհրդային իշխանության: Պատահական չէ նաև, որ «Պրոմեթե»-ի Կենտկոմը կազմվեց Պոլսում՝ թուրքական հովանավորությամբ, որի մեջ մտան Սուլթանովը և Ռասուլզադեն (Ադրբեջան), Ռամիշ-վիլին և Գվազալան (Վրաստան), Բամմատը (Դաղստան): Ընդսմին ազատ տեղեր վերապահվեցին ՀՀԴ ներկայացուցիչների համար:

1923 թ. Վիեննայի խորհրդաժողովում Հովի. Քաջազունու ելույթը, որը հայտնի դարձավ «Դաշնակցությունն այլևս անելիք չունի» խորագրով և հատկապես նրա «Ռուսաստան, թե՛ Թուրքիա» գրությունը, շատ կետերում այդ ուռճացող դժգոհության արտահայտության արդյունք էին:

1926 թ., երբ բյուրոյի չորս անդամներ, ինչպես տեսանք վերը, արտահայտվեցին «Պրոմեթե»-ի օգտին, հինգերորդ անդամը՝ Շահան Լաթալին, հրաժարական տվեց: Նա Փարիզում ձեռնամուխ եղավ «Ազատամարտ» տիտղոսով թերթի հրատարակմանը, որն ամբողջովին ուղղված էր թրքամետ քաղաքականության քննադատությանը: Թերթը ընդգրկում է դժգոհների բավականին լայն շրջանակ, Գ. Նժդեհը՝ այդ թվում: Թրքական արևելումի ջատագովությունը նա համարում է «ամենավտանգավորը»: «**Պիտի ներել թրքության և մոտենալ նրան, քանզի մեզ ծակատագրված է նրա անմիջական դրկիցը լինել, տկար հարևանը,**— վերաշարադրում է Նժդեհը ջատագովի մտքերը և պատասխանում:— **Իսկ եթե՞ թրքությունը, հայ պարտվողական, կարիք չգզաց քո ներումի ստրկական արտահայտության և թքեց քո և քո ներումի երեսին»:**

11-րդ համագումարից գրեթե անմիջապես հետո սկսում է ձևավորվել մի լուրջ շարժում, որը ի հայտ եկավ ու զանգվածային բնույթ ստացավ 1932 թվականի ամռանից և իր հրատարակած թերթի անունով կոչվեց «Մարտկոցական շարժում»: Շարժման նախաձեռնողը ՀՀԴ Եվրոպայի շրջանի Կենտրոնական կոմիտեն էր, որ լուծարվեց բյուրոյի կողմից, և նրա հինգ անդամները (այդ թվում և հայտնի գրող Վազգեն Շուշանյանը) վտարվեցին կուսակցությունից:

«Մարտկոցականությունը» ունեցավ երկակի բնույթ: Ա) Եղավ բյուրոյի քաղաքականության զորեղ ու խոր քննադատ: Բ) Դրսևորվեց իբրև

առհասարակ Սփյուռքի նոր սերնդի հասարակականորեն արթնացման, նոր մտածելակերպի և նոր հոգեբանության լինելիության պրոցեսի մի օղակը: Եթե «Ա» կետում նրան հաջողվեց գրեթե սպառիչ կերպով արտահայտվել, Հայ դատի առարկայի փոփոխության ցուցադրություն, հակախորհրդային, հակառուս և թրքամետ քաղաքականության քննադատություն, հորհրդային Հայաստանի հանդեպ բարի կամք, ապա «Բ» կետի քիչ թե շատ բացազատման, ծրագրի մշակման, ուժերի ներգրավման համար «Մարտկոցին» չբավարարեց ընդամենը շուրջ մեկուկես տարվա կարճատև ժամանակահատվածը:

«Մարտկոցին» փոխարինելու եկավ «Ամրոցը», իսկ «Մարտկոցականության» դադարումով հիմնվեց «Արևմտահայ ազատագրական ուխտը», որը, Շահան Նաթալիի հուժկու ազդեցությամբ, շարունակեց միայն «Մարտկոցի» «Ա» կետը՝ երևութին հաճախ տալով այլամերժորեն ծայրահեղ բնույթ:

«Մարտկոցը» ստվար թվերով կողմնակիցներ ունեցավ սփյուռքահայ տարբեր գաղութներում, տարբեր քաղաքական դավանանքի ու չեզոք մարդկանց շրջանում: «Մարտկոցականությունը» ողջունեց և իր համերաշխությունը նրա հետ հայտնեց Սողոմոն Թեխլերյանը: «Մարտկոցի» համեմատական ազատամտությունը, հարցադրումների թարմությունը գրավում էր երիտասարդությանը: «Մարտկոցին» Ռումինիայից աշխատակցում էր ուսանող Կարապետ Պալճյանը (ապագա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա):

ՀՀԴ քյուրոն անշուշտ պայքար էր կազմակերպում ընդվզումների դեմ: Հաջողվեց, օրինակ, վարկաբեկել «Մարտկոցը» (հետևաբար և շարժումը) իբրև խորհրդային ՊԱԿ–ի (Չեկայի) հետ առնչվողի: Մյուս կողմից «Մարտկոցը» և շարժումը սվիններով ընդունեցին Փարիզի հայ ծախսակողմյանները, որոնք ակնկալում էին դաշնակցության կործանումը, այնինչ «Մարտկոցի» նշանաբանն էր դաշնակցության կատարելագործումը նրան սխալ ղեկավարությունից ազատագրելու ճանապարհով:

Քսանական թվականների վերջերին և երեսնական թվականների լուրջ տեսական ու գործնական աշխատանք ծավալեց Գարեգին Նժդեհը: Նրան մտահոգողը հայության հետագա ճակատագիրն էր: Սփյուռքահայ մամուլի որոշ օրգաններում նա հրապարակեց մի շարք հոդվածներ, որոնց ընդհանուր էությունը ցեղակրոնության տեսության քարոզն էր: Հայության հետագա կյանքի ապահովությունը նա տեսնում էր զուտ

ցեղական արմատներին վերադարձի, օտարամուծությունը մերժելու, ցեղային անհավատարմությունը կամ «ցեղային տականքը» ոչնչացնելու, ռազմականացած կամ կիսառազմականացած խմբերով ապրելու, ինչպես ինքն էր ասում «ցեղվելու» մեջ: ԶՅԴ XI համագումարի (1929 թ.) որոշումով Գ. Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ, որտեղ կարողացավ մարտական ջոկատներ ստեղծել տեղում արդեն իսկ գոյություն ունեցող հայորդյաց խմբերից: Ճիշտ նույն ժամանակներում Իտալիայում և Գերմանիայում տարածվում էր ռասիստական (ցեղապաշտական) գաղափարախոսությունը, որը բացասական արժագանքներ էր գտնում լայն հասարակական կարծիքի մոտ: ԶՅԴ ղեկավարությունը հարմար չտեսավ իր հետագա զործակցությունը Գ. Նժդեհի հետ:

Տարածում չգտավ նաև «Տարոնականություն» անունը ստացած համահայկական շարժում ստեղծելու փորձը, որին Նժդեհը ձեռնարկել էր իր աշխատակից Գայկ Ասատուրյանի հետ միասին:

Բ. ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏ ԴՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Դեռ Լոզանից առաջ կողմնորոշման խնդիրները հուզում էին նաև Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությանը: Նրա մամուլում էլ երևում են բազմազան հարցադրումներ, այդ թվում քննարկման է դրվում թուրքական կողմնորոշման վարկածը մի խմբագրությամբ, որը արմատից մերժում էր նման հնարավորությունը: Առաջարկվում էր երեք ճանապարհ. Ա) Գործիք դառնալ Եվրոպայի կապիտալիստական պետությունների ձեռքին, կատարել նրանց շահի պահանջածը և գոհանալ այն փշրանքներով, ինչ որ մեզ նրանք կտան դրա դիմաց: Բ) Ընդունել թուրքական կողմնորոշում և անմիջապես անձնատուր լինել Թուրքիայի կամքին՝ հրաժարվելով անկախության և ազատության բաղձանքներից: Գ) Դաշնակցել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ընդունել ռուսական կողմնորոշում և մի կողմից լծվելով վերաշինության աշխատանքին, մյուս կողմից գեթ երևութապես լքել ազգային ատելությունները, այսօր անմիջապես անիրականալի ազգային ծրագիրները:

Անվարան ընդունվում է վերջին տարբերակը: Անշուշտ, գիտակցվում է, որ կանգնելով Խորհրդային Գայաստանի, ուրեմն և Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական դիրքերում, պետք է, հանուն երկրի խաղաղ վերաշինության, հրաժարվել «ազգային ատելությունից» և Գայոց հարցի

լուծման մոտակա հեռանկարներից: Հենց այդ առումով էլ խիստ հատկանշական է ակնարկը «գեթ երևութապես»-ին կամ «այսօր անմիջապես անհրակամալի»-ին:

ՄԴՀ կուսակցությունը առաջինն էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գրեթե հաջորդ օրը իր մամուլում պաշտպանեց նորաստեղծ խորհրդային հանրապետությունը:

Կուսակցության տեսաբաններից մեկը՝ Ս. Սապահ-Գուլյանը, գրեց. **«Մեր թեզերը պիտի լինին որպես իրականության բաժին, որ կա հայ պետություն, նա անկախ է, ունի իր սովետական ձևը, գտնվում է ռուսական օրինետացիայի մեջ... Մեր դիրքը պիտի լինի հայ պետությունը, հայ սոցիալիստ կառավարությունը, իր որոշյալ սոցիալիստական հաստատություններով՝ պաշտպանել, նրան զորավիզ հանդիսանալ, միշտ լավի տեղ լավագույնը բերելու մտադրությամբ»:**

Արդեն Լոզանից հետո՝ 1924 թվականի հոկտեմբերին ՄԴՀ կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովը հաստատեց որդեգրված քաղաքական գիծը՝ անվերապահորեն կանգնելով խորհրդային Հայաստանի կողքին, սատարելու համար նրա բարգավաճմանն ու վերաշինությանը, կապելու համար գաղութահայ աշխատավորությանը մայր հայրենիքի հետ **«բարոյական, գաղափարական և տնտեսական կապերով»:**

Քսանական թվականները ՄԴՀ կուսակցության, ինչպես և գաղթաշխարհի որևէ ուրիշ քաղաքական ուժի համար եղան կուսակցական քաղաքական-գաղափարական և հասարակական մտքի զարգացման առումով դժվարին վերիվայրումների տարիներ:

Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական պաշտպանությունը դառնում է կուսակցության տարբեր կազմակերպությունների կարևորագույն առաքելություններից մեկը: Մասնավաճող առաջին տարիներին երիտասարդ հանրապետության մասին ճշմարիտ լուրերի տարածումը կենսական նշանակություն ուներ սփյուռքահայության իսկ համար, և այդ գործը սիստեմատիկաբար կատարում էր նաև հնչակյան մամուլը:

Արդեն 1921 թվականից սկսած թափ է առնում երկու ճակատի վրա Հայ հեղափոխական դաշնակցության և ՌԱ կուսակցության դեմ պայքարը: Հարձակումների թիրախ է դառնում Ազգային պատվիրակությունը: 1923 թ. վերջերին հրապարակվում է կուսակցության արևմտյան հատվածի բանաձևը, որի մեջ կա հետևյալ ձևակերպումը:

«Գաղութահայ իրականության մեջ գործող Դաշնակցական և

Ռամկավար կուսակցությանց հետ ծրագրային մոտեցնող որևէ գիծ չունենալով, գաղափարական գետնի վրա անհաշնելի հակառակորդներ կը մնանք»:

Պայքարի նույն ոգին 1924 թվականի վերջերից տարածվում է նաև գաղթահայ համայնավարների նկատմամբ: Եվ, եթե շեշտենք, թե բոլոր այս պայքարները փոխադարձ էին, թե տարբեր փուլերում բոլոր չորսը այս կամ այն պահին կռվում էին միմյանց դեմ կամ յուրաքանչյուրը՝ առանձին-առանձին բոլորի դեմ, ապա քաղաքական իրավիճակի ընդհանուր պատկերը գեթ մոտավոր կերպով գծած կլինենք:

1921 թվականի հունիսից սկսվում է հրատարակվել ՍԳԳ կուսակցության Ամերիկայի շրջանի տեսական ամսագիր «Սոցիալիստ Չայաստանը», որը ելնում է այն դրույթից, թե սոցիալիստական հեղափոխությունը շուտով հաղթելու է ամբողջ աշխարհում: Նրա խմբագրականներից մեկում կարդում ենք. **«Կույրերուն իսկ տեսանելի է, մենք ընկերային հեղափոխության առջև ենք: Դեղափոխությունը իր թևերով գրկած է Ռուսաստանը և պիտի քալե նաև Դարավ, ապա Արևելք՝ դառնալու համար դեպի Արևմուտք»:** Բնականաբար, հավատը այդ հնարավորության նկատմամբ քաղաքական երանգ էր տալիս կուսակցության գաղափարական-իմացական գործունեությանը:

Անվերապահորեն պաշտպանելով Խորհրդային Չայաստանը՝ ՍԳԳ հնչակյան կուսակցությունը, սակայն, իր մոտեցման մեջ որոշ նրբություն էր ներխուսում, որը չէր համընկնում հանրապետության պաշտոնական քաղաքականությանը: Կուսակցության ռաիվիրաներից մեկը՝ Ա.Նազարբեկը, 1922 թ. գրում է, թե Խորհրդային Չայաստանը միակ հեղինակությունը և ուժն է, որ պատմականորեն կոչված է և իրականում էլ կարող է ազատագրել իր քրքահայ եղբայրներին: Ճիշտ է, անմիջապես ավելացնում է, թե Խորհրդային Չայաստանը դա պետք է անի՝ օգտագործելով բարենպաստ ռոպեն, հեղափոխական մեթոդով լուծելու համար: **«Եվ թող քրքահայ աշխատավորությունը հայ աշխատավորական հանրապետության հետ միասին ինքն առնե իր ձեռքը իր փրկության գործի դեկը, և ինքը ազատագրե իրան»:**

Սա ինչ-որ տեղ ընդհանրանում էր Ա. Սյասնիկյանի հայացքների հետ (հեղափոխական լուծում) և ինչ-որ տեղ տարանջատվում (ինքն ազատագրի իրեն): Դենց այդ տարբերակիչ հանգամանքն էլ պայմանավորում էր հնչակյանների կապը ազգային սկզբունքի հետ:

Ազգային սկզբունքների հետ կապը վերջին հաշվով վճռական եղավ

ՄԴՅ կուսակցության գործունեության հիմնական ուղղությունների համար քսանական թվականներին, նույնիսկ այն պարագայում, երբ առանձին կարևոր գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Նազարբեկը, ուրիշ դիրքորոշումներ ունեցան:

Դենց այդ երևույթի հետ են կապվում կուսակցության 8-րդ (1924) պատգամավորական ժողովի (Աթենք) ընդունած որոշումները թե խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի, թե Գ. Միջազգայնականին միանալու առաջարկության վերաբերյալ:

1924 թվականի հոկտեմբերին խորհրդային Հայաստանի վերաբերյալ ընդունած բանաձևը հետևյալն է.

«Նկատելով, որ Խ. Հայաստանը մեր կուսակցության 38 տարիներե ի վեր հետապնդած նպատակի իրականացումն է, որ ան կը կազմե գլխավոր կովանը մեր բոլոր հույսերուն, ցանկություններուն և առաջարկություններուն և իրական ու պաշտոնական ներկայացուցիչն է հայ աշխատավորության հավաքականության, ՄԴ Հնչակյան կուսակցությունը անվերապահորեն կը կանգնի Խ. Հայաստանի կողքին, կը ջանա ամեն միջոցով ու եղանակով սատարել անոր բարգավաճումին ու վերաշինությանը և կապել գաղութահայ աշխատավորությունը բարոյական, գաղափարական ու տնտեսական կապերով մայր հայրենիքին»:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ որոշմանը, ապա նրա ընդունումը կապված էր որոշ նախապատմության հետ, որը նույնպես քիչ դեր չխաղաց հնչակյան-համայնավար հարաբերություններում:

Քսանական թվականների սկզբներին պարարտ հող գոյացավ Ամերիկայի հայ բանվորական կուսակցության և տեղի ՄԴ հնչակյան կազմակերպության միավորման համար, Ամերիկայի Worker's party-ին համատեղ անդամակցելու միտումով: Միավորումը տեղի ունեցավ 1923-ի ամռանը, սակայն մի քանի ամիս անց տրոհման պատճառով կողմերը վերադարձան իրենց նախկին դիրքերին: Հնչակյան խումբը առաջարկություն էր բերել իր անվանումը, այսինքն ինքնավարությունը պահպանելու մասին, և դա մերժվել էր կուսակցության ղեկավարության կողմից:

Համառոտակի, խնդրի էությունը հետևյալն էր: Սոցիալիստական գիտակցություն ունեցող հայ բանվորը ցանկություն ունի օգտակար լինելու իր սոցիալիստական հայրենիքին՝ խորհրդային Հայաստանին: Գ. Միջազգայնականը, սակայն, նրան առաջարկում է լուծվել ամերիկյան բանվորական շարժման մեջ: ՄԴՅ կուսակցությունը գտնում է, որ

դա ճիշտ չէ: Նրա կարծիքով՝ հայ բանվորը պետք է իր ուժերը բերի համաշխարհային հեղափոխական շարժմանը միայն Խորհրդային Հայաստանի միջոցով: Գ. Միջազգայնականը հակառակն է պնդում հայ բանվորը իր ուժերը պիտի բերի համաշխարհային հեղափոխական շարժմանը, որը օգտակար է նաև Խորհրդային Հայաստանին: ՍԴՀ կուսակցությունը նույնիսկ ցանկություն է հայտնում ձուլվելու Գ. Միջազգայնականին, բայց ոչ թե Ամերբանկուսի միջոցով, այլ Հայկոմկուսի խողովակով:

Արեթե մեկ տարի տևող տաք քննարկումներից հետո Աթենքի համագումարը հետևյալ բանաձևն է ընդունում.

«ՍԴ Հնչակյան կուսակցությունը՝ հավատարիմ ու հետևողական իր 38 տարիներն ի վեր որդեգրած ու հետապնդած հեղափոխական-մարքսիստական սկզբունքներուն և գաղափարաբանության, անվերապահ համակրողի դիրք մը կը բռնե հանդէպ Գ. Միջազգայնականի: Եվ, սակայն, նկատի ունենալով հայ ժողովրդին մեկ զանգվածին եղերական ու հալածական վիճակը, իր ապրած օտար երկիրներու մէջ նույնիսկ քաղաքացիական տարրական իրավունքներն զրկված ըլլալու հանգամանքը, այդ երկրներն արտաքսվելու սպառնալիքն ու վտանգը և ապաստարան մը չգտնելու պարագան, և նկատի ունենալով գաղութներու հայ աշխատավորությունը՝ որպէս ամբողջություն անդեկավար չծգելու և անոնց մէջ ազգայնական կուսակցություններու կողմնն իս. Հայաստանի դեմ ըլլալիք ձեռնարկներու խմորումներուն դեմ արգելք հանդիսանալու անհրաժեշտությունը, ՍԴ Հնչակյան կուսակցությունը կը պահե իր հավաքական կազմն ու գոյությունը և ազգամիջյան կազմակերպչական դրությունը, կը գործե որևէ երկրի մէջ լեզալ հողի վրա և իր գործունեությունը կը կեդրոնացնե հայ աշխատավորության մէջ մարքսիստական գաղափարները տարածելու, համաշխարհային ընկերային հեղափոխության կենդանի մեկ թևը եղող իս. Հայաստանը ամեն կերպ զորացնելու և այս կերպով միջազգային ընկերային հեղափոխության հաղթանակին իր զոհողության ու պարտականության բաժինը բերելու աշխատանքին մէջ»:

Աթենքի ժողովից հետո Նազարբեկը հանդես եկավ նրա որոշումների դեմ բացահայտ հակադրվելով ընդունված տակտիկական գծին: «Աթենքում, — գրում է Նազարբեկը, — Հնչակյան կուսակցության պատգամավորական ընդհանուր ժողովը իր հակահեղափոխական որոշումներով կատարեց պատմական հանցանք և ոճիր ընդդեմ սո-

ցիալիզմի և հնչակյան մասսայի, և այսօր այդ կուսակցությունն այլևս գոյության իրավունք չունի»: Սեկ ամիս չանցած՝ հնչակյան մամուլի օրգաններում լուր հրատարակվեց, թե ՄԴ Հնչակյան կուսակցության Ամերիկայի շրջանային 40-րդ պատգամավորական ժողովը պախարակման վճիռ է կայացրել Ավ. Նազարբեկի նկատմամբ, որից հետո նա հրապարակել է իր հրաժարականը:

ՄԴՀ կուսակցությունը, բաժանելով սոցիալիզմի գաղափարները, մի շարք կարևոր ու սկզբունքային խնդիրներում չէր բաժանում արդեն իսկ քարացած դոգմաները և առաջարկում էր հնարավոր երկընտրանքներ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի պարագայում իմպերիալիստական նկրտումների դատապարտման կողքին՝ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պաշտպանություն. Գ. Միջազգայնականի սկզբունքային գաղափարների ընդունման կողքին՝ անկախաբար նրան մասնակցելու հնարավորություն և աշխարհացրիվ Սփյուռքի պահպանություն. դրացիների հետ հորհրդային Հայաստանի խաղաղ գոյակցության քաղաքականության պաշտպանության կողքին՝ թրջահայ դատը ժողովրդական գիտակցության մեջ արծարծելու մարտավարություն և այլն:

Աթենքի պատգամավորականի որոշումները եթե մի կողմից առաջացրին ձախակողմյանների դժգոհությունը (Ա. Նազարբեկ), մյուս կողմից, ասես, առարկայական գետին հարթեցին աջակողմյան թևի ընդոստ ցատկման համար, մանավանդ որ Կենտրոնը իր մեջ ուժ չգտավ ժամանակին հրավիրելու նրանց՝ պատգամավորականի որոշումների սահմաններում գործելու համար:

«Արծազանք Փարիզի» թերթում հնչակյան երկու ղեկավար դեմքեր՝ Աստղունին և Վարազդատը ըստ էության անցել էին բացահայտ հակախորհրդային վարկաբեկիչ պայքարի: Այդ գծին ամբողջովին անցավ Փարիզի կազմակերպությունը, որ 1926 թվականի մայիսից սկսեց հրապարակել «Նոր երկիր» շաբաթաթերթը: Կազմակերպությունը և թերթը վարում էր Վարազդատը (Հակոբ Թյուրապյան): Պետք է նշել նաև, որ այսպիսի դիրքորոշմանը առարկայականորեն մեծ նպաստ բերեց նաև ԳՕԿ-ի առթիվ Հայաստանում որդեգրված նոր քաղաքականությունը:

Ցայտուն է բնութագրում թերթին հետևյալ մեջբերումը. «Պաշտակ-Պոլշևիկ կատաղի ալիքները թող անգամ մըն ալ զարնվին Հնչակյան ժայռին, ան պիտի մնա անսասան, ինչպես մնացած է ցարդ: Իսկ լեռնանման ալիքներեն պիտի մնա... փրփուրներ միայն»:

հետազայում էլ ոչ միայն այս թերթին, նույնիսկ և ուրիշ ուղղությունների շատ օրգանների հատուկ է պոռոտախոսությունը:

1929 թվականին ՍԳԳ կուսակցությունը պաշտոնական դատապարտում է Փարիզի կազմակերպության ընթացքը, թեպետ «Նոր երկիրը» դրանից հետո էլ շարունակում է նույն գիծը:

4. ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԱՃԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Լոզանի խորհրդաժողովը դեռ չավարտված հայ ժողովրդի հետազագոյապահպանության հարցը դառնում է Ռամկավար ազատական կուսակցության շրջանակների քննության առարկա: Որոշ գործիչներ դնում են «Չայ և թուրք մերձեցումի մը հարցը»: Այդ հարցադրումը, սակայն, տարբերվում է ԳԳԴ դեկավար կորիզի դիրքորոշումից և ավելի մոտ է Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան տարբերակին:

Մերձեցումը կամ «դրացի իսլամ ժողովուրդների հետ նոր բարեկամությունների» հնարավորությունը քննարկվում է ոչ թե որպես բացարձակ շրջադարձ, այլ պարզապես իբրև խորհրդային Չայաստանի պետական քաղաքականությանը նպաստելու, աջակցելու ձև: ՈԱԿ-ը հստակ մշակված տակտիկա ընդունում է միայն 1924 թվականի համազումարում: Մինչ այդ ընդհանուր գծերի մեջ նույնամաչում, այնուամենայնիվ, տարբեր հեղինակավոր գործիչներ, տարբեր վարկածներ են առաջարկում:

Բանաստեղծ Վահան Մալեզյանը, որ եղավ Չայ բարեգործական ընդհանուր միության գործնական պատասխանատուն, առաջարկում էր եռամիասնական մի ծրագիր. Ա) Չանգիստ թողնել թրքահայությանը, որպեսզի ինքը տնօրինի իր բախտը, Բ) Արտասահմանի հայությունը պիտի ծեռնապահ մնա թուրքերին գրգռելու արարքներից, որպեսզի պատանդների (Թուրքիայում մնացած հայերի – Կ.Դ.) կյանքը չվտանգի, Գ) **«Բացեիրաց մշակել Ռուսիո բարեկամությունը, այն բացարձակ համոզումով, որ եթե ոչ այսօրվան, անշուշտ վաղվան Ռուսիան է, որ պիտի լուծե Արևելյան խնդիրը, որով և անխուսափելիորեն՝ թրքահայ դատը»:**

Իր հերթին Վառնայի «Լուսարծակ» շաբաթաթերթը գիտակցում է Ռուսաստանի պատմական դերը Չայ դատի լուծման հարցում, բայց դատեսնում է ոչ թե «Չայասիրության» տրորված և սպառված կածանների վրա, այլ քաղաքական շահերի համընկնման փոխադարձ ուղիներում:

Գործնական մոտեցումը բնութագրական է Լևոն Սկրտչյանի համար: Հայաստանում թե թուրքիայում, ըստ նրա, հայությունը միայն մեկ բան է անում պահպանում է իր բեկորները: Ուրեմն արտասահմանում էլ պետք է նույն գործին լծվի: Հենց նա էլ զգուշացնում է անկշռադատ, զգացական պահի կամ դառնության ռուպեի ազդեցությամբ ժողովուրդը սխալ առաջնորդելու զայթակղությունից. **«Հիշելու ենք մանավանդ, թե ազգը մեր սեփական կալվածը չէ, որ իրավունք ունենանք ուզածներուս պես գործածելու»:**

Ինչպես նկատելի է անգնն աչքով, բոլոր այս գործիչների կողմնորոշումը ամեն պարագայում անվերապահ է մեկ կետում՝ դեպի Ռուսաստան: Այդ պահին «Ռուսիո հետ ամեն կապ խզելու» որևէ փորձ նրանք համարում են «հրեշային արկածախնդրություն»: «Արևի» խմբագրականներից մեկում, որ կրում է «Պայքար Ռուսիո դեմ» խորագիրը, ազգային տեսակետից ծայրահեղ վնասակար է համարվում նման պայքարը: **«Չկա հայ անհատ մը,—** գրված է խմբագրական հոդվածում,**— որ ուրանա այն փաստը, թե, եթե ռուսական Կարմիր բանակները այսօր հեռանան Անդրկովկասեն, աննախընթաց խոռվությանց թատերավայր մը պիտի հանդիսանա այդ երկրամասը և Հայաստանը դառնա ահավոր սպանդանոց»:**

Կողմնորոշումը դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը, բնականաբար, ելնում էր Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ բռնած և բռնելիք դիրքից: Ու կուսակցությունը թե իր համագումարների որոշումներում, թե իր մամուլի էջերում զանազան առիթներով հայտարարել է, որ չի բաժանում Խորհրդային Հայաստանում տիրապետող գաղափարաբանությունը: Քաղաքական գետնի վրա, սակայն, ՌԱԿ-ը հանդես է եկել Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանությամբ: Եվ արդեն Լոզանից հետո կուսակցությունը ոչ միայն ջանում է, որպեսզի Հայաստանում կենտրոնանան հայ ժողովրդի ուժն ու հույսը, մտավորական արժեքները և տնտեսական զորությունը, այլև «անոր ներկա կառավարության ու կարգերուն դեմ պայքարը» համարում էր սխալ:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը քսանական թվականների սկզբներին հայ իրականության մեջ փաստորեն միակ քաղաքական հավաքական միտքն էր, որ իր պլատֆորմով գեթ մասնակիորեն հնարավորություն էր ընձեռում հակադարձ մտայնությունների պլուրալիստական գոյակցության: Նրա հանդուրժողական ոգի պարունակող «Եվ այս և այն» բանաձևումը դրականապես զանազանվում և տարանջատվում էր

թե համայնավարների, թե քաղաքական մյուս խմբակցությունների «կամ... կամ» տարամերժ հավատամքից:

Բնականաբար, ռամկավարների այդ կարգի դիրքորոշումը իր հիմքում ուներ իրերի և փաստերի լուրջ ուսումնասիրությունը: Քսանական թվականների սկզբներին արդեն իսկ նկատելի էր, թե նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանը հայության ֆիզիկական գոյության հիմնական խարխիսն է: Ու՛վհ—ի քաղաքականության անկյունաքարը հենց հայ ժողովրդի գոյատևության հնարավորության հարցն էր, և խորհրդային վարչաձևի քաղաքական ճանաչումն ու պաշտպանությունն էլ ռամկավարների կողմից պայմանավորված էր նրանով, որ նոր իշխանությունը երաշխավորում էր այդ գոյատևությունը:

Այնուամենայնիվ, միայն Լոզանի խորհրդաժողովից հետո Ու՛վհ—ի վերաբերմունքը դեպի խորհրդային Հայաստան վեր է ածվում հաստատուն քաղաքական գծի: Հստակ է լինում, որ բնավ չբաժանելով վարչաձևի գաղափարախոսական երևույթը՝ ռամկավարները քաղաքական գետնի վրա պաշտպանում և սատար են կանգնում խորհրդային Հայաստանին՝ նրա գոյության պայմանը տեսնելով Ռուսաստանի հետ բարեկամության մեջ, տվյալ պարագայում՝ ԽՍՀՄ—ի կազմում:

1924 թ. փետրվարին տեղի ունեցած Ու՛վհ—ի Բ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը գծեց ըստ էության ստրատեգիական մի հիմնուղի, որը սկզբունքային նշանակություն ունեցավ կուսակցության հետագա ամբողջ զործունեության համար տասնյակ ու տասնյակ տարիներ շարունակ: Հաջորդած հերթական բոլոր ժողովներն էլ հենվել են Բ պատգամավորականի հիմնադրույթների վրա և մեկնել նրանցից: Բանաձևում ասված է. «Ընդունիլ այն բնական հանգամանքը, որ Հայաստանի կառավարությունը կը դասե Անդրկովկասյան և ընդհանուր սովետական պետականության մեջ, նկատելով, որ սովետական երկիրներու հետ կապակցությունը և Արևելքի բոլոր ժողովուրդներուն հանդեպ խաղաղասիրական քաղաքականության հետապնդումը բնական հետևանքն է մեր աշխարհագրական դիրքին և տնտեսական ու քաղաքական պահանջներուն: Ընդունիլ թե միջազգային ըմբռնումներու և փոխհարաբերություններու ներկա վիճակին մեջ ատիկա կը ներկայացնե միակ երաշխիքը, որ Հայաստանի ժողովուրդը վայելե ներքնապես խաղաղ ու ազատ աշխատանքի պատեհություն և ֆիզիկական ապահովության երաշխիք: Այս ըմբռնումով ալ Հայ կառավարության ընձեռել հնարավոր ամեն

օժանդակություն, դյուրացնելու համար կառավարության պարտականություններու կատարումը»:

Ակզբունքային նշանակության էր Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, բարոյական պաշտպանության մասին եզրահանգումը հատկապես մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Խորհրդային Միությունը գրեթե ամբողջական քաղաքական-դիվանագիտական մեկուսացման մեջ էր, իսկ Արևմուտքի մամուլը ամեն օր գուժում էր այդ իշխանության շուտափույթ անկումը: Երբ ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը անմիջապես կանգնեց Խորհրդային Հայաստանի ճանաչման ու պաշտպանության դիրքերում, դա միանգամայն օրինաչափորեն բխում էր նրա գաղափարաբանությունից: Բայց երբ ՌԱ կուսակցությունը կատարեց նույնը միջազգային անստույգ կացության մեջ, դա հայ ժողովրդի գոյատևության մտահոգությամբ իրապաշտ քայլ էր, քաղաքական հեռատեսության, ավելին՝ որոշ առումով՝ խիզախության արգասիք էր:

Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական պաշտպանությունը եղավ կուսակցության ստրատեգիական հիմնուղին, որի թելադրանքով էլ ՌԱԿ-ի տարբեր ժամանակների գործիչներ ու մտավորականներ զանազան առիթներով արտահայտվել են ԽՍՀՄ կազմից Հայաստանի դուրս գալու անընդունելիության առումով, թեպետ երկրի սահմանադրությունը նման տեսական հնարավորություն նախատեսում էր:

ՌԱ կուսակցության 2-րդ համագումարի բանաձևում արտացոլում չեն գտել Հայ դատի հետապնդման հետագա խնդիրները: Խիստ տարտամ ու մթին մի բանաձևումով պարզապես պահանջ է դրվում զգույշ լինել և չբռնվել միջազգային քաղաքականության նոր խաղերի մեջ: Պատակական վրիպանք համարել չի կարելի: Լոզանի ծախողանքից հետո բարոյական հարվածը այնքան ուժեղ էր, որ անհնարին պիտի լիներ «ճարպկորեն» շրջանցել խնդիրը: Եւ այն կացության առջև կանգնած ՀՀԴ-ն իր համագումարում ընդունեց Թուրքիայի դեմ աննկուն կեցվածքի որոշում, թեպետ, ինչպես տեսանք, կուսակցության ղեկավար տարրը ուրիշ ռազմավարության էր հետևում: Մնում է մեկ բացատրություն. Խորհրդային Հայաստանի առարկայական պայմանների թելադրանքը: Երկրում գլխավորը և հիմնականը ժողովրդի խաղաղ կյանքի պայմանների ապահովման, վերաշինության խնդիրներն էին, և այդ պահին, ըստ ռամկավարների, Հայ դատի արժարժումը նպատակահարմար չէր համարվում: Պատահական չէ, որ նույն համագումարում որոշում ընդունվեց Ազգային պատվիրակությունը վերացնելու մասին:

Կա նաև ենթակայական կողմը: Հայաստանի ղեկավարությունը ազդարարել էր, թե այլևս լուծված է Հայ դատը, ավելին, Մեծ եղեռնի ստիպողական մոռացումն էր պարտադրվում ժողովրդին: Ափսոսքի ձախակողմյան ուժերը ավելի եռանդուն, ինչպես կոեսնենք ստորև, քարոզում էին հայ և թուրք աշխատավորների դասակարգային համերաշխությունը: Այս պայմաններում, ըստ երևույթին, իր դերը խաղացել է նաև բարոյական ահաբեկչությունը:

Այսպիսով 1924 թվականի ընթացքում հայ ազգային երեք կուսակցություններն էլ իրենց համագումարների (ՀՀԴ 10-րդ համագումարը ավարտվեց 1925-ի հունվարին) մակարդակով ճշտեցին սեփական դիրքերը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ: Դաշնակցությունն ընդունեց երկակի մոտեցման սկզբունք: Գաղափարական անհաշտ պայքարի կողքին պատրաստակամություն հայտնեց սատարելու Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը: Հնչակյանության վերաբերմունքը անվերապահ սատարումն էր: Ռամկավարությունը հայտարարեց գաղափարական անհամատեղելիության մասին, բայց միաժամանակ գտավ, որ Խորհրդային Հայաստանը քաղաքական գետնի վրա հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և բարգավաճման ամենակենսական գրավականն էր:

Վերաբերմունք էր ճշտվում նաև Թուրքիայի նկատմամբ: Դաշնակցության առանձին օղակներ ու գործիչներ մտածում էին թուրքերի հետ ուղղակի գործակցության մասին՝ նման մի դաշինքը հնարավոր հակախորհրդային ճակատում օգտագործելու նպատակով: Պաշտպանելով Խորհրդային Հայաստանի քաղաքականությունը դրացիների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելու վերաբերյալ (որը երկրի վերաշինության կարևորագույն պայմաններից մեկն էր)՝ թե՛ հնչակյանները, թե՛ ռամկավարները ըստ էության դադարեցնում էին հակաթուրքական քարոզչությունը: Այսպիսով՝ ազգային երեք կուսակցություններն էլ, թեպետ նրանք հաճախ արել են հակառակը պնդող հայտարարություններ, փաստորեն օրակարգից երկար ժամանակով դուրս են թողել Հայկական դատը, ցեղասպանության դատարպարտման խնդիրը: Պատահական չէ, որ հնչակյանների մոտ հնչում էին «գեթ երևութապես» կամ «այսօր անմիջապես անհրականալի» ձևակերպումները, իսկ ռամկավարների մոտ՝ «դյուրացնելու համար կառավարության պարտականությունները» սահմանումները:

Հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածի Խորհրդային Հայաստանի հայ

ազգաբնակչության, ինչպես նաև Թուրքիայի իշխանության տակ մնացած հայության ֆիզիկական գոյատևության կենսական անհրաժեշտության բերումով մշակվեց ժամանակավոր թվացող, բայց իրականում բազում տարիներ տևած մի տակտիկա, որի մեջ էլ, հավանաբար պետք է փնտրել արմատները այն հարցի, թե ինչու մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի վերջը, իսկ ավելի գործուն՝ մինչև Մեծ եղեռնի 50-ամյակը, մինչև վաթսունական թվականների կեսերը, Հայկական դատի, ցեղասպանության խնդիրները ըստ էության չէին գրավում ազգային կյանքի կարևոր, առաջատար դիրքերը:

Միանգամայն իրավացի էր Գերսամ Ահարոնյանը, երբ նկատում էր, թե **«Լոզանի դաշնագիրը մարդկությանը տալուց և իրենց կեղտոտ գործը ավարտելուց հետո կառավարություններից և ոչ մեկը չխոսեց Հայկական հարցի մասին: Մի ամբողջ քառորդ դար ոչ մի պետություն չհետաքրքրվեց մեր դատով... նրանք միտումնավոր մոռացան մեր նահատակությունը, մեր դատը և մեր իրավունքները»**: Այս ճշմարտության կողքին, նույնքան ճշմարիտ է նաև, որ մեր իսկ ընտրած տակտիկական առարկայականորեն խրախուսում էր նման քաղաքականությունը:

Սրան գրեթե վճռաբար նպաստում էր հենց Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը, որի տեսակետից առաջնային նշանակություն էր ստանում դաշինքն ու համերաշխությունը թուրք աշխատավորության հետ: Բնականաբար, քարոզչության բոլոր միջոցների բառապաշարից ու զինարանից հանվում էին Մեծ եղեռնի հիշատակումն անգամ, հայոց հողային, նյութական թե բարոյական պահանջատիրությունը հիշեցնող արտահայտությունները: Ավելին, ընթանալով ճիշտ թուրքական քարոզչության հունով, դարասկզբին տեղի ունեցած ողբերգությունների մեղքը բարդվել է մեր իսկ ուսերին:

Արտաշես Կարինյանը գրում էր «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում. **«Մի՞թե նույնը չի կատարվել Տաճկաստանում, ուր հայ արկածախնդիր խմբերը, միացած հույն և ասորի խմբերի հետ, օժանդակ տարր են հանդիսացել իմպերիալիզմի համար և դրանով էլ ծանր վիճակ են ստեղծել Տաճկաստանի խաղաղ և միամիտ շինականների համար»**: Նման ֆոնի վրա թերևս բնական է, որ Լոզանի խորհրդածողովի օրերին Հայաստանում հրատարակվող մամուլը գրեթե լռությամբ էր անցնում այդ երևույթի կողքից, կամ էլ շոշափելով ժողովի նյութը, «մոռանում» էր հիշատակել հայոց շահերը, հայկական հարցերը:

Ձարմանալի չէ, ուրեմն, որ Սփյուռքի զանազան վայրերում գործող հայ համայնավարներից շատերը պարզապես ծայնակցում էին Հայաստանից արտածվող հիմնադրույթներին: Ամերիկայի հայ բանվորական կուսակցության օրգան «Բանվոր» շաբաթաթերթը, օրինակ, հայ ժողովրդի ու նրա խորհրդային պետության գոյատևության միակ քաղաքական պայմանն էր համարում այնպիսի վիճակը, երբ հայերը բացարձակ, մոռանան, թե ով և ինչպես է իրականացրել Մեծ եղեռնը: Իսկ այդ ուղղության հայտնի գործիչ Ս. Սնարը ուղղակի հայտարարում էր, թե «այլևս չկա տաճկահայ դատ»:

Գ. ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐ

Քսանական թվականների սկզբներին քիչ թե շատ լուրջ ուժ ներկայացնում էին հայ կոմունիստները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: 1922 թվականին նախկին կոմունիստական խմբավորումների հիման վրա ստեղծվել էր Ամերիկայի հայ բանվորական կուսակցությունը՝ իբրև անդամ Ամերիկայի բանվորական կուսակցության (Worker's Party), լույս էին տեսնում «Բանվոր» և «Գործավոր» թերթերը, ապա դրանց միավորումով՝ «Պրոլետար» լրագիրը, որը վերանվանվեց «Նոր աշխարհ», ինչպես նաև՝ «Նոր Շավիղ» կիսամսյա հանդեսը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին իսկ տարիներին նման մի կազմակերպության գոյությունը գաղթաշխարհում, եթե հաշվի առնենք մանավանդ, որ Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում հայ համայնավարական շարժումն ավելի ուշ պիտի հրապարակ գար, լուրջ քաղաքական խողովակ եղավ նորաստեղծ իշխանության ծրագրերը Սփյուռքում պարզաբանելու և պրոպագանդելու համար: Երկրի վիճակի մասին առարկայական լրատվությունը, որին լծվեցին ձախակողմյան կազմակերպություններն ու մամուլը, կարևոր դեր կատարեց դեպի խորհրդային Հայաստան սփյուռքահայ զանգվածի տակավ առ տակավ կողմնորոշման հարցում:

Նույն այդ տարիներին ամբողջ համաշխարհային կոմունիստական շարժմանը զանազան վայրերում զանազան աստիճաններով, բայց հիմնականում ընդհանուրին բնորոշ էր ծախ ուտոպիական գաղափարները իրական կյանքում կենսագործելու հավատը, ձգտումը և նույնիսկ ջանքը, որը մեծապես վնասում էր բուն իսկ շարժմանը, հիմնովին խաթա-

րում գաղափարը: Լենինը այդ երևույթը անվանել է «Չախտության մանկական հիվանդություն»: Բայց տարիքը առնելու հետ հիվանդությունը չվերացավ, ավելի խորացավ: Ստալինյան բռնապետությունը հոգ տարավ, որպեսզի խաթարված ու եղծված մարքսիզմն ու սոցիալիզմը տիրեն իրականությանը:

Տարաբախտաբար, հայությունը ևս տվեց տուրքի իր վիթխարի բաժինը այդ՝ այլևս ոչ մանկական ախտին: Եվ տվեց այդ տուրքը Սփյուռքում հաճախ Պապից ավելի պապական կերպով, քան նույնիսկ Հայաստանում: Խոսքն, առաջին հերթին, անշուշտ, վերաբերում է դասակարգայնության բացարձակեցմանը, դասակարգային շահի գերադասությանը, «Հայրենիք», «ազգ» իմացքների եղծմանը:

Ահա, օրինակ, թե ինչ էր գրում «Բանվորը» 1923-ի ապրիլին: **«Կապիտալիզմը, դիմակավորված ազգային զգացումներով, զանոնք ի նպաստ տիրապետական ձգտումներուն կը գործածե շահագործելով և սպառելով պրոլետարիատի ուժը: Եվ որպեսզի այս պայքարը կարողանա շարունակել, հասկանալի է, որ շարունակաբար պիտի արծարծե ու վառ պահե «հայրենիքի» և «ազգության» զգացումները, որոնց տկարացումով մարդիկ ավելի շուտ կրնան եղբայրանալ: Չանոնք իրարմե բաժնող, իրարու հանդեպ թշնամորեն տրամադրող գլխավոր ազդակներեն մին կը վերանա»:**

«Հայրենիքի» և «ազգության» իմացքների հակադրումը մարդկային եղբայրությանը, ավելին՝ դրանք մարդկանց միմյանց թշնամացնող գլխավոր ազդակ համարելը ճիշտ համապատասխանում էր տոտալիտար սոցիալիզմի կառուցման կաղապարին, որը հետապնդում էր ազգերի և ազգությունների ուծացման հնարավորին չափ արագացման, ազգային հայրենիքների վերացման թիրախը: Ստայնության այդ մայրուղին, սակայն, որևէ կապ չունի մարդկային իրապաշտ բանականության հետ: Այսօր արդեն հստակ է, որ քսանական թվականներին կոմունիստական շարժումը, ազգային զգացումների վիթխարի, հարուստ ու լայն դաշտը լքելով, ավելին, այդ զգացումները դիտելով իրև խոչընդոտ, ըստ էության, անդառնալի հեռացել էր իր տեսության կարևոր հիմնադրույթներից մեկից, որի համաձայն՝ ազգային-ազատագրական շարժումները սոցիալիստական հեղափոխության դաշնակիցներն են: Հոկտեմբերով չէր ավարտվում, այլ սկսվում էր հեղափոխությունը, որի պարտքն էր նաև ազգային հարաբերությունների բնագավառում իր լրումին հանգեցնել այն ամենը, ինչ չէր հասցրել իրականացնել բուրժուազիան. ազ-

գային—ազատագրական պայքարի դրական լուծում, ազգային պետականության, ազգային հայրենիքի ստեղծում իր ազգային շուկայով, իր սոցիալ—մշակութային—իրավական վերնաշենքով:

Խորհրդային իշխանությունը, ինչպես նշեցինք առաջին գլխում, գործնականում ձեռնամուխ եղավ այս հարցերի լուծմանը իբրև ընդհանուր ազգային քաղաքականության մի մասի, թեպետ ոչ լրիվ համալիրով ու երբեմն կիսատ—պռատ, այնուամենայնիվ, առաջին արդյունքները եղան դրական: Հենց ազգային հայրենիքի կառուցման այդ առաջին արդյունքներն էլ մագնիսի ուժով իրենց գրավեցին սփյուռքահայ զանգվածի ուշադրությունը: Հասարակական գիտակցության բնագավառում, սակայն, կատարվեց հակառակը: Սոցիալիստական հեղափոխության դաշնակիցը՝ ազգայինը, հայտարարվեց թշնամի: Խորհրդային իշխանության «նվիրյալները» անհաշտ պայքար սանձազերծեցին բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր իրենց սրտում կրում էին և փայփայում հայրենիքի և ազգության զգացումները:

Թիրախ դարձան բոլորն անխտիր: Ամերիկայի բանվորական կուսակցության հայկական հատվածը ՄԳ հնչակյան կուսակցությանը վերագրում էր մի հանցանք, ըստ որի՝ նա խոչընդոտել է հայ պրոլետարիատին միանալու ընդհանուր պրոլետարական շարժմանը, ինչպես նաև, հետևելով եվրոպական բուրժուազիայի ոճրագործ քաղաքականությանը, դարձել է թրքահայ «ազգայնական դժբախտ» շարժման հեղինակը:

Փաստը մնում է փաստ, որ հայ համայնավարական շարժումը կանովին հրաժարվել էր «ազգային» իմացքից, ավելին, անհաշտ կռիվ էր հայտարարել նրա կրողներին:

Ի՞նչ արժե, օրինակ, տեսական «ծախլիկության» այս գոհարը. **«Ոչ, պարոն խմբագիր, մի նեղվեք, ոչ Ֆրանսիայի կոմունիստ կուսակցության հայ աշխատանքի խումբը և ոչ ալ Ամերիկայի բանվորական կուսակցության հայ հատվածը հայ ազգի անունով չեն խոսիր: Ազգի անունով խոսիլը մենք կը թողունք Ռամկավար Ազատական կուսակցության և Դաշնակցության: Մեր գործը ձեր գործը չէ»:**

Պայքարը մղվում էր երեք ճակատների վրա: Ամերիկյան համայնավարները, անշուշտ, տարբերակում էին հայ ազգային քաղաքական հոսանքները և ուժերը, այլազան: այն ժամանակների համար փոխադարձ զոհեկաբանության ոճին հատուկ պիտակավորումներ էին տալիս նրանց, բայց երբեք ու ոչ մի տրամադրություն չէին դրսևորում նույնիսկ

հանուն հայրենիքի շահերի որոշ փոխզիջումների կամ երկխոսությունների:

Գործում էր փոխզիջումների բացասման «օրենքը»՝ «ոչ մի կոմպրոմիս» հայտնի կարգախոսի տակ: Նման հարցադրումը գործնական կյանքում հաճախ առաջնորդում էր անելի, քանի որ հասարակական հարաբերությունների մեջ գոյություն ունեցող հանգույցների լուծման միայն մեկ ճանապարհ էր ճանաչվում՝ «կամ ամբողջը, կամ՝ ոչինչ», և միայն մեկ կողմի իրավունքն էր ընդունվում՝ «կամ ես կամ նա» տարամերժ բանաձևումներով:

«Կոմունիստական կուսակցությունները միշտ հայտարարում են, թե մենք ուխտյալ թշնամի ենք ներկա կարգերին, ոչ մի կերպ կարող չենք «լոյալ» դիրք ունենալ նրանց հանդեպ.— գրում էր «Պրոլետար» շաբաթաթերթը:— **Կամ մենք, կամ նրանք. ահա կենսունակություն ունեցող կուսակցության մը թեզը: Հայ կոմունիստները ոչ մի առիթ չեն փախցրել հայտարարելու, թե մեր և հայ ազգայնական կուսակցությանց միջև մերձեցման ու՛կ եզր չի կարելի ստեղծել և ու՛կ լոյալիզմ գոյություն չի կարող ունենալ, թեկուզ այդ պայքարը շատ ծանր նստի հայ ժողովրդին»:**

Հայ ժողովրդի հաշվին այսպես ոյուրավ հերոսացող թերթը, բնականաբար, չէր հարցրել հայ ժողովրդի իսկ կարծիքը: Նման արկածախնդրությունը իրոք որ ծանր էր նստում հայ ժողովրդին՝ ջլատելով նրա առանց այն էլ փոքրաթիվ կենսական ուժերը: Ջարմանալի է, բայց փաստ, որ «ամեն ինչ կամ ոչինչ» մաքսիմալիստական կարգախոսի բերումով, հայ համայնավարները կտրականապես մերժում էին բռնել նույնիսկ այն դաշնակից տարրերի ձեռքը, որոնք, չբաժանելով կոմունիստական աշխարհայացքը, այնուամենայնիվ, քաղաքական հողի վրա ընդունում և պաշտպանում էին խորհրդային Հայաստանի իրականությունը:

Նույնքան պարզունակ և ուղղագիծ էր ֆրանսահայ համայնավարական շարժման տակտիկան: Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության հայ աշխատանքի խմբերի կենտրոնական գործադիր կոմիտեն 1926-ի սկզբներից հրատարակում էր «Վերելք» ամսագիրը, որը փոխարինել էր «Բանվոր Պարիզին»: Նրա պայքարի հիմնական թիրախներն էին հայությունից դուրս՝ սոցիալ-դեմոկրատիան ու ֆաշիզմը, հայությունից ներս՝ «հայ նացիոնալիզմը», իմա՝ հնչակյանները, դաշնակցականները և ռամկավարները: 1924 թվականին շարժման անդամների թիվը, համակրողները չհաշված, 38 մարդ էր:

«Վերելքականների» կետ նպատակին էր հայ աշխատավորությանը ամբողջությամբ ներքաշել ֆրանսիական կոմունիստական շարժման մեջ, քանի որ նրանք հավատում էին, թե մոտ էր միջազգային կոմունիզմի հաղթանակը: Ռամկավարները այդ առթիվ նկատել էին, թե հայերի ձեռքով նվաճված կոմունիզմը Հայաստանում դեռ հասկանալի է, բայց նույնը հայերի ձեռքով Ֆրանսիայում՝ անհասկանալի:

1926 թվականին տեղի ունեցավ հայ աշխատանքի խմբերի առաջին պատգամավորական ժողովը, որն ազդարարեց, թե շարժումը ոչ թե ազգային, այլ միջազգային ազդակ է: Այսպիսով՝ հենց սկզբներից համադրության փոխարեն շարժումը զինվեց հակադրության տակտիկայով: Հետաքրքրական է նշել, որ հակադրություն որդեգրվեց ոչ միայն Ֆրանսիայում գործող հայ ազգային ուժերի նկատմամբ, այլև որոշակի սահմաններում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության նկատմամբ: Ժողովը սխալ համարեց Երևանի կուսակցական Կենտրոնի հետ կապվելու ձգտումը:

«Անոնք, որ այս երկրի մեջ ազգային շրջանակներու մեջ պարփակվելով այս երկրի համայնավարական կուսակցությունեն անկախ և ինքնուրույն համայնավար կուսակցության մասին կրնան մտածել, ատոնք մինակ մեկ բան կապացուցանեն, որ իրենք տակավին չեն կտրված «իրենց ազգին» պորտեն և վճռականություն չունին իրական միջազգայնականության գաղափարական ու գործնական պայքարի հողի վրա կանգնելու», — կարդում ենք ժողովի բանաձևում:

Պատգամավորականը նախազգուշացրեց երկու թեքումի դեմ, որոնցից առաջինը «ազգային—կոմունիստական հայաստանճիականն է»: Այս անճռոնի ձևակերպումը եկավ կոտրելու տեսության մեջ կուսակցականության սկզբունքի անխնայ քացարծակեցման բոլոր մրցանիշները: Ոչ թե կուսակցությունն էր կոչվում ծառայելու ժողովրդին, այլ ընդհակառակն, ժողովրդի շահը ամբողջովին ստորադասվում էր կուսակցությանը: Նման դիրքորոշումը ի գորու էր տասնյակ տարիներ: Ավելին էրկրորդ աշխարհամարտից էլ հետո Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության առանձին հայ անդամներ նույնիսկ Հայաստանի հետ շփումների մեջ ձգտում էին ապահովել ոչ թե գաղութի և Մայր Հայրենիքի կապերը, այլ սոսկ ֆրանսկոմկուսի շահագրգռությունները:

Երկրորդ թեքումը «զտարյուն միջազգայնականությունն» էր: Այսինքն՝ պատգամավորականը հարմար էր նկատում հանդես գալ այն

մարդկանց դեմ, ովքեր առհասարակ կոչ էին անում հրաժարվել զաղութից ներս տարվող աշխատանքից: Ավելին, պատգամավորականը անհրաժեշտ էր գտնում հայ զանգվածը թեքել դեպի Խորհրդային Հայաստան: Բայց ինչո՞ւ: Չէ՞ որ նման պահանջը հակասում էր առաջին թեքման դեմ պայքարի շահերին: Հարցի պատասխանը տրված է բանաձևի մեջ:

«Այն գործավորը, որ Խորհրդային Հայաստանի բարեկամ է դարձած մեր քարոզի շնորհիվ, արդեն թեկնածու է համայնավարության և այդ ուղղությամբ առաջին քայլերը առեր է արդեն: Խորհրդային Հայաստանյան պրոպագանդը, այսպիսով, ոչ թե վերջնական նպատակ մըն է, այլ կարևոր միջոցներեն մեկը համայնավարական նվաճումի, որ մեր գերագույն նպատակը կը հանդիսանա»: Մնում է ավելացնել, որ ընդգծված է հենց խմբագրության կողմից:

Ժամանակահատվածի ամենաչարչարված բառը թերևս «աշխատավորությունն» է: Այն լայնորեն գործածվել է Խորհրդային Հայաստանում թե՛ գաղթաշխարհում, բայց երբեք չի տրվել նրա սահմանումը: Ի՞նչ է նշանակում «աշխատավորություն», ի՞նչ խավեր է նա ընդգրկում: «Վերելքականները» նույնպես գործածում են այդ բառը՝ որոշելու համար իրենց գործունեության դաշտը: Եվ պարզվում է, որ դա խիստ անծուկ է, սահմանափակ: «Վերելքականները» զաղութում վճռական պայքար են հայտարարում քոլորին՝ «ազգային» կոչված միություններին, կաթողիկոսական պատվիրակին, կղերական, բուրժուա-ազգայնական, «ֆաշիստական» հասարակական կազմակերպություններին: Փանջունիական այս «վճռականությունը» պիտի հանգեցներ թե՛ հայ ազգային-ազատագրական պայքարների դատապարտման, թե՛ հայ ազգային որևէ արժեքի հերքման: Պատահական չէ, որ նման ելակետից նրանք հրաժարվում էին մասնակցել ապրիլի 24-ի ձեռնարկումներին:

«ՉԵՁՈՔՆԵՐԸ»

Ինչպես միշտ, քսանական թվականներին զաղութահայության մի զգալի զանգվածը դուրս էր կուսակցությունների և քաղաքական այլ հավաքականությունների ազդեցության ոլորտից: Իրերի հարաբերակցության առարկայական վիճակի տրամաբանությամբ՝ «չեզոք» տարրերը ևս, վերջին հաշվով, ուշադրության կենտրոնում ունեին հայ ժողովր-

դի հետագա գոյատևության հարցերը և, դրանց առնչությամբ, հորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի, ինչպես նաև Սփյուռքը հուզող բոլոր խնդիրները:

Արդեն իսկ չեզոքության հանգամանքը խոսում էր կարծիքների ու տեսակետների հնարավոր քազմազանության մասին: Բոլորի համար միատեսակ բնութագրական միայն հայ ժողովրդի գոյատևության մտահոգությունն էր: Այդ ծիրի մեջ առկա էին թե ամբողջովին հակախորհրդային դիրքորոշումներ, ինչպիսին տարիներ շարունակ ունեցավ «Կավժոշ» երգիծաթերթը՝ Ստամբուլում (մինչև Փարիզ փոխադրվելը) մասնավորապես, թե չափավոր ու հավասարակշռված մոտեցում, որ մամուլի մեծ մասի վարքագիծն էր:

Գաղութահայության ազգային կեցությունը հորհրդային Հայաստանի հետ սերտորեն կապակցված դիտելու և քննարկելու միտումը չեզոք թե կուսակցական ուղղությունների համար ակնհայտ անհրաժեշտություն դարձավ հիմնականում 1923–1924 թվականների սահմանագծում, այսինքն՝ Լոզանի ծախողանքից հետո:

Արդեն խորհրդաժողովի ավարտից հետո «Հայաստանի կոչնակ» չեզոք թերթը շեշտում էր այդ ծախողանքի միակ դրականը: **«Այս քստմնելի դավաճանությունը, սակայն,—** գրված է խմբագրականներից մեկում,**— առաջ բերավ մեր մեջ առողջ հակազդեցություն մը: Թրքահայությունը, որ ասկե առաջ երբեք իր ապագան չէր անջատած Արևելյան Հայաստանեն, հիմա սկսավ ավելի լրջորեն զայն փնտրել այդ հողամասին մեջ»:**

«Հայաստանի կոչնակի» կողքին ժամանակաշրջանի ամենահեղինակավոր հրատարակություններից մեկը Թեոդիկի «Ամենույն տարեցույցն» էր, որի խոսքը իրոք փնտրված էր և ազդեցիկ: Մասնավանդ կարևոր տեղ էին գրավում Արշակ Ալպոյաճյանի ամենամյա վերլուծությունները, որ աչքի էին ընկնում պատմաբանի խորաթափանցությամբ և առարկայական նյութը ընդհանրացնելու հեղինակի հմտությամբ: Ի մի բերելով մեկ տարվա՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 1–ից մինչև 1923 թ. սեպտեմբերի 1–ը ընկած ժամանակահատվածի էական եղելությունները՝ Ա. Ալպոյաճյանը դիտում է հանրային կյանքի հիմնական հատկանշականը: Նա նշում է, թե Հայաստանից դուրս ապրող հայությունը, **«իր կրած մեծ հուսախաբության հետևանքը, Արարատյան Հանրապետությունը նկատել սկսավ միակ կովանը և խարիսխը, որուն վրա կրնա ասկե հետո խորհիլ հայ ազգը, իր գոյությունը պահպանելու համար»:**

Մի բան է, սակայն, նկատել «միակ կռվանը», մի ուրիշ բան, երբ գաղթահայության կյանքի ալֆան ու օմեգան հայտարարվում է հենց այդ կռվանը: Հասարակական մտքի մի ամբողջ ուղղություն, խորհրդային Հայաստանի մեջ իրավացիորեն տեսնելով հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյատևության հնարավորություն, ըստ էության մերժում էր նրա թելադրանքին ենթարկվելուց զատ որևէ ուրիշ ճանապարհ: Այդ ոգով, օրինակ, հանդես էր գալիս Լաոնակայի (Կիպրոս) «Արաքս» թերթը, երբ «զգուշացնում էր բոլոր գոյություն ունեցող թե չունեցող քաղաքական խմբակցություններին», որ հայ ժողովուրդը անվերապահորեն ճանաչում է միայն խորհրդային Հայաստանը՝ իբրև բովանդակ հայության գերագույն և անվիճելի իշխանություն: Նույնը կարելի է տեսնել Թեհրանի «Գաղափար» եռօրյայի էջերում, երբ ՀՀ դաշնակցության շարքերից հեռացած բժիշկ Ա. Ղազարյանը հայտարարում էր, թե կան միայն երկու ուժեր՝ խորհրդային Հայաստանի շահերը պաշտպանող և նրան դեմ:

Քսանակա՛ն-երեսնակա՛ն թվականներին խորհրդային պաշտոնական քաղաքականության «կամ-կամ» բանաձևումը, որ այլամերժորեն սահմանագիծ էր քաշում այս կամ այն խմբակցությանը չհարող բազմազան ու բազմաթիվ ուրիշ ուժերի առջև, լրջորեն վարակել էր նաև գաղթահայության չեզոք մտքի այլազան շերտերը: Ենթակայականորեն դրական նպատակ թիրախելով՝ նման մտայնությունը առարկայականորեն վնասաբեր էր նույն ինքն խորհրդային Հայաստանի համար, ջլատում էր Սփյուռքի գաղութներում Հայրենիքի հետ հարաբերակցության լայն դեմոկրատական գետինը:

Հասարակական մտքի այս ծայրահեղ բևեռների արանքում, սակայն, բավականին ծանրակշիռ դեր ունեւր ավելի չափավոր հայացքը, որին հատուկ էր խորհրդային Հայաստանի իրականության բարեկամական, այլև սթափ-առարկայական դիրքերից գնահատությունը:

Բեյրութի «Հայ կյանքի» արտոնատեր և պատասխանատու-տնօրեն Միքայել Շամտանջյանը, օրինակ, ասես վիճարանելով Հայաստանի դեկավարության և գաղթահայ համայնավարների պաշտոնական ոչ ազգանպաստ հայտարարությունների հետ, 1925 թվականին միանգամայն արդարացի դիտում էր, թե երկիրն ընթանում է դեպի ազգային հստակ դիմագիծը: **«Կրման ծայրահեղություններ ըլլալ կատարված աշխատություններուն մեջ, օրվան իշխանության քաղաքական ետին մտքեր կըրնան որոշ սահմանափակումներ և արգելքներ եղած ըլլալ հայ հոգեկան ազատ թռիչքին համար, բայց սա բացարձակ**

որոշ է, որ ինչ քայլերով ալ եղած ըլլա, հայ ժողովուրդը Հայաստանի մեջ կը քալէ դեպի նյութական բարգաւաճում, դեպի հայ քաղաքակրթութիւն մը»:

Կաթոլիկ համայնքի դիրքորոշումը յուրովի ցուցադրեց «Գեղունի» տարեգիրքը, որն առատորեն լուրեր տպագրեց Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական շինարարութեան ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Հանդես գալով այստեղ՝ Ե. Փեչիկյանը նույնպէս գտնում է, որ նորածին Հայաստանը մեր ժողովրդի գոյութեան և զարգացման միակ նեցուկն է ու առիակատչյան, բայց, միաժամանակ, անում է որոշ վերապահութիւններ: **«Կը ցավինք ըսելու, — գրում է նա, — որ տարապայման հոխորտանք, ուղղագրական խնդիր, մամուլի ճնշում, կրոնական հալածանք մեծապէս վնասեցին, որով գաղութի հայութեան լուրջ և անշահախնդիր մասն ալ առանց կանխակալիքի խրտչեցավ ու վերապահ մնաց Հայաստանի գրականութեան հանդեպ»:** «Գրականութիւն» բառը հայր Փեչիկյանը կարող էր շատ հանգիստ փոխարինել «իրականութիւն» բառով, և դա ավելի ճշմարիտ կլիներ, թեպէտ ինչո՞ւնքը գրում էր հենց գրականութեան մասին:

Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ համակրանքի նման ցույցը քսանական թվականներին համարվում էր սահմանափակ բուրժուական դրսևորում և մերժվում էր հենց նախաշեմից: Ոչ մի կերպ ընդունելի չէր, օրինակ, այնպիսի համակրական արտահայտութիւն, ինչպիսին Բրյուսելի ազգային և հասարակական անկախ պարբերաթերթ «Լրագիրն» էր տպագրել. **«Պիտի սիրենք ու սիրցենք Հայաստանը, որ կուսակցութեան կողմն ալ կառավարված ըլլա ան»:** Անշուշտ, Խորհրդային Հայաստանի կողմից փոխադարձութեան բացակայութիւնը չէր նպաստում համակրանքի տարածմանը: Էականը, սակայն, այդ համակրական վերաբերմունքի առարկայական գոյութիւնն էր գաղթաշխարհում, որը անհրաժեշտ լինելով Խորհրդային Հայաստանին, նույնքան էլ անհրաժեշտ էր աստանդական հայութեանը՝ մեծապէս սատարելով նրա ազգային կեցութեան դժվարին գործին հատկապէս քսանական թվականներին, երբ ինքը՝ Սփյուռքը, դեռ նոր ձևավորման ընթացքի մեջ էր:

Հետևաբար, կրկնակ առաքելութիւն էր ստանում Հայրենիքից ստացվող առարկայական տեղեկատվութեան տարածումը ոչ կուսակցական խողովակով, քանի որ այդ մամուլի ընթերցողների թիվը բնավ էլ չէր զիջում քաղաքականորեն մականված մամուլի ընթերցողների թվին:

«Լիբանան» անկախ հայաթերթը, Խորհրդային Հայաստանը ներկա-

յացնելով իբրև ազգային ցանկությունների և իրավունքների կորիզ, այնտեղ կատարվողը իր ընթերցողներին մատուցում էր որպես ամենամեծ պաշտոնյայի և ամենատիրոս գյուղացու համատեղ մրջնային աշխատանք: Այս պարզունակ հաղորդումը, որ, այնուամենայնիվ, առարկայական ճշմարտություն էր պարունակում, իրոք ատակ էր որոշակի ազգային լիցք տալու դեռևս նույնիսկ վրանաքաղաքներում ապրող Սիփա-լիբանանյան հայությանը:

Նույն կարգի լրատվությունը, սակայն, արժանանում էր սուր քննադատության Խորհրդային Չայաստանում: Եվ միանգամայն բնական էր, որ Սփյուռքի մամուլը բազմիցս անդրադառնում էր նման անհանդուրժողականությանը. իր անհամաձայնությունը, իսկ երբեմն էլ կշտամբանքը հայտնում այդ առիթներով: Խնդիրը լուսաբանելու համար կարելի է հիշատակել Մարսելի «Չայ սիրտ» շաբաթաթերթի մի ելույթը (1925 թ.). **«Զրկված ու խաբված, երբ մեր հայությունն անգամ շատ կը տեսնվի օտար հորիզոններու տակ, մենք ինքնաբերաբար մեր սրտերը կը բանանք Չայաստանին: Նա պետք է ըմբռնե մեր հույսն ու տառապանքը և ոչ թե օտարներու հեզնության ի տես ինքն ալ քրքջա իր հարազատ զավակներու խեղճության վրա: Իսկ արտասահմանի հայերը ևս պետք է քիչ մ'ավելի անվերապահ ու անկեղծ վերաբերում մը ցույց տան Չայաստանին առանց քաղաքական նկատառումներու»:**

Արտասահմանի հայերի առջև Չայաստանը այդ պահին մեկ հիմնական խնդիր էր դնում. նյութական օգնության խնդիրը, և ինչպես առիթ ունեցանք տեսնելու, երկրի ղեկավարները լրջորեն դժգոհ էին օգնության չնչին քանակությունից: Չասարակական ուժերը, սակայն, իրենց առավելագույնն էին անում, որպեսզի Չայաստանին օգնության խնդիրը տևաբար մնար գաղթահայության ուշադրության կենտրոնում: Այդ գործին հավասարաչափ լծված էր և չեզոք տարրը: Չամապատասխան նյութեր կարելի է գտնել թե հեռավոր Բըրքլիում լույս տեսնող «Լույս» ամսաթերթում, թե Ալեքսանդրիայի «Մֆինքս» շաբաթաթերթում, թե Աթենքի «Չաղթանակ» օրաթերթում և թե մյուս օրգաններում: Իսկ Ֆրեզնոյի «Մշակ» անկախ հայաթերթը հարցն այսպես էր մատուցում (1926 թ.). **«Երբ գիտցանք հիսուն երկար տարիներ մեր ուժերը կեդրոնացնել ցեղի ազատագրական պայքարին համար, գոնե տասը տարի ալ ազգովին նվիրվենք և նվիրենք մեր ուժերը հայրենիքի տնտեսական և մտավոր վերածնության պայքարին»:**

Չեզոք մտածողության համար քսանական թվականներին, ասենք

հետագայում էլ, բնութագրական էր կուսակցությունների գործունեության առանձին կողմերի քննադատությունը, մինչև իսկ նրանց գոյության իրավունքի մերժումը: Հաճախ նման քննադատությունն ուներ ենթակայական ելակետ, հաճախ էլ իրապարակ էր հանվում առանց գոյություն ունեցող իրականության լուրջ վերլուծության: Մեկ կետում, սակայն, այդ քննադատությունը գրեթե միշտ իրավացի էր. դա կուսակցական բանակովի ոճի մերժումն էր: Լուսաբանության համար կարելի է քաղվածաբար բերել «Աֆինքսի» արդարացի զայրույթն առաջացրած քաղաքական վայրախոսության հավաքածուն: Թերթում կարդում ենք. **«Անվանարկություն... Մատնիչ, դավաճան, սրիկա, Մոսկվայի գործակալ, պոլշնիկ, տեռորիստ, ահաբեկիչ: Ահավասիկ փաղաքշական բառերը, որոնք կը գործածվին իրարու հանդեպ բեմերեն և կուսակցական մամուլին մեջ»:**

Դիտումը այն մասին, թե Լոզանի խորհրդաժողովից հետո Հայկական դատը բավականին տևական ժամանակով դուրս եկավ օրակարգից, հաստատվում է նաև քսանական թվականների երկրորդ կեսին զաղթահայ իրականության մեջ գործող չեզոք մամուլի վարքագծով: Ամիսներ ու նույնիսկ տարիներ շարունակ խնդիրը չի արծարծվում իբրև քաղաքական մտքի և գործունեության առարկա՝ ասպարեզը ձգելով միայն գրականագիտական մտքին ու գրականությանը: Եվ նույնիսկ, որքան էլ դա այսօր տարօրինակ հնչի, Հայ դատի հետապնդումը երբեմն համարվել է վնասակար:

Կահիրեի «Լուսարծակ» շաբաթաթերթը 1928 թվականին «Հայկական հարց» վերտառությամբ խմբագրականում գրում էր. **«Մի հավատաք, երբ հոս ու հոն մերթ պատուհան մը կը բացվի ու անկե Հայկական հարցի մը կենդանության ծայները մեզ լսել տալ կը փորձվի, ան գոյություն չունի ոչ Ամերիկայի, ոչ Եվրոպայի և ոչ իսկ հայ գաղութներու մեջ: Ոչ միայն ավելորդ, այլ վնասակար է նույնիսկ, որ գաղութները անով զբաղին, և թույլատրեն, որ մանավանդ ուրիշներ ալ անով զբաղին մեր անունով»:**

Թերթը, այնուհետև, խոսում է Ռուսաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միմյանց կողք կողքի գոյության մասին, ըստ երևույթին գտնելով, թե ստատուս քվոն խախտել անհնարին է, ուստի և «ավելորդ ու վնասակար» է գտնում հայության շեղելը իր առումին և առօրյա խնդիրներից: Հայությունը, ըստ խմբագրության, **«զբաղվելու է միայն այն խնդիրներով, որոնք իր գոյության պահպանման հետ**

առնչություն ունին: Թող աշխատի ան գաղութներու հայության ստ-
վար մասը հայացնելու, թող աշխատի իր գաղութային կեդրոնները
կազմակերպելու և անոնց միջև փոխադարձ հասկացողություն,
կարգապահություն ու պարտականություն հաստատելու: Աս է ա-
նոր համար Հայկական հարցը, որ ներքին հարց մըն է այլևս, զայն
դուրսը փնտրելը կամ փնտրել տալը անիմաստ է, տղայական»:

Այս մտայնությունը, որ քսանական թվականներին համարվում էր թե
երկրի և թե Ափյուռքի որոշակի ուժերի իրապաշտ մոտեցման իմաստուն
քաղաքականության արդյունք, ըստ էության, մեկուկես միլիոն զոհ
խլած, ահավոր պարտություն պատճառած վախի ու անօգնականու-
թյան հոգեբանության դրսևորման ձև էր, երբ գրեթե ամբողջ հայ ազգա-
յին ուժերը տակտիկական լուծումները շփոթում էին ստրատեգիական
խնդիրների հետ, և այդ պատճառով երկրորդը ակամայից կամ գիտակ-
ցաբար զոհաբերվում էր:

4. ՊԱՅՔԱՐԻ ԲՈՐԲՈՔՈՒՄԸ

Ա. ԱՉԳԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ափյուռքի և Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական ուժերի պայքա-
րի տրամաբանությունը բերեց մի հանգրվանի, երբ քսանական թվա-
կանների կեսերին ՀՀ դաշնակցությունը, առանց նույնիսկ լուրջ ճիգ
գործադրելու, ձեռք բերեց վիթխարի նշանակության բարոյական զենք՝
ազգային պետականության խորհրդանիշները՝ դառնալով թե՛ մայիսի
28-ի, թե՛ եռագույն դրոշակի մենաշնորհյալ տերը:

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո կոմունիստական
կուսակցությունը տարավ մի քաղաքականություն, որը կոչված էր
բնակչության մեջ արհամարհանք մշակելու նախորդած բուրժուական
հանրապետությունների դեմ: Նույնը կրկնվեց նաև Մերձբալթյան հան-
րապետությունների կցումից հետո: Հայաստանում, որտեղ նման պա-
րագաններում արքայից ավելի արքայամեծարունը առածի կարգն է ան-
ցել, մանավանդ 1921 թ. փետրվարյան դեպքերից հետո, արհամարհան-
քը նախորդող հանրապետության նկատմամբ հասավ ուռեցրած չափե-

րի, պատմական փաստը անպատճառ ներկայացվում էր ոչ իբրև հայ ժողովրդի պետություն, այլ «դաշնակցական պետություն»: Հայաստանի ղեկավարությունը, այսպիսով, կամովին հրաժարվեց թե՛ ազգային պետականության վերականգնման պատմական տարեթվից՝ փոխարենը միշտ ցուցադրելով 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ը, թե՛ այդ ազգային պետականությունը խորհրդանշող եռագույն դրոշակից:

Գաղթաշխարհում, սակայն, դյուրավ չէր ընթացքը:

Հարցի պատմությունը շատ կարճ է: Քսանական թվականների կեսերից դաշնակցությունն սկսեց գործածել զույգ խորհրդանիշներն էլ որպես քաղաքական հակադրություն խորհրդային Հայաստանին: Մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում բազմաթիվ եղան այդ ամենի շուրջ ծագած վեճերը, հակադրությունները, առճակատումները, նույնիսկ այնպիսի բախումները, որոնց հետևանքով հայ արյուն էր հոսում:

Հետաքրքրական է, որ դեռ վաղորդայնին խնդիրն արդեն ներկայացվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը և կառավարող կուսակցությունը զատորոշելու բնույթով: 1921 թվականին Բոստոնում լույս տեսնող ռամկավարական «Պահակ» թերթում հանդիպում ենք այսպիսի մտքի. «... մեզմե ոմանք ալ շփոթեցին առժամյա և վաղանցուկ կառավարությունը այն հավիտենական և գերագույն հաստատության՝ Հանրապետության հետ, որ ազգային իշխանության վսեմ խորհուրդը կը մարմնացներ: Դաշնակցության հետ արդար կոիվ ունինք, այնպես ձևացուցին շատեր, ընդ որում և դաշնակցականներ, թե այդ կոիվը Հայաստանի Հանրապետության հետ էր»: Ամերիկայի ռամկավարական օրգանը հանրությանը ի ցույց է դնում մի փաստ, որի հանրահայտությունը ծրագրված անգիտանում էին թե՛ խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական շրջաններն ու համապատասխան պրոպագանդը, թե՛ նույնիսկ դաշնակցական շատ գաղափարախոսներ ու գործիչներ, անշուշտ, յուրաքանչյուր կողմը՝ իր աշտարակից դիտելով:

Հետագայում էլ ՌԱԿ-ը, տարբեր առիթներով, ըստ արժանվույն է գնահատել հայ ժողովրդի պետականության վերականգնման ակտը: Միաժամանակ կուսակցության ու նրա կազմակերպությունների դիրքորոշման տեսակետից կարևորություն է ստանում, թե ինչ փաստարկումներով էր, որ ռամկավարությունը դադարեց մասնակցել մայիսի 28-ի նշմանը: Պատասխանը տալիս է նրա՝ Փարիզի պաշտոնաթերթ «Ապագան» 1924 թվականին:

— Մայիսի 28-ի հայտարարված անկախությունը,— գրում է թեր-

քը,— որքան էլ որ նա ծնված լիներ ռուսական հեղափոխության հանգրվաններից և պարտադրված՝ թուրքական քաղաքականությամբ, այսուհանդերձ զուգադիպում էր հայ ժողովրդի ազատասիրական տենչերին: Դեռ այդ պատճառով ՌԱԿ-ը միշտ մասնակցել է հանդիսություններին: Բայց քանի որ նման տոնակատարությունները վեր են ածվում ներկա Դայաստանի դեմ քաղաքական ցույցի և նրա վերագրվման ծրագրի տարփողման, ուստի, հենց այդ պատճառով, Ռանկավար ազատական կուսակցությունը այլևս չի մասնակցում նման ձեռնարկումներին:

Մի հնչակյան կուսակցության դիրքորոշումը ևս ոչ մի կասկած չի թողնում, թե նրանք էլ ի սկզբանե տոնակատարել են մայիսի 28-ը որպես անկախության տոն: «Երիտասարդ Դայաստանը» 1921 թվականի մայիսին իր խմբագրականներից մեկը անվանել է «Մեր ազատության երրորդ տարելիցը», իսկ, ի տարբերություն ռանկավարների, «Արծազանք Փարիզին» 1925 թվականին գրում էր, թե մայիսի 28-ը **«պետք է տոնվի բովանդակ հայության կողմն, առանց կուսակցական խտրության, վասնզի մեր վերածնունդի այդ խնկելի օրը դարբնել է ինքը՝ հայ ժողովուրդը և ոչ թե այս կամ այն կուսակցությունը միայն»:**

Անկախ և չեզոք մամուլը քսանական թվականներին, սթափ հայացքով դիտելով խնդրո առարկա հարցը, հիմնականում հանգում էր լրջմիտ և ազգօգուտ լուծումների: 1924 թվականին մայիսի 28-ի առթիվ, հավանաբար անհամաձայն գտնվելով այդ օրվա նշման կոնկրետ ձևի հետ, Կիպրոսի «Արաքսը» անհրաժեշտ է գտնում առաջարկություն բերել, որպեսզի տոնակատարվի ոչ թե վարչաձևի տարեդարձը, այլ անկախության: **«Վարչաձևերը ժամանակավոր են,— հիմնավորում է իր թեզը խմբագրությունը,— հավիտյանը ժողովուրդն է»:**

Եռագույն դրոշակի գործածության խնդիրը գրեթե նույն փաստարկներին ու հիմնավորումներին է արժանանում: Այնուամենայնիվ մնայուն հետաքրքրություն է ներկայացնում Ֆրեզոնյի «Մշակ» թերթի մի խմբագրականը իր լայնախոհության տեսակետից: Թերթը հիմարություն և տափակ մտայնություն է համարում, երբ ոմանք, կամովին հրաժարվելով, եռագույնը հանձնում են ԴԴ դաշնակցությանը: **«Ասիկա մեծ պատիվ մըն է, որ ԴԴ դաշնակցության հակառակորդները անգիտակցաբար կը շնորհեն իրենց հակառակորդներուն: Բայց հայության մեծամասնությունը կազմող գիտակից տարրերը, այս գաղափարին վրա ծիծաղելով, չեն ուզեր եռագույնին հանդեպ իրենց ունեցած հավաքական անժխտելի իրավունքը իրր նվեր հրամցնել ասոր, անոր:**

Վեց հարյուր տարիներու գերությունեն ետք, հայ անկախության սկզբնական օրերուն դրոշակ մը պետք էր մեր Անկախությունը խորհրդանշող, և այդ պատճառով բարձրացված դրոշակը, որ եռագույնն էր, համազգային բնույթ ստացավ:

Պարագան այնպես բերավ, որ Ղազնակցությունը գտնվի պետության գլուխը, որը երբեք չենթադրեր, թե ազգային դրոշը կը կազմենույն այդ կուսակցության սեփականությունը»:

Այնուամենայնիվ, պատմությունը զնաց հայտնի ընթացքով, նվիրաբերությունը կատարվեց: Ղազնակցությունն էլ իր հերթին, որ քսանական թվականների երկրորդ կեսին ուժեղ առնակատման քաղաքականության էր հետևում, բնականաբար, պատրաստակամությամբ պետք է օգտվեր այդ շքեղ ընծայից և պիտի ջանար առավելագույնը ստանալ դրա գործադրումից: Բնական էր նաև, որ կիրառվեին զանազան մեթոդներ, ոճեր ու կերպեր մենաշնորհի ամրապնդման և վերջնականացման նպատակով:

Ամեն պարագայում ԳՂ դաշնակցության ղեկավարությունը ցուցաբերեց տվյալ հարցում տակտիկական ճկունություն և հեռատեսություն: Ազգային գաղափարաբանության մակարդակի վրա Հայաստանի պաշտոնական քաղաքականությունը վրիպում վրիպումի հետևից էր թույլ տալիս՝ զուգահեռաբար հրաժարվելով կամ կորցնելով համազգային արժեք ներկայացնող հասարակական-պատմական երևույթներ, դեպքեր ու դեմքեր: ԳՂ դաշնակցությունը ձեռնհասորեն և հմուտ օգտագործում էր յուրաքանչյուր առիթը: Ջարմանալի պիտի չթվա, որ երկու տասնամյակի ընթացքում կուսակցության գաղափարախոսական շտեմարանում համազգային լուրջ հարստություն կուտակվեց, ազգային ազատագրական պայքարի շատ դրվագներ ու հերոսներ, ինչպես, օրինակ, Սարդարապատի ճակատամարտը և Անդրանիկը, ազգային պետականության հատկացուցիչները, ինքը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, ազգային քայլերզը, զինանշանը, դրոշակը, ազգային մշակույթի արժեքավոր էջեր, հերոսական ու հայրենասիրական ամբողջ երգացանկը, գրականության խոշորագույն դեմքեր, Րաֆֆի, Շանթ, Ահարոնյան և այլն: Նույնիսկ Ե. Չարենցի հիշատակի հովանավորությունը ստանձնեց՝ հավակնելով նրա վաստակի մի լուրջ մասի վրա: Եվ եթե հետագայում այդ արժեքների մեծ մասը վերադարձվեց ամբողջ ազգին, այդ թվում և խորհրդային Հայաստանի հայությանը, ապա դրանց պահպանման ու պրոպագանդայի հարցում մեծ էր ԳՂ դաշնակցության դերը: Մեծ էր այդ

դերը նաև ուրիշ տեսանկյունից՝ Երևան-Մոսկվա-ՀՀԴ եռանկյունու տրամաբանությամբ, որի մասին խոսել ենք վերը, և որի շնորհիվ շատ դրական բան կատարվեց հենց ՀՀ դաշնակցության «շտեմարանը պարպած լինելու» պատրվակով:

Քաղաքական պայքարը, անշուշտ, ունի իր օրենքներն ու տրամաբանությունը: Բայց, երբ կողմերից մեկն անցնում է դրանց՝ հասարակականորեն ընդունված սահմանները, վերահասու աղետը իրեն երկար սպասել չի տալիս: Հենց նման կարգի երևույթներ տեղի ունեցան դրոշակի պարագայում:

Ինչ-որ մի կարճ շրջանում ՀՀ դաշնակցությունը դրոշակի գործոնն օգտագործում էր բանականության սահմաններում և բավականին հաջողությամբ: Երեսնական թվականներին, սակայն, ՀՀ դաշնակցությունն անցավ բարոյական ահաբեկչության քաղաքականության՝ ձգտելով դրոշակի գործոնից քանել առավելագույն արդյունքը, հակառակորդին բարոյապես ճնշելու, ոչնչացնելու ակնկալությամբ: Եռագույնը սկսեցին պարտադրել ամենուրեք՝ դպրոցներում ու մշակույթի թե մարզական օջախներում, հանդիսասրահներում թե ժողովատներում, քայլարշավների թե դաշտագնացության ժամանակ, մանկապարտեզի երեխաներին թե մեծերին, աշխարհականներին թե հոգևորականներին: Դրոշակը պարտադրվեց նույնիսկ եկեղեցիներին:

Հակադարձությունը ուժգին էր նույնքան: Դրոշակը, որ ընդամենը միջկուսակցական պայքարի գործիք էր, ըստ էության, դարձավ թիրախ: Պայքարի արտահայտչաձևը փոխակերպվեց բովանդակության: Մարդիկ, ասես, մոռացել էին, թե իրականում որն է պայքարի էությունը, թե ինչ ունեն կուսակցությունները միմյանց դեմ և կովում էին դրոշակի դեմ կամ փոխադարձվում՝ դարձյալ հանուն դրոշակի: Եղան հակառակորդներ, որ դրոշակը հրապարակավ անվանեցին «քուրջի կտոր»: Տեղի ունեցան արյունոտ միջադեպեր, եղան զոհեր: 1932-ին արդեն պայքարը այն աստիճան շիկացած էր, որ Փարիզի «Յառաջը» երևույթը կոչեց «Դրոշամարտ»:

«Դրոշամարտը» իր գագաթնակետին հասավ 1933-ի տարեվերջին՝ ունենալով ողբերգական վախճան: Դրոշակի գործածումը եկեղեցում արգելելու համար սպանվեց Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյանը: Այդ հանցագործ ակտը ՀՀ դաշնակցության քաղաքական վրիպումն էր, որը մեծապես վնասեց նրա վարկին, նույնիսկ համակիրների շրջանում:

Սփյուռքահայության մի զգալի մասի մոտ դեռևս հաղթահարված չէ դրոշակի նկատմամբ զոյացած հոգեբանական բարդությոթ: Դրանով պետք է բացատրել լուրջ դիմադրությունը, որով Սփյուռքի այլազան հատվածներ և անհատներ ընդունեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի որոշումը եռագույնը ազգային դրոշ ազդարարելու մասին:

Այս ամենի կողքին պետք է շեշտել, սակայն, որ Սփյուռքում գտնվել են ուժեր, որոնք խորհրդանիշների խնդրին մոտեցել են ավելի սթափ, առողջ դիրքերից: Հատկապես շեշտելի է գրող-հրապարակախոս Անդրանիկ Ծառուկյանի դիրքորոշումը: Նա խորաքափանց տեսնում էր հարցի ամբողջ բովանդակությունը: Նրա հայեցակետում ընդունելի չէր Առաջին և երկրորդ հանրապետությունների խորհրդանիշների հակադրությունը, որի մեջ նա ընկալում էր հայոց երկու պետությունների հակադրության միանգամայն մերժելի երևույթը: Մեր զույգ հանրապետությունները նրա աչքում նույն շենքի տարբեր հարկաբաժիններն էին: Առաջինը ներկված էր եռագույն, երկրորդը՝ կարմիր: Եվ նոյեմբերի 29-ը, հետևաբար, մայիսի 28-ի շարունակությունն էր: Հայոց պետականությունը նա դիտարկում էր իբրև միասնական կառույց:

Բ. ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ազգային գաղափարաբանության հիմնասյունը, թերևս, «ազգային միասնություն» ստորոգությունն է (կատեգորիան): Ազգային գաղափարաբանությունը վերջին հաշվով թիրախում է ազգի ազատ, անկախ պետականությունը, իր ազգային տարածքով, ազգային շուկայով: Ժամանակակից բոլոր ազգերը, որոնք այսօր ներկայացնում են աշխարհի քաղաքական քարտեզը, իրենց ազգային գաղափարաբանության իրացմանը հասել են ազգային կոնսոլիդացիայի (միասնության) հիման վրա:

Սփյուռքը, բնականաբար, չէր կարող հետապնդել օտար ասիերի վրա սեփական պետականության ստեղծման նպատակը: Ազգային գաղափարաբանությունը, սակայն, իբրև իդեալ, եղավ նրա ազգային կեցության խարիսխը: Եվ ուսումնասիրողի, թե պարզ հետաքրքրվողի առջև անմիջապես հարց է ծագում. ստեղծվեց, արդյոք, Սփյուռքում ազգային միասնություն, այն հիմնասյունը, որի վրա կարող էր խարսխվել ազգապահպանության ամբողջ մեխանիզմը: Պատասխանը միանշանակ է. ո՛չ, չստեղծվեց:

Պատճառները բազմազան են: Նախ՝ հոգեբանականը: Ազգային գաղափարախոսությունը Սփյուռքի պայմաններում հանդես էր գալիս խիստ եթերային վիճակով, քանի որ հիմնական ու վերջնական թիրախը թվում էր անհասանելի: Բնականաբար, նման թուլությունը և սահմանափակ դրսևորումը առթում էր հոգեբանական բարդությոներ, որոնց հետևանքով շատերը զանգվածաբար բավարարվում էին առտնին հայկականությամբ (լեզվի ուսուցում, կենցաղ, որոշ ավանդական բարքեր, թաղական եկեղեցի): Պատահական չէ, որ Արևմուտքի երկրներում հայության գերակշռող մասը բացարձակորեն դուրս է մնում ազգային կուսակցությունների և միությունների ազդեցության ոլորտից (որոշ տվյալներով՝ մինչև 80 տոկոսը):

Հիմնականը, սակայն, պայքարի անհանդուրժելի մթնոլորտն էր, որի պայմաններում չափազանցվում էին կրքերը, անճոռնի ու խեղձած դրսևորվում էին հաճախ նույնիսկ պարզ մարդկային հարաբերությունները: ԱՄՆ-ում, օրինակ, երբ եկեղեցական տազնապի բերումով ստեղծվեցին Հայաստանյայց եկեղեցու զուգահեռ հաստատությունները, հանցագործություն էր համարվում զույգ հայորդիների պսակը, եթե նրանցից մեկն ու մեկը «հակառակորդ» եկեղեցու գավակ էր: Մինչև օրս քիչ չեն դեպքերը, երբ այս կամ այն քաղաքական կազմակերպության կամ մշակութային միության անդամներն իրենցից դուրս ուրիշ հայության գոյությունը չեն ճանաչում: Տասնյակ տարիների ընթացքում այլազան մշակութային, մարզական միությունները կազմակերպել են բազմաթիվ փառատոներ, նավասարդյան խաղեր, և հազվադեպ է եղել, որ նման ձեռնարկումներին հրավիրեին կամ մասնակցեին մյուս միավորումների համապատասխան խմբերը: Իսկ վաթսուն-ութսունական թվականներին Հայաստանից Սփյուռք մեկնած մշակութային խմբերի ելույթները երբեմն ծախողվել են պարզապես այն պատճառով, որ հրավիրողին ի հեճուկս, մյուս միությունները խաչաձևել են միջոցառումը, կամ կազմակերպել են բոյկոտ: Եվ սա բացառություն չէ որևէ քաղաքական խմբակցության համար:

Ազգային միասնություն ձեռք բերելու, համագաղութային և համազգային մարմիններ ստեղծելու փորձեր, անշուշտ, կատարվել են:

Արդեն Սփյուռքի գոյավորման հենց արշալույսին, մանավանդ Լոզանի ծախողանքին իբրև հակադարձություն, քաղաքական գրեթե բոլոր և չեզոք շատ կողմերից առաջարկություններ էին լսվում Համագաղութա-

յին համագումար հրավիրելու մասին: Երբ ժողովուրդը կանգնում է պատմության խաչմերուկում, և անհրաժեշտ է լինում մտածել հետագա ուղիների մասին, գրեթե միշտ առաջադրվող ծրագրերին համազգային գունավորում է տրվում: Այսպես ծագեց և համագումարի գաղափարը: Թեպետ չկար հստակ ծրագիր, մի բան պարզ էր, որ նման համագումարը պիտի հոգար գաղութահայության հետագա ազգային կեցության հոգսերը:

Հարցը արծարծվեց նաև ՌԱԿ-ի Բ պատգամավորական ժողովում 1924 թվականին: Ռամկավարները, սկզբունքորեն ընդունելով նման համագումարի անհրաժեշտությունը, գործնականում ապագային թողեցին հարցը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը մտադրություն չունեի «ծեռնթափ ըլլալու», իսկ նրան օժանդակող կուսակցությունը, այսինքն՝ ԲԿԴ-ն, շարունակում էր Հայաստանի հանդեպ իր բացասական դիրքն ու արտահայտությունները: «**Երբ պատճառ կա մտածելու, թե համագումարի մը ետքն ալ պիտի շարունակվի մարմնի մը քաղաքական անջատ ու անպատասխանատու գործունեությունը և կուսակցության մը թշնամական պրոպագանդը մաս մը ժողովուրդ հեռու պիտի պահե հավաքական ու կեդրոնացյալ ծրագրեն, և Համագումարը, եթե տեղի ունենա այդ հանգամանքներուն մեջ, մասամբ պիտի վրիպի իր կոչումեն**», — ասված է Պատգամավորականի բանաձևում:

Հարցը, սակայն, օրակարգից դուրս չեկավ: Ամբողջ տասնամյակի ընթացքում բազմիցս և պարբերաբար մամուլում դրվել ու քննարկվել է համասփյուռքյան միասնական կառույց ստեղծելու խնդիրը: Առավել ուժգնապես սկսեց հնչել պահանջը 1929–1934 թվականների ժամանակահատվածում, երբ հստակ եղավ այլևս, որ Լոզանի ձախողանքից հետո Սփյուռքը իբրև ամբողջություն և այլազան երկրներում ցրված համայնքները դեռևս չէին կարողացել գտնել ազգային կեցությունը ապահովող և ուժացման դեմ արդյունավետ պայքարի միջոցները: Ընդհակառակն, էլ ավելի ցայտուն էր դարձել խառնաշփոթ վիճակը, աստիճանաբար մակարդվում էին միջգաղութային կապերը: Կարո Սասունին կացությունը անվանեց (1929–ին) «ազգային քաոս», մի բնորոշում, որ հարազատորեն թարգմանում էր իրողությունը:

Իրերն այնպես էին դասավորել, որ «Արևմտահայ համագումարի» հրավիրման, միջգաղութային կենտրոնական մարմնի ստեղծման առաջարկություններով հանդես էր գալիս ԲԿ դաշնակցությունը, իսկ հակա-

ռակորդ ճակատը, պատասխանների մեջ երանգների տարբերությամբ հանդերձ, մերժում էր: Այս երևույթը, ինքնըստինքյան, ցուցադրում էր առհասարակ քաղաքական ուժերի համեմատական հարաբերակցությունը: Նախածեռնողը վստահ էր իր առավելության նկատմամբ, հակառակորդները նույնքան վստահ էին, որ ապագա համասփյուռքյան մարմնում պիտի գրավեն ընդդիմադիրների աթոռները: Պատահական չէ, որ նախածեռնողը իր ծրագրին տալիս էր համասփյուռքյան շահի գունավորում, և դա անում էր միանգամայն իրավացիորեն, քանի նման մարմնի գոյությունը իրոք կարող էր նպաստավորել գաղութահայության ազգային կեցությունը:

ՀՀԴ բյուրոյի անդամ Շ. Մխաբյանը իր թերթի «Յառաջի» էջերում ժամանակի գաղթահայության կյանքի բոլոր դժվարությունները, սխալներն ու ախտերը կապում էր կենտրոնական մարմնի բացակայության հետ: «Յառաջին» է պատկանում «**Հայեր բոլոր երկրների, միացե՛ք**» կարգախոսը: Նա գտնում էր, որ հայությունը պետք է հստակ ծրագրեր ունենա, թե որոշակի ինչ քաղաքականություն տանել, օրինակ, Բալկանյան երկրներում, Լիբանանում, Սիրիայում, Միջագետքում կամ Պարսկաստանում: Բայց չունի կենտրոնացված մարմնի բացակայության պատճառով: Եվ, եթե չստեղծվի նման մարմին, Շ. Մխաբյանը հոռետեսությամբ փնտրում էր գուշակում Ափյուռքի համրային կյանքի համար հաջորդ տասնամյակի ընթացքում:

Ու կուսակցությունը չէր առարկում գաղութներում տիրող ընդհանուր վիճակի գնահատությանը: Նա էլ անհրաժեշտ էր գտնում կազմակերպական ինչ—որ կերպի ստեղծումը: Բայց, քանի որ նա տվյալ հարցում բացառում էր միջկուսակցական գործակցությունը, հրապարակի վրա դրեց «Մեկ անձի իշխանություն» գաղափարը: Այսինքն՝ Ափյուռքի տարածքով մեկ գտնել մի եզակի հեղինակություն, որին բոլոր կողմերը համաձայնեին ենթարկվել: Այս գաղափարը, որ երևացել էր «Արևում» (Եգիպտոս), պաշտպանություն չգտնելով մյուս ուժերի մոտ և ռամկավար ուրիշ շրջանակներում, մարեց, և 1929 թվականին գումարված հերթական պատգամավորական ժողովը միանշանակ մերժեց խնդիրը՝ համագաղութային մարմնի ստեղծումը գտնելով «անգործնական» և «անկարելի»:

Չախակողմյանները, որոնք արդեն իսկ խիստ գոհ և հպարտ էին Ափյուռքի պառակտված վիճակով, հարցը մերժում էին հենց արմատի վրա: Փարիզի «Դարբնոցը» (1932—ին) դեռ չծնված կենտրոնական մար-

մինը, որ հնարավոր է թե լիներ «ազգային խորհրդարան», անմիջապես կոչեց «ազգային ճիվաղարան»: Հիմնական մտահոգությունը, սակայն, հայտնեց «Արշավը», որն արտահայտվեց արևմտահայ համագումարի դեմ (1932–ին): Ըստ նրա՝ նման ձեռնարկումը հայ բուրժուազիայի միացյալ ճակատ, գաղութային անհայրենիք պետություն ստեղծելու ծրագիր էր: Կարելի է անվարան ասել, թե այդ մտահոգությունը հարազատորեն թարգմանում էր խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հայացքները տվյալ հարցի վրա, եթե, անշուշտ, ուղղակիորեն թելադրված էր հենց նույն իշխանությունների կողմից:

«Մարտկոցական» շարժումը վերարժարժեց խնդիրը, բայց արդեն ուրիշ տեսանկյունից: Նա գտնում էր, որ ՀՀԴ ղեկավարությունը դավաճանել է Հայ դատին և «Արևմտահայ համագումար» էր պահանջում արդարության վերականգնման համար: «Մարտկոցի» որոշ առումով հետնորդ «Ամրոցը», սլաքները նույնպես ուղղելով ՀՀԴ ղեկավարության դեմ, համագումար էր պահանջում, որպեսզի ընտրված կենտրոնական մարմինը («Սփյուռքը պետք է գլուխ ունենա») կանխեր այնպիսի չարագործությունները, ինչպիսին Ղևոնդ արք. Դուրյանի սպանությունն էր:

9. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԸ՝ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԹԻՐԱՆ

Խնդրո առարկա տարիներին գաղութահայության մեջ տիրող ընդհանուր մթնոլորտի վավերական վկայություն կարող է ծառայել Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ԳԲԸՄ) շուրջ ծագած քաղաքական քաշքշուկը: Այդ ժամանակներում, երբ վեճի մեջ ներքաշված էին լինում քաղաքական կուսակցությունները, վստահաբար նրանցից յուրաքանչյուրը խոսում էր ամբողջ հայ ժողովրդի անունից, թերևս անկեղծորեն հավատում էլ էր, թե իրոք հենց միայն ինքն է, որ մարմնավորում է ժողովրդի կամքը, գործնականում, սակայն, իր քաղաքական կուսակցական ազդեցության գոտին էր ընդլայնում կամ շահն էր հետապնդում:

Ռամկավարները, որ ԳԲԸՄ–ի ստեղծման (1906 թ.) օրերից սերտաճել են Բարեգործականի կառույցների հետ՝ նրա կառավարման համակարգի բուրբ մակարդակներում, կարողացան հաջողությամբ փակել ԳԲԸՄ–ի, գեթ նրա ղեկավար մարմինների դռները քաղաքական մյուս հոսանքների առջև, մինչև օրս էլ պահպանել են այդ մենաշնորհը: ՈԱԿ–ը միշտ գործուն, աշխատանքային կարգով շտկել է ԳԲԸՄ–ի թերու-

թյունները, կատարելագործել նրա կառավարումը, որոշել նրա ընդգրկման դաշտը՝ հրապարակավ, իբրև կանոն, դիտողություն կամ կշտամբանքի խոսք թույլ չտալով Բարեգործականի հասցեին:

Քսանական թվականների երկրորդ կեսից ԲԲԸՄ–ն դարձավ Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական իշխանությունների, Սփյուռքի հայ համայնավարների և ՀՀ դաշնակցության քննադատության հիմնական թիրախներից մեկը: Հետաքրքրական է նշել, որ ՀՀԴ–ի և հայ համայնավարների քննադատության սոցիալական բովանդակությունը հաճախ նույնանուն էր, ստանում «հարուստներից» «աշխատավորական» դասակարգային պահանջի բնույթ:

Ալ. Մյասնիկյանը, Ա. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ դժգոհ էին Հայաստանին տրամադրվող նյութական միջոցների ծավալից, և ԲԲԸՄ–ն, ՌԱԿ–ի հետ մեկտեղ կոչեցին Հայաստանի «կեղծ բարեկամներ»: ՀՅԿ–ը ըստ էության, հրաժարվեց ԲԲԸՄ–ի հետ ունեցած մշտական գործակցությունից և Սփյուռքում ստեղծեց սեփական մասնաճյուղերը, որոնց մեծ մասից օտարվեցին «կեղծ բարեկամները»: ՀՅԿ–ը և Հայաստանի Կարմիր խաչը կազմակերպեցին արտասահմանում «Հայ ժողովրդական հարստությունների» ուսումնասիրություն, որի եզրակացությունն էր, թե կտակված կամ ժողովված գումարներն անցնում են մեկ տասնյակ միլիոն ռուբլուց: Իշխանությունները պահանջում էին բոլոր միջոցները, այդ թվում և Բարեգործականի տնօրինության տակ եղածները, ամբողջովին փոխանցել Հայաստանին, առանց որևէ ցեներ ծախսելու Սփյուռքի կարիքների համար (որբանոցներ, դպրոցներ և այլն):

ՀՀ դաշնակցությունը դժգոհ էր ՌԱԿ–ի մենատիրությունից և ձգտում էր Բարեգործականի միջոցներից շոշափելի բաժին հանել նաև իր մականի տակ գործող միավորումների օգտին: ՀՀ դաշնակցության քննադատությունը, երբեմն բուռն, երբեմն խաղաղ, երբեք, սակայն, չդադարեց: Բուռն հարձակումների ոգին բնութագրում է, օրինակ, Հունաստանի «Հորիզոն» օրաթերթի մի խմբագրականը (1936), որի մեջ ասված է. *«Մեզի կը մնա մեկ ուղեգիծ, ուրկե կ'ընթանանք արդեն՝ պայքար և կատաղի պայքար բարեգործականի դեմ... Շեշտակի հարված՝ ուղիղ ծակատին, ուղիղ սրտին: Առանց վարանումի... կամ անիկատեղի պիտի տա Դաշնակցության և անոր համակիր զանգվածի գերազանց ուժին, և կամ պայքարը պիտի շարունակվի երկար ժամանակ և ամենայն սաստկությամբ: Միջին ծամփա չկա»:*

ԲԲԸՄ–ի դեմ պայքարի յուրատեսակ զագաթնակետ եղավ Հայկոմկու-

սի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի հայտարարությունը 1931 թ. աշնանը, որով ՉԲԸՄ-ն և նրա նախագահ Գալուստ Կյուլպենկյանը լրջորեն մեղադրվում էին Սփրիայի հողամասում հայկական «Ազգային օջախ» ստեղծելու մեջ: Այդ մասին վերն արդեն հիշատակվել է: Պետք է ավելացնել միայն, որ հարցը Չայաստանի կողմից ներկայացվեց իրեն քաղաքական գործողություն: Լոզանի խորհրդաժողովում շրջանառության մեջ եղած «Չայկական օջախը» մեխանիկորեն վերագրվեց հիշյալ մի քանի գյուղերին: «Չայկական ազգային օջախ» հասկացությունը անցած տասը տարիների ընթացքում Չայաստանում ստացել էր քաղաքական խրտվիլակի տեսք, որով սաստում և սանձում էին բոլոր «նացիոնալիստներին»: «Նացիոնալիզմի» այդ մղծավանջի դեմ պայքարը միշտ օրակարգում էր նաև Սփյուռքի «ձախակողմյանների» համար: Պատահական չէ, որ Չունաստանի «Նոր շարժում» շաբաթաթերթը շտապեց «մերկացնել» Բարեգործականի ձեռնարկումը իրեն «դաշնակցական իմպերիալիստական ծրագիր», իրեն հակախորհրդային «քուրդ-հայկական շեյխական, խմբապետական անկախ պետություն» ստեղծելու ծրագիր:

Չայաստանում փակվեց Բարեգործականի գրասենյակը, որ բացվել էր «Նուբարաշենի» կառուցմանը նպաստելու նպատակով: Գ. Կյուլպենկյանի ցավալի հրաժարականով, սակայն, բարեբախտաբար, ՉԲԸՄ-ի կապերը հայրենիքի հետ չխզվեցին: Գնց ինքը՝ Գ. Կյուլպենկյանը, հրաժարականի մեջ հեռատեսորեն նշել էր կապերի շարունակման անհրաժեշտությունը:

5. ԸՆԴՈՒՆՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻԱՅԻ ՀԱՐԺԸՆԹԱՑԸ

Ինչպես տեսնում ենք, Սփյուռքի գոյավորման փուլի կենսական հարցը ազգապահպանության մեխանիզմի որոնումն էր: Անշուշտ, եկեղեցին, կրթական-մշակութային հաստատությունների ցանցը առաջին անհրաժեշտության խնդիրներ էին, որոնց ստեղծմանը գրեթե անմիջապես ձեռնամուխ եղավ գաղթափայությունը, և որոնք դարձան լուրջ ու կայուն խարիսխներ արդեն հաջորդ տասնամյակից սկսած՝ ինքնահաստատման փուլում: Կար, սակայն, մի թնջուկ, որը քննարկվում էր առավելաբար տեսական մակարդակի վրա, թեպետ ուներ խիստ գործնական նշանակություն: Ինչպիսի՞ն պետք է լիներ ընդունող հասարակու-

թյան մեջ գաղթահայության ինտեգրացիայի պրոցեսը: Պե՞տք էր, արդյոք, ներփակվել սեփական պատյանի մեջ՝ համայնքից ներս չթողնելով որևէ ազդեցություն, որ իր հետ անխուսափելիորեն բերելու էր ուժացման վտանգը, թե, ընդհակառակն, բացվել աշխարհին՝ այս պարագայում ընդունող հասարակությանը:

Ընդ որում, հարցը բնավ միանշանակ չէր: Ընդգրկման սահմանները շատ լայն էին՝ ներառելով թե՛ արտադրության ոլորտի ենթաշերտերը՝ համապատասխան աշխատանքային ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններով, թե՛ հոգևոր ոլորտի վերնահարկերը՝ համապատասխան մշակութային հարաբերություններով ու հասարակական-բարոյական հանգանակներով:

Պատասխանը նույնպես միանշանակ չէր: Եթե մնացած բոլոր պարագաներում հասարակական հարաբերությունները, պայքարները, առճակատումները թե միասնությունը տեղի էին ունենում նույն ազգի սահմաններից ներս, այս պարագայում գաղթահայությունը, ուզեր այդ թե ոչ, պարտավոր էր իրեն դիտել որպես ընդունող հասարակության, երկրի, պետության մի մասնիկը՝ համապատասխանաբար որոշելով իր վարքը, սահմանելով իր դերը երկրի կյանքում:

Այս կետը խիստ կարևոր է նկատի ունենալ թե՛ առհասարակ սփյուռքահայության պատմությունը ուսումնասիրելիս, թե՛ արդի Սփյուռքի հետ Հայրենիքի գործնական փոխհարաբերություններում: Սփյուռքի մասին գիտական հետազոտությունների մեջ, ինչպես նաև գործակցության պրոցեսներում մինչև օրս զգացվում է այդ տարրական, բայց էական գործոնը պարզապես անգիտանալու, արհամարհելու կամ հաշվի չառնելու միտումը:

Հայաստանցիների պատկերացումները Սփյուռքի մասին միշտ եղել են սահմանափակ հիմնականում նաև հենց այդ տեսակետից: Հարկավ, մենք գիտենք, որ «Սփյուռք» ասածը առանձին մի պետություն չէ, այնտեղ չկա ազգային կապիտալ, չկա ազգային բուրժուազիա, ինչպես և բանվոր դասակարգ, որ եղած կապիտալը տվյալ երկրի կապիտալի մասն է, որ դրամատերերը նրա բուրժուազիայի բաղկացուցիչն են, որ բանվորները ընդհանուր դասակարգի անդամներ են: Բայց այս նախնական գիտելիքները պարզապես ենթագիտակցական մակարդակի վրա են պահպանվում: Գործնականում, հոգեբանական մի բարդությամբ, մեր պատկերացումներում Սփյուռքը զրեթե միշտ անջատում ենք տիրող իրականությունից:

Անշուշտ, Սփյուռքը իրապես էլ ունի հարաբերական ամբողջականություն: Դա, մասնավանդ, նկատելի է ազգային կյանքում: Մշակույթի ասպարեզում, էլ չխոսելով արդեն կյանքի մյուս բնագավառների մասին, յուրաքանչյուր համայնք հարյուրավոր ու հազարավոր թելերով կապված է ընդունող հասարակության հետ, ենթակա է բազմազան ազդեցությունների, տեղատվությունների ու մակընթացությունների:

Մինչև օրս էլ խոր լուսաբանությունների կարոտ են ընդունող երկրի սոցիալ-քաղաքական շարժումներին սփյուռքահայության մասնակցության հարցերը, օրինակ՝ քսանական թվականների կեսերին Սիրիայում դուրզիների ապստամբության և հայության հարաբերակցության խնդիրները: Մասնագիտական հետազոտությունների են սպասում միջկուսակցական կապերը, օրինակ ՍԴ հնչակյան և Զումբլաթի սոցիալիստական կուսակցությունների՝ Լիբանանում, ԳՂ դաշնակցության և Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության, առհասարակ, ԳՂ դաշնակցության և Բ. Միջազգայինի փոխհարաբերությունները և այլն: Լուրջ քննության կարոտ է զրականության և արվեստի փոխազդեցությունների ու լրրտը սփյուռքահայ այլազան համայնքների և Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների մշակութային մակարդակների միջև: Ահա հարցերի այս բարդ կծիկի միայն մի քանի հանգույցներն արդեն Սփյուռքի գոյավորման պրոցեսում պահանջում էին իրենց լուծումները:

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏ

Այլ. Մյասնիկյանը ուղղակի՝ կոչ էր անում գաղթաշխարհի հայ բանվորներին, աշխատավորներին՝ միանալ օտարազգի բանվորներին ու գյուղացիներին, նրանց հետ կողք կողքի, միացյալ ուժերով կռվել կապիտալի դեմ: Այս կոչը յուրովի պատասխան էր մի հարցի, որը հասնել էր բոլոր գաղութներում և բոլոր քաղաքական հոսանքների և ուժերի առջև: Ինչպիսի՞ն պետք է լինի հայության վարքագիծը իր ապաստանած երկրի ներքին կյանքում: Դարձը խիստ բարդ էր, քանի որ հայության իսկ սոցիալ-քաղաքական կարգավիճակը միատեսակ չէր հենց նույն երկրում: Դարձը մեծապես կախված էր նրանից, թե որն էր քաղաքական կյանքի պայքարի թիրախը՝ համադեմոկրատական շարժումը, հեղափոխական ելույթն՝ըր, դասակարգային կոի՞վը, պատերա՞զմը օտար զրավման և ֆաշիզմի դեմ: Վերջին պարագայում, օրինակ, սփյուռ-

քահայության գերակշռող մեծամասնությունը բերեց իր մասնակցությունը, և ոչ մի քաղաքական հոսանքի մտքով իսկ չանցավ դատապարտել այդ երևույթը:

Հարցը իրոք բարդ էր, փաստական պատասխանները, սակայն, հաճախ ուղղագիծ էին, քանի որ խնդիրը, բնականաբար, վերաբերում էր սփյուռքահայության ճակատագրին:

Քսանական թվականների սկզբներին ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը, գեթ այն կազմակերպությունները, որոնց հայացքների արտահայտիչը «Երիտասարդ Հայաստան» երկօրյա թերթն էր, գտնում էր, որ ամերիկահայ աշխատավորությունը պետք է ամբողջությամբ ներգրավվի իր ապրած միջավայրի դասակարգային կոլվին: Նրանք առաջնորդվում էին «Պրոլետարները հայրենիք չեն ճանչնար» թևավոր խոսքով և կտրականապես դեմ դուրս եկան այդ ժամանակներում տարածված մտայնությանը, թե իբր հայերը «դրսեցի» են, «հյուր» են և պիտի չխառնվեն տեղի գործերին:

Երկու տարի անց, սակայն, կուսակցության Արևմտյան հատվածը ընդունում է պաշտոնական մի որոշում, ուր կարդում ենք. «... *արևմտյան հատվածը իր շրջաններու մեջ տեղական քաղաքական պայքարներու հանդեպ կը մնա վերապահ, բայց առանց քաղաքակրթական և ցեղային խտրության կաշխատի զանգվածներու դասակարգային գիտակցությանը սատարել*»: Սա նշանակում է, որ գործնական պայքարին մասնակցելուց մնացել են ձեռնպահ, բայց իրենց պարտականությունն են սեպել մասնակցել պրոպագանդիստական-դաստիարակչական աշխատանքին:

ՀՀ դաշնակցության համար ևս հարցը խիստ պարզ էր՝ հեռու մնալ օտար երկրների շահագործվող դասակարգերի քաղաքական պայքարից: Այս միանշանակ պատասխանը, սակայն, կազմվում էր միմյանցից տրամագծորեն տարբերվող ելակետերից: Մի թևը դեմ էր, որովհետև առհասարակ դեմ էր սոցիալական խնդիրները ազգային խնդիրներին խառնելուն: Ռուբեն Դարբինյանն, օրինակ, գտնում էր, որ հայությունը գաղութներում պիտի չտրվի տվյալ երկրի հոգսերին (դասակարգային պայքար և այլն), պիտի չհետևի սոցիալական ազատագրության ճանապարհով գնացող ուրիշ ժողովուրդների, քանի որ մենք փոքր ենք ու թույլ և պարտավոր ենք միասնական լինել:

Ուրիշները դեմ էին արտահայտվում պարզապես, որովհետև, իրենց կարծիքով, առանձին հայերի մասնակցությունը անվանարկում կամ

վտանգում էր ամբողջ գաղութը: Հենց այդ դիրքերից Եգիպտոսի «Յուսաբերը», օրինակ, դիտողություն արեց «Բանվոր Պարիզի» թերթին, որը հայ բանվորին կոչ էր անում ֆրանսիական պրոլետարիատի շարքերում կուրծք տալ երկրում գլուխ բարձրացնող ֆաշիզմին: Իբր՝ ձեր ինչ գործն է:

Առավել հետաքրքրական է, սակայն, կուսակցության տեսաբաններից մեկի՝ Մ. Վարանդյանի հայեցակետը: Նա էլ գտնում էր, թե քանի որ մենք պարտական ենք Ֆրանսիային՝ նրա ասպնջականության համար, ապա հայ աշխատավորությունը անհատաբար թե զանգվածորեն պիտի խուսափեր այնպիսի քայլերից, որոնք ունակ են ծանձրույթ և գլխացավանք պատճառել կառավարությանը և հայության դեմ տրամադրել հասարակական կարծիքը:

Ո՞րն է, սակայն, Մ. Վարանդյանի ելակետը: Նա բավականին մատչելի բացատրում է. **«Կառավարության հանդեպ օրինապահ լինելը ըստել չէ, թե հայ աշխատավորները պետք է ստրկի հավատարմությամբ սպասավորեն Ֆրանսիայի գործատերերին, անգամ այն պարագային, երբ ֆրանսիական աշխատավորությունը զանգվածորեն գործադուլ կը հայտարարեն՝ պահանջելով գործատերերեն՝ ավելացնել օրապահիկը կամ թե մտցնել ուրիշ կարգի տնտեսական բարենորոգումներ: Այդ պարագաներում հայ աշխատավորությունը պարտավոր է միանալ իր ֆրանսիացի ընկերներուն»:**

Մ. Վարանդյանի հայեցակետը, անշուշտ, լրջորեն տարբերվում է վերը շարադրվածներից: Նա արգելում է քաղաքական պայքարին մասնակցությունը և արտոնում տնտեսականին: Նույն հետևողականությամբ, նա արգելում է հայ բանվորներին մասնակցել կոմունիստական արհմիություններին և արտոնում է նրանց անդամագրվել սոցիալիստականներին: Նա ընդունում է «Ֆրանսիական աշխատավորության հետ և ոչ անոր դեմ» կարգախոսը: Մ. Վարանդյանը հստակ մերժում է Շավարշ Նարդունուն, որը նույն օրերին Փարիզի «Յառաջում» կոչ էր անում հայերին՝ ձեռնպահ մնալ գործադուլներից մասնակցելուց, իբր «թող իմանան գործատերերն ու գործավորները, որ դուք այլևս գործիք չեք սա «քաղաքակիրթներուն»: Արտոնելով միայն տնտեսական պայքարին մասնակցելը և սոցիալիստական արհմիություններին անդամագրվելը՝ Մ. Վարանդյանի տեսակետը տեղ էր թողնում, որպեսզի հայ բանվորները մասնակցեն նաև ազգային կյանքին: Այդ ճանապարհով է, որ նրանք **«միաժամանակ կը կազմակերպվեն ազգայնորեն,**— գրում է նա,—

կը մնան փարած իրենց ազգ. քաղաքական այն կուսակցություններուն, որոնք աշխատավորների դասակարգային շահերը պաշտպանելով հանդերձ, առաջ կը մղեն իրենց գլխավոր նպատակը՝ զարկ տալով հայրենիքի վերածնության ու վերաշինության, վառ պահել աշխատավորության մեջ հայրենիքի սերը, մաքառել օտարացման ու այլասերման վտանգի դեմ և կանգուն պահել Հայաստանի հավատամքը, որ պիտի իրականանա բուշևիզմի անխուսափելի անկման և Ռուսաստանի գալիք ազատագրման հետ»:

Ս. Վարանդյանը փորձ է անում քիչ թե շատ տրամաբանական պատասխան տալ Սփյուռքի ձևավորման արշալույսին նրա առջև ծառայած մի կենսական հարցի՝ որո՞նք են ընդունող սոցիալ-քաղաքական-մշակութային կառույցի մեջ ստիպողաբար հայտնված էթնիկական փոքրամասնության ներհյուսման (ինտեգրացիա) ուղիները: Վարանդյանի ոչ միայն պատասխանը, նույնիսկ հարցադրումը հեռավոր անգամ չի ընդգրկում խնդրի ամբողջ բարդ հանգույցը: Այնուամենայնիվ, դա առաջին բանական քայլերից մեկն էր:

Հստակ և ուղղագիծ էին Ռամկավար ազատական կուսակցության տեսակետները: Ոչ մի մասնակցություն: Միանգամայն իրավացի քննադատում էին Ալ. Մյասնիկյանի ճակատային հարցադրումները: «Եվ ահա կրոնական մոլեռանդության հավասար խանդավառությամբ մը փարած իր տեսակետին, իր սկզբունքներին և զորացած իր վարդապետության պաշտամունքով՝ Պ. Մյասնիկյան կանգնած կարմիր գիծեն ներս կը նայի աշխարհին ու կը տեսնե միայն երկու բան՝ պրոլետարն ու բուրժուան, գործավորն ու դրամատերը, դեմ-դեմ երկու թշնամի բանակներ, և իր բանակեն կարծակե սլաքներ՝ առանց գիտակցելու, թե անոնք որու հասցեին կրնան հասնիլ»:

Թվարկում էին, թե մի շարք երկրներ՝ Ռումինիան, Բուլղարիան, Հունաստանը, ուզում են հայերին վտարել, Ֆրանսիան հանդուրժում է որպես էժան բանվորական ուժ, Ամերիկան նույնիսկ գույնի խնդիր է հարուցել, և այդ պայմաններում Մյասնիկյանը գաղութահայությանը հրավիրում է նետվելու դասակարգային կռվի մեջ: Եվ մերժում էին:

«Բալկանյան թերակղզիին մեջ ապրող հայերս, Հունաստան թե այլուր, պետք է չափազանց շրջահայաց ընթացք մը ունենանք և խուսափենք խառնվել այն տեսակ գործերու, որոնք կրնան կառավարությանց կասկածը հրավիրել մեզ վրա,— գրում է Սալոնիկի ռամկավարական ուղղության օրաթերթը 1925 թվականին:— Մենք պետք է

գիտնանք, որ հյուր ենք այս երկրին մեջ և որևէ կերպով իրավունք չունենք մասնակցելու և կամ միջամտելու մեր հարևան եղբայրներուն ներքին կազմակերպությանց և կամ քաղաքական գործունեությանց»: Նման ուղղագիծ հարցադրումը, բնականաբար, միայն մեկ կողմից ակնկալվող պատասխան էր: Իսկ ինչպե՞ս ապրել և ինչպե՞ս շտկել հասարակական հարաբերությունները տվյալ երկրի ու ժողովրդի հետ, ո՞րն է այն սահմանը, որից այն կողմ արգելված էր անցնել:

Անշուշտ, կյանքն ինքը ամեն ինչ հարդարում էր: Այսօր արդեն մեծ թիվ են կազմում զանազան երկրներում պետական խոշոր պաշտոնյաներ, երեսփոխաններ, քաղաքապետներ, դեսպաններ, հասարակական վերնաշենքի տարբեր հարկաբաժիններում լուրջ դիրքեր գրավող հայերը: Բնականաբար, դա տոհմիկ պատյանից ներս քաշվելու արդյունքը չէ, ընդհակառակն, աշխարհին բացվելու, ներհյուսվելու կարողության հետևանք է:

ՀՈԳԵՎՈՐ ՈԼՈՐՏ

Ազգապահպան մեխանիզմի այս ոլորտը քսանական թվականների սկզբներին դրսևորեց ազգի «տոհմիկ պատյանների մեջ» ներփակվելու միտում, որը առարկայականորեն բխում էր ժամանակահատվածի շփոթ, անստույգ կացությունից: Երևույթը առավելաբար նկատելի էր գրականության մարզում, քանի որ հենց գրականությունն էր ժողովրդի հասարակական գիտակցության ավանդական առաջատար ուժերից մեկը դեռ նախորդ հարյուրամյակից սկսած:

Հրապարակավ դրվեց «տոհմիկ գրականության» ստեղծման հարցը, որը կոչված էր բռնագաղթած զանգվածին ամուր կառչած պահելու իր արմատներին, կորցրած հողին, ավանդություններին, սովորույթներին: «Տոհմիկ գրականության» խողովակով Արևելքի թե Արևմուտքի օտար շրջապատում աշխատող–շփվող հայ մարդը պետք է գերծ մնար նույն շրջապատի ուժացնող ազդեցություններից: Գրականությունը նպատակամղվում էր հասարակականորեն օգտապաշտ, կառավարելի, բարոյապաշտ ուղի, որի միտումն էր հենց բուն իսկ գրականությունը գերծ պահել ընդունող մշակույթի հետ առնչություններից: Ծրագրի առաջադրողը եղավ Կահիրեի «Նոր շարժում» հանդեսը (1923 թ.):

Քսանական թվականների գրականությունը, որ պատմագրության

մեջ իրավացիորեն ստացել է «Կարոտի գրականություն» անվանումը, և որի մեջ արձանագրվեցին իրոք բարձրարվեստ մի շարք նվաճումներ, այդ թվում Չամաստեղի ստեղծագործական վաստակը, սովորույթի ուժով վերագրվում է արևմտահայ գրականությանը՝ իբրև նրա օրգանական շարունակությունը: Անշուշտ, ճշմարտության բաժին կա նման հաստատման մեջ: Արդեն չուսումնասիրված գետին է արևմտահայ և սփյուռքահայ համեմատական գրականագիտությունը: Բայց, ամեն պարագայում, «Կարոտի գրականությունը» հենց սփյուռքահայ գրականություն էր, օտար հորիզոններում բույն հյուսած հասարակական պահանջի, նրա կեցության և գոյավորման առաջին փուլի արդյունք: Ուրիշ խնդիր է, որ այդ գրականությունը ժամանակագրական առումով ելավ փուլի սահմաններից. մի երևույթ, որ սովորական է գրականության ու արվեստի բնագավառների համար:

Քսանական թվականների կեսերից, սակայն, սկսեցին հնչել քննադատական ձայներ, որոնք փորձում էին փոխել գաղթաշխարհում արտադրվող մշակույթի առարկան: Առաջիններից մեկը ժամանակի լուրջ գրականագետ և մտածող Նշան Տեստեկյուլը առաջադրեց նոր մտածելակերպի խնդիրը: Ոչ թե պարփակվել տոհմային պատյանից ներս, այլ ընդհակառակն, հաղորդակցվել համաշխարհային մշակույթի հետ, ձգտել յուրացնել և հասնել արևմտյան հոգևոր ձեռքբերումների մակարդակին: Իր հայացքները նա շարադրեց «Տիրոջը այգիին մեջ» խորհրդանշական տիտղոսով մի ընդարձակ հոդվածաշարում, որը հրատարակվեց Բոստոնի «Չայրենիք» ամսագրում:

1926-ին Փարիզում ստեղծվեց «Յարդգող» գրական միավորումը: Չենց անվանումը, ասես, նշում էր հոգևոր մակարդակի վրա ժողովրդին առաջարկվող հիմնուղին՝ կաթնածիրը. գիտակցել, վերջապես, հոգեբանորեն ընդունել իր նոր կացությունը, ոչ թե փակվել, այլ բացվել աշխարհին, ազգային համարել ոչ միայն տոհմիկ բարքերն ու սովորույթները, Չայաստան աշխարհի բնությունն ու հմայքը վերարտադրողը, այլև նոր գրականությունը, որը արտահայտելու է կոչված օտար երկինքների տակ ապրող հայության ուրախություններն ու հուսաբեկությունները, Բեյրութի, Փարիզի, Նյու Յորքի, թե այլ վայրերի փողոցների, սալոնների ու գետնախորշերի իրականությունը, որի մեջ ամեն օր ու ամեն ժամ ապրում էր հայը:

Սկսվեց հոգևոր-մշակութային մի նոր շարժում, որը հենց այս միտումներն էր թիրախում: Լույս աշխարհ եկան նոր միավորումներ, ա-

կումրներ, «Ձուարթնոց», «Մենք», «Ջանք» և ուրիշ հանդեսներ: Շարժումը արձագանքվեց նաև քաղաքականության բնագավառում, ընդունեց նոր սերնդի ընդվզումի ձև հին սերնդի նկատմամբ: «Նորերի» և «հների» պայքարը առավել քաղաքական բնույթի էր, որով «նորերը» մերժում էին հին մտածելակերպը, հետևաբար՝ նաև գործելակերպը: Նույնիսկ ԳԳ դաշնակցության մականի տակ ստեղծված «Չափահաս երկսեռ որբերի միությունը» ձգտում էր «մեյ մը» ազատագրվել կուսակցական ղեկավարության հովանավորությունից: Շարժման գաղափարաբանությունը որդեգրեց նաև «Մարտկոցը» (վերը ակնարկելով «մարտկոցականների» ավելի լայն ծրագրին՝ հենց դա նկատի ունեինք):

Շարժումը, հիմնական գծերով, պաշտպանություն գտավ նաև ծախակողմյանների մոտ: Արդեն նրանց թվից մի քանի կարևոր գործիչներ այս կամ այն կերպ անձնապես ներգրավված էին հոսանքի մեջ: Ծախակողմյան դիրքերից դիտած «հների» ձգտումը պահպանելու ազգային պատյանի մեջ ներփակվածության վիճակը, բնավ էլ սեփական լեզուն և կրոնը պաշտպանելու համար չէր արվում, այլ հետապնդում էր քաղաքական նպատակ՝ անաղարտ պահել այն միջավայրը, որի պայմաններում անցյալի գործիչները կարող էին նույն ոգով և նույն հաջողությամբ շարունակել իրենց «անպատիժ մնացած» վարքը, պահպանել այդ միջավայրը իբրև «ոյուրին շուկա և շահաստան»: Գիշտ այդ ոգով 1932-ին հանդես եկավ, օրինակ, արդեն բազմավաստակ Ջապել Եսայանը:

Այդ հին, կուսակցականորեն սահմանափակված, պահպանողականորեն պատյանավորված միջավայրի կամ «ոյուրին շուկայի» դարպասները դեպի արտաքին աշխարհը լայն բացելու պահանջը ըստ էության վեր էր ածվել հին մտածելակերպի, պահպանողական ղեկավարության դեմ ընդվզման երևույթի, որի միտք-բանին էր հայապահպանության նոր միջոցներ գտնել ոչ թե իր դարն ապրած կաղապարների խողովակով, այլ նոր միջավայրի թելադրած նոր ուղիների վրա:

Նման կարգի փորձեր քսանական թվականների երկրորդ կեսերին տեղի ունեցան գաղթաշխարհի այլևայլ վայրերում՝ ունենալով մի խոշոր թերություն՝ միմյանցից անտեղյակ լինելը:

ԱՄՆ-ում, օրինակ, ստեղծվեց «Որդիք Հայաստանյաց» անունով մի ընկերակցություն, որը ըստ էության երիտասարդական ապակուսակցական միություն էր և ձգտում էր ստեղծել անհրաժեշտ խարիսխներ հայեցի կրթության ու դաստիարակության համար: Նա ծրագրում էր թե՛ հայ հասարակության հետ հարաբերվելը, թե՛ օտար շրջանակների ու գա-

ղափարների նկատմամբ լայնամտությունը, թե՛ բարոյական մաքրությունը, թե՛ ֆիզիկական առողջությունը: Ընկերակցության կարգախոսն էր «Սովրե սովրեցրու»: Ընկերակցությունն երկար կյանք չունեցավ և մարեց արդեն երեսնական թվականների սկզբներին: Հենց այս կազմակերպության բազայի վրա էր, որ Գ. Նժդեհը տարածեց իր «ցեղակրոն ուխտերը» Ամերիկայում երեսնական թվականների սկզբներին:

«Նորերի» շարժումը առավելաբար փարիզյան էր իր ծննդավայրով, բայց համասփյուռքյան տարողություն ուներ: Նրա մեջ ներգրավված էին ժամանակի կարող երիտասարդ գրեթե բոլոր ուժերը՝ Շահան Շահնուր, Վազգեն Շուշանյան, Գեղամ Աթաճյան, Նշան Պեշկեպաշյան, Հրաչ Սարգսյան, Շավարշ Նարդունի, Բյուզանդ Թովալյան, Միսաք Մանուշյան, Փայլակ Միքայելյան, Հարություն Ֆրենկյան, Նիկողոս Սարաֆյան, Զարեհ Որբունի, Արշամ Տատրյան, Ռաֆայել Զարդարյան, Հրանտ Բալույան, Լաս, Մեսրոպ Գույումճյան և շատ ուրիշներ, որոնք մասնակցում էին տարբեր խմբակցությունների: Այդ խմբակցությունները և անհատները հաճախ միմյանց դեմ պայքարում էին, թշնամանքի դիրքերից նույնիսկ միմյանց ամբաստանում, բայց հիմնուղին նույնն էր՝ հեղափոխություն կատարել ազգի հոգևոր կեցության մեջ:

Շարժման մշակութային տությունը դիպուկ բնորոշել է Շավարշ Նարդունին. **«Ի՞նչ է մեր նպատակը — գծել ետպատերազմյան սերունդի մը պատկերը, պատրաստել գրական հեղափոխության մը նախատարերքը, փոխել հոգին, ավանդությունները, ձևերը, որ կը տիրապետեն մեր գրական աշխարհին մեջ... Դուրս արվեստի բոլոր մակարույծները և հուպիտները: Ատենն է տաղանդ և հմտություն պահանջել բոլորեն: Ատենն է արու շեշտ մը դնել հայ գրական խոսքի մեջ, քանդելով պշրուն ձևերը»:**

Շավարշ Միսաքյանը այդ երիտասարդությանը կնքեց «Փարիզի տղաքը» անունով: Նա էլ իր «Յառաջում» առարկայականորեն խրախուսեց «Փարիզի տղաքի» աճը: Պատահական չէ, որ 1929 թվականին հենց այդ օրաթերթի մեջ հրապարակվեց Շահան Շահնուրի նշանավոր «Նահանջ առանց երգի» վեպը, որը նոր ժամանակաշրջան էր նշանավորում սփյուռքահայ գրականության, առհասարակ մշակույթի մեջ:

Ի՞նչն էր Շահնուրի վեպի առարկան: Հակիրճ ձևակերպումով մշակութային բախումը: Այսինքն՝ գաղթահայության տազնապը ընդունող հզոր մշակույթի դեմ հանդիման: Եղեռնից մազապուրծ գյուղացիական զանգվածը հայտնվեց Արևմտյան քաղաքակրթության իրականության

մեջ: Սեփական դարավոր մշակույթի գոյության մասին տարրական գիտելիքների պարզունակ և աղքատիկ պաշարով, քսաներորդ դարի Արևմուտքի տեխնիկական, գիտական ու մշակութային շքեղությունից բացարձակապես անտեղյակ, հոգեբանորեն դեռևս ավատական շրջանների ավանդական բարի ու պահպանողական բարոյությունով գերբեռնված կիլիկիացի, սասունցի կամ մշեցի գեղջուկը, ինչու չէ, նաև պոլսեցի կամ զմյուռնեցի արհեստավորը, իրեն գտավ մի իրականության մեջ, որտեղ ամեն ինչ շշմեցնող էր, ճնշիչ, ազգայնորեն սպառնալի, ուրեմն և՛ մերժելի:

Հանդիպել էին տարբեր դարերը: Ընդունող մշակույթը պարզապես նվաստացնում էր եկվորին, որի աչքին սեփականը երևում էր չնչին, անզոր ու անպաշտպան: Ծայր էր առնում ակուլտուրացիայի՝ ավամշակութացման պրոցեսը, որի ընթացքում, աստիճանաբար զրկվելով սեփական ենթահողից, հայության, մանավանդ նրա նոր սերնդի զգալի շերտերը ընդունում էին տիրող մշակույթը ոչ այնքան իր բարձրագույն և ազնվացնող դրսևորումների ձևով, որքան երևույթի մակերեսին սփռված հոռի բարքերի ու հարաբերությունների տեսքով: Սկսվում էր ուժացումը, որը սփյուռքահայ մամուլը կոչեց «սպիտակ ջարդ», իսկ վիպասանը անվանեց տխուր «նահանջ»*:

Պե՛տք էր գրականության և արվեստի միջոցներով հայությանը ցուցադրել իր իրական կյանքը, հյուժիչ առօրյան, թե անգիտանալ այդ ամենը և մատուցել նրան հին օրերի գեղեցիկ, բայց այլևս գոյություն չունեցող պատկերները: Շարժումն ընդունեց առաջին ճանապարհը, քանի որ այդ միջոցով միայն կարելի էր իրականում նպաստել ազգապահպան մեխանիզմի գործունեությանը: Ընդ որում, դրեց կատարյալ, բարձր արվեստի պահանջը, առանց որ զիջումներ արվեն հայրենասիրական, հայրենաբաղձական կամ սոցիալական թեմաների հաշվով: Շահնուրի վեպը այս առումով էլ նոր որակ էր նշանավորում:

Շարժումը, սակայն, միօրինակ հաջողություն չարձանագրեց: Քաղաքականության մեջ հոսանքը շուտով մակարդվեց, իսկ գրականության ու արվեստի մեջ եղավ ավելի հաջողակ: Նոր ոգին արձանագրեց մի շարք լուրջ նվաճումներ հետագա տասնամյակների ընթացքում: Ունեցանք և ունենք բանաստեղծների, արձակագիրների, նկարիչների, երա-

* Մերձավոր Արևելքի հայությանը մշակութային այդ տագնապը, ինչպես նշել ենք առաջին գլխում, լուրջ կերպով չէր սպառնում:

ժիշկների մի ամբողջ հույլ, որոնք արվեստի ու գրականության ժամանակակից պահանջների մակարդակով են շունչ ու մարմին տալիս իրենց ստեղծագործություններին:

Պայքարը, այնուամենայնիվ, դեռ չի մարել: Ինչպես դարասկզբին Պոլսի հայ գրականությունը օտարվում էր ազգային տիրույթներից, այսօր էլ, ավանդույթի ուժով, հաճախ ազգային է համարվում «գուտ ազգային միջավայրը» արտացոլող գրականությունը, որը անգիտանում է, թե սփյուռքահայությունը ապրում է ոչ թե օտար միջավայրին կից, այլ հենց այդ օտար միջավայրի մեջ:

Միանգամայն ահազանգող էր և օրինաչափ, այդ իսկ իմաստով, ժամանակակից սփյուռքահայ նշանավոր գրող Կարապետյանցի ելույթը 1978 թվականին ամերիկահայ գրողների համագումարում: Նա արձանագրեց, թե սփյուռքահայ արդի գրողը տակավին կառչած է մնում իր հարազատ տան հին տեսիլներին, իր սիրային երկրորդական հույզերին և իրենից բնավ չձերբազատվող անցյալի հուշերին: Անընդհատ փոխվում է Սփյուռքի մարդը՝ փոփոխվող աշխարհի այդ անբաժանելի մասը: Ուրեմն, հենց այդ փոփոխվող աշխարհում ապրող, փոփոխված ու փոփոխվող հայ մարդու մասին գրելն է ազգային գրականությունը: Կարապետյանցը դիտում է, որ սփյուռքահայ գրողը հեռու է մնացել զանգվածի նոր որակի հատկացուցիչները արտացոլելու գործից, նա դեռ չի երգել տազնապումից լիցքազերծվող սփյուռքահայ մարդու տազնապը, չի պատկերել նրա զույգ, երբեմն եռյակ ինքնությունները, չի խորացել նրա բարդ հոգեբանական կառույցի մեջ, չի մատնանշել նրա լինելիության մեկնակետը, ուժացման և հարատևության դրդապատճառները, նրա առօրյան ու ընտանիքը, համայնքն ու հասարակությունը, նրա ներքին իրարամերժ ողիսականը, նրա իրական ու վերացական հայրենաբաղձությունը, նրա սերն ու կարոտը, տոհմիկ ու ստացական բարքերը, նրա հիվանդագին օտարահամայնվածությունը, նրա անցյալն ու ներկան, հատկապես ապագան:

«Պետք է դուրս գալ գավառային նեղլիկ մեր շրջագծից,— ասում է Յակոբ Կարապետյանցը,— **և մխրձվել կյանքի մեջ՝ քայլ պահելով օրվա հրատապ հարցերի հետ, ուսումնասիրելով արդի քաղաքական վարդապետությունները, ընկերային հարափոփոխ երևույթներն ու իմաստասիրական միմյանց հրմշտող հոսանքներն ու տեսությունները՝ փորձելով մեր տեղը գտնել աշխարհում: Բավական են հանուն ազգապահպանման մեր հինցած գր-**

քունակ մարզանքները, որոնք լավագույն դեպքում ինքնագովու-
թյան գաղջ թմբիր են պատճառում:

... Հեղաշրջումը կյանքի բնական օրենք է: Նոր պայմանները դի-
մագրավելու համար անհրաժեշտ են նոր միջոցներ, նոր ձևեր ու մե-
թոդներ... Եվ հեղաշրջման այս հուլովույթի առաջին գծի վրա պետք
է լինի սփյուռքահայ գրողը՝ ուղղություն տալու զանգվածներին և
արտացոլելու սփյուռքահայ կյանքը և այդպիսով ազգային ինքնու-
թյուն պարզելու նրան՝ որպես ամբողջական հայության յուրահա-
տուկ, սակայն բաղկացուցիչ միավորի»:

ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹԸ

Հայ Սփյուռքի պատմության առաջին փուլին՝ գոյավորման շրջանին հանգամանորեն անդրադառնալը խիստ անհրաժեշտ էր, որովհետև հենց այդ փուլում ձևավորվեցին բոլոր հիմնական խարիսխներն, ու բացվեցին արահետները, որոնց վրա հետագա փուլերում պիտի բարձրանար Սփյուռքի բազմանկյուն կառույցը, և որոնցով պիտի ընթանար նրա բազմաժանր հավաքական կյանքը: Ընդ որում, տարբեր փուլերի շատ տարրեր սկսում են գոյավորել արդեն նախորդող փուլի ընդերքում: Այնպես որ փուլերի ժամանակագրական սահմանագծումը խիստ պայմանական է, ունի առավելապես կողմնորոշիչ իմաստ:

Երեսնական թվականների կեսերից Սփյուռքը թևակոխում է իր զարգացման մի նոր շրջանը, երբ գրեթե ամբողջովին խզված Մայր Հայրենիքից, զուրկ կրթական-մշակութային, հաճախ նաև հոգևոր ամենատարրական աջակցությունից, կտրված Խորհրդային Հայաստանի մասին նույնիսկ լրատվական աղբյուրներից, Սփյուռքը գոյատևում է՝ սեփական ուժերին ապավինած: Սփյուռքի զարգացման այդ երկրորդ փուլն էլ մենք կոչեցինք ինքնահաստատման փուլ:

1. ԻՆՔՆԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՓՈՒԼ

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամից հետո հաստատված տնտեսական կայունությունը բնութագրական եղավ նաև սփյուռքահայության համար: 20-25 տարվա ընթացքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառած ժամանակավոր դժվարությունները նույնիսկ նկատի առնելով՝ Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում և Ամերիկայում խոշոր, երբեմն արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան հայ ազգաբնակչության սոցիալական կազմի մեջ: Գերակշռող դարձավ

մանր սեփականատերերի խավը՝ արհեստավորներ, արհեստավորներ-վաճառականներ, մանր ձեռնարկատերեր՝ թեթև և սննդի արդյունաբերության, կենցաղի ոլորտներում և այլն: Ավելացավ բժշկների, իրավաբանների, ինժեներների, բարձրագույն կրթության ուրիշ մասնագիտությունների տեր մարդկանց տեսակարար կշիռը:

Երեսնական-հիսնական թվականներից սկսեց ձևավորվել և հետագայում ուռճանալ հայազգի ձեռնարկատերերի պատկանող խոշոր կապիտալը: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում Գրեք Գիրքորյանի (խաղատնային բիզնես, տրանսպորտ, կինոարդյունաբերություն, տուրիզմ), Ալեք Մանուկյանի («Մասկո» ընկերություն), Ֆրանսիայում՝ Նապոլեոն Բուլուբյանի (պլաստմասսայի ձեռնարկություններ) հիմնական դրամազուլիսը գնահատվում էր մի քանի միլիարդ դոլարի: Ա. Մանուկյանը 1953 թ-ից ի վեր գլխավորում էր Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը: Ազգային կեցությունը սատարելու կոչված նրա ընտանեկան հիմնադրամը, որ ստեղծվել էր համեմատաբար ավելի ուշ և կրում էր իր անունը՝ «Ալեք Մանուկյանի մշակութային հիմնադրամ», մեծապես օգտակար եղավ Ափյուռքի մշակութային կյանքին: Գ. Գիրքորյանը իր լուրջ օգնությունը հասցրեց երկրաշարժից տուժած Հայաստանին, ինչպես նաև հետագա տարիներին՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետության կայացմանը սատարելով:

Տնտեսական կայունացման և զարգացման շարժընթացը հատկապես նշանակալիորեն արդյունավետ եղավ լիբանանահայության համար: 1960-ական թվականների տվյալներով՝ երկրի ազգային արդյունաբերության մեջ արված 375 մլն լիբա ներդրումներից հայազգի ձեռնարկատերերին բաժին էր ընկնում 125 մլն-ը, այսինքն՝ մեկ երրորդը:

Տնտեսական կայունացման և զարգացման միտումները նկատելի էին հայաշատ բոլոր երկրներում, թեպետ առկա էին շարժընթացը դժվարացնող գործոններ: Պարսկաստանում, օրինակ, տնտեսական կայունացումն ընթանում էր հայ գյուղացիական բնակչության գրեթե իսպառ վերացման շարժընթացի ֆոնի վրա: Այստեղ երեսնական թվականներին հայ բնակչության գրեթե 50 տոկոսը կազմող հայ գյուղացիությունն արդեն 60-ական թվականների վերջերին հազիվ հիմք տոկոս էր:

Եգիպտոսում շատ ավելի բարդ կացություն ստեղծվեց քաղաքացիության մասին օրենքի առնչությամբ, որով երեսնական թվականների կեսերին արդեն դժվարություններ հարուցվեցին հայ (մանավանդ նախկին թրքահպատակ) զանգվածների առջև, իսկ «ոչ ազգային դրամա-

զլխի» դեմ տարվող ավանդական քաղաքականությունը (հայազգի ձեռնարկատերերի դրամագլուխը նույնպես համարվում էր «ոչ ազգային») խիստ սահմանափակում էր տնտեսական զարգացման հնարավորությունները: Հիսնական թվականների հենց սկզբներից Նասերի հեղափոխությունը արմատախիլ արեց խոշոր ձեռնարկատիրությունը, և աշխատանքի նոր օրենքի հետևանքով հայությունը երբեմն անհաղթահարելի պատենշների առջև կանգնեց: Հայության ազգային կեցության հիմքը եզրափակվեց խաթարվեց: Այնուամենայնիվ, ազգային կյանքը, թեպետ խիստ սահմանափակված, չդադարեց: Ռա առավելապես բացատրվում է գաղութի ավանդական վիթխարի ներուժով, որը գալիս էր դեռ XIX դարից, երբ եզրափակվեց հայությունը շատ բարձր դիրքեր ուներ եզրափակված թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական կյանքում:

Հայության տնտեսական կայունացման ու բարգավաճման գործը եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում զուգորդվում էր քաղաքացիության հարցի դրական լուծման պրոցեսների հետ, որը բնականաբար, առավել նպաստում էր հայ ազգաբնակչության ապահով գոյությանը և խրախուսում նրա արմատակալումը: Ամենուրեք գրեթե միատեսակ ընթացքով հայությունը կենտրոնանում էր առավելապես թեթև, սննդի արդյունաբերության, կենցաղի ու սպասարկման ոլորտի ինֆրակառուցվածք ունեցող խոշոր ու միջին քաղաքներում, ապրում էր հավաքաբար, հոծ թաղամասերով: Հատկանշական է, որ ճիշտ այդ տարիներին ընտանիքների գերակշռող մասին հաջողվեց ձեռք բերել սեփական առանձնատներ՝ փոքրիկ հողամասերով, կամ առանձին բնակարաններ:

Նյութական կայուն և ապահով խարսխի վրա էլ տակավ առ տակավ սկսեց ամրանալ ազգային կեցության կառույցը: Ճշմարիտ է, նյութական խարսխից միակ պայմանը չէր, կային ոչ պակաս կարևոր ուրիշ գործոններ, ինչպես քաղաքական կացությունը, որի աննպաստավոր դասավորությամբ, Ռումինիայում, օրինակ, հիսնական թվականներին ազգային կյանքը սկսեց գրեթե մարել, կամ ընդունող մշակույթի առարկայական հզոր ճնշման գործոնը, որի պայմաններում, ասենք, ԱՄՆ-ում կամ Ֆրանսիայում, ինքնահաստատման փուլում չլուծվեց կամ խիստ անբավարար լուծվեց դպրոցական կրթության գործը: Ի դեպ, Ֆրանսիայում մինչ օրս էլ մնում է նույն անմխիթարական վիճակում:

Բոլոր նպաստավոր գործոնների համրագումարի տրամաբանությամբ և, մանավանդ, տնտեսական խարսխի առկայության պայմաններում հետպատերազմյան շրջանում Լիբանանը, ավելի ստույգ՝ Բեյրութ

քաղաքը, աստիճանաբար դարձավ ամբողջ Սփյուռքի ոչ պաշտոնական, բայց բոլորի կողմից ճանաչված կենտրոնը: Այդ դերը Սփյուռքի գոյավորման փուլում և մինչև պատերազմը բաժին էր ընկել Փարիզին:

Սա պարզ փոխատեղում չէր: Տեղի էր ունենում խոր տարրոլոթյան մի շարժընթաց, որը մակերեսի երևութականով թերևս թվար տարերային, սակայն, վարի ենթաշերտերում տիրապետողը ազգային գիտակցության թելադրանքն էր:

Այդ փոխատեղումը իրականություն դարձավ սփյուռքահայության առջև ծառայած հիմնահարցի փոփոխության հետևանքով: Քսանական թվականների հիմնահարցը քաղաքական էր: Այսինքն՝ սփյուռքահայությունը ակնկալում էր, որ պետք է դրական որոշվեր հայրենի տարածքներ վերադառնալու խնդիրը՝ աշխարհիս մեծերի քաղաքական լուծման շնորհիվ: Իսկ XX դարասկզբին բոլոր կարգի քաղաքական խնդիրների խաչմերուկը Փարիզն էր կամ նրան շատ մերձավոր վայրեր: Հետևաբար, այստեղ էլ կենտրոնացավ հայ քաղաքական միտքը, առհասարակ՝ մտավորական ընտրանին: Եվ, բնականաբար, Փարիզի հայկական կենտրոններին էին դիմում բոլորը, նույնիսկ ամենահեռավոր գաղթօջախները՝ որևէ բարդ խնդիր լուծելու համար:

1933 թ. ԱՄՆ դիվանագիտական ճանաչումով, վերացավ ԽՍՀՄ-ի միջազգային մեկուսացումը, հետևաբար վերացավ նաև Հայրենիք՝ Արևելյան Հայաստան, վերադառնալու վերջին հույսը, որը դեռևս փայտախուրդ էր սփյուռքահայ քաղաքական ուժերի մի հատվածը: Այսինքն՝ 30-ական թվականների առաջին կեսի սահմանագծում սպառվեցին սփյուռքահայության առջև ծառայած հիմնահարցի քաղաքական լուծման հնարավորությունները:

Անմիջապես, կյանքի առարկայական ընթացքով իսկ առաջին բնագիծ մղվեց մի ուրիշ հիմնահարց՝ ազգային էթնիկական ինքնության պահպանության խնդիրը: Իսկ դրա արդյունավետ իրականացման համար լավագույն պայմանները ստեղծվել էին Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես, Բեյրութ քաղաքում:

Ասես կախարդական փայտիկի զորությամբ, զրեթե անմիջապես սկսեց պարավել Փարիզը հայկական քաղաքական ներկայությունից: Բեյրութում, ընդհակառակն, կենտրոնացան թե՛ հայ քաղաքական, թե՛ կրթամշակութային ու մարզական կազմակերպությունների համասփյուռքյան ղեկավար մարմինները՝ մամուլի իրենց բազմաշատ օրգաններով և անհրաժեշտ ինֆրակառույցներով հանդերձ:

Միաժամանակ, հատկանշական էր մի ուրիշ երևույթ: Սփյուռքը իր կենտրոնը, իր հավաքական միտքն ու կամքը մերժեցնում էր բուն Հայաստանին: Երկրորդ աշխարհամարտի վերջավորության ԽՍՀՄ իշխանությունների տրամադրությունը հստակ ցուցադրեց, որ հայոց տարածքների խնդիրը բնավ էլ չի մոռացված, որ պատեհ առիթով պիտի առնվազն պահանջվեն Ռուսական կայսրության 1914 թ–ի սահմանները:

Հայոց ազգային հոգեբանությունը չհամեցավ տվյալ պահին խնդրի ծախսողման փաստի վրա: Կարևորը և էականը ընկալումն էր, թե հարցը չի մոռացված և չի մոռացվելու:

Բեյրութում կենտրոնացան ՍԴ հնչակյան կուսակցության, ՀՀ դաշնակցության և Ռամկավար ազատական կուսակցության վերին մարմինները, այնտեղ էին գտնվում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը (բեյրութամերձ Անթիլիաս գյուղում), կաթոլիկ հայության կաթողիկոսությունը, Հայ ավետարանական եկեղեցիների միության կենտրոնատեղին: Բեյրութը կենտրոնն էր «Համազգային», «Թեքեյան», «Նոր սերունդ» մշակութային միությունների, ՀՍՍ և ՀՍԸՄ մարզական միությունների, ՀԵԸ կազմակերպության: Բոլոր այս միություններն ունեին համասփյուռքյան նշանակություն: Բեյրութն ամբողջ Սփյուռքի համար հանրային գործունեության կադրերի պատրաստման վառարանն էր:

1962 թ. ամերիկահայ գրող Անդր. Անդրեասյանը գրում էր. *«Եվ բացահայտ ընդունված իրողություն դարձեր է, որ ոչ միայն հեռավոր գաղութներ, այլ նաև Մերձավոր Արևելքի դրացի համայնքներ, իրենց տարեց մեկ պաշտոնյան երիտասարդ հայ մտավորականով մը փոխարինելու հարկին հանդեպ՝ բովանդակ արտասահմանի մեջ միակ վայրի մը կը հառին, միակ աղբյուրի մը կը դիմեն,— Բեյրութին: Նույնիսկ, երբ մոտակա կեդրոններու հայ վարժարաններեն շրջանավարտ պատանիները ընդունակ ու հոժար են Սփյուռքի հասարակական աշխատանքի ասպարեզին՝ անհրաժեշտ է, որ փորձի և կազմության շրջան մը անցնին Բեյրութի մեջ, անոր հայկական կենսալի միջավայրի և հարաշարժ բովեն թրծվելու, ոգեշնչվելու համար»:*

Բեյրութի առանցքային դերը նկատի առնելով, թերևս, պետք է դիտարկել յոթանասնական–ութսունական թվականների Լիբանանի հայաթափման գործը իբրև թուրքական «ծրագրված նպատակ», ինչպես նշել ենք առաջին գլխում, որի իրականացմանը անենագործուն «հոգատար» մասնակցություն բերեցին ՆԱՏՕ–ի նրա դաշնակիցները, մասնավորապես՝ ԱՄՆ–ը:

Ինքնահաստատման փուլը նշանավորվեց ազգային կառույցի բոլոր հարկաբաժինների առավել ամրացմամբ և գործունեության աշխուժացմամբ: Դա վերաբերում է թե՛ մշակութային, կրթական, թե՛ եկեղեցական, բարեսիրական, թե՛ հայրենակցական միությունների աշխատանքներին, թե՛ քաղաքական կյանքին, ասենք, այս վերջին մարզում նախորդ փուլը նվազ թեժ չէր: Թեպետ ծախողվեց համասփյուռքյան կենտրոնական մարմնի ստեղծումը, բայց առաջացան քաղաքական կուսակցությունների ներքո համասփյուռքյան մարմիններ մշակույթի և կրթության բնագավառում: Կազմավորվեցին հայրենակցական միություններ, որ մասնաճյուղեր ունեցան մեկից ավելի երկրների համայնքներում: Վերջնականապես ձևավորվեց նաև գաղութների կազմակերպման գործը: Սակավաթիվ որոշ համայնքներում հաջողվեց ստեղծել միասնական կառավարման կարգ: Հիմնականում, սակայն, կուսակցական բաժանումը պատճենահանվեց հասարակական կյանքի կառավարման սկզբունքների մեջ: Յուրաքանչյուր միություն հոգաց իր սահմաններից ներս մշակութային, կրթական, երիտասարդական, մարզական և ուրիշ գործերը: Երեսնական թվականների վերջերից մինչև քառասնական թվականների վերջը տարբեր համայնքներում (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Լիբանան, Հունաստան և այլն) կարճատև, բայց բուռն հասարակական կյանք ունեցան «Ազգային ճակատների» կամ «Ազգային խորհուրդների» տիպի կազմակերպությունները: Սրանք քաղաքական շերտավորման սկզբունքով առաջացած միավորումներ էին, որ այլապես կոչվում էին նաև «հայրենասիրական ճակատներ», այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանը ջատագովող և պաշտպանող կազմավորումներ: Բնականաբար, ՀՀ դաշնակցությունը, նրան համակրող կազմակերպությունները դուրս էին մնում այդ կազմավորումներից: «Ազգային խորհուրդները» կամ «ճակատները» նույնպես իրականացնում էին համայնքի գործերի կառավարման որոշ առաքելություններ: Դրանք թե՛ գոյավորումը, թե՛ շուտափույթ վերացումը սերտորեն աղերսվում էր քաղաքական կոնյունկտուրայի հետ: Կյանքի կոչվեցին ֆաշիզմի դեմ պայքարի ընդհանուր շարժման անհրաժեշտության տրամաբանությամբ, երբ տվյալ երկրների ժողովրդավարական իշխանությունները պաշտպանում և խրախուսում էին նման շարժումը և վերացան ֆաշիզմի ջախջախումից հետո նախկին դաշնակիցների միջև տեղ գտած անհաշտելի պառակտման ֆոնի վրա, երբ «սառը պատերազմը» այլևս գործող իրականություն էր:

Կարճ համայնքների կազմակերպումով կազմակերպվեց հայապահպանության ու հայակերտության գործը:

Վիթխարի խնդիրը, որ ենթակայական ծրագրված մղումով թե առարկայական արդյունքով, կատարեցին ՍԴ հնչակյան, ՀՀ դաշնակցություն և Ռամկավար ազատական կուսակցությունները, բոլոր քաղաքական հոսանքներն անխտիր, թեպետ տարանջատ, բայց յուրաքանչյուրն իր հնարավորությունների ու կարողությունների առավելագույն չափով, բոլոր կրոնակեղեցական, մշակութային, կրթական, երիտասարդական, բարեսիրական, հայրենակցական միություններն ու կազմակերպությունները, հաճախ անցնելով կարելի սահմանները, Սփյուռքի պայմաններում հայապահպանության գործը գլուխ բերելու համար հերոսության է համազոր: Հայապահպանություն՝ հայրենագուրկ վիճակի մեջ, համախումբ կյանքի և հայեցի մթնոլորտի կերտում ուծացնող շրջապատի, աշխարհով մեկ, նույնիսկ մեկ երկրի սահմաններում ցրվածության, քաղաքական–քաղաքացիական, տնտեսական, կենցաղային անլուր դժվարությունների, խոչընդոտների պայմաններում, հոգեբանորեն անհեռանկար ընկալվող իրականության հորիզոնով: Մեր ազգի պատմությունը պարտավոր է արժանագրել այս էջը՝ ի շարս այլևայլ քախտորոշ ճակատամարտերի:

Սփյուռքահայության գոյատևության և ազգային կեցության ապահովման գործին իրենց մասնակցությունը բերեցին և այսօր էլ բերում են համասփյուռքյան նշանակության մի շարք կազմակերպություններ:

Արդեն Սփյուռքի գոյավորման արշալույսին Սոցիալ–դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության հովանու տակ կազմակերպվեցին «Նոր սերունդ» մշակութային և «Հայ մարմնամարզական միություն» (ՀՄՄ) կազմակերպությունները, որոնք նախապես սկսեցին գործել Սիրիայում և Լիբանանում, իսկ տարիների ընթացքում տարածվեցին նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի մի շարք երկրներում: Առանձին վայրերում տեղական մարմինները գործում էին ուրիշ անվանումների տակ, թեպետ պատկանում էին նույն համակարգին: Հարավային Ամերիկայում, օրինակ, այդ առաքելությունները տանում էր «Շարժում» մշակութային միությունը:

Հատկապես նշանակալից է ՀՄՄ–ի վաստակը: Սկիզբ առնելով 1921–ի Հալեպում միությունը իր առջև նպատակ դրեց նոր սերնդի առողջ հոգու, առողջ մտքի և առողջ մարմնի դաստիարակությունը: ՍԴ հնչակյան «Մասիս» թերթը դիտել է. «**Հայ ժողովուրդը կը կարոտի երիտասարդության մը, որ ունենա մաքուր նկարագիր, մշակված**

**միտք, առողջ մարմին և ազգային հասարակական գործերու պատ-
րաստականություն: ՀՄՍ–ականը ահավասիկ բոլոր գաղութներու
մեջ ալ կաշխատի ստեղծել նման տիպարներ»:** Հատկանշական է,
որ ՀՄՍ–ն ունեցել է կանանց բաժիններ:

Նախնական շրջանում ՀՄՍ–ն միավորում էր Այնթափի «Արարատ»
ֆուտբոլային թիմը և մի քանի երիտասարդական կազմակերպություն-
ներ: Բայց շուտով ընդլայնվեց մարզածների ցանկը: Կազմակերպու-
թյունն ունեցավ բասկետբոլի, հեծանվի, մարմնակրթանքի, սեղանի թե-
նիսի և ուրիշ բաժիններ: ՀՄՍ–ի Լիբանանի թիմը երկրի ֆուտբոլի ա-
ռաջնության մեջ 1949–ից ի վեր մի քանի անգամ եղել է հաղթող և տի-
րացել գավաթին: ՀՄՍ–ի գործունեության մեջ կարևոր տեղ էր զրավում
սկաուտական շարժումը:

Հայրենիքի հետ մարզական կապերը ՀՄՍ–ն սկսել է դեռ քսանական
թվականներից: Առաջին անգամ նրա հրավերով Հայաստանի ֆուտբոլի
թիմը («Սպարտակ») դեռևս 1959 թ–ին այցելեց Սիրիա և Լիբանան, մի
շարք հանդիպումներ ունեցավ հայկական և արաբական խմբերի հետ:

ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը ծրագրել էր ավելի լայն տարածում
տալ մշակութային և մարզական գործունեությանը: Նյութական միջոց-
ները հոգալու համար 1991 թ–ին նա հիմնադրեց բարեգործական կազ-
մակերպություն:

20–ական թվականների վերջերից, ՀՀ դաշնակցության ԺԲ համագու-
մարի որոշումով, սկսեց գործել «Համազգային» մշակութային միությու-
նը, որը վճռական դեր խաղաց սփյուռքահայ աճող սերնդի մի նշանա-
կալի հատվածի հայեցի կրթության կազմակերպման գործում: Միու-
թյան «Նշան Փալանճյան» (Բեյրութ) ճեմարանի սաները տարիներ շա-
րունակ համալրում էին ազգային կեցության գործի համար անհրաժեշտ
կադրերի բանակը: Միության հովանու ներքո գործում էին բազմաթիվ
դպրոցներ, գեղարվեստական խմբեր, ակումբներ և այլ մշակութային օ-
ջախներ Սփյուռքի տարածքով մեկ:

1919 թ–ից Սփյուռքում գործում էր «Հայ մարմնակրթական ընդհա-
նուր միությունը» (ՀՄԸՄ), որի բազմաթիվ մասնաճյուղերը 1974 թ.
պատգամավորական ընդհանուր ժողովի միջոցով ստեղծեցին կենտրո-
նական վարչություն:

Միության նպատակները սեղմ շարադրված են նրա հրատարակած
առաջին կոչի մեջ: ՀՄԸՄ–ն մտադրվել էր օգնել Մեծ եղեռնից մազա-
պուրծ հայությանը ոտքի կանգնելու բարոյապես: Նա անհրաժեշտ

գտավ «սովորեցնել անոր (հայ անհատին – Կ. Դ.) ըլլալ չարքաշ և արի, ազգասեր և հայրենասեր, օրինապահ, զարգացնել անոր մեջ պարտականության և պատվի զգացումները, համերաշխության և փոխադարձ օգնության ոգին: Պատրաստել ֆիզիկապես տոկուն, իմացական և հոգեկան բարձր արժեքների տեր հայեր և տիպար քաղաքացիներ»: Միության նշանաբանն էր «Բարձրացիր բարձրացրու»:

ԴՍԸՄ–ն կազմակերպել է օլիմպիական խաղեր 1919, 1920, 1921 թվականներին, որոնք բարոյական մեծ կռվան եղան պոլսահայության համար: Կազմակերպել է նաև բասկետբոլի համազարգացիչ մրցաշարեր (1981–ին՝ Կանադայում, 1990–ին՝ Ֆրանսիայում), ֆուտբոլի համազգային մրցաշար (1985–ին՝ Լոս Անջելեսում):

Նշանակալից էր ԴՍԸՄ–ի գործունեությունը սկաուտական շարժման կազմակերպման տեսակետից: Հազարավոր արիներ և արեւույշներ աճել են պատանեկան այդ կազմավորումների մեջ: Միությունն անց է կացրել սկաուտական համազարգացիչ բանակումներ (1978–ին՝ Հունաստանում, 1980–ին՝ Ֆրանսիայում, 1986–ին՝ Անգլիայում, 1990–ին՝ Հունաստանում), որոնց մասնակցել են բազմաթիվ երկրներից ժամանած հարյուրավոր պատանիներ ու աղջիկներ: XXI դարի սկզբներին միությունն ուներ 60–ից ավելի մասնաճյուղեր, այդ թվում և Հայաստանում (Երևանում և Արմավանում):

ՀՀ դաշնակցության հովանու տակ գործող կազմակերպությունների համակարգում առաջնակարգ նշանակություն ուներ «Հայ օգնության միությունը» (ՀՕՄ), որը ստեղծվել էր 1910 թ.՝ իբրև կանանց միավորում: Կոչվել է ՀՀԴ–ի «Կարմիր խաչ»: Նրա շուրջ քառասուն մասնաճյուղերը գոյություն ունեին Սփյուռքի տարածքով մեկ: Եվրոպայում հայտնի է «Կապույտ խաչ» անունով: ՀՕՄ–ը իր ներկա անվանումը ստացել է 1946–ին: Նրա հիմնական նպատակն էր դպրոցաշինությունը, ազգային կրթությունը և դաստիարակությունը: ՀՕՄ–ը հանդես էր գալիս իբրև անկախ միավորում, անդամակցում էր Միավորված ազգերի կազմակերպության ոչ կառավարական կազմակերպությունների հանրային տեղեկատվության բաժանմունքին: Անդամուհիների թիվը շուրջ 20 հազար էր: Նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս 150–ից ավելի ամենօրյա և միօրյա վարժարանների: Հայաստանին պատահած տարերային աղետի հետևանքները վերացնելու գործին ՀՕՄ–ը բերեց իր կարելի նպաստը: Այդ նպատակով գրասենյակ հիմնեց Երևանում:

Սփյուռքի ամենատարածված և հեղինակավոր կազմակերպություններից մեկը «Թեքեյան մշակութային միությունն» էր (ԹՄՄ), որը գործում էր Ռամկավար ազատական կուսակցության ղեկավարության ներքո: Ստեղծվել էր 1947 թ-ին: Նրա հիմնադիրներից պրոֆեսոր Բ. Թովմասյանը և մեթր Յ. Սեդրակյանը ԹՄՄ-ի գոյության իմաստը տեսնում էին հետևյալ նպատակի մեջ. **«Ծառայել հայ մշակույթին, որուն միջոցով գորացնել հայապահպանման արմատները և օտար հորձանուտին դիմաց հայ երիտասարդին ջամբել իր ինքնության դիմագիծը պահելու անխորտակելի կամք ու զայն օժտել ազգային պահանջատիրական անմար գիտակցությամբ»:**

ԹՄՄ-ն ուներ քառասուն մասնաճյուղ Սփյուռքի տարածքով մեկ, դպրոցներ, ակումբներ, մշակութային կենտրոններ, զեղարվեստական, ազգագրական խմբեր, երիտասարդական, պատանեկան, մշակութային ու հրատարակչական իրագործումներ, ռադիո-հեռուստատեսային ծրագրեր, մրցանակներ: 1986-ին ստեղծվել է ԹՄՄ-ի հիմնադրամ: Իբրև միության նշանաբան է ծառայել բանաստեղծ Վահան Թեքեյանի (որի անունով էլ կոչված է միությունը) **«Օդի, ջուրի, հացի նման մենք պետք ունինք հպարտության»** ասույթը:

ԹՄՄ-ն լայն կապեր էր պահպանում Հայաստանի հետ, որտեղ 1990 թ-ին նույնպես հիմնադրվեց համանուն միություն, իսկ 1997 թվականին բացվեց «Թեքեյան» կենտրոն:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) դերը Սփյուռքի գոյության ամբողջ տևողության ընթացքում դժվար է գերազանահատել: Արդեն քսանական թվականներին, երբ համասփյուռքյան տարողության բարեսիրական ուրիշ մարմիններ գրեթե գոյություն չուներին, Բարեգործականի ուսերին ծանրացավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ու Հունաստանի տարբեր ծանրարներում կուտակված հազարավոր հայության ճակատագիրը տնօրինելու հոգսը: Նույն տարիներին Բարեգործականն էր, որ վճռականորեն նպաստեց Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) գործունեությանը Սփյուռքում իր սուղ միջոցների մի մասն ուղղելով հայրենիքի վերաշինման նպատակներին: 1926 թ. ՀԲԸՄ-ի նախաձեռնությամբ որոշվեց Երևանի հարավարևելյան մերձակա տարածքում ստեղծել «Նուրարաշեն» ավանը:

Բարեգործականն իր ծանրակշիռ մասնակցությունը բերեց հայրենադարձության կազմակերպման գործին 20-30-ական թվականներին, պատերազմի տարիներին խորհրդային բանակում «Սասունցի Դավիթ»

և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային զորասյունների կազմավորման նպատակով Սփյուռքում ծավալված դրամահավաքին, պատերազմից անմիջապես հետո ծայր առած զանգվածային հայրենադարձության իրականացմանը:

ԳԲԸՄ–ի գործունեությունը նոր, լայն դաշտ ելավ, երբ 1953 թ–ին նրա նախագահ ընտրվեց Ալեք Մանուկյանը՝ Դիտրոյտի «Մասկո» ընկերության պրեզիդենտը: Ա. Մանուկյանը խորաթափանց, հավասարակշիռ, գործունյա գործիչ էր, որը կարողացավ վերականգնել կենտրոնական վարչության և տեղական մասնաճյուղերի աշխատանքը, մեծապես վերափոխել դիվանակալական ոճը, նպաստել Սփյուռքի համայնքների հայեցի կեցության խարիսխների ամրապնդմանն ու ընդլայնմանը: XXI դարի սկզբներին Բարեգործականն ուներ մասնաճյուղեր գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերում, անմիջականորեն հոգում էր շուրջ 20 վարժարանների նյութական պետքերը, նպաստներ էր հատկացնում ուրիշ շատ կրթական օջախների, հայագիտական, մշակութային, մարզական, բժշկական հաստատությունների: Խոշոր գումարներ հատկացվում էին նաև «Ալ. Մանուկյան» մշակութային հիմնադրամից: ԳԲԸՄ–ի դրամագլուխն անցել է շուրջ 100 մլն դոլարից: Նրա ծառայությունները գնահատելով 1970 թ. ԳԲԸՄ–ի ընդհանուր ժողովը Ալ. Մանուկյանին ընտրեց միության ցկյանս նախագահ: Իսկ 1989 թ., նկատի առնելով Ալ. Մանուկյանի հառաջացած տարիքը, ընդհանուր ժողովը նրան ընտրեց միության պատվո նախագահ՝ գործնական նախագահի պաշտոնը վստահելով նրա դուստր Լուիզ Սիմոն–Մանուկյանին, որը մինչ այդ փոխնախագահ էր:

Լուիզ Սիմոնը ամերիկածին սերնդի գործիչ էր: Երկրաշարժից անմիջապես հետո նրա ծավալած բուռն գործունեությունը (Գյումրիում խոշոր սառնարանի կառուցումը, Հայաստանում Ամերիկյան համալսարանի հիմնման նախաձեռնությունը և վերականգնողական վիրաբուժության հիվանդանոցի ստեղծումը և այլն) դրականապես գնահատվեց Հայաստանում: Լ. Սիմոնի՝ հանգստի անցնելուց հետո ԳԲԸՄ նախագահ է ընտրվել իրավաբան Պերճ Սեդրակյանը:

50–ական թվականների կեսերից ԳԲԸ միության կենտրոնատեղին փոխադրվեց ԱՄՆ (Նյու Ջերսի, այնուհետև՝ Նյու Յորք): Սկսված նոր շրջանի համար բնութագրական էր կենտրոնական վարչության քաղաքականությունը, որով հետամտում էր տարբեր երկրներում եղած նյութական միջոցները ենթարկել կենտրոնին, միաժամանակ խրախուսել մասնաճյուղերի ինքնուրույն գործունեությունը դրամական և

նյութական միջոցներ հայթայթելու՝ տեղական հոգսերը ինչ—որ չափով հոգալու համար:

Այս քաղաքականությունն ուներ դրական և բացասական կողմեր: Մի կողմից ապահովագրում էր ԴԲԸՄ—ի նյութական կարողությունը որևէ երկրում թե համայնքի ներսում քաղաքական աննպաստավոր վերիվայրումների պարագայում, և կենտրոնացված միջոցներով ավելի դյուրին լուծելու համար այս կամ այն համայնքի մեծ ծախսումներ նախատեսող ծրագրերը, մյուս կողմից՝ միության ամբողջ կարողությունը դրվում էր ամերիկյան իշխանությունների հակակշռի տակ, որը որոշ քաղաքական պարագաներում կարող էր խիստ աննպատակահարմար լինել՝ հենց նույն այս կամ այն համայնքին տրամադրվելիք նպաստների իրականացման առումով:

ԴԲԸ միության բնույթի և կոչումի մասին բավականին թյուր պատկերացումներ կան Դայաստանում թե Սփյուռքում՝ ժողովրդական զանգվածի մակարդակով: Միությունը աղքատախնամ կազմակերպություն չէ, և անհատական օգնություն չի տրամադրում: Նրա բոլոր միջոցները, մինչև վերջին ստակը, յուրաքանչյուր տարի նախապես սահմանված կարգով բաշխվում են ըստ կրթական, մշակութային, գիտական, առողջապահական, մարզական ծրագրերի: 1989—ից ի վեր այս ծրագրերին ավելացավ նաև Դայ դատի գծով լայն քարոզչական աշխատանքը, որի համար ԴԲԸ միությունը ստացավ Միավորված ազգերի կազմակերպության մոտ ոչ կառավարական գրասենյակ բացելու արտոնությունը:

ԴԲԸ միությունը հրատարակում է «Դուշարար միություն» և «Դուշարար» ու «Արարատ» (անգլերեն լեզվով) ամսագրերը:

1933—ից ի վեր ԴԲԸՄ—ի հովանու տակ գործում է Դայ երիտասարդաց ընկերակցությունը (ԴԵԸ), որը հիմնվել է Բեյրութում 1931 թ.: ԴԵԸ—ն բավականին ծավալուն և լուրջ աշխատանքներ տարել է հիմնականում Լիբանանի և Սիրիայի համայնքներում, թեպետ բարեգործականի ղեկավարությունը մտադրություն է ունեցել մասնաճյուղեր ստեղծել նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայության մեջ: ԴԵԸ—ն բարեգործականի մշակութային և մարզական միավորումն էր, որը գործում էր անկուսակցական, ապաքաղաքական սկզբունքով, «առողջ միտքը առողջ մարմնում» կարգախոսով: Լայն էին նրա ներգրավման սահմանները՝ կրտսեր հասակներից մինչև պատանիներ և աղջիկներ, մինչև համալսարանական ուսանողություն: Դամապատասխանաբար, գործում էին սկաուտական և արեմուշական շարժումները, համալսարանականների միությունը: Չափա-

հասները, որ նախկինում անդամակցել են ՀԵԸ-ին, ստեղծել էին նույն միավորման ասպետների կազմակերպություն՝ նյութապես ու բարոյապես սատարելու համար ընկերակցությանը անդամակցող նոր սերնդին:

Լայն է նաև նրա գործունեության դաշտը, գեղարվեստական ինքնագործունեությունը իր գրեթե բոլոր ժանրերով՝ պար, երգ, արտասանություն, նվագ, թատերական խմբեր: Ի դեպ, թատրոնի բնագավառում երբեմն նույնիսկ խոշոր նվաճումներ են արձանագրվել, ինչպես, օրինակ, «Անուշ» օպերայի բեմադրությունը Հալեպում: Հանրային մտքի կրթություն՝ գրադարանների ստեղծում, դասախոսություններ պատմության, մշակույթի, հասարակական կյանքի հարցերի շուրջ, պատմաբանական, արվեստագիտական, գրականագիտական վեճեր, բանավեճեր, հրապարակային վերլուծություններ: Ֆիզկուլտուրայի մասսայականություն և սպորտ՝ ամենաբազմազան խմբերի ու խմբակների ստեղծում՝ ֆուտբոլ, բասկետբոլ, վոլեյբոլ, թենիս, սեղանի թենիս, ալպինիզմ (նույնիսկ ծյունագնացություն), շախմատ և այլն, Նավասարդյան խաղերի կազմակերպում: ՀԵԸ-ն մասնաճյուղեր ուներ Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր հայաբնակ վայրերում:

Վեց տասնամյակ շարունակ ամենամահրաժեշտ մասնակցությունը բերելով Մերձավոր Արևելքում ամբողջ Սփյուռքի համար կադրերի պատրաստման հայրենասիրական գործին՝ Հայ երիտասարդաց ընկերակցությունը տանում էր համասփյուռքյան տարողության աշխատանք:

Երկրորդ փուլը եկավ իր հանրագումարի մեջ լիուլի հավաստելու, որ Սփյուռքում թեպետ ուժացման շարժընթացը առկա էր, բայց ոչ միայն երկրորդ, այլև երրորդ ու չորրորդ սերունդների հայություն կար և պիտի գոյատևեր իբրև եթնիկական-ազգային հավաքականություն՝ դրանով իսկ հերքելով 20-ական թվականների մռայլ կռահումները և հիմք ստեղծելով հայեցի կեցության պոտենցիալ հնարավորությունների բացահայտման համար: Սա արդեն երրորդ փուլին վիճակված առաքելությունն էր:

2. ԶԱՐԹՈՆՔԻ ՓՈՒԼ

Իր ժամանակագրական սահմանների առումով փուլն ընդգրկում է 60-ական թվականները և հետագա ամբողջ ժամանակահատվածը, որի ընթացքում Սփյուռքում ձեռք բերվեց ազգային կեցության և ազգային

ինքնագիտակցության մի նոր մակարդակ: Երևույթը բացատրվում է մի քանի էական գործոններով:

Ա) Խրուչչովյան ծնհալի պայմաններում Խորհրդային Հայաստանից Սփյուռք արտաքսվող նոր քաղաքականության շնորհիվ անհամեմատ լայն բացվեցին դռները: Հայրենիքը, որ ավելի քան քառորդ դար Սփյուռքում ընկալվում էր իբրև Խորհրդային, դարձավ շոշափելի իրողություն: Աստիճանաբար ընդլայնվեցին փոխադարձ շփումները: Սփյուռքի ազգային կեցության մեխանիզմի մշտական և հիմնական վառելանյութը, որ ազգային մշակույթն է, սկսեց անընդհատ հոսել մայր գարկերակից դեպի համահայկական մարմնի տարբեր մասերը Հայրենիք—Սփյուռք այլևս չխցանվող խողովակով:

Կարևոր է նշել, որ քաղաքական գետնի վրա խտրական վերաբերմունքը բնավ չվերացավ, ինչպես արդեն տեսել ենք դա առաջին գլխում: Ընդհակառակն, երբեմն նույնիսկ ավելի էր շեշտվում հակադաշնակցական քարոզչությունը: Սիաժամանակ, մշակույթի գետնի վրա ՀՀ դաշնակցության հովանու ներքո գտնվող միավորումները ևս ուղղակի թե միջնորդված սկսում էին սնվել նույն խողովակից:

Սփյուռքի կրթական գործը լրջորեն սատարվեց Հայաստանի կողմից: Գիր ու գրականություն, դասագրքեր առաքվեցին, կազմակերպվեց ուսանողների ընդունումը հայրենի բարձրագույն հաստատություններում և նրանց մասնագիտական պատրաստումը, որը նպաստեց Սփյուռքի շատ համայնքներում կադրերի պակասի լրացմանը և, առհասարակ, սփյուռքահայ հանրային մտքի մակարդակի բարձրացմանը: Չէ որ նրանց ընդհանուր թիվը 1500—ից ավելին էր: Նույն նպատակի համար բարձր որակավորում ունեցող հայազետներ գործուղվեցին Հայաստանից Սփյուռք՝ տևական աշխատանքի համար այնպիսի կրթօջախներում, ինչպիսին են «Երվանդ Հյուսիսյան» ուսուցիչների վերապատրաստման հաստատությունը և «Հայկազյան» քոլեջը Բեյրութում, Լա Վեռնի Հայագիտական միջազգային քոլեջը Կալիֆոռնիայում, «Մելքոնյան» վարժարանը Կիպրոսում և այլն: Իրողություն դարձան գրեթե 30 տարի շարունակվող ամենամյա ուսուցչական դասընթացները Երևանում, որոնց յուրաքանչյուր տարի մասնակցել են 30—50 սփյուռքահայ մանկավարժներ, այսինքն՝ շուրջ 1000 ուսուցիչներ և տնօրեններ վերապատրաստվել են հայրենիքում: Տարեկան 100—120 աշակերտներ մեկական ամիս հանգստացան Հայաստանի՝ իրենց հասակակիցների հետ ամառային ճամբարներում, այսինքն՝ ավելի քան 2,5 հազար սփյուռքա-

հայ պատանիներ ու աղջիկներ շփվեցին իրենց հայրերի ու պապիկների հայրենի հողի հետ, հոգեպես հյուսվեցին իրենց ազգային արմատներին: Բազմաթիվ եղան Յայաստանում պատրաստված ստաժորները և ասպիրանտները, գիտության թեկնածուի և գիտության դոկտորի աստիճաններ պաշտպանած սփյուռքահայերը:

60–80–ական թվականները եղան Սփյուռքի բոլոր հայաշատ վայրերում գեղարվեստական ինքնագործունեության աննախընթաց ծաղկման տարիներ: Չկա մի միություն, մի կրթօջախ, մի ակումբ, որ չունենա իր մեկից ավելի երգի, պարի համույթները, երգչախմբերը, անհատ կատարողները: Եվ եթե ուշադիր զննելու լինենք հայտագիրը, պիտի արձանագրենք, որ արևմտահայ և ժամանակակից սփյուռքահայ երգի ու բանաստեղծության կողքին գերակշռող էր հայրենի երգն ու երաժշտությունը, բանաստեղծությունը: Գրեթե իսպառ վերացել էին 20–30–ական թվականներին ազգային աղետի նման տարածված «Մուլլա Նասրեդդինի» պատմություններն ու «Արշին Մալալաները»:

Սփյուռքն էլ իր հերթին, վառ պահելով հայրենասիրական, ֆիդայական պայքարը ջատագովող երգը, այն վերադարձրեց հայրենիքին՝ սատարելով 1988–ից ի վեր նրա ազատության և անկախության համար պայքարում:

Մշակութային–կրթական ներարկումը հիմնովին ամրապնդեց ազգային կեցության խարխիսները Սփյուռքի տարածքով մեկ, իսկ որոշ համայնքների ազգային վերածննդի հարցում ունեցավ վճռական նշանակություն: Յարավամերիկյան հայության ազգային կատարյալ զարթոնքը, օրինակ, վերջին երեք տասնյակ տարիների ընթացքում, իրական հայկական մթնոլորտի ստեղծումը Արգենտինայում, Բրազիլիայում և Ուրուգվայում հիմնականում նաև այդ երևույթի հետևանք է: Ակուլտուրացիայի պրոցեսը, որը ընդունող մշակույթի ճնշման տակ տեղ էր գտնում երիտասարդ և միջին սերնդի հայության մեջ հոգեբանական մակարդակով, երբ արգենտինաբրազիլական երգի ու պարի անդիմադրելի ոճի մեծ ու կշռույթը, թովիչ մեղեդին ընդունվում և փայփայվում էին իբրև սեփականը, հարազատը, աստիճանաբար հապաղեց, և իրոք հարազատը, սեփական ազգային մշակույթը սկսեց նվաճել ու ետ նվաճել հոգիները:

Բ) 20–30–ական թվականների սահմանագծում Ֆրանսիայում սկսված շարժումը, որի իրագործողները եղան «Փարիզի տղաքը», ըստ էության հետապնդում էր շրջապատող հասարակության հետ հայության

ինտեգրացիայի նպատակը: Նրանք գիտակցել էին պատմական զարգացման օրինաչափությունը, որը թելադրում էր, թե հայ էթնիկական փոքրամասնության գոյապահպանությունը արևմտյան քաղաքակրթությունների մեջ հնարավոր է ոչ այնքան սեփական կեղևի մեջ ներփակվելով, որքան լայնորեն բացվելով շրջապատին և հենց այդ ճանապարհով ինքնահաստատվելով այդ իրականության մեջ:

Շարժումը, սակայն, ընթացավ հասարակական գիտակցության գրեթե բացառապես մի բնագավառում՝ գրականության: «Մարտկոցականները» փորձ արեցին ներգրավել նաև քաղաքական գիտակցությունը, բայց ձախողվեցին:

Օրինաչափությունը աստիճանաբար դրսևորվում էր կյանքում աշխատանքի և կապիտալի մարզերում, սակայն պահանջվեց երեքից չորս տասնամյակ, մինչև որ ընդհանրապես հասարակական գիտակցության մեջ լիովին ձևավորվեց շրջապատող իրականության հետ ինտեգրացիայի գաղափարը իբրև ազգապահպանության մեխանիզմի կարևոր օղակ: 60–70–ական թվականները սկիզբ դրեցին այդ գաղափարի կազմակերպչական մարմնավորմանը: Ըստ որում, պրոցեսը տարբեր համայնքներում ընդունեց այլազան կերպեր: Լիբանանում արտահայտվեց հայ քաղաքական կուսակցությունների և հոսանքների արդեն իսկ եղած գործակցության խորացման ձևով համապատասխան արաբական ուժերի հետ: Արաբական երկրներում, Հունաստանում, Կիպրոսում տեղական ուժերի և պաղեստինյան ու քրդական ազատագրական շարժումների հետ հայ ազատագրական նորոգ շարժման գործակցելու կերպով: ԱՄՆ–ում, Ֆրանսիայում, Հարավային Ամերիկայում և մյուս երկրներում մշակութային ներթափանցման և օտար հանրային կարծիքը Հայ դատի օգտին զորահավաքելու փորձերի տեսքով: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում երկրի կառավարման համակարգի մեջ ուղղակի ներհյուսման ճանապարհով և այլն:

Պրոցեսին այս կամ այն չափով, գիտակցված թե տարերային կերպով իրենց մասնակցությունը բերեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները, ՀԲԸՄ–ն, ՀՕՄ–ը, մշակութային միությունները, ինչպես նաև տվյալ ժամանակաշրջանում նորաստեղծ այնպիսի միավորումներ, ինչպիսին են Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը (ԱՄԱ-ԼԱ), Հայ դատի հանձնախմբերը, Ամերիկայի հայկական համաժողովը, հարավամերիկյան պրոֆեսիոնալների և միջմիութենական կազմակերպությունները և այլն:

Ա) և Բ) կետերում շարադրված գործոնները առաջին հայացքից հակոտնյա միտումներ են պարունակում, բայց ըստ էության նույն գործի՝ հայապահպանության խնդրի կենսական կողմերն են: Արդիական ժամանակներում անհնարին է խնդրի արդյունավետ լուծումը առանց զույգ գործոնների միասնական գործողության:

Գ) 60-ական թվականներին Հայաստանում որդեգրված քաղաքական շերտավորման քաղաքականության շնորհիվ անհամեմատ լայնորեն բացվեցին դռները սփյուռքահայ քաղաքական ուժերից որոշ մասի առջև: ՍԴ հնչակյան, Ռամկավար ազատական կուսակցությունները, թե հայ համայնավարները (որոնց ներթափանցումը Հայաստան նույնպես խոչընդոտվում էր նախկինում) աստիճանաբար ավելի ու ավելի լայն շփումների հնարավորություններ ունեցան կուսակցական, պետական մակարդակների վրա, մշակութային, մտավորական շրջանակների հետ, աշխատանքային և կենցաղային իրականության մեջ: Հայաստանում արտոնվեց (ճիշտ է՝ ետզրաքննության) նրանց մամուլի ազատ վաճառքը: Սփյուռքի բազմաթիվ գրողների գրքեր հրատարակվեցին Երևանում և նույնիսկ Մոսկվայում՝ ռուսերեն լեզվով: Լույս տեսան նաև Համաստեղի և Շանթի գործերը (այդ մեծ գրողների անունները, ՀՀ դաշնակցության նրանց պատկանելիության պատճառով, առիասարակ արգելված էին մինչ այդ): Երևանի բուհերի սփյուռքահայ ուսանողության թվում քիչ չէին ՀՀ դաշնակցությանը անդամակցող երիտասարդները: Նույնը կարելի է ասել և մանկավարժական ամենամյա դասընթացներին մասնակցող ուսուցիչների կազմի մասին: Բոլոր այս շփումները մեծապես ազդում էին Սփյուռքի ազգային կյանքի զարթոնքի վրա դրական իմաստով:

Այնուամենայնիվ, քաղաքական պայքարը խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական շրջանակների և ՀՀ դաշնակցության միջև առավելագույնս սրվեց՝ հասնելով իր գագաթնակետին: Դա ուներ իր երկու հիմնական պատճառները:

Նախ՝ Հայկոմկուսի շարժառիթները:

Ելնելով դավանաբանական սկզբունքներից՝ նա այդ շրջանում տարանջատում էր ազգայինը և ազգայնամոլականը, և, անշուշտ, կտրականապես մերժում էր երկրորդը: ՀՀ դաշնակցության գաղափարականի մեջ Հայկոմկուսը տեսնում էր երկրորդը իբրև գերակշռող տարր և, բնականաբար, պայքարի թիրախ էր դարձնում այն: Բայց հարցն ունի մի ուրիշ, թերևս ավելի վճռական, գործնական կողմ: Առաջին գլխում մենք արդեն խոսել ենք Կենտրոնի հետ Հայաստանի հարաբերության բարդ

պրոցեսում երրորդ, աներևույթ կողմի գոյության մասին: Ըստ էության, գործում էր երևան–Մոսկվա–ՀՀ դաշնակցություն եռանկյունին: Եվ ՀՀ դաշնակցության դեմ պայքարի սրումն էլ, ըստ էության, այն զինն էր, որ պետք է վճարվեր 60–ական թվականներին մուտք գործած ազատամտության տվյալ դոզայի դիմաց: Հետագայում էլ մի շարք խոշոր ձեռնարկումներ, ինչպիսին էր Հայոց եղեռնի 50–ամյա և հետայնու մյուս տարելիցների նշումը, Ծիծեռնակաբերդի Մեծ եղեռնի հուշարձանի կառուցումը, պատմագրության մեջ ազգային–ազատագրական պայքարի հերոսների մուտք–վերադարձը, Մուսա լեռան, Սարդարապատի և մյուս հերոսամարտերի մեծարումը և այլն հայ ժողովրդի ու մտավորականության տիրական պահանջի շնորհիվ իրականացան, բայց նաև՝ Կենտրոնի առջև այդ ամենը «դաշնակցության ձեռքից խլելու» հիմնավորման հետևանքով:

Ապա, ՀՀ դաշնակցությունն ինքը նոր թափ հաղորդեց պայքարին թե՛ Սփյուռքի համայնքներում և թե՛ հակախորհրդային դաշտում: Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ներսում ծայր առած տազնապը, որ մինչև այսօր իսկ շարունակվում է, բնավ կրոնաեկեղեցական կամ դավանական–կանոնական բնույթ չուներ: Իր հիմքում դա քաղաքական անհաշտ պայքարի արդյունք էր, որը ՀՀ դաշնակցությունը ծրագրված թիրախում էր դեռ 20–ական թվականներից: Այս հարցին քիչ հետո կանդրադառնանք ավելի մանրամասն:

70–ական թվականներից ի վեր ՀՀ դաշնակցությունն անցավ առհասարակ Սփյուռքի, և մասնավորապես, իր մականի տակ գտնվող կազմակերպությունների ու զանգվածների «քաղաքականացման» քաղաքականությանը, որի կենտրոնական միտքն էր «Ազատ, անկախ Հայաստանի» գաղափարի յուրացումը իր շարքերի, համակիրների, երիտասարդության ու նոր սերնդի կողմից:

Հայ դատի հետապնդման, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կողքին «Ազատ և անկախ Հայաստանը» թերևս առանցքային նշանակության այն գաղափարներն են, որոնք բնութագրական էին «Զարթոնքի» փուլին: 1988–ից ի վեր Հայաստանում ծայր առած ժողովրդավարական շարժումները որդեգրեցին «Ազատ, անկախ Հայաստանի» գաղափարները, ՀՀ դաշնակցության կարգախոսներից շատերը: Ազգային գաղափարաբանության հիմնահարցը ժողովրդի, զանգվածների գիտակցության և հոգեբանության մեջ վառ պահելը եղավ «քաղաքականացման» քաղաքականության խոշոր արդյունքը, որը լուրջ նպաստ բերեց Հա-

յաստանի Հանրապետության հաստատման և նրա անկախության հռչակման գործին:

«Քաղաքականացման» քաղաքականությունը, սակայն, իրականացվում էր երկուստեք սուր պայքարի ուղեկցությամբ: Մեթոդները և կերպերը մնացել էին գրեթե անփոփոխ, ինչպես որ 20–30–ական թվականներին էին ծայրահեղ, այլամերժ: Դարծյալ ծայր առավ «դրոշամարտը», պայքարը խորհրդանիշների շուրջ, մամուլի որոշ նյութերում կոտորվեցին գոեհկաբանությունների մրցանիշները:

Պարադոքսալ է, բայց փաստ, որ ոչ միայն Հայաստանի հետ հարաբերությունների աննախընթաց որակով ու քանակով, այլև ՀՀ դաշնակցության ուժեղ քննադատությամբ և օտարումով ՀՀ դաշնակցության և Սփյուռքի մյուս ուժերի միջև պայքարի նոր, թեժ բռնկումով հավելյալ ու լուրջ սնունդ ստացավ ասես «թմբիրից» հառնող սփյուռքահայ կյանքը:

Դ) Սփյուռքահայ և, ինչու չէ, Հայաստանի հայության ազգային զարթոնքի ամենագորեղ խթաններից մեկը եղավ Հայ դատի վերակենդանացումը: Այս եզրը չենք վարանում գործածել, քանի որ Լոզանի ծախողումներից ի վեր, ըստ էության, ծրագրված գործնական պայքար Հայ դատը, Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել տալու համար չկար գրեթե ամբողջ 40 տարի:

Եիշտ է, Փարիզում 20–ական թվականների վերջերին երևաց «Ազատամարտ» թերթը, 30–ականների սկզբներին «Մարտկոցական» շարժումը և «Արևմտահայ ազատագրական ուխտը», որոնք բարձրացնում էին Հայ դատի խնդիրները, բայց դրանք վերջիվերջո հանգեցին ՀՀ դաշնակցության ղեկավար մարմինների դեմ ուղղված պայքարի: Եիշտ է նաև, որ 1945–ից հետո մի քանի տարի Ամերիկայի, Ֆրանսիայի և մի շարք ուրիշ համայնքներում ստեղծված Ազգային խորհուրդները դիմումներ կատարեցին ՄԱԿ–ին, նույնիսկ «Համահայկական» համագումար և տարբեր ժողովներ հրավիրեցին Հայ դատի հետապնդման նպատակով, բայց դրանք էլ կոչված էին ծառայելու ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության այդ պահի միտումին:

1965 թ. Մեծ եղեռնի 50–րդ տարելիցը եղավ բեկումնային: Շարժվեց ամբողջ հայ ժողովուրդը: Շարժվեց Սփյուռքը: Շարժվեց, վերջապես, նաև համաշխարհային հանրային կարծիքը: Այս խնդիրներից մի քանի էական կետերի կանգորդառնանք առանձին: Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել, որ Հայ դատի հետապնդման գործը բազմաթիվ մարդկանց, որոնք կարծես վաղուց ուծացել էին, վերադարձրեց իրենց ազգային-ար-

մատներին, դարձավ Սփյուռքի ազգային գոյապահպանության և ազգային կեցության խթանիչ ու երաշխիք՝ միաժամանակ:

Ե) Սփյուռքահայության իրական զարթոնքի ամենակենսական ազդակը սկսում է գործել Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումով: Պաշտոնապես, պետական քաղաքականության մակարդակով Սփյուռք-Հայրենիք հարաբերությունների մեջ վերանում են բոլոր կարգի քաղաքական խոչընդոտները, իրական հնարավորություններ են ստեղծվում, որպեսզի կենսագործվի «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» կարգախոսը, իրողություն դառնա Սփյուռք-Հայրենիք բարոյամշակութային, ինչպես նաև որոշ սահմանների մեջ՝ տնտեսական ինտեգրացիան:

Այժմ անցնենք ժամանակահատվածի մի քանի էական խնդիրների դիտարկմանը:

Ա. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱԴՐԸ

Քաղաքական պայքարը, ինչպես ասացինք, իր ամենաբուռն արտահայտությունը գտավ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուց ներս հարուցված սուր տագնապի ձևով: ԴՅ դաշնակցության ղեկավարներից մեկը՝ Գրաչ Տասնապետյանը, հանրագումարի բերելով կուսակցության անցած ուղին, նշում է, թե 20-ական թվականներից ի վեր «**Դաշնակցության վճռական կեցվածքն էր, որ արգելք հանդիսացավ Հայաստանյայց եկեղեցին արտասահմանի մեջ ևս միակ հոսանքի մը ամբողջական ազդեցության ենթարկելու ձգտող աշխատանքներու հաջողության**»: Այլ խոսքով, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի որևէ գործողությունը ընկալվում էր իբրև բոլշևիկյան ներթափանցման կերպ, և ԴՅ դաշնակցության վճռական կեցվածքի շնորհիվ Մայր աթոռի ամբողջական ազդեցությունը արտասահմանի մեջ խափանվեց:

Գ. Տասնապետյանը, որ լրջմիտ մտավորական էր ու հավասարակշռված քաղաքական գործիչ, իրավացի էր: Խնդրին ձեռնարկելով դեռևս 20-ական թվականներին՝ արդեն 50-ական թվականների երկրորդ կեսից ի վեր ԴՅ դաշնակցությունը չեզոքացրեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գործնական ազդեցությունը Սփյուռքի հայ եկեղեցու մի սովոր հատվածի վրա:

20-ական թվականների երկրորդ կեսում շատ վայրերում եկեղեցական բեմերը սկսեցին գործածվել քաղաքական ելույթների համար:

Նկատի ունենալով Ատրպատականի թեմի օրինակը, որտեղ այդ պահին ակնառու կերպով եկեղեցին օգտագործվում էր իբրև քաղաքական պայքարի միջոց ու հենարան, Մայր աթոռը 1929 թ. հունիսին շրջաբերական հղեց Ափյուռքի եկեղեցիներին, որի մեջ պահանջեց եկեղեցին հեռու պահել կուսակցական ու քաղաքական պայքարից: Փաստաթուղթը, որի տակ կար Գերագույն հոգևոր խորհրդի անունից Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանի ստորագրությունը, դարձավ սուր քննադատության և ծաղրանքի թիրախ:

Եռագույն դրոշը, որ 30-ական թվականների սկզբներին այլևս ընկալվում էր իբրև միայն կուսակցական, հակախորհրդային պայքարի խորհրդանիշ, ՀՀ դաշնակցությունը սկսեց պարտադրել նաև եկեղեցիներին: Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյանը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել այդ պարտադրանքին: Ամիսներ շարունակ նրա դեմ հալածանք կազմակերպվեց, որին մասնակցեցին դաշնակցության բոլոր թերթերն անխտիր Ափյուռքի զանազան համայնքներում, և որն ավարտվեց առաջնորդի սպանությամբ Նյու Յորքի Սուրբ Խաչ եկեղեցու խորանի առջև 1933 թ. դեկտեմբերի 24-ին: Այդ պահից ի վեր Ամերիկայի մի շարք եկեղեցիներ դուրս եկան Մայր աթոռի իրավասությունից:

Նույն 20-30-ական թվականների սահմանագծում զանազան մակարդակներում գաղափարներ էին արժարծվում Մայր աթոռը էջմիածնից Երուսաղեմ կամ մի ուրիշ վայր փոխադրելու մասին, որ, սակայն, չունեցավ կազմակերպական հետևանքներ:

Ա. էջմիածնի «ամբողջական ազդեցության» ոլորտը սահմանափակելու ծրագիրը իր լրումին հասավ 50-60-ական թվականներին, երբ ՀՀ դաշնակցությանը հաջողվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը հակադրել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը: Անթիլիասի աթոռին կցվեցին պարսկահայ երեք թեմերը, հունահայ թեմը, նոր թեմեր կամ վիճակներ ստեղծվեցին նրա իրավասության ներքո ԱՄՆ-ում, Վենեսուելայում, Պարսկական ծոցի երկրներում: էջմիածնի Մայր աթոռը այս ամենը դիտեց իբրև զավթում կամ ապօրինություն: Անթիլիասի աթոռը ավելի առաջ գնաց՝ իր կանոնադրության 32 և 33 հոդվածների մեջ վավերացնելով կատարվածը և իրավունք վերապահելով նոր թեմեր ու վիճակներ իրեն կցելու կամ ստեղծելու Ափյուռքի տարածքով մեկ:

1963 թ. աշնանը Երուսաղեմում տեղի ունեցավ Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա և Մեծի Տանն Կիլիկիո Խորեն Ա. Բարոյան կաթողիկոսների հան-

դիպումը, որը ստացավ «ողջագուրում» անվանումը: «Ողջագուրումը», սակայն, չհանգեց որևէ դրական փոփոխության: Անթիլիասը դրանից զրեթե անմիջապես հետո ինքնական կերպով Մարսել իբրև թեմակալ առաջնորդ ուղարկեց իր եպիսկոպոսին: Պայքարը երկու աթոռների իրավասությունների շուրջ բռնկվեց նոր ուժով: Քաղաքական կողմերը բյուրեղացան, մի կողմից՝ ՀՀԴ-ն, մյուսից՝ հիմնականում ՌԱԿ-ը: Մարսել ուղարկված Արտավազը եպիսկոպոս Դրոյանը ետ կանչվեց: Պայքարի ընթացքում հրապարակ նետվեց մի բանաձև, որը հնչում էր այսպես՝ «Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն», պաշտոնապես ազդարարվեց Էջմիածնի և Անթիլիասի աթոռների «հավասարազորության» թեզը, համաշխարհային միջեկեղեցական ժողովներին Անթիլիասը սկսեց մասնակցել առանձին, անկախ պատվիրակություններով:

Այս ամենը Անթիլիասը իրագործեց առանց որևէ օրինական հիմքի: XV դարի կեսերից ի վեր գործող Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունն առաջացել է իբրև տեղական իրավասության աթոռ և միշտ մնացել է այդ կարգավիճակում, թեպետ երբեմն-երբեմն իրավասությունների խնդիր է հարուցել: 1920-ական թվականներին միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության հոգատարության շնորհիվ Կիլիկյան աթոռը կառողացավ շարունակել իր գործունեությունը, երբ ստիպված էր հեռանալ Սսից՝ Կիլիկիայում այլևս հայություն չմնալու պատճառով:

1928 թ. մայիսի 22-ի թվակիր նամակով Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանը դիմում է Մայր աթոռին, որպեսզի որոշ եկեղեցական վիճակներ հատկացվեն Կիլիկյան աթոռին «ընդհանրական Հայրապետի հաւանութեամբ»: Հատկանշական է Մայր աթոռի պատասխանը՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի ատենապետի ստորագրությամբ. 1929 թ. օգոստոսի 12 թվակիր:

«Նորին Սրբության՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի սրտե բարեմաղթությունն է և ցանկությունը Աթոռիդ հարատևությունը և օժանդակ գործակցությունը ընդհանրական Հայրապետին (ընդգծումը իմն է՝ Կ. Դ.): Այս մտքով էր, որ... հաճել էր անցյալ դեկտեմբեր 25 թվակիր թ. 646 գրությամբ դիմել Երուսաղեմի Ամենապատիվ պատրիարքին՝ առաջարկելով Լիբանանի և Սուրիո մեջ երկու թեմ կազմելու նպատակով Պեյրուքի մատուռը և Դամասկոսի եկեղեցին առժամապես Ձեզ հանձնելու և Ֆրանսական հովանավորության ներքո գտնվող Դամասկոսի, Պեյրուքի և Լավողիկեի հոգևոր տեսչություններն իրենց եկեղեցիներով Ձեր իրավասության ենթարկելու

հարցերը խոհական քննության ենթարկելու և հետևանքի մասին զեկուցանել իրեն, ակնարկելով նաև, որ վերոհիշյալ խնդիրներին դրական լուծումը կը լիներ իր կամքի արտահայտությունը:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը պատիվն ունի հայտնելու, որ Նորին վեհափառությունը ուրախ է, որ իր առաջարկը դրական լուծում է ստացել և Սուրիո սաղիմական իրավունքները փոխանցվել են Կիլիկիո կաթողիկոսության»:

Այսպիսով՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրահանգով և հավանությանմբ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվում են միայն ու միայն Հալեպի, Դամասկոսի, Կիպրոսի և Լիբանանի թեմերը: Այսպիսին է օրինական պատկերը:

80-ական թվականների երկրորդ կեսին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը ձեռնարկեց Հայաստանյայց եկեղեցու միասնական կանոնադրության ստեղծմանը՝ հրավիրելով Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը բերել իր մասնակցությունը: Գաղափարը դարձավ ՀՀ դաշնակցության մամուլի ամենասուր քննադատության առարկա: Հատկապես «Հայրենիք» օրաթերթը մերժեց միասնական կառույցի նույնիսկ տեսական հնարավորությունը:

1988 թ. պատահած ազգային աղետից՝ երկրաշարժից հետո և Հայաստանում ծայր առած ազգային-ազատագրական ու ժողովրդավարական շարժումների ֆոնի վրա Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա և Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսների միջև ստեղծվեցին բնականոն հարաբերություններ, որոնք, սակայն, արձագանք չգտան ավելի ստորին մակարդակներում: Հայաստանյայց եկեղեցու ներքին պառակտումը այսօր իսկ գոյություն ունեցող իրողություն է, թեպետ քիչ ավելի ուշ էջմիածնի գահի վրա կաթողիկոս ընտրվեց նույն Անթիլիասի կաթողիկոսը: Միասնական կանոնադրության խնդիրը մինչև այժմ էլ՝ 2003 թ., մնում է չլուծված:

Ձեռնարկելով եկեղեցու խողովակով բուլշևիկյան ներթափանցման չեզոքացման տակտիկական խնդիրն՝ ՀՀ դաշնակցությունը, ըստ էության, ստեղծեց ստրատեգիական հեռանկարային տարողության մի նախադեպ: Անթիլիասը հայտարարեց իր հավասարազորությունը էջմիածնի հետ, իր իրավասությունը՝ ելնելու պատմականորեն հաստատված Միրիայի, Լիբանանի և Կիպրոսի թեմերի սահմաններից և դառնալու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական հակաթոռ, մերժելու իր մասնակցությունը Հայաստանյայց եկեղեցու ամբողջության մեջ՝ միասնական կա-

նունադրության շրջանակներում: Պատահական չէ, որ խորհրդային կարգերի վերացումից հետո էլ, թեպետ 1991-ին 90-ական թվականների վերջերից մաս կազմեց Հայաստանի Հանրապետության իշխանության կառույցների, բայց Հայաստանյայց եկեղեցու տազնապի մեջ ոչ մի փոփոխություն չկատարվեց:

Եթե նույնիսկ իրականանար Մայր աթոռը էջմիածնից փոխադրելու գաղափարը, դա կստանար միայն քաղաքական իմաստ, ինչպես եղել էր դարեր առաջ, և չէր հանգի Հայաստանյայց եկեղեցու երկփեղկմանը, բազմազխությանը: Այն, ինչ կատարվեց, սակայն, դուրս եկավ քաղաքական առժամյա նպատակների սահմաններից: Արդեն XXI դարում ենք, և, ցավոք, ըստ էության, գործում է Հայաստանյայց առաքելական երկու՝ եկեղեցի՝ դավանածիսական նույն սկզբունքների հիման վրա: Վաղը, հետևելով ճիշտ նույն նախադեպի տրամաբանությանը, որևէ ուրիշ քաղաքական հարկի դեպքում Հայաստանյայց եկեղեցին կարող է ենթարկվել նորանոր պառակտումների, նորանոր «հավասարագոր» զլուխների ստեղծմանը:

Կոմունիստական վարչաձևը այլևս գոյություն չունի: Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակել է իր լիակատար անկախությունը: Ազգային միասնությունը, միաբանությունը այսօր ոչ միայն քաղաքական կարգախոս է, որը ազդարարում են անխտիր բոլոր քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները, այլև ազգային անկախությունը պահպանելու, գոյատևելու, զարգանալու, ներկա աշխարհի մեջ ինքնահաստատվելու միակ իրապաշտ ճանապարհն է:

Որքանով կարող է դրան նպաստել եկեղեցու մեջ գոյություն ունեցող տազնապը, Անթիլիասի աթոռի գործող կանոնադրությունը՝ իր 32 և 33 հոդվածներով, «հավասարագորության» ստորոգծությամբ, մոտիկ ապագան կպատասխանի:

Բ. ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊԼՆՈՒԽՆԸ

Սփյուռքի ազգային զարթոնքի ամենազորեղ գործոններից մեկը եղավ 60-ական թվականների կեսերից ի վեր Հայոց ցեղասպանությանը, Հայ դատի ճանաչմանն ի նպաստ համաժողովրդական շարժման նոր ալիքը, որը սկիզբ առավ Մեծ եղեռնի կեսդարյա տարելիցի ոգեկոչման առիթով:

1965-ի տարեկազմին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության անունից ՀՀ դաշնակցության բյուրոն մի հուշագիր է ներկայացնում ՄԱԿ-ի անդամ երկրներին, որի մեջ շեշտում է, թե Հայկական հարցի լուծումը ազատ և անկախ Հայաստանի ստեղծումն է: Հուշագրի մեջ հիմնավորվում է, թե միայն այդ միջոցով հավասարակշռություն կգոյանա Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, և երաշխիք կստեղծվի Միջին Արևելքի խաղաղության համար:

1965 թ. ապրիլի 24-ին Խորհրդային Հայաստանում, առաջին անգամ լինելով, պաշտոնապես սգահանդես կատարվեց հանրապետության բարձրագույն իշխանության մակարդակով: Երևանում և այլուր տեղի ունեցած ժողովրդական ցույցերը ցնցեցին ամբողջ հայությունը՝ աշխարհով մեկ: Հենց այդ իրողությունն էլ յուրատեսակ մի ազդանշան ծառայեց Հայ դատի հետապնդման աշխատանքի վերածննդին: Հետագա ընթացքը ունեցավ միմյանց սերտորեն կապակցված երկու հուն, մի կողմից՝ ժողովրդական ցույցեր, դիմումներ աշխարհի կառավարություններին, քարոզչական լայն ու տարածուն գործունեություն, մյուս կողմից՝ մի նոր շարժման ծնունդ, որի նպատակն էր քաղաքական արտակարգ միջոցներով, այդ թվում և ահաբեկչությամբ, արթնացնել աշխարհի հասարակական կարծիքը:

1973 թ. հունվարի 27-ին Գուրգեն Յանիկյանը, 77-ամյա մի ծերունի հայ, Կալիֆոռնիայի պանդոկներից մեկում զնդակահարեց թուրքական հյուպատոսին և նրա օգնականին: Նախապես մի նամակ էր ուղարկել տեղական մամուլին՝ բացատրելով իր արարքի շարժառիթները: Նա պատմում էր, թե ինչպես Մեծ եղեռնին զոհ էր գնացել հայ ժողովուրդը, իր ընտանիքի 26 անդամները, և հայտարարում, որ այդ միջոցով ձգտում էր խորտակել Հայ դատի շուրջ տասնյակ տարիներ տիրող դատապարտելի լռությունը:

Ծիշտ նույն թվականի գարնանամուտին քարոզչական-քաղաքական հունով ևս մի կարևոր գործողություն կատարվեց: Մարտելում բացվեց Մեծ եղեռնի նահատակների հուշարձանը, որի առիթով Թուրքիան, իբրև բողոքի նշան, Ֆրանսիայից ետ կանչեց իր դեսպանին:

Աշխատանքն, այնուհետև, անընդհատ ուժգնանալով, զնաց զույգ հունով: Բացվեցին հուշարձաններ, մամուլը (այդ թվում և օտար) հեղեղվեց նյութերով, հրատարակվեց գիտական և հրապարակախոսական գրականություն, ստեղծվեցին Հայ դատի հանձնախմբեր, դիմումներ կատարվեցին ազդեցիկ կառավարությունների մոտ, ՄԱԿ-ի, նրա ենթա-

բաժինների, տարբեր երկրների խորհրդարանների, ոչ կառավարական այլազան կազմակերպությունների և մարմինների նիստերում մեկից ավելի անգամ քննության առարկա դարձավ Հայոց ցեղասպանության, Հայ դատի ճանաչման խնդիրը: Չնավորվեց ԱՍԱԱ-ն՝ Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը, որն իրականացրեց մի շարք ահաբեկչական գործողություններ՝ հիմնականում թուրքական դիվանագիտական անձնակազմի դեմ:

Երկու պարագայում էլ Հայ դատի հետապնդման լայնատարած աշխատանքը 60-ական թվականներից ի վեր եղավ Սփյուռքի հայեցի կեցության հիմնախարիսխներից մեկը:

Թեպետ զույգ հունով ընթացող գործողությունները հաճախ խաչաձևվել են, հարստացրել ընդհանուր նպատակը հետապնդող հոսանքը, ավելի հստակ ընկալելու համար, սակայն, եղելությունը, անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել զատ-զատ:

Քաղաքական-քարոզչական գործն ուղղված էր ոչ միայն հայության իսկ հիշողության արթնացմանը, այլև առավելապես օտար հասարակական կարծիքը, պետությունների և միջպետական մարմինների ուշադրությունը Հայոց հարցի վրա բեռնելու նպատակին:

Լոզանի խորհրդաժողովից ճիշտ կես դար անց Հայոց ցեղասպանությունը հիշատակման առարկա է դառնում Միավորված ազգերի կազմակերպության համակարգում: Եվ անմիջապես սկսվում է մի նոր (բայց միշտ նույն հին) պայքար թուրքիայի կողմից, որի հետևանքով հարցը ձգձգվում է տարիներ շարունակ:

1973 թ. սեպտեմբերի 16-ին ժննում տեղի է ունենում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանը, որը քննարկում է Ռուանդայի ներկայացուցիչ Նիկոդեմ Ռուխաշիանկիկոյի զեկուցումը՝ ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու հարցի շուրջ: Հանձնախումբը միաձայնությամբ ընդունում է զեկուցման առաջին բաժինը, որի 30-րդ կետում արձանագրված է հետևյալը:

«Անցնելով արդի փուլին՝ կարելի է հիշել բավականին առատ վկայությունների գոյությունը, որոնք ապացուցում են հայերի կոտորածը, որը նկատվում է XX դարի առաջին ցեղասպանությունը»:

Մեղավորի անունը նույնիսկ չի հիշատակված: Բայց այսքանը բավական էր, որպեսզի թուրքիան անմիջապես պահանջեր սույն կետի ջնջումը:

Նույն զեկուցումը քննարկվեց մեկ տարի անց, այս անգամ արդեն Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում (30-րդ նստաշրջանում): Թուրքիայի ճնշման տակ զեկուցումը վերադարձվեց հեղինակին՝ վերանշակման համար: Նույն հանձնաժողովի 31-րդ նստաշրջանում, որը տեղի ունեցավ 1978 թ. Ռուխաշիանկիկոն իր զեկուցումից ամբողջովին սղել էր պատմական մասը, Հայոց ցեղասպանությունը հիշատակող կետի հետ միասին:

Մեկ տարի անց՝ 1979-ին, հանձնաժողովի հերթական նստաշրջանը, սակայն, ծայների մեծամասնությամբ որոշում է վերականգնել 30-րդ կետը: Բայց Թուրքիան չի ընդունում եղելությունը: Ռուխաշիանկիկոյի փոխարեն զեկուցում ներկայացնելու հանձնարարությունը տրվում է Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Բենջամեն Ուայթքերին:

Հարցը նորից վերադառնում է ենթահանձնախումբ, որի 38-րդ նստաշրջանում (1985 թ.) ընդունվում է Ուայթքերի զեկուցագրի 24-րդ ենթակետը: Ըստ նրա բանաձևումի՝ «1915-16 թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որակվում է իբրև ցեղասպանության օրինակ: Ի դեպ, ենթահանձնախմբի՝ ԽՍՀՄ-ի նշանակած փորձագետը՝ Սոֆիսկին, քվեարկում է զեկուցագրի դեմ, «ցեղասպանություն» հասկացության սահմանման հետ համաձայն չլինելով, բայց դրանով իսկ դեմ է ելնում նաև 24-րդ ենթակետին:

1965 թ. ի վեր Հայոց ցեղասպանությանը անդրադարձել են մի շարք երկրների պառլամենտները:

1975 թ. ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը ընդունեց N148 բանաձևը, որի համաձայն՝ 1975 թ. ապրիլի 24-ը հայտարարվելու էր «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր»: 1984 թ. նույն Ներկայացուցիչների պալատն ընդունեց N 247 բանաձևը, որով կառավարությունից պահանջում էր 1985 թ. ապրիլի 24-ը հայտարարել «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր»: 1984 թ. Սենատ ներկայացվեց N 214 բանաձևը, որը կառավարությանը կոչ էր անում արտաքին քաղաքականության ծրագրման և իրականացման ընթացքում նկատի առնել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Արտաքին գործերի հանձնաժողովը քննարկեց և ընդունեց բանաձևը, սակայն, որոշ միջոց անց այդ բանաձևը նս սառեցվեց կառավարության ճնշման տակ:

Այնուհետև դեպքերն ընթացան նույն տրամաբանությամբ: 1985 թ.

Ներկայացուցիչների պալատը դարձյալ անդրադարձավ «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ...» բանաձևին (N192), և այս անգամ հենց ինքը մերժեց ձայների մեծամասնությամբ: Նույն թվին Սենատ մտցվեց N 102 բանաձևը ճիշտ նմանատիպ առաջադրությամբ և մերժվեց: 1987 թ. Ներկայացուցիչների պալատը մեկ անգամ ևս մերժեց N 247 բանաձևը, իսկ Սենատը մերժեց N 241 բանաձևը: Նման ճակատագրի արժանացավ մի նախագիծ ևս, որը մերժվեց 2001 թ. նախագահ Քլինթոնի ճնշման տակ: Հասկանալի է, որ այդ մերժումների թիվունքում գորեղ գործում էր իր դաշնակից թուրքիայի հետ հարաբերությունները չփչացնելու՝ ԱՄՆ-ի պետական շահը: Այդ մասին բացահայտ հայտարարեց պետական քարտուղար Շուլցը ԲԲԱ-ի նախագահ Ալեք Մանուկյանին գրված պատասխան նամակում 1987 թ.:

Արգենտինայում և Ուրուգվայում, սակայն, հարցը նպաստավոր լուծում ստացավ: Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսը, ինչպես նաև Ուրուգվայի պառլամենտը, 1985 թ. ընդունեցին հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ: Արգենտինայի արտաքին գործերի նախարարությանը հանձնարարվեց միջազգային ասպարեզում նպաստել հայկական ցեղասպանության դատապարտման և միջազգային ճանաչման գործին: Այդ նպատակով առանձնացվեց հատուկ մի դիվանագետ՝ պրո Դեսպուլին, արտակարգ և լիազոր դեսպանի հանգամանքով:

Վերջին տարիներս Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ ընդունեցին նաև Ռուսաստանի Պետական դուման, Սերբիայի, Իտալիայի, Շվեդիայի, Լիբանանի, Կանադայի, Հունաստանի, Բելգիայի Շվեյցարիայի պառլամենտները: Իսկ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը կատարեց աննախադեպ քայլ. ընդունեց օրենք:

Բոլոր դեպքում էլ հստակ դատապարտվում է ցեղասպանություն գործադրողը՝ թուրքիան: Հունաստանի պառլամենտում քննարկումներն ամբողջովին շաղկապվեցին արդի ժամանակներում թուրքական քաղաքականության հետ, որով հետապնդվում է հելլենականության բնաջնջումը Էգեյան ծովի ավազանում թե՛ իբրև ազգաբնակչություն, թե՛ իբրև մշակութային ժառանգություն և եղելություն: Ռուսական հասարակայնությանը անհանգստություն է պատճառում ոչ միայն ահավոր հանցագործության քաղաքական գնահատականի բացակայությունը, այլև արդի ժամանակաշրջանում թուրքիայի ծավալապաշտական ձգտումները Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի նկատմամբ: Իսկ Ֆրանսիայում օ-

րենքի առջև պատասխան կտան բոլոր նրանք, ովքեր կհամարձակվեն հերքել ցեղասպանության փաստը:

1998 թվականին Բելգիայի Սենատի և Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի¹ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշումների ընդունմանը հետևեց թուրքական կառավարության «բուռն բողոքը»: Թուրքական «բուռն» հակադարձություն եղավ նախ Շվեյցարիայի դեմ 2003 թվականին:

Եվրախորհրդարանը նույնպես ունեցավ դրական մոտեցում: Հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1983 թվականից ի վեր, և 1987 թվականին ընդունվեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» որոշումը, որով ազգերի եվրոպական համագործակցությանը Թուրքիայի անդամակցելու պայման էր դրվել Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը նրա կողմից²:

Հարցին անդրադարձել են նաև հասարակական (ոչ կառավարական) որոշ հեղինակավոր միջազգային մարմիններ:

1984 թ. Փարիզում տեղի ունեցավ ժողովուրդների մշտական դատական ատյանի հատուկ մի նստաշրջան, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանությանը: Ատյանի որոշումը միանշանակ դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը³:

1989 թ. Սան Անտոնիոյում կայացած Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի համագումարն ընդունեց հատուկ որոշում, որի մեջ կոչ է արվում ԵՊԽ–ի բոլոր անդամներին «դիմել իրենց կառավարություններին ճնշում գործադրելու համար Թուրքիայի վրա՝ հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչել տալու նպատակով»:

80–90–ական թվականներին տեղի ունեցան մի շարք միջազգային գիտաժողովներ, որոնց օրակարգերում դրված էր Հայոց ցեղասպանությունը ուղղակի, կամ էլ այդ հարցը գրավում էր դրանց աշխատանքների կարևոր բաժինը:

1982 թ. Թել Ավիվում կայացավ «Բնաջնջման և ցեղասպանության միջազգային կոնֆերանս», 1987 թ. Աթենքում «Հայկական հարցը և

¹ Իբրև պատմական տարողության կարևոր փաստաթուղթ՝ այդ որոշման տեքստը ամբողջությամբ բերում ենք սույն գլխին կից հավելվածում (N 1):

² Փաստաթուղթը բաղկացած է նախաբանից, պատմական տեղեկանքից, որի մեջ բերվում են հայկական կողմի փաստերն ու վկայությունները և թուրքական կողմի փաստարկները, հայ ժողովրդի իրավունքները հաստատող և ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը մեկնաբանող գլխից և բուն որոշումից (վերջինիս տեքստը բերում ենք սույն գլխի 2–րդ հավելվածում):

թուրքական ծավալապաշտությունը», 1988 թ. Օքսֆորդում գիտնականների միջազգային կոնֆերանս «Հիշել հանուն ապագայի» խորագրով, 1989 թ. Կալիֆոռնիայի համալսարանում միջազգային սիմպոզիում «Հայերի ցեղասպանություն, պատմություն, քաղաքականություն, բարոյագիտություն» թեմաներով, 1990 թ. Երևանում «Հայերի ցեղասպանություն, պատմություն, տեսություն, քաղաքական պատասխանատվություն» օրակարգով, 1995 թ. միջազգային գիտաժողով դարձյալ Երևանում և այլն:

Անհրաժեշտ է, անշուշտ, շեշտել, որ բոլոր վերոհիշյալ պարագաներում պետությունների, հասարակական թե գիտական մակարդակներով քննարկումների նախապատրաստական աշխատանքներին առավելագույն մասնակցություն են բերել Սփյուռքի կազմակերպությունները կուսակցություններն ու քաղաքական հոսանքները, միջմիութենական մարմինները, Հայ դատի հանձնախմբերը, հայագիտական հաստատությունները և անհատ գիտնականները, ԴԲԸՄ–ն, Ամերիկայի հայկական համաժողովը: Իսկ 1987 թ. Աթենքում հրավիրված գիտաժողովի հիմնական նախաձեռնողը եղավ «ԱՍԱԼԱ – հեղափոխական շարժում» կազմակերպությունը:

ԱՍԱԼԱ–ի (Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ – ՀԱԳԳ) գործունեության առարկայական արդյունքը ունեցավ երկակի բնույթ: Մի կողմից՝ շարժեց համաշխարհային հասարակական կարծիքը, որ կարծես ամբողջովին մոռացել էր Հայ դատը 1923 թվականներից ի վեր: Մյուս կողմից՝ հզոր ազդակ եղավ, որպեսզի սփյուռքահայությունը, մասնավորապես, նրա նոր սերունդները, որ ծնվել էին օտար ափերում և, թվում էր, թե գրեթե ուժացել էին, վառ պահեն իրենց պատմական հիշողությունը, վերընծյուղեն հայեցի կեցության ծառը Սփյուռքի պայմաններում:

ՀԱԳԳ–ի առաջին գործնական քայլերն արվեցին 1975 թ. հունվարին: Դրանք ահաբեկչական գործողություններ էին Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի և «ԱՆՉԱ» կազմակերպության Բեյրութի գրասենյակների դեմ: Խնդիրն այն է, որ զույգ կազմակերպություններն էլ ջանքեր էին գործադրում Լիբանանից Ամերիկա մեկնող հայությանը նյութական օժանդակություն ցույց տալու ուղղությամբ: Այս «հայասիրական» քաղաքականության մեջ գաղտնի բանակը դիտեց Լիբանանը հայաթափ անելու, իսկ ավելի հեռուն նայելով՝ բուն պատմական Հայաստանի մերձակա տարածքներից հայությանը հեռացնելու նպատա-

կը, որը այլ կերպ չէր կարող իրականանալ, եթե ոչ Թուրքիայի թելադրանքով և ԱՄՆ-ի իշխանությունների համաձայնությամբ:

Իրականում գոյություն ունի՝ արդյոք թուրք-ամերիկյան նման մի ծրագիր, պատմությունը հետազայում միայն հստակ պատասխան կտա: Եվ, արդյո՞ք, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը կամ «ԱՆ-ՉԱ»-ն (Անտուն հայերին նպաստացույց ամերիկյան կոմիտե) առնչություն ունեին այդ ծրագրի հետ, թե՛ պարզ կույր գործիք էին իրենց մարդասիրական կամ հայասիրական մղումների բերումով: Ամեն պարագայում ՉԱՅԳԲ-ի կանխագագումն ուներ իրական հող: Ինչպես վերը տեսանք, վերջին վեց-յոթ տասնամյակները եղան Թուրքիան շրջապատող բոլոր երկրներից անընդհատ աճող տեմպերով հայության հեռացման տարիներ: Ուրեմն և պատմականորեն արդարացի էր գաղտնի բանակի ահագանգը, որն ընդունեց ահաբեկչական գործողության տեսք:

1975 թվականից ի վեր ՉԱՅԳԲ-ն իրագործեց բազմաթիվ ահաբեկչական քայլեր, որոնք հիմնականում ուղղված էին Թուրքիայի դիվանագիտական հաստատությունների և անձնակազմի դեմ աշխարհի տարբեր երկրներում և քաղաքներում: Եղան նաև ցավալի զոհեր օտար բնակչության թվից:

Համաշխարհային մամուլը բազմիցս անդրադարձել է ՉԱՅԳԲ-ի գործունեությանը: Հանրային կարծիքի մոտ փորձում են տպավորություն ստեղծել, թե գաղտնի բանակը հետապնդում է սոսկ վրեժխնդրական նպատակներ: Առարկայական դիտած, վրեժխնդրությունը, սակայն, որևէ եական նշանակություն չունի:

ՉԱՅԳԲ-ն կյանքի կոչվեց, որովհետև սփյուռքահայ երիտասարդության մի սովոր գանգվածը հիասթափված էր Հայ դատի հետապնդման հարցում հայ քաղաքական հոսանքների գործունեությունից Մեծ եղեռնից ի վեր անցած տասնամյակների հոլովություն, երբ դասական դիվանագիտական-քաղաքական մեթոդները չհանգեցրին շոշափելի դրական ձեռքբերումների: Ոչ թե վրեժխնդրությունն էր նպատակը, այլ զինյալ-քաղաքական պայքարի նոր ռազմավարության անցնելը ազգային-ազատագրական շարժման ներկա փուլում՝ թիրախ ունենալով ամիջականորեն Թուրքիայի տարածքում գործողությունները ծավալելու և տարածելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ թեպետ ահաբեկչական գործողությունների մեթոդը բնավ էլ խանդավառություն չի առաջացնում հանրային կարծիքի մոտ, շարժման շարքերը համառորեն համալրվում էին հայ երիտասարդության նորանոր խմբերով, որոնք զինյալ-քա-

ղաքական պայքարի ճանապարհով պատմական Հայաստանի ազատագրության ռազմավարության մեջ տեսնում էին իրենց կյանքի կետ նպատակին:

ՀԱՅԳԲ-ի հանգանակը խիստ մատչելի էր: Իբրև թշնամի նա տեսնում էր Թուրքիան, որը բռնագրավել է հայկական հողերը: Հակառակորդների թվին նա դասում էր Թուրքիային բարեկամ կամ դաշնակից բոլոր պետությունները և ուժերը: Իր հերթին գաղտնի բանակը պատրաստ էր դաշնակցելու պաղեստինյան, քրդական, կիպրական և ուրիշ ազգային-ազատագրական պայքարի ուժերի հետ: Գործակցել կարող էր նաև թուրքական հեղափոխական կուսակցությունների հետ:

ՀԱՅԳԲ-ն ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ ուներ համակրական դիրքորոշում, սակայն, նրան դաշնակից չէր համարում: Խորհրդային Հայաստանը համարում էր հայկական պետականություն և անհրաժեշտ էր նկատում հանրապետության տնտեսական-քաղաքական-մշակութային զորացումը: Ի դեպ, արտասահմանյան մամուլի այլազան օրգաններ անհիմն կերպով հաճախ նշել են, թե իբր Խորհրդային Հայաստանը ՀԱՅԳԲ-ի մարտիկների պատրաստման բազան էր և զենքի մատակարարը: Եթե ոչ, ինչո՞ւ ահաբեկչական գործողությունները դատապարտող հայտարարություն չի արվել: Իրոք, Խորհրդային Հայաստանից որևէ պաշտոնական հայտարարություն չի արվել ՀԱՅԳԲ-ի գործունեության առթիվ:

«ՀԱՅԳԲ – հեղափոխական շարժում» կազմակերպությունը Արցախի հայության ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ տեսավ իր իդեալների մարմնավորման կերպը: Գաղտնի բանակը ողջունեց Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը և անկախության հռչակումը:

Թե նոր փուլում սփյուռքահայության զարթոնքը, որին մեծապես աջակցեց ՀԱՅԳԲ-ի շարժումը, թե հայրենի տարածքները զինյալ մեթոդներով անմիջականորեն ազատագրելու ռազմավարությունը, որը հենց նրա բուն կոչումն է, իրենց պատմական տարողությամբ նշանավորում են համազգային արժեքներ, որոնց իրական իմաստը սեփական ուժերով հայության բախտի տնօրինման գաղափարն է: Դեպքերի հետագա ընթացքը, մանավանդ արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի և ինքնապաշտպանության համար մղվող պայքարը, եկավ մեկից ավելի անգամներ ապացուցելու այդ ճշմարտությունը:

80-ական թթ. կեսերին ՀԱՅԳԲ-ն պառակտվեց:

Երիտասարդության մի մասը չէր կարող հաշտվել ղեկավարության կողմից շարունակվող համատարած ահաբեկչական գործողություններ-

րի մարտավարության հետ, մանավանդ, երբ սպանություններ գործադրվեցին թե շարժմանը մասնակից այլախոհ մարտիկների, թե հայ քաղաքական կուսակցությունների առանձին ղեկավար անձանց նկատմամբ: 1983 թ. հիմնվեց «ՀԱՅԳԲ – հեղափոխական շարժում» կազմակերպությունը, որը, հավատարիմ մնալով առանցքային ռազմավարությանը, նախընտրում է նախապատրաստական քաղաքական գործողությունների մարտավարությունը:

ՀԱՅԳԲ-ն հրատարակել է «Հայաստան–Արմենիա» պաշտոնաթերթը հայերեն, արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, երբեմն գերմաներեն, իտալերեն, ռուսերեն և նույնիսկ ծապոներեն լեզուներով: 1984-ից սկսած Աթենքում լույս էր տեսնում «Հայաստանը» հայերեն լեզվով: Բեյրութում հրատարակվում էին «Երկաթե շերեփ», «Սփյուռք», ԱՄՆ-ում «Նոր սերունդ» պարբերականները:

Հայ Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ստեղծվել են բազմաթիվ խմբեր, որոնք որդեգրել են ՀԱՅԳԲ-ի կարգախոսները, կամ ինքնուրույն պայքարել են նույն նպատակների համար՝ գործադրելով նմանատիպ մեթոդներ:

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐժՈՒՄՆԵՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԱՅԼԱԶԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԸՆԿԱՆՄԱՍԲ

Արդեն շեշտեցինք, որ սփյուռքահայության զարթոնքի ամենազորելի խթանիչը անկախ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումն է: Միանշանակ չէր, սակայն, Սփյուռքի այլազան ուժերի վերաբերմունքը Հայաստանում 1988–1991 թվականներին ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ:

1988-ի տարեվերջի երկրաշարժը ցնցեց ամբողջ մարդկությանը՝ մարդասիրության, կարեկցանքի, հոգեկան ջերմության նոր շերտեր հայտնաբերելով XX դարի այլևս, ասես, ռոբոտիզացված եսապաշտ հոգիների մեջ: Ցնցվեց նաև Սփյուռքը: Երկրաշարժի պատճառած վերքերի բուժմանը զորահավաքվեց ամբողջ հայությունը, նույնիսկ շատ–շատերը, որոնք վաղուց ի վեր որևէ կապ չունեին ազգային թելերի հետ: Բնական աղետը դարձավ հոգեկան միասնությունը ամուր կաղապարող գործոն: Բայց միայն՝ հոգեկան միասնությունը:

Եթե փոքրաթիվ շատ համայնքներում հնարավոր դարձավ դրամա-

հավաքը իրագործել մի ընդհանուր գանձանակի մեջ, ապա ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի նման համայնքներում նույնիսկ երկրաշարժի պատճառած տարերային դժբախտության առթիվ հնարավոր չեղավ հասնել միջոցների կուտակման և ծախսման միասնական գործողությունների: Էլ չխոսելով արդեն, որ, առհասարակ, անհասանելի գործ էր, ամբողջ Սփյուռքի հանգանակած միջոցների մեկտեղումը Հայաստանի խոշոր կարիքները հոգալու նպատակով:

Միջոցների մեկտեղումը հնարավոր չդարձավ ոչ միայն քաղաքական տարանջատվածության, այլև տարբեր հարանվանությունների անզիջող կեցվածքի պատճառով: Երկրաշարժից տուժածներին օգնություն հասցնելուն զուգահեռ, հարանվանական առանձին միավորումներ ջանացին ձեռնարկել Հայաստանում սեփական հավատը տարածելու գործին: 1991 թ. հրապարակված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոնդակով Մայր աթոռ Աբ. Էջմիածինը անհանգստություն ցուցադրեց կրոնաեկեղեցական մարդորսության երևույթի նորոքյա դրսևորումների առիթով:

Սփյուռքը միահամուռ և խանդավառ պաշտպանեց Արցախյան շարժումը: Երևույթի նկատմամբ հայացքների տարբերությունները աննշան էին և վերաբերում էին, բացառաբար, պայքարի վարման կերպերին:

Հայաստանում ծայր առած ժողովրդավարական շարժումը ևս սկզբունքորեն գտավ բոլոր ուժերի և հոսանքների պաշտպանությունը: Վիճելի կետերը, սակայն, մեկից ավելի էին, հատկապես ժողովրդավարական ճակատի առաջատար ուժի՝ Հայոց համազգային շարժման ծրագրի և նրա գործիչների ելույթների շուրջ:

ԱԳ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունները բռնեցին վերապահ դիրք, իսկ ՀՀ դաշնակցությունը անընդունելի գտավ արևելումի (օրինենտացիայի) նոր առանցքազաղափարը և ԽՍՀՄ կազմից անհապաղ դուրս գալու նպատակադրումը: Ընդունելով սեփական ուժերին ապավինելու, Թուրքիայի և դրացի պետությունների հետ տնտեսական գործակցության անհրաժեշտության թեզերը՝ դաշնակցության մամուլը, ինչպես նաև սփյուռքահայ մամուլի այլազան օրգաններ, մերժեցին «Երրորդ ուժի բացառման» հիմնադրույթը, որը նրանք ընկալում էին իբրև Ռուսաստանի հետ խզվելու ռազմավարություն:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո ՌԱ կուսակցությունը 1991 թ. ամռանը հայտարարեց, որ ՀՀԿ-ի և իր հարցադրումների միջև սկզբունքային տարածայնություններ չլինելու բերումով ՌԱԿ-ը պատրաստ է նրա հետ համագործակցության: Գործակցությունը Հա-

յաստանի Չանրապետության իշխանությունների և ՈԱԿ-ի միջև տեղ գտավ թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական գետինների վրա և շարունակվեց նաև 2000-ական թվականներին:

Գր դաշնակցության մամուլը Չայաստանի Չանրապետության հռչակումից հետո էլ համոզված ու հետևողական պնդում էր, որ նորահաստատ իշխանությունը պարտավոր էր ստորագրել ԽՍՀՄ դաշնակցական պայմանագիրը, իսկ անկախության ակտից հետո ողջունեց Չայաստանի ղեկավարության քայլերը նախկին ԽՍՀՄ-ի հանրապետությունների միջև տնտեսական պայմանագիր կնքելու ուղղությամբ: Նա գտնում էր, որ Չայաստանի Չանրապետության գոյության գրավականը Ռուսաստանի հետ ռազմական դաշնագիրն է: ԳԳՂ-ն ևս XX դարավերջից ի վեր սերտորեն գործակցում է Չայաստանի Չանրապետության իշխանությունների հետ:

Արդի Սփյուռքի քաղաքական պատկերն ունի հստակ արտահայտված երկու դիմագիծ:

Ա) Մի խոշոր զանգվածը 90-ական թվականներին անվերապահ ընդունում և պաշտպանում էր Չայաստանի Չանրապետության իշխանությունների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Բ) Մի ուրիշ հատվածը շատ հարցերում վերապահ էր, կամ ուներ շեշտ դրսևորվող քննադատական մոտեցում: Դեռևս այս հողի վրա էլ Սփյուռքի քաղաքական պառակտումը շարունակում էր իրողություն լինել, իսկ երբեմն-երբեմն էլ ավելի սուր էր արտահայտվում: Գատկապես այն շրջանում, երբ Չայաստանի իշխանությունները երկրից օտարեցին ԳԳ դաշնակցությանը բացարձակապես անհիմն և դատապարտելի մի քայլով:

Սկզբունքային տարողության ամենաեական խնդրում, սակայն, Սփյուռքը դրսևորեց միասնական կամք: Քաղաքական ուժերը, հասարակական խմբակցությունները, գրեթե բոլոր սփյուռքահայերը անվերապահորեն ողջունեցին և պաշտպանեցին Չայաստանի և Ռուսաստանի Չանրապետությունների միջև 1997 թ. օգոստոսին, իսկ հետագայում նաև 2003 թ. կնքված պայմանագիրը, որը հետամտում է փոխգործակցություն, բարեկամություն և փոխօգնություն:

Չայաստանի Չանրապետության անկախության միջազգային ճանաչումով և ամրապնդումով, նրա դիվանագիտական ցանցի տարածումով ստեղծվել են բոլոր քաղաքական հիմքերը, որպեսզի օրեցօր ավելի ու ավելի սերտանան Գայրեհիք-Սփյուռք կապերը, որոնց առջև այլևս ոչ

Հավելված N 1

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏ: 18 հունիսի, 1987 թ.

ԲԱՆԱԶԵՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԼՈՒԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եվրոպական պառլամենտը նկատի ունենալով՝

- Սոցիալիստների խմբի անունից պր. Սաբիի և մյուսների ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստաթուղթ 2 – 737/84թ.)
- Պր. Կոլոկոտրոնիսի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի և ապրիլի 24-ը հայկական ցեղասպանության հիշատակի օր հայտարարելու մասին (փաստ. 2 – 360/85թ.)
- Եվրոպական պառլամենտի քաղաքական հանձնաժողովի զեկուցագիրը (փաստ. 2-33/87թ.)

Հաշվի առնելով՝

Ա) – Պր. Ժակեի և նրա համախոհների ներկայացրած առաջարկությունը հայ ժողովրդի կացության մասին (փաստ. 1-782/81թ.)

- Սոցիալիստների խմբի անունից տիկ. Դյուպորի և պրն. Գլինի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստ. 1-735/83թ.)

- Տիկ. Դյուպորի գրավոր հարցումը Հայկական հարցի մասին

- Եվրոպական խորհրդի մշակութային գործերի մինիստրների խորհրդակցության 1986 թ. նոյեմբերի 13-ին ընդունած որոշումը, որը վերաբերում է Եվրոպական ծարտարապետական ժառանգության պահպանությանը՝ ներառյալ ԵՏԴ (Եվրոպական տնտեսական համագործակցության երկրների) տարածքից դուրս գտնվող հուշարձանները.

բ) Համոզմունք հայտնելով, որ Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի պատմության ճանաչումն իսկ ենթադրում է նրա ճանաչումը որպես ինքնատիպ էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն.

գ) Նկատի ունենալով, որ հայերը այդ իրադարձությունները (1915 թ. կոտորածները) որակում են որպես կազմակերպված ցեղասպանություն՝ համաձայն ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի.

դ) Նկատի ունենալով, որ թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն.

ե) Հաստատելով, որ թուրքական կառավարությունը, մերժելով մինչև օրս ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը, շարունակում է այդպիսով զրկել հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից.

զ) Նկատի ունենալով, որ պատմականորեն ապացուցված հայկական ցեղասպանությունը մինչև այժմ ոչ ենթարկվել է քաղաքական դատապարտման և ոչ էլ ստացել է համապատասխան հատուցում.

է) Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի կողմից հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև կդիտվի որպես հայերի նկատմամբ բարոյական իրավունքի վերականգնման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությանը.

Ը) Խորապես ափսոսանք հայտնելով և դատապարտելով 1973-1986 թթ. ընթացքում հայկական խմբավորումների անիմաստ ահաբեկչությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ մահափորձեր, որոնց հետևանքով զոհվեցին կամ վիրավորվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ, ինչը դատապարտվեց հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կողմից.

Թ) Նկատի ունենալով, որ բոլոր իրարահաջորդ թուրքական կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը.

1. Այն կարծիքն է հայտնում, որ Հայկական հարցը, ինչպես նաև Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների հարցը պետք է քննարկվեն Թուրքիայի և Եվրոպական տնտեսական համագործակցության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների շրջանակներում, ընդգծում է, որ դեմոկրատիան կարող է արմատապես հաս-

տատվել երկրում (Թուրքիայում) այն պայմանով միայն, եթե այդ երկիրը ծանաչի և հարստացնի իր պատմությունը իր էթնիկական և մշակութային այլազանությամբ:

2. Գտնում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որ տեղի ունեցան 1915–1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ, հանդիսանում են ցեղասպանություն, համաձայն ՄԱԿ–ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ին ընդունված «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի:

Նշում է միաժամանակ, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար, և ամենայն հաստատակամությամբ ընդգծում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ծանաչումը որպես ցեղասպանություն առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ:

3. Պահանջում է (Եվրոպական) խորհրդից ծնշում գործադրել ներկայիս թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ծանաչի 1915–1917 թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

4. Ելնում է նրանից, որ հայ ժողովրդի դեմ անցյալում երիտթուրքական կառավարության գործադրած ցեղասպանության ներկայիս ծանաչումից հրաժարումը թուրքական կառավարության կողմից, Դունաստանի հետ գոյություն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի կիրառումից հրաժարումը, Կիպրոսում թուրքական օկուպացիոն զորքերի պահպանումը, ինչպես նաև քրդական իրադարձությունների ժխտումը, այդ երկրում (Թուրքիայում) իսկական պառլամենտական դեմոկրատիայի բացակայությունը անհատական, հասարակական ու հատկապես կրոնական ազատությունների ոտնահարումը՝ այս ամենը հանդիսանում են անհաղթահարելի արգելքներ Եվրոպական տնտեսական համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար:

5. Նկատի ունեցած (հայ ժողովրդի) ողբերգությունը միանում է

ազգային ինքնատիպությունը զարգացնելու նրա ցանկությանը՝ երաշխավորելու իր իրավունքները որպես փոքրամասնություն և անարգել օգտվելու մարդու և քաղաքացիների իրավունքներից, ինչպես որ դրանք սահմանված են Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի դրույթներում ու նրա համապատասխան արձանագրություններում:

6. Վճռականորեն պահանջում է, որ Թուրքիայում ապրող հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լեզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթության համակարգի նկատմամբ ցուցաբերվի արդար վերաբերմունք, նաև հաստատակամորեն հանդես է գալիս (պատմական) հուշարձանների պահպանության գործի բարելավման, այդ թվում նաև թուրքահայերի կրոնական-ճարտարապետական ժառանգության պահպանման ու կոնսերվացման օգտին և ցանկություն է հայտնում, որպեսզի եվրոպական տնտեսական համագործակցությունն ուսումնասիրի այդ նպատակին օժանդակող հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը:

7. Այս կապակցությամբ կոչ է անում Թուրքիային անշեղորեն պահպանել իր երկրում ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքը, ինչպես որ այդ պարտադրում են նրան 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 37-45-րդ հոդվածները՝ ստորագրված եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ պետությունների մեծամասնության կողմից:

8. Համարում է, որ հուշարձանների պահպանությունը, ինչպես նաև թուրքահայերի կրոնական ճարտարապետական ժառանգության պահպանումն ու կոնսերվացումը պետք է դիտել որպես ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում դարերի ընթացքում զարգացում ապրած բոլոր քաղաքակրթությունների՝ մասնավորապես Օսմանյան կայսրության մաս կազմած քրիստոնյա փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանմանն ուղղված լայն քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս:

9. Կոչ է անում, այսպիսով, եվրոպական համագործակցությանը՝ տարածել Թուրքիայի հետ համագործակցության համաձայնությունը նաև մշակութային ասպարեզի՝ այդ երկրում քրիստոնեական կամ այլ, ինչպես, օրինակ՝ դասական անտիկ շրջանի, խեթական, օսմանյան և այլ քաղաքակրթությունների ժառանգությունը պահպանելու նպատակով:

10. Իր մտահոգությունն է հայտնում այն դժվարությունների առթիվ, որոնց առնչվում է Իրանի հայ համայնքը մայրենի լեզվի գործածության ու կրոնական կանոններին համապատասխան կրթության գործը կազմակերպելու հարցերում:

11. Հանդես է գալիս ընդդեմ Սովետական Միությունում հայ ազգաբնակչության անհատական ազատությունների խախտումների:

12. Վճռականորեն դատապարտում է առանձին կազմակերպությունների կողմից ի գործ դրվող բոլոր բռնի գործողություններն ու ահաբեկչական ձևերը, որոնք հատկանշական չեն հայ ժողովրդի համար, և հաշտության կոչ է անում հայերին ու թուրքերին:

13. Կոչ է անում եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ երկրներին՝ հռչակելու «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ ոճրագործությունների հիշատակի օր», մասնավորապես, այն ոճրագործությունների, որոնց զոհ գնացին հայերն ու հրեաները:

Վավերացնում է իր պարտավորությունը՝ իրապես նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների միջև բանակցությունների իրականացման նպատակը հետապնդող նախաձեռնություններին:

14. Հանձնարարում է իր նախագահին՝ սույն բանաձևը փոխանցելու (եվրոպական պառլամենտի քաղաքական) հանձնաժողովին, եվրոպական խորհրդին, եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ երկրների արտաքին գործերի մինիստրների խորհրդակցությանը, «ԵՏ7-Թուրքիա» ընկերակցության խորհրդին, ինչպես նաև թուրքական, իրանական և սովետական կառավարություններին և ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին:

Հավելված N 2

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄՇՏԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ Փարիզ. 16 ապրիլի, 1984

... Ատյանը գտնում է, որ,

1. Հայ ազգաբնակչությունը կազմել է և կազմում է մի ժողովուրդ, որի հիմնարար իրավունքները՝ թե՛ անհատական, թե՛ հավաքական, պետք է հարգվեին և պետք է հարգվեն միջազգային իրավունքին համապատասխան:

2. Հայ ազգաբնակչության խմբերի բնաջնջումը բռնավտարման և զանգվածային ջարդերի ճանապարհով հանդիսանում է ցեղասպանության հանցագործություն՝ ոչ ենթակա ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի կարգադիր սահմանումների շրջանակների: Սույն հանցագործությունը դատապարտելու առումով վերը հիշատակված կոնվենցիան նկատի ունի այդ պահին գործող օրենքը և հաշվի է առնում նախկինում ուժի մեջ եղող կանոնները, որոնք գոյություն ունեն ամրաստանվող հանցագործ ակտերի կատարման ժամանակ:

3. Երիտթուրքերի կառավարությունը մեղավոր է այս ցեղասպանության համար՝ նկատի ունենալով 1915-1917 թթ. ընթացքում կատարվածը:

4. Հայերի ցեղասպանությունը նաև «միջազգային հանցագործություն» է, որի համար պետք է պատասխանատվություն կրի թուրքական պետությունը՝ առանց պատրվակելու այն հանգամանքը, թե նախկին ու ներկա պետությունների միջև հաջորդականություն չկա՝ պատասխանատվությունից խուսափելու համար:

5. Այդ պատասխանատվությունը առաջին հերթին պահանջում է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության իրողությունը և հայ ժողովրդի կրած համապատասխան կորուստները:

6. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը և նրա յուրաքանչյուր անդամն իրավունք ունի պահանջելու այս ճանաչումը և դրանում աջակցելու հայ ժողովրդին:

ՄՓՅՈՒՌՔԱՅԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Հայեր ապրում են աշխարհի շատ երկրներում: Բայց բոլորում չէ, որ գոյություն ունի կազմակերպված ազգային կյանք: Կան երկրներ էլ, որոնցում դեռ մինչև վերջերս գոյություն ունեւր կազմակերպված ազգային կյանք, բայց մեր օրերում այլևս այդ մասին խոսել հնարավոր չէ: Չինաստանում, օրինակ, նույնիսկ 1930–ական թվականներին դեռևս գործում էր Հայ առաքելական եկեղեցու թեմ: Սինգապուրում ներկայումս ապրում է մի քանի տասնյակ հայ ընտանիք, գոյություն ունի եկեղեցու շենք, կա նույնիսկ հայկական գերեզմանոց, բայց ազգային կազմակերպված կյանքը բացակայում է: Նույնը կարելի է ասել Եմենի, Չիլիի, Աֆրիկայի որոշ երկրներում ապրող հայության վերաբերյալ: Հունգարիայում գործում է հայ կաթոլիկ եկեղեցի, իսկ Լեհաստանում փորձեր են արվում վերընծյուղելու հայկական կյանքը՝ վերջին տարիներս այնտեղ ապաստանող մեծ թվով հայերի ջանքերի շնորհիվ:

Ստորև խոսքը կզնա միայն այն գաղթօջախների մասին, որոնցում քիչ թե շատ աշխույժ տրուփում է հայկական ազգային կյանքի զարկերակը: Բոլոր այդ գաղթօջախների համար բնութագրականը հայության ազգային–էթնիկական նկարագրի պահպանման համար պայքարն է:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՎ ՆԱԽԿԻՆ ԽՍՅՄ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սփյուռքի պատմության սույն թեմայի առթիվ ուսումնասիրողի առջև հառնում է զրեթե անհաղթահարելի մի բարդույթ: Այս տարածքների բոլոր հայերը մինչև 90–ական թվականները ապրել են նույն պետության սահմաններում, և այսօր խիստ տարօրինակ է հնչում, օրինակ, մարշալ Բաղրամյանին, մեծն Արամ Խաչատրյանին, Օրբելի եղբայրներին, Անաստաս Միկոյանին և բազմաթիվ ու բազմաթիվ անվանի մարդկանց, ո-

րոնք եղել են խորհրդային պետական ու զորական անձնակազմի, գիտության ու տնտեսության, կրթական գործի և արվեստների, մի խոսքով կենսագործունեության բոլոր մարզերի ու ճյուղերի գործիչներ, կոչել սփյուռքահայեր: Դա պարզապես ճիշտ չէր լինի, որովհետև նրանք բոլորը, հայաստանցիների հետ մեկտեղ նույն երկրի քաղաքացիներ էին:

Կամ էլ գրեթե անհավանական պիտի հնչի Սփյուռք անվանել Ջավախքի հայությանը, որն ավելի քան երկու հազար տարի ապրում է իր հարազատ հող ու ջրի վրա: Այնտեղ իրոք կա կազմակերպված հայկական կյանք, գործում են դպրոցներ, գեղարվեստական ինքնագործունեություն, եկեղեցի, մամուլ: Բայց ինչպե՞ս դա կոչես Սփյուռք, թեպետ տարածքը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս:

Ուստի Ռուսաստանի Դաշնության Հանրապետության և նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող սփյուռքահայերի մասին պատումը պետք է միշտ ընդունել որոշ վերապահությամբ:

Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և Միջին Ասիայի հանրապետություններում հայերը բնակություն են հաստատել դեռևս միջին դարերից: Այդ տարածքները փոխադրվելու և արմատակալելու հիմնական շարժառիթը եղել է տնտեսական գործունեությունը: Շատ վայրերում հիմնադրվել են գյուղեր, քաղաքներ, նույնիսկ առանձին շրջաններ: Խորհրդային իշխանության տարիներին թեպետ շարունակվեց տնտեսական դրդապատճառներով ելքը դեպի հիշատակված վայրերը, օրինակ, Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքից դեպի Միջին Ասիա, այնուամենայնիվ, աստիճանաբար առաջնակարգ նշանակություն ստացավ մտավորական գործունեությունը: Հայության թվաքանակը այդ երկրներում աճի միտում ունի, բայց հիմնականում մեխանիկական ճանապարհով:

Գրեթե միշտ գործել են և մեր օրերում էլ գործում են հայկական դպրոցներ Կրասնոդարի երկրամասում, Ռոստովի մարզում, Թբիլիսիում, Սև ծովի արխագական ափին: Ռուսաստանում, Վրաստանում գոյություն ունեն Հայ առաքելական եկեղեցու թեմեր, կան բազմաթիվ եկեղեցիներ: Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հայկական մամուլ է հրատարակվել և ներկայումս էլ հրատարակվում է Մոսկվայում և Թբիլիսիում: Ազգային նկարագրի պահպանման գործում խիստ կարևոր դեր է կատարում Թբիլիսիի հայկական թատրոնը:

Լազարյան ճեմարանի շենքը Մոսկվայում վերադարձվել է հայությանը: Այնտեղ գործում է լեզվի ուսուցման դպրոց, կազմակերպվում են ցուցահանդեսներ գրեթե մշտապես:

Վերջին տարիներս խոշոր նվաճում եղավ Ռուսաստանի հայերի միության ստեղծումը, որն արդեն իսկ ծավալել է բազմաճյուղ գործունեություն, սերտացրել է կապերը Հայաստանի հետ, ինչպես նաև նոր կապեր է հաստատել ուրիշ սփյուռքահայ գաղթօջախների հետ: Ռուսաստանի հայերի միությունն ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր երկրի տարբեր քաղաքներում: Հայերի միություններ են ստեղծվել նաև Ուկրաինայում, Մոլդովայում, Միջին Ասիայի և Մերձբալթյան հանրապետություններում: Ռուսաստանի հայերի միությունը նախաձեռնել է Համաշխարհային հայկական կազմակերպություն հիմնադրելու գործը: Այդ նպատակով առաջին համաժողով գումարվեց 2003 թ. աշնանը Մոսկվայում:

ՍԻՐԻԱ

Արդի համայնքի կազմավորումը անցել է բարդ ու դրամատիկ մի պրոցես: Սիրիայի տարածքը առաջին հանգրվանն էր, ուր հասնում էին հայ բռնազաղթված զանգվածները: Բազմաթիվ էին ժամանակավոր վրանաքաղաքները: Անընդհատ հավաքվում էին որբերը: Այնուհետև մի մասը զանգվածաբար վերադարձավ Կիլիկիա, երբ թուրքիան պարտվեց Արարա լեռան մոտ, Սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում 1918-ի աշնանը: Ի դեպ, Կիլիկիա հայության վերադարձին նպաստեց հայկական Արևելյան լեզեոնի հաղթական մասնակցությունը Արարայի ճակատամարտին: Հայությունը հավատաց դաշնակիցների «խոստմանը» Կիլիկիայում հայկական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ, իսկ Արևելյան լեզեոնի թե՛ կազմավորումը, թե՛ հերոսական վարքը հենց այդ «խոստմանը» հավատալու արդյունք էր: Հետո՝ դարձյալ զանգվածային արտագաղթ, ու նորից Սիրիան եղավ առաջին ընդունող կայաններից մեկը: Արդեն քսանական թվականների հենց սկզբներից և այնուհետև զուգահեռաբար ընթանում էր Սիրիայի տարածքից դեպի աշխարհի ուրիշ երկրներ հայության արտագաղթի պրոցեսը:

Ըստ Հ. Թովուզյանի համադրած աղյուսակի՝ 1923-24 թվականներին Սիրիայի հայ բնակչությունը հասնում էր 96 հազարի, որից 16 հազարը հին բնակիչներ էին, իսկ 80 հազարը Սեծ եղեռնից մազապուրծ զանգվածն էր: Ի դեպ, նույն աղբյուրի վրա հենվելով, կարելի է ցուցադրել հայության ժողովրդագրական մակընթացություններն ու տեղատ-

վությունները, օրինակ, Հալեպին վերաբերող տվյալներով: 1918 թվականին քաղաքում կար 60 հազար հայ, 1919–20 թվականներին՝ 35 հազար, 1921–22–ին՝ 75 հազար, 1923–24 թվականներին՝ 48 հազար:

ժողովրդագրական այս տեղաշարժերը վկայում են նաև մի ուրիշ երևույթի առկայությունը. հայ զանգվածը, որ արդեն իսկ հասել էր թշվառության եզրին, նույնիսկ այդ պայմանների մեջ օգտագործվում էր դաշնակիցների, մասնավորապես, Ֆրանսիայի դիվանագիտության ձեռքում իբրև մանր դրամ՝ Թուրքիայի հետ նրանց հարաբերությունների մեջ: Չուզահեռաբար, Սիրիայի մանդատը ստացած Ֆրանսիան ջանում էր օգտագործել նույն զանգվածը՝ որպես սիրիական ժողովրդի ազգային–ազատագրական շարժման դեմ ուղղված գործոնի: Միայն հայության ողջամիտ կեցվածքը հնարավորություն տվեց վիժեցնել նման ծրագրերը:

Զբաղմունքի տեսակետից հայության մեծամասնությունը արհեստավորություն էր: Գրեթե մենաշնորհային դիրք ունեին ալաջա գործվածքի, ասեղնագործության, գորգագործության, մետաքսագործական, ծուլագործական, պղնձագործական, մեքենաների վերանորոգման, կոշկակարության, կաշեգործական արհեստանոցները:

Գյուղատնտեսության մեջ զբաղվողների տեսակարար կշիռը ընդհանուր քանորդում խիստ նվազ էր: Կիլիկիայի հարավարևելյան որոշ լանջերին հայ գյուղացին վարում էր (այսօր իսկ շարունակում է) տնտեսություն մի քանի գյուղերում: Բայց դա Սփյուռքի մաս կարելի է համարել պայմանականորեն, դա բուն պատմական Հայաստանի հարազատ ու հայրենի հողն է: Փոքրաթիվ գյուղացիություն կար նաև մի քանի ուրիշ շրջաններում:

Համայնքի գոյավորման սկզբնական շրջանում ուժեղ չէր նաև առևտրով զբաղվողների կազմը, քանի դեռ չէր կուտակված քիչ թե շատ բավարար դրամազուլփ: Բայց շուտով պատկերը սկսում է փոխվել և առևտրով զբաղվողներն ավելի ու ավելի լուրջ տեսակարար կշիռ են ստանում համայնքում: 30–ական թվականներին արդեն ձեռք է բերվում նյութական ինքնաբավություն, համայնքը ստեղծում է տնտեսական անհրաժեշտ խարիսխներ, որոնց վրա էլ հենվում է ազգային կեցության ինքնահաստատման շարժընթացը:

Արդի սիրիահայ համայնքի գոյավորման հենց սկզբներից հայ ազգային բոլոր կուսակցությունները ծավալել են իրենց գործունեությունը: 20–ական թվականների կեսերից ի վեր լուրջ ուժ են ներկայացրել նաև

Սիրիա-լիբանանյան կոմունիստական կուսակցության հայազգի անդամները, որոնք հանդես էին գալիս կոմկուսի «հայկական սեկցիայի» անվան տակ: Քաղաքական առումով համայնքը միշտ եղել է երկփեղկված:

1936 թվականին ստեղծվեց «Սիրիահայ ժողովրդական ճակատը», որն ունեցավ մի քանի տարվա կյանք, իսկ 1945 թվականին «Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդը», որը նույնպես երկար չտևեց: Երկու դեպքում էլ այդ միավորումների մեջ համախմբվեցին, ՀՀ դաշնակցությունից զատ, մնացած բոլոր քաղաքական հոսանքները, չեզոք շատ կազմակերպություններ:

Թե «ճակատն» ու «խորհուրդը» մի կողմից, թե ՀՀ դաշնակցությունը մյուսից, որոնում էին արաբական շրջապատի կոնկրետ պայմանների մեջ հայ տարրի ինտեգրացիայի ուղիները, նրա ազգային կեցության ապահովմանը սատարող միջոցները: Առաջինները ձգտում էին իրենց գործունեությանը տալ ավելի հակաիմպերիալիստական երանգավորում՝ ելնելով խորհրդային Հայաստանի հետ կապի տրամաբանությունից, և գործակցելով երկրի ազգային-ազատագրական շարժման ծախակողմյան ուժերի հետ: Երկրորդը հետապնդում էր քաղաքական ճկունության մարտավարությունը՝ ձգտելով խուսաճավել թե մանդատատեր Ֆրանսիայի, թե Սիրիայի անկախության ուժերի միջև:

Պատկերը նույնն էր և Լիբանանի պարագայում: Սիրիան և Լիբանանը, թեպետ գոյություն ունեին իբրև առանձին պետություններ, բայց հասարակական զարգացման շատ կետերում համանման, ավելին՝ միաձույլ շարժընթաց էին ապրում, քանի որ գտնվում էին Ֆրանսիայի (որպես այդ երկրների մանդատատիրոջ) հովանու ներքո: Ուստի և զույգ երկրների հայկական համայնքների քաղաքական պատմությունը մինչև 50-ական թվականները ընթանում էր միախուսված կամ, առնվազն, զուգահեռաբար:

Համայնքի գոյության ամբողջ ընթացքում քաղաքական պայքարը երկու խմբավորումների միջև երբեք չի դադարել, երբեմն, սակայն, ուժգնացել է, հասնելով մինչև իսկ արյունոտ բախումների, իսկ ավելի հաճախ կրել է քարոզչական առճակատման բնույթ: Երկու ուժերն էլ գրեթե միշտ հանդես են եկել համայնքի ներսում ազգային ներդաշնակություն և միասնություն ստեղծելու կարգախոսով, բայց նպատակը քիբախել են հակառակորդին բացառելու ճանապարհով:

«Հայ ազգային խորհուրդը» ուներ նաև մի հիմնական, իր ծրագրի

մեջ թիվ 1 կետը. Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդի օրինակով դիմումներ անել ՍԱԿ-ին և մեծ տերություններին՝ հայոց հողային պահանջատիրության ոգով: Գրաշնակցությունը, ինչպես գիտենք, այդ գործողությունները դիտելով իբրև ԽՍՀՄ քաղաքական շահերին նպաստող, չմասնակցեց ձեռնարկված քայլերին:

Քաղաքական սուր պայքարի դաշտ եղավ համայնքային մարմիններում տիրապետության խնդիրը: Սիրիայում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին ունի երկու թեմ՝ Բերիո (կենտրոնը՝ Հալեպ) և Դամասկոսի: Ինչպես տեսանք վերը, 20-ական թվականների վերջերին, երբ արդեն որոշ եղավ Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռի փոխադրումը Սսից և հաստատումը Անթիլիասում, կաթողիկոսության և Երուսաղեմի պատրիարքության միջև գոյացած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կողմից հաստատված համաձայնագրով Երուսաղեմի պատրիարքությանը պատկանող Դամասկոսի թեմն անցավ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ:

Գրաշնակցությանը հաջողվեց քաղաքական մեծատիրություն հաստատել Բերիո թեմում: Դամասկոսի թեմը, որտեղ ավելի զորեղ էր ՍԴ հնչակյան կուսակցության, հայ համայնավարների և նրանց հարող ուժերի թեև, 1973 թվականից ի վեր իրեն դրել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավասության ներքո:

1963 թվականին Սիրիայում իշխանության գլուխ անցավ ԲԱԱՍ կուսակցությունը, որը մի շարք ներքին հեղաշրջումներից հետո վերջնականապես հաստատեց երկրի ներկայիս վարչակարգը: Նոր ընդունված ներքին օրենքների համաձայն՝ հայ ազգաբնակչությանը (ինչպես և մյուս փոքրամասնություններին) արգելված է ունենալ քաղաքական կուսակցություններ և համապատասխան մամուլ:

Ներկայումս հայ կուսակցությունների գործունեությունը դրսևորվում է այլազան ազգային-մշակութային միավորումների խողովակով:

ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը սիրիահայության մեջ ունի շոշափելի զանգված և բազմաթիվ միավորումներ: Սփյուռքի տարածքով մեկ թերևս ուրիշ ոչ մի տեղ ՍԴԳ-ն նման զորություն չունի: Նրա մականի տակ գործում են ՀՄՄ (Հայ մարմնամարզական միություն) և «Նոր սերունդ» մշակութային միությունը: Հալեպի «Կիլիկյան շրջանակը» խոշորներից մեկն է, որ ունի 500-600 անդամ: Բոլոր այս միավորումները նպաստում են ազգային կեցության տարբեր հարցերի լուծման թե՛ ֆիզիկական և հոգևոր մշակույթի տարածման, թե՛ կրթական գործի կազ-

մակերպման ուղղությամբ: Նշանավոր էին ՀՄՄ-ի փողային նվագախումբը, մշակութային միության պարի համույթը: Կերջինս հաջողությամբ շրջագայություն ունեցավ Հայաստանում 1987 թվականին:

ՀՀ դաշնակցության մականի տակ են ՀՍԸՄ (Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն) և «Համազգային» մշակութային-կրթական միությունները, որոնք նույնպես տանում էին համայնքի ազգային կեցությունը ապահովող խարիսխների դեր: Սիրիայի պառլամենտում միակ պատգամավորական տեղը 1986 թվականի ընտրությունների ժամանակ նվաճեց ՀՀԴ թեկնածուն:

Ուսմկավար ազատական կուսակցության գործունեության խողովակը «Թեքեյան» մշակութային կազմակերպությունն է, որը սերտորեն գործակցում է ՀԲԸՄ-ի ու նրա երիտասարդական միավորման հետ:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ), ըստ երկրի օրենքների, անկախ կազմակերպություն է (իրավունք չունի երկրից դուրս ճանաչելու ղեկավար կենտրոն), մասնաճյուղեր ունի Հալեպում, Դամասկոսում, Դամիշլիում և Լաթաքիայում: ՀԲԸՄ-ի հովանու ներքո գործում է Հալեպի «Սարյան գեղարվեստասիրաց ակադեմիան», որը հիմնադրել է բժիշկ Ռ. Ճեպեճյանը:

ՀԵԸ-ն (Հայ երիտասարդաց ընկերակցություն) ՀԲԸՄ-ի երիտասարդական միավորումն է, որի գործունեության դաշտը երիտասարդության շրջանում մշակութային և մարզական աշխատանքն է:

«Ազգային մշակութային միությունը», որի մեջ աշխույժ դեր էին տանում հայ համայնավարները, Հալեպի խոշոր կազմակերպություններից մեկն էր:

Բացառիկ նշանակություն ունեն Հալեպի «Հայ ծերանոցը» իրեն իր տեսակի մեջ եզակի երևույթ Միջին Արևելքում: Կառուցվել և պահպանվում է համայնքի համատեղ միջոցներով:

Սիրիահայության մեջ գոյություն ունեին նաև ուրիշ միավորումներ, որոնք գործում էին անկուսակցական գետնի վրա: Դրանցից էին Հալեպի, Դամասկոսի, Դամիշլիի «Հայաստանի բուհերի շրջանավարտների միությունը», «Ուրֆայի վերածնունդ» հայրենակցական միությունը, «Կրթասիրաց» մշակութային միությունը, «Գերմանիկ-Վասպուրական» մարզամշակութային միությունը և այլն:

1980-ական թվականներին Հալեպում փորձ էր արվել ազգային մշակութային գործունեության որոշ համադրման, ստեղծվել էր «Միջմիութենական մարմին», որի մեջ էին «Ազգային մշակութային միությունը»,

«Նոր սերունդը», «Կիլիկյան շրջանակը», «Թեքեյան-Մահարի» մշակութային միությունը, «Ուրֆայի վերածնունդը», «Գերմանիկ-Վասպուրականը», «Կրթասիրացը», «Հոնչըթը», «Հայաստանի բուհերի շրջանավարտների միությունը»:

Սիրիահայությունը, Հալեպից ու Դամասկոսից գաղ, առանձին կղզյակներով բնակվում է նաև Լաթաքիայում, Դամիշլիում, Քեսապում, Հոմսում և այլ վայրերում: Դամիշլիում մեծ թիվ են կազմում քրդախոս հայերը: Բոլոր այս տեղերում գործում էին եկեղեցիներ, դպրոցներ, վերոհիշյալ միավորումների մասնաճյուղեր, տեղական բնույթի ուրիշ կազմակերպություններ: Ռաքիայում, օրինակ, 1982 թվականին եկեղեցուն կից ստեղծվել է «Մեսրոպ Մաշտոց» միությունը:

70-90-ական թվականներին առավել սերտացան կապերը Հայաստանի հետ, մասնավորապես, Հալեպ-Երևան օդային ուղիղ գծի գործարկումից հետո:

Լիբանանի անվերջանալի քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով տեղի համայնքի կրած խոշոր կորուստները նկատի ունենալով՝ սիրիահայ համայնքը 80-ական թվականներին ստացավ մեծ կարևորություն՝ իբրև սփյուռքի ազգային կադրերի պատրաստման դարբնոցի: Հենց այդ ժամանակահատվածում Հայաստանի բուհերն ամեն տարի ընդունվում էին 100-120 սիրիահայ երիտասարդներ: Ընդ որում, հատուկ ուշադրություն էր դարձվում Դամիշլիի շրջանից երիտասարդություն ներգրավելու հարցին:

Կապերի ընդլայնումը նպաստեց նաև սիրիահայության կաթոլիկ և բողոքական համայնքների գործունեության աշխուժացմանը: Կաթոլիկ եկեղեցին ունի իր թեմը:

Սիրիայում բռնագաղթված հայերի այդ առաջին հանգրվանում, կուտակվել են ազգային պատմական ու մշակութային բավականին հարստություններ, ձեռագրեր, հնատիպ գրքեր, հիշատակարաններ, մասունքներ և այլն: Սիրիահայությունը ազգային հարստությունները կուտակելու և Հայրենիք փոխադրելու լավագույն ավանդություն ունի: Հայրենասիրական այդ առաքելությունը տարիներ շարունակ իրականացրել են Վարուժան Սալաթյանը, Գրիգոր Մազլումյանը, Անդրանիկ Ժ. Վրդ. Այվազյանը, Գրիգոր Բարսեղյանը, Ռոպեր Ճապեճյանը, Ջավեն Առաքելյանը և շատ ուրիշներ:

Բոլոր հարանվանությունների, քաղաքական, մշակութային, հայրենակցական, բարեսիրական, մարզական և ուրիշ կազմակերպություններ-

րի գործունեությունը, այլևայլ ծրագրերի կողքին, հետամտում է մի հիմնական նպատակ, ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ ազգային կեցության ողնասյան՝ կրթական ցանցի գործունեությունը ապահովելու համար:

Համայնքում գործում է 40-ից ավելի վարժարան՝ երկրորդական կարգի, տարրական թե մեկօրյա: Թեպետ, համաձայն գոյություն ունեցող օրենքների, դպրոցները գտնվում են պետության հակակշռի տակ, ցանցում նշանակված են տեղացի տնօրեններ, բայց արտոնված է հայոց լեզվին, պատմությանն ու մշակույթին առնչվող առարկաների դասավանդությունը:

Համայնքում ազգային կյանքի աշխուժացման վկայություններն են նաև վերջին տարիներս ստեղծված նոր օջախները: 1991 թվականին Դեր-Ջորում կառուցվեց մի հուշամատուռ՝ հավերժացնելու համար սիրիական անապատներում զոհված հարյուրհազարավոր անմեղ նահատակների հիշատակը: Բացման արարողությանը ներկա էր Սեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը: Հալեպում բացվեց «Արամ Մանուկյան» պալատը: Կարևոր քայլեր կատարվեցին Հայ դատի հետապնդման ուղղությամբ: Հիշատակության արժանի է միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռուբեն Պողոսյանի ֆրանսերեն լեզվով հրատարակած «Հայ-բուրբական կոնֆլիկտ» հատորը, որով, փաստորեն, առաջին անգամ գիտական մակարդակի վրա հայությունը ներկայացվում է իբրև իրավական սուբյեկտ թուրքիայի հետ ունեցած մեր հարաբերությունների ընթացքում:

Այսպիսով՝ թե՛ հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման, թե՛ ներքին միջոցների առավել արդյունավետ գործադրման շնորհիվ Սիրիայի հայ համայնքում ակնբախ է ազգային կյանքի աշխուժացումը: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդ կենսապահպանման գործունը թեպետ նվազեցնում է, բայց չի պատնեշում համայնքի հայաթափության շարժընթացը: Հատկապես շրջանի քաղաքական անստուգությունը և հարափոփոխ վտանգները, երբ վերջին 25-30 տարիների ընթացքում անընդհատ պատերազմներ են ծագել շրջապատող տարածքներում, հիմք է դառնում, որպեսզի հայությունը աստիճանաբար հեռանա դեպի ուրիշ, ավելի կայուն ափեր: Այսօր արդեն (2003 թ.) համայնքի ազգաբնակչության թիվը զնահատվում է իբրև 60-70 հազար:

ԼԻՔԱՆԱՆ

Արդի համայնքի ձևավորումը սկսվում է 20-ական թվականներից, երբ Կիլիկիայի պարպումով դեպի Լիբանանի ներկա տարածքը գնացին բռնագաղթվածների հոսանքները: Հ. Թոփուզյանի համադրած աղյուսակի տվյալների համաձայն՝ լիբանանահայության թվաքանակը 1923-24 թվականներին շուրջ 43,0 հազար էր, տեղաբաշխված Բեյրութում, Տրիպոլիում, Ջահլեում և մյուս բնակավայրերում: Համայնքի հետագա զարգացման ընթացքում տեղի ունեցան ժողովրդագրական մեծ փոփոխություններ, մի կողմից՝ թվաքանակի շեշտական ավելացումով, որի հետևանքով 70-ական թվականների սկզբներին լիբանանահայությունը գնահատվում էր իբրև շուրջ 150,0 հազար մարդ, մյուս կողմից՝ ներքին տեղաշարժումով, որի արդյունքը եղավ համայնքի կենտրոնացումը հիմնականում Բեյրութ քաղաքում: Ձուգահեռաբար, 30-40-ական թվականներին, համայնքը հասավ տնտեսական ինքնահաստատման և զրեթե ընդհանուր բնականոն նյութական վիճակի: 60-ական թվականներին արդեն հայազգի ձեռնարկատերերն ունեին հրամայական մի շարք դիրքեր Լիբանանի տնտեսության մեջ: 1960 թվականի տվյալներով Լիբանանի ազգային արդյունաբերության մեջ արված ընդհանուր ներդրումի մեկ երրորդը բաժին էր ընկնում հայազգի դրամատերերին:

Լիբանանահայության սոցիալական բաժանումն էլ իր համեմատաբար կայուն պատկերին հասավ 30-40-ական թվականներին: Ընդհանուր կազմում գերակշռություն ստացավ արհեստավորությունը: Հետագայում առաջատար դիրքեր գրավեցին նաև մանր ու միջին առևտրականները: Բանվորության թիվը աստիճանաբար նվազման միտում էր ցուցաբերում: Իսկ մտավորականությունը անընդհատ զորանում էր:

70-ական թվականների կեսերից սկսած լիբանանահայության ժողովրդագրական թե սոցիալական պատկերը շեշտակի փոխվում է: Ծայր առած և անվերջանալի թվացող քաղաքացիական պատերազմը կործանման եզրին կանգնեցրեց Լիբանանը՝ էականորեն հարվածելով նաև հայ համայնքին: 1990 թվականի որոշ տվյալներով հայության թվաքանակը իջել էր մինչև 50,0 հազարի:

Այն տպավորությունն է ստացվում, թե երկրից մեկնել են բոլոր նրանք, ովքեր նյութական կարողություն ունեին, ուրեմն և հնարավորություն ուրիշ երկրներում բացելու սեփական գործը: Լոս Անջելեսի կենտ-

րոնական փողոցներից մեկն այսօր վեր է ածվել հիմնականում լիբանանահայության ուժերով ստեղծված ոսկերչական իրերի վաճառականական մի մեծ շուկայի, որն իր հայկականությամբ (հայերեն ազդագրերը, խոսակցական լեզուն, բարբերը և այլն) ասես Բեյրութի թաղամաս է հիշեցնում:

Անհանձնատ վատթարացել է հայության սոցիալական վիճակը լիբանանյան լիրայի աննախընթաց արժեզրկման հետևանքով: Պատրաստի հագուստեղենի արտադրության մեջ աշխատող հայ բանվորուհիների ամսական աշխատավարձը 1987 թվականին կազմում էր 20–25 ամերիկյան դոլար: 77 դաշնակցության ամերիկյան շրջանակի զանազան մարմիններն ու միավորումները վերջին տարիներս անընդհատ դրամահավաք էին կազմակերպում, որի նպատակն էր Լիբանանի հայ ազգային վարժարանների յուրաքանչյուր աշակերտի համար ապահովել տարեկան հարյուր դոլարի գումար:

Լիբանանահայ համայնքը, 1938 թվականին երկրում ընդունված մի օրենքի համաձայն, ոչ միայն ունի կրոնական, վարչական, կրթական, մշակութային որոշակի իրավունքներ, այլև ճանաչված է իբրև պաշտոնական համայնք, որն իր համապատասխան երեսփոխանական աթոռներն ունի երկրի՝ համայնքային սկզբունքի վրա կառուցված պառլամենտում: Վեց տեղ հատկացված է հայ առաքելական և հայ կաթոլիկ համայնքներին: Սա նշանակում է, որ հայությունը Լիբանանում լուրջ քաղաքական գործոն է:

1929 թվականին կայացած երկուստեք համաձայնության հիման վրա, որը վավերացվեց Ամենայն Յայտց կաթողիկոսության կողմից, Երուսաղեմի պատրիարքությունը Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռին զիջեց Լիբանանի (Բեյրութ) թեմը: Մինչ այդ արդեն Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ստիպված էր թողնել պատմական աթոռանիստ Սիսը և որոշ դեզերումից (Չալեպ) հետո 1931–ին, վերջնականապես հաստատվեց բեյրութամերձ Անթիլիաս ծովահայաց գյուղում, այստեղից էլ՝ գործածության մեջ մտած «Անթիլիասի կաթողիկոսություն» արտահայտությունը: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվեցին, այսպիսով, Կիպրոսի, Չալեպի, Անտիոքի, Դամասկոսի և Լիբանանի թեմերը, որոնցից միայն առաջին երկուսն էին պատմականորեն եղել նրա ենթակայության տակ, իսկ մյուսները Եղիշե Դուրյան պատրիարքի օրոք Երուսաղեմի միաբանության սիրահոժար որոշումով անցան կաթողիկոսության հովանու ներքո:

4. Կիլիկիայի ամբողջական պարպումով փաստորեն գրեթե վերացած կաթողիկոսությունը վերականգնվեց և տակավ առ տակավ զորացավ՝ հետզհետե ավելի ու ավելի կարևոր դեր խաղալով թե՛ հոգևոր-եկեղեցական կյանքում և թե՛ մանավանդ, իր իրավասության տակ եղած թեմերի ազգային կեցության ապահովման և կազմակերպման գործում: 1956 թ-ից ի վեր ավելի ընդլայնվեց աթոռի գործունեության և ընդգրկման ոլորտը, երբ հայ եկեղեցու մեջ ծայր առած սուր տագնապի պայմաններում Կիլիկյան աթոռի իրավասության տակ վերցվեցին մի շարք ուրիշ թեմեր Սփյուռքի տարբեր կետերում: Այդ հարցը մենք արդեն դիտարկել ենք նախորդ գլխում: Կաթողիկոսությունն ուներ դպրեվանք եկեղեցական կադրերի պատրաստման համար, հրատարակում էր «Չասկ» ամսագիրը:

Լիբանանահայությունը կազմակերպված էր հայ եկեղեցու թեմի մեջ, որն ուներ թեմական այլազան ժողովներ ու մարմիններ: Եկեղեցական իշխանությունները տնօրինում էին կրոնա-վարչական և մշակութային գործերը, ինչպես նաև հայ անհատների անձնական իրավունքի մի շարք հարցերը (ամուսնություն, ամուսնալուծություն, որդեգրում, ժառանգություն և այլն):

Լիբանանում մի ստվար զանգված էր ներկայացնում կաթոլիկ հայերի համայնքը: Բեյրութում էր գտնվում կաթոլիկ հայության հոգևոր կենտրոնը՝ պատրիարքարանը: Նշանավոր էր կաթոլիկ միաբանության Չմառի վանքը, որն ուներ հայ մշակույթին և պատմությանը վերաբերող վավերագրերի հազվագյուտ հավաքածու:

Նվազ չէր նաև Չայ ավետարանական եկեղեցու հետևորդների թվաքանակը: Նշանավոր էր նրանց ուժերով պահվող Չայկազյան քոլեջը բարձր կարգի ուսումնական հաստատությունը Բեյրութում:

30-ական թվականներից սկսած Սփյուռքի զարգացման ներքին տրամաբանությունը թելադրում էր, որպեսզի ազգային կեցության հիմնախարիսխներն անընդհատ ու անընդհատ մերժենան և կարծրորեն ամրանան Չայրենիքին՝ թե՛ պատմական Չայաստանին, թե՛ Խորհրդային Չայաստանին աշխարհագրականորեն մոտ եզրերքներում: Լիբանանը բոլոր գծերով համապատասխանում էր այդ ձգտումին:

Երկրի համայնքային կացութաձևը, որի պայմաններում արաբ ժողովրդի երկփեղկումը գրեթե հավասարազոր համայնքների՝ մուսուլմանական ու քրիստոնեական (մարոնիթների) քաղաքականորեն որոշակի հավասարակշիռ վիճակ էր ստեղծել, երբ կրոնա-համայնքային հան-

դուրժողությունը վավերացված էր սահմանադրությամբ, օրենքներով և զործնական բազմամյա կյանքի փորձառությամբ. ահա նման կացութեանը բարենպաստ եղավ հայության թե՛ ֆիզիկական գոյապահպանության, թե՛ տնտեսական ինքնահաստատման, թե՛ մտավոր ու մշակութային զարգացման համար: Պատահական չէ, որ հենց այստեղ շատ ավելի ոյուրին լուծվեց հայերի քաղաքացիության հարցը, քան Ափյուռքի որևէ ուրիշ կետում:

Աշխարհագրական դիրքը, որը փաստորեն ապահովում էր Սերժավոր և Միջին Արևելքի նյութական վիթխարի հարստությունների ելքը դեպի Արևմուտք, շատ ավելի կանուխ, քան շրջանի մյուս պետություններում, ստեղծեց տնտեսական բարգավաճման լայն հնարավորություններ, որոնցից կարողացավ օգտվել աշխատասեր ու ձեռներեց հայությունը:

Արդեն 30-ական թվականներին մեկը մյուսի ետևից Լիբանանում հանգրվանեցին ազգային կյանքի կարևորագույն կենտրոնները: Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռը, ինչպես տեսանք, հաստատվեց Բեյրութում: Այստեղ սկսեցին գործել ՀՀ դաշնակցության քյուրոն, ՄԴ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունների վերին վարիչ մարմինները՝ իրենց պաշտոնաթերթերով: Այստեղ կենտրոնացան կամ ստեղծվեցին ազգային կուսակցությունների մականի տակ գործող մշակութային և մարզական եռյակ միությունների և կազմակերպությունների ղեկավար կորիզները:

Բեյրութը, իր հայաշունչ մթնոլորտով ու ավանդությունով, իր շուրջ 60 կրթական հաստատություններով, Հայկազյան քոլեջով ու Փալանջյան ճեմարանով, Ամերիկյան համալսարանի հայ ուսանողությամբ, քաղաքական անվերջանալի վեճերով, միաժամանակ, ամենասուր, բախտորոշ պահին, ինչպես 70–80-ական թվականների քաղաքացիական պատերազմի օրերին, միասնական կամքի դրսևորման կարողությամբ, եղավ ամբողջ Ափյուռքի համար յուրատեսակ մի կենտրոն, կադրերի պատրաստման վառարան: Այսօր իսկ (2003 թ.) դեռևս հիմնականում Բեյրութն է ամերիկյաներին և եվրոպաներին հայթայթում խմբագիր թե լրագրող, ուսուցիչ թե դպրոցի տնօրեն, արվեստաբան թե խմբավար:

Բեյրութի կենտրոնական դերը տեղեց մինչև վերջին տարիներս: Քաղաքացիական պատերազմի արհավիրքները պարտադրեցին Լիբանանի լուրջ հայաթափությունը: Բեյրութը զրկվեց իր նախկին դիրքից:

Ափյուռքն այսօր բազմակենտրոն չէ: Պարզապես անկենտրոն է: Հե-

տաքրքրական է դիտել, որ ամերիկահայ համայնքը իր թվաքանակով գրեթե միշտ գերազանցել է Սփյուռքի մյուս բոլոր համայնքներին, գրեթե միշտ եղել է ամերիկահայերի շոշափելի ծագումը այնտեղ կենտրոնացնելու ազգային կեցության հիմնախարհիսխները, այնտեղից վարելու հիմնահարցերը, բայց սփյուռքահայության քաղաքական թե մտավորական սերուցքը չլքեց Բեյրութը, մինչև որ դա նրան պարտադրեց իրականությունը:

Լիբանանահայ համայնքի ամբողջ պատմությունը ըստ էության հայեցի կեցությունը ապահովող ճանապարհների որոնման շուրջ քաղաքական պայքարի պատմությունն է: Ինչպես մյուս վայրերում, այստեղ էլ բնեռացումը գնացել է երկու՝ միմյանց հակադիր առանցքների շուրջ: Մի կողմից՝ հնչակ-ճամկավար-հայ համայնավար խմբավորումը, մյուսից՝ ԳԳ դաշնակցությունը:

Խմբավորումը Սփյուռքի, մասնավորապես, լիբանանահայության հայեցի կեցության խնդրի ապահովման հիմնախարհիսխը տեսնում էր Խորհրդային Չայաստանի վրա հենվելու ճանապարհով: Անշուշտ, խմբավորման իսկ ներսում միատարր չէր հայացքների համակազմը: Խորհրդային Չայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը թե գաղափարախոսական, թե մարտավարական գետինների վրա լուրջ տարանջատումների տեղիք էր տալիս: Ռամկավարները, որպես կանոն, ընդունում էին Չայաստանը՝ անկախ իր վարչակարգից, հնչակյանությունը, ջատագովելով վարչակարգը, պնդում էր սեփական ազգային դիմագիծը պահպանելու անհրաժեշտության վրա, համայնավարները, որ, ի դեպ, բավականին լուրջ ուժ էին ներկայացնում համայնքում, անվերապահ և անքննադատ մոտեցման սկզբունք էին դավանում: Ենթաշերտերն ու երանգները, սակայն, չէին խաթարում խմբավորման ամբողջությունը:

ԳԳ դաշնակցությունը ուրիշ ճանապարհ էր առաջարկում: 20-ական թվականների սկզբներից, մասնավորապես Լոզանի ծախողանքից հետո, ԳԳ-ն Սփյուռքի ազգային կեցության հիմնախարհիսխը սկսեց որոնել «հոգևոր հայրենիքի» գաղափարի իրականացման մեջ: 1924 թվականին և, Ադրաբայանը առաջ քաշեց Սփյուռքում «տեսակ մը բարոյական պետություն, անհայրենիք պետություն» ստեղծելու միտքը: Չամասփյուռքյան միասնական մարմին («անհայրենիք պետություն») ստեղծել չհաջողվեց, բայց հաջողվեց սեփական հիմքի վրա կրթական և մշակութային գործի կազմակերպումը, այսինքն՝ որոշ սահմանների մեջ իրականացավ «հոգևոր հայրենիքի» գաղափարը, թեպետ նա բազմաթիվ

երևացող ու աներևույթ թելերով կապված էր գոյություն ունեցող երկրի կրթամշակութային կյանքի հետ: Այդ մտահղացման մարմնավորումն իր լավագույն լրումը գտավ լիբանանահայ համայնքում:

Այդպիսով՝ զույգ առանցքներն էլ, վերջին հաշիվով, կատարում էին նույն գործը: Եվ լիբանանահայության ազգային նկարագրի կերտումը առարկայականորեն հավասարաչափ արդյունքն էր թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ուղղությունների գործունեության, ավելի ստույգ՝ դրանց ամբողջության: Պայքարը, սակայն, եղավ անհավատալիորեն տարամերժ, թշնամական: Տարբեր ժամանակահատվածներից վերցված երկու դրվագներ կարող են լույս սփռել իրավիճակի ծայրահեղ դրսևորման վրա:

Լիբանանահայ թեմի գավառական ժողովի 1926 թվականի նիստերից մեկում բուռն, վայելչության սահմաններն անցնող վիճաբանություններից հետո սպանվեց ՀՀԴ երեսփոխան Վահան Վարդապետյանը: Միջոց անց «արյան վրեժի» զոհ գնացին հնչակյան գործիչներ Սարգիս Տխրունին 1929 թվականին և Միհրան Աղազարյանը 1933 թվականին:

1958 թվականին Լիբանանում ազգային ապստամբության օրերին, հայկական քնեռացումները, հարելով երկրի ներքին տարբեր ուժերի, փաստորեն քաղաքացիական պատերազմ սկսեցին միմյանց դեմ՝ տալով բազմաթիվ զոհեր:

Պատմությունը թողել է նաև մասնակի կամ ամբողջական գործակցության բավականին դրական և հուսադրիչ էջեր: Դրանցից ամենափայլունը, թերևս, 1974 թվականից ի վեր համայնքային հայկական բոլոր ուժերի միասնական որոշումն էր զինյալ չեզոքություն պահպանելու մասին երկրում սկսված քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում: Իբրև հավաքական ջանքերի արդյունք ստեղծվեց զինված ջոկատ, որի խնդիրն էր պաշտպանել հայկական թաղամասերը: Զինյալ չեզոքության քաղաքականության շնորհիվ հայությունը կարողացավ զերծ մնալ շատ ավելի զոհերից ու կորուստներից, որ այլապես անխուսափելի պիտի լինեին:

Կա նաև մի շատ էական երևույթ: Պայքարների նույնիսկ ամենաթեժ պահերին լիբանանահայ քաղաքական հոսանքների ղեկավարությունը միշտ դրսևորել է երկխոսության պատրաստակամություն: Երկխոսությունը դեմ դիմաց ուժերի կամ քառախոսությունը բոլորի միջև հաճախ եղել է արդյունավետ՝ համայնքին խնայելով նոր փորձություններ: Երկխոսությունը (քառախոսությունը) քաղաքական իմաստության դրսևորման արտահայտությունն է, որը, որքան էլ դա զարմանալի է, լրջորեն չի

տարածվել Ափյուռքի մյուս համայնքներում մնալով լիբանանահայ քաղաքական մտքի նվաճումը:

Երբ խոսում ենք երկու բնեռացումների միջև փոխադարձորեն բորբոքվող պայքարների մասին, պետք չէ ենթադրել, թե պայքարող ուժերի ներքին կյանքն անցնում էր հարթ ու խաղաղ, համախմբված պայմաններում: Օրինակներ կարելի է բերել թե Ռամկավար ազատական, թե ԱԳ հնչակյան կուսակցությունների ներքին ծախս և աջ քների բախումներից: Առավել տարողունակ էին, սակայն, ԳԳ դաշնակցության և լիբանանահայ համայնավարների ներքին կյանքի խմորումները:

50-ական թվականներին ԳԳ դաշնակցության ղեկավարության դեմ ընդվզման դրոշ պարզեց տաղանդավոր գրող և լրագրող Անդրանիկ Ծառուկյանի «Նաիրի» շաբաթաթերթը, որի շուրջ համախմբված էին կուսակցական մի խումբ մտավորականներ: Բուն շարժումը քիչ թե շատ լուրջ վնաս չհասցրեց ԳԳ-ին, բայց ինքնըստինքյան դարձավ ուշագրավ մի երևույթ, նոր մտայնության հարուցիչ: Առանցքազաղափարը հետևյալն էր. Գայաստանի Գանրապետությունը և Խորհրդային Գայաստանը հարազատ, միասնական արտահայտություններ են հայ պետականության գաղափարի՝ կազմելով նրա առաջին և հետագա հարկաբաժինները: Ըստ էության, սա փոխզիջման ճանապարհով հայ քաղաքական ուժերի միջև իրարհասկացողություն հաստատելու մի փորձ էր, որը չընդունվեց կողմերից և ոչ մեկի կողմից:

60-ական թվականների սկզբներին հայ համայնավարների շարքերում կատարվեցին մաքրագործումներ՝ զանազան մտացածին մեղադրանքներով: Կուսակցությունից դուրս դրվեցին նշանավոր երգիծաբան Դովհաննես Աղալաշյանը և մի շարք տաղանդավոր ու խոստումնալից երիտասարդ մտավորականներ: Այս անգամ արդեն կուսակցությունը լրջորեն վնասվեց, և հայ համայնավարական հատվածը այդպես էլ չկարողացավ վերականգնել կորուստը:

Լիբանանահայ համայնքում նրա սկզբնավորումից մինչև օրս գոյություն ունեցող կազմակերպությունների, միավորումների, կրթական և մշակութային օջախների, մամուլի սպառիչ ցանկը կազմելը խիստ դժվար է, այնքան որ շատ են եղել այդ բոլորը:

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը մշակութային գործունեություն էր ծավալում «Նոր սերունդ» մշակութային միության խորվակով:

ԳԳ դաշնակցության «Գանազգային» միությունը լայն գործունեու-

թյուն էր ծավալում մշակութային և կրթական մարզերում: Նրան հատկանշող գծերից մեկն էլ գրահրատարակչական գործի կազմակերպումն էր:

Ռամկավար ազատական կուսակցության հովանու ներքո գործող «Թեքեյան» մշակութային միությունն ուներ լավ կահավորված արդիական շենք, որը ծառայում էր իբրև հասարակական, մշակութային ձեռնարկումների հավաքատեղի:

Նշանավոր էր «Գրական շրջանակը», որի ղեկավարն էր համայնավար բանաստեղծ, հասարակական գործիչ Գառնիկ Աղդարյանը: Սա համայնքի, թերևս, միակ կազմակերպությունն էր, որի գրական ձեռնարկումներին, քննարկումներին, ասուլիսներին իրենց մասնակցությունն էին բերում համայնքի մտավորականները առանց քաղաքական-կուսակցական հավատամքի և պատկանելիության խտրության: «Գրական շրջանակը» գործում էր նաև պատերազմական շրջանում, թեպետ ավելի հազվադեպ հավաքներով:

Համայնքում քիչ չէին նաև անկախ մշակութային միավորումները, որոնցից հիշատակարժան է Վարուժան Խտչյանի թատերախումբը: Քաղաքական անկախ միավորումների քվին էին պատկանում լիբանանահայ համալսարանավարտների միությունը, Հայ կաթոլիկ երիտասարդաց միությունը, Լիբանանահայ գեղարվեստասիրաց միությունը, Երևանի բարձրագույն հաստատությունների շրջանավարտների միությունը և այլն:

Լիբանանահայ արվեստագետներից շատերի անունները լայնորեն հայտնի են թե՛ Ափյուռքում, թե՛ Հայաստանում: Երգչուհիներ Արփինե Փեհլիվանյանը, Սոնա Ղազարյանը, որոնք Վիեննայի օպերայի աստղեր են (Ս. Ղազարյանը 1990 թվականին մենահամերգով փայլուն հանդես եկավ Մոսկվայում) համաեվրոպական համբավի արվեստագետներ են: Երգահաններ և խմբավարներ Բ. Կանաչյանի, Հ. Բերբերյանի, Օ. Սուրմեյանի անունները զարդարում են մեր ազգային երաժշտական արվեստը:

Լիբանանահայության մշակութային խոշորագույն նվաճումներից մեկն արձանագրվել է գեղանկարչության ասպարեզում: Թերևս միայն Ֆրանսահայությունը կարող է մրցել այս բնագավառում հաշվի առնելով, անշուշտ, որ Լիբանանի հայ նկարիչների մի ստվար խումբ հետագայում բնակություն է հաստատել Ֆրանսիայում:

Արդեն 30-40-ական թվականներից համայնքում լայնորեն հայտնի

Հարություն Կալենցի, Ժան Դարբինյանի, Մարտիրոս Ալթունյանի, Տիրան Աճեմյանի, Պոլ Կիրակոսյանի, Պարզև Եիպեմեյանի, Ժոզեֆ Թերճանի անունների կողքին ավելի ուշ, մանավանդ 60–ական թվականներին հրապարակին, տիրեցին Կյուվը (Ժորժ Կյուվերջինյան), Կյուվտերը (Ջոն Կյուվտերեյանը), Հարություն Թորոսյանը, Ժան Գազանճյանը, Ասատուր Պատիկյանը, Գրիգոր Նորիկյանը, Սեդա Մանուկյանը, Հրայր Տիրարպեքիրյանը, Օշին Գարագաշյանը, Վահե Պարսունյանը, Ջոն Հատիրյանը և շատ ուրիշներ, ընդհանուր թվով շուրջ 50 մարդ:

Ինչպես նշում է Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի դասախոս, արվեստաբան Սեդա Պարսունյան–Տատոյանը, լիբանանահայ նկարչությունը իր հիմքում և էության մեջ ունի ազգի գոյաբանության հանգույցը, այսինքն՝ արտահայտում է Լիբանանում իսկ հայտնված հայ մարդու պատկանելիության շփոթը, ինքնության տագնապը: Մեկ խոսքով՝ դա ծնվեց և զարգացավ Լիբանանի հողի վրա իբրև լիբանանահայ արվեստ:

Եվ բնական է երանգների և նրբերանգների, շերտերի ու ենթաշերտերի, ոճերի գունագեղ բազմազանությունը, որով շնչում է լիբանանահայ գեղանկարչությունը: Պոլ Կիրակոսյանի խորունկ հումանիզմը երբեք չես շփոթի Կյուվի ցավագին ու սիրելի ուրվականային գոյությունների հետ: Կյուվտերի իդեալականին, վսեմին ձգտումը նույնքան խոսում է դիտողի սրտին, որքան Գ. Նորիկյանի ողբերգականորեն վեհ կանացի կերպարները, որոնք կորցրել են իրենց հայրերին, ամուսիններին, չափահաս արու զավակներին: Հայ մարդու հոգու ճիչն են բազմածև արտահայտում Ասատուրի քառսներն ու անեզր մղձավանջը, Հ. Թորոսյանի շղարշուն երազները թե՛ Ս. Մանուկյանի պատկերած միջավայրի բանձրուկը:

Սիյուռքի արդի գրականությունը դժվար է պատկերացնել առանց լիբանանահայ գրողների մուծած խոշոր ավանդի, որոնք, բանաստեղծ Գառնիկ Աղդարյանի բանաձևումով, միշտ եղել են «պատնեշին վրա» ոչ միայն հայապահպանության հայրենամվեր պայքարում, այլ նաև արվեստի նոր բնագծերը նվաճելու մաքառումների մեջ: Բանաստեղծ, արձակագիր, թատերագիր Մուշեղ Իշխանի անունն արդեն իր կենդանության ժամանակ հնչում էր իբրև դասական խոր հարգանք հարուցելով ընթերցող լայն շրջանակների սրտերում:

Գրականագիտությունը դեռևս իր ասելիքն ունի հոգեկան ներաշխարհի այնպիսի քննախույզ բանաստեղծի մասին, ինչպիսին ժակ Հա-

կորյանն էր: Պեպո Սիմոնյանը, Արմեն Դարյանը, Վեհանուշ Թեքեյանը և շատ ուրիշներ նոր թարմ խոսք են բերել սփյուռքահայ ժամանակակից բանաստեղծության ու արձակի անդաստանը:

Ազգային կեցության վիթխարի կառույցը, որ լիբանանահայության ստեղծածն է, պիտի անընդհատ սնվեր, զորանոր հզոր այնպիսի մի ենթակառույցից, ինչպիսին մամուլն է: Ընդամենը յոթ տասնամյակի կարճատև ընթացքում այնտեղ հրատարակվել են շուրջ 150 անուն թերթ, ամսագիր և ուրիշ պարբերականներ, որոնցից երեքը՝ ՍԳ հնչակյան կուսակցության «Արարատ», ՀՀ դաշնակցության «Ազդակ» և Ռամկավար ազատական կուսակցության «Ձարթոնք» պաշտոնաթերթերը, վաղուց արդեն անցել են կեսդարյա հորելյանական եզրագծերը: Ընդ որում, օրաթերթերի տպաքանակները հաճախ հասել են 15 հազար օրինակի, այսինքն՝ Սփյուռքում հազվադեպ ցուցանիշի: Նշանակալից է եղել «Այգ», «Ազգային մշակույթ», «Նաիրի», «Սփյուռք», «Մասիս» և ուրիշ թերթերի գործունեությունը: Միայն վերջին տասնամյակներում հրատարակված «Բագին», «Շիրակ», «Էջեր գրականության և արվեստի», «Աիեկան» գրական պարբերականները, «Հայկազյան հայագիտական հանդեսը» յուրաքանչյուրն իր դիրքերից ու բոլորը մեկտեղ հարստացրել են հայ հասարակական միտքը՝ իրենց նշանակությամբ լայնորեն դուրս գալով համայնքի սահմաններից:

Մամուլը նույնպես կորուստներ ունեցավ քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: Բայց այսօր (2003 թ.) էլ շարունակվում են լույս տեսնել հասարակական, քաղաքական, մշակութային ուղղությունների թերթեր ու ամսագրեր:

Լիբանանահայության խոշորագույն նվաճումը ազգային կեցության այնպիսի հիմնակառույցի ստեղծումն էր, ինչպիսին է դպրոցը: Դեռ 3—4 տասնյակ տարի առաջ, երբ ամերիկահայությունը, թեպետ թվաքանակի իր գերազանցության, միայն երազում էր հայկական դպրոցի մասին, իսկ ֆրանսահայությունը ունեցած մի քանի վարժարանների նյութական և ապահովելու մշտական հոգսի տակ էր կքել, Լիբանանի հայ համայնքն արդեն ուներ շուրջ 60 հայկական վարժարաններ՝ 1000 ուսուցչով և 20 հազար աշակերտությամբ: Այսինքն՝ կարելի է անվարան պնդել, որ դպրոցահասակ գրեթե բոլոր երեխաներն անցնում էին (այս կամ այն մակարդակով) հայեցի կրթության դասարաններով: Իսկ մանկավարժների թվում եղել են մեծանուն Լ. Շանթն ու Ն. Աղբալյանը, հայտնի հասարակական գործիչ Գ. Ահարոնյանը, բազմափորձ Պ. Ժամկոչյանը

ու Օ. Սարգսյանը և շատ ուրիշ անմնացորդ նվիրյալներ ու երախտա-վորներ:

Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում մեծապես տուժեց հատկապես դպրոցական գործը: Երկրից հայության շարունակական ելքի հետևանքով խիստ նվազեց աշակերտության քիվը, նոսրացան դասարանները: Որոշ դպրոցներ միացան իրար: Անմխիթարական էր վիճակը հատկապես արևմտյան Բեյրութում, որտեղ կան ազգային մշակութային թե կրթական շենքեր՝ առանց անձնակազմի, քանի որ երբեմնի հոծ հայությունը գրեթե ամբողջովին լքել է թաղամասը:

Չայրենիքի կապը Լիբանանի հետ բավականին աշխույժ է եղել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, հատկապես 60–70–ական թվականներին: Քաղաքացիական պատերազմը հարվածեց նաև կապին: Այնուամենայնիվ, լիբանանահայությունը միշտ զգացել է, որ իր թիկունքում ունի բարոյական ուժեղ հենարան՝ հանձինս Չայաստանի հասարակայնության ու ժողովրդի: 1976 թվականին, երբ երկրի զանազան ազգայնական ուժեր, այք ունենալով հայոց ինչքի ու կայքի վրա, փորձեցին լիբանանահայությունը դարձնել բռնկված քաղաքացիական պատերազմում քաղության նոխազ, Չայաստանից հնչած համաժողովրդական բուռն բողոքն էր նաև այդ ուժերին զսպող գործոններից մեկը: 70–ական թվականների վերջերին և 1987 թվականին Չայաստանից լուրջ նյութական օգնություն առաքվեց լիբանանահայ դպրոցներին:

Չամայնքում գործում են նաև տասնյակ ու տասնյակ ուրիշ ազգային հաստատություններ: Կան ազգային և անձնական հիվանդանոցներ, ծերանոց, որբանոց, մեծ թվով առաքելական, կաթոլիկ և ավետարանական եկեղեցիներ: Սկզբնավորության շրջանում աշխույժ, բայց հետզհետե ավելի ու ավելի նվազող (սերնդափոխության հետևանքով) գործունեություն են ցուցաբերել 40–ից ավելի հայրենակցական միությունները, նրանց մի մասը շարունակում է կապ պահպանել և գործակցել Չայաստանում իրենց ծննդավայրի անուններով կոչվող բնակավայրերի հետ:

Չնայած բզկտված և վիրավոր վիճակին՝ լիբանանահայությունն էլ իր հերթին սատար եղավ Չայրենիքին 1988–ի դեկտեմբերի երկրաշարժի առիթով: Չանգանակված շուրջ 1 միլիոն ամերիկյան դոլարի միջոցներով երևանում ստեղծվեց պրոտեզավորման կենտրոն:

Համաձայն Ա. Բրուկի կազմած «Աշխարհի բնակչությունը» էթնոգրոփոլոգագրական տեղեկագրի՝ 1979 թվականին համայնքի հայությունը 260 հազար էր: Մեր օրերում (2003 թ.) երկրում բնակվում է շուրջ 100–130 հազար հայ: Եթե ընդունենք, որ Բրուկի տվյալները չափազանցված էին, այնուամենայնիվ, ուրիշ աղբյուրներ հավաստում են, որ 70–ական թվականների կեսերին հայության թվաքանակը առնվազն 200 հազար էր: Այսպիսով տասնհինգ տարում հայության գրեթե կեսը հեռացավ իր համար երեք–չորս դար տևած օրրանից:

Այդ ընթացքում տեղի էր ունեցել Իրանի հեղափոխությունը և Իսլամական Հանրապետության հաստատումը, որը սկզբնական շրջանում ամբողջ բնակչությանը բերեց տնտեսական մարզում կենսամակարդակի աննախընթաց անկում, քաղաքական մարզում անստուգություն և անապահովություն, մանավանդ Իրանա–իրաքյան պատերազմը ստեղծեց անապահովության ճնշիչ մթնոլորտ, հասարակական–բարոյական մարզում շրջադարձ դեպի միջնադար: Ազգային փոքրամասնությունների, բնականաբար, նաև հայերի վրա այս ամենի ազդեցությունը կրկնակի զորեղ էր:

Հայ ազգաբնակչությունը, մանավանդ, երիտասարդությունը նվիրումով մասնակցեց հակաշահական շարժումներին և բուն հեղափոխությանը: Տվեց զոհեր: Թեհրանի ռադիկալայանի պաշտպանության դիրքերում զոհվեց Վարդան Առաքելյանը: Բավականին թվով երիտասարդ հայ կյանքեր խլեց Իրանա–իրաքյան պատերազմը:

Քաղաքականությունը, սակայն, զնաց իր հունով: Ազգային քաղաքականության բնագավառում նոր իշխանությունները որևէ առաջընթաց չարեցին: Հայությունը, ինչպես և նախկինում, շարունակվեց ճանաչվել ոչ թե իբրև ազգային միավոր, այլ իբրև կրոնադավանական փոքրամասնություն:

Տեղ գտան որոշ սահմանափակումներ ու սեղմումներ: Հայ մարդիկ միշտ չէ, որ կարող էին պետական հիմնարկներում պատասխանատու պաշտոն վարել: Հայ կանայք պարտավոր էին աշխատավայրերում թե հասարակական շրջապատում կրել գլխածածկոցներ, երկարաթև զգեստներ և այլն:

Արդարությունը պահանջում է ասել նաև, որ Իսլամական Հանրապետությունն ընդունեց մի շարք օրենքներ ևս, որոնք, ի տարբերություն

նախորդ վարչակարգի օրենքների, ավելի նպաստավոր էին քրիստոնեության, այդ թվում և հայության համար: Նախ, ըստ Սահմանադրության, շնորհվեց դավանանքի կատարյալ ազատություն: Իրավունք տրվեց քաղաքացիական ակտերի՝ ամուսնության, ապահարզանի, որդեգրումների, կտակի և ժառանգության հարցերում առաջնորդվել ազգային—եկեղեցական օրենքներով: Արտոնվեց ազգային լեզվով մամուլը, գրականության դասավանդումը:

Իրանահայության արագընթաց տեմպերով արտագաղթը, սակայն, այնքան էլ կապ չունի վատ կամ լավ օրենքների, սահմանադրական հավաստումների հետ: Վերջիվերջո հայությունը ապրել է երկրում, զարգացել երեք—չորս հարյուր տարի շատ ավելի վատ օրենքների ու նախորդ սահմանադրության պայմաններում: Վճռականը երկրի քաղաքական անապահովության իրողությունն էր, որի հետևանքով էլ վերջին տասնամյակներում ծայր առավ արտագաղթը:

Իրանահայության ազգային կյանքը կառուցվում է եկեղեցական երեք թեմական վիճակների շուրջ: Կենտրոնական (Թեհրանի թեմ), Հյուսիսային (Ատրպատականի թեմ Թավրիզ կենտրոնով), Հարավային (Իրանա—հնդկական թեմ Նոր Ջուղա կենտրոնով): Նոր Ջուղան այժմ մտնում է Սպահան քաղաքի մեջ իբրև նրա 5—րդ բաղամասը:

Հայ առաքելական եկեղեցու Իրանի երեք թեմերն էլ ավանդաբար գտնվում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավասության տակ և սերտ կապեր են ունեցել նրա հետ: Արդեն քսանական թվականների երկրորդ կեսից ՀՀ դաշնակցությունը սկսում է տանել մի գիծ, որով ձգտում էր Հայաստանյայց եկեղեցին արտասահմանի մեջ ձեռքազատել «միակ հոսանքի մը ամբողջական ազդեցությանը ենթարկվելուց»: Այսինքն՝ չեզոքացնել էջմիածնի Մայր աթոռի ազդեցությունը, որը դիտվում էր իբրև «միակ հոսանքի», ինչպես համայնավարության ազդեցության դրսևորման ձև: Առաջին քայլերը Ատրպատականի թեմի հետ արդեն ունեին:

1956 թվականից հետո, երբ ընդհարումը դարձավ բացահայտ, բոլոր երեք թեմերը կցվեցին Անթիլիասի աթոռին: Ավելի ուշ կցումը «օրինականացվեց» Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության կանոնադրությամբ: Էջմիածնի աթոռը երբեք չի ճանաչել այդ կցումը: Վաթսունական թվականներից սկսած, իրանահայության Հայաստանի հետ կապերի խիստ սահմանափակումը ինչ—որ չափով բացատրվում է նաև այդ իրողությամբ:

Կենտրոնական շրջան: Թեհրանի և շրջակայքի հայ բնակչության բուռն աճը սկսվում է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Այլևայլ պատճառների թվում (հիմնականում հայ գյուղացիության ուրբանիզացիայի պրոցեսը) Թեհրան քաղաքում հայության աճին ակամայից նպաստեց 1946–47 թվականներին կատարվող հայրենադարձությունը: Որոշ տվյալներով մինչև 10 հազար մարդ Իրանի տարբեր վայրերից 1947–ի Երկրորդ կեսերին հավաքվել էին Թեհրանում արդեն կազմ ու պատրաստ Հայաստան մեկնելու համար: Հայրենադարձության հանկարծախաս դադարեցումը, սակայն, նրանց մատնեց անելանելի կացության: Գրեթե բոլորն այդպես էլ մնացին Թեհրանում՝ աստիճանաբար շտկելով իրենց կեցության պայմանները:

Թեհրանի թեմական խորհրդի տվյալներով՝ 1958 թվականին հայ ազգաբնակչության թվաքանակը քաղաքում հասել էր 65,0 հազարի, իսկ համաձայն «Ալիք» թերթի՝ հեղափոխության նախօրյակին արդեն 150,0 հազար էր, այսինքն՝ երկրի ամբողջ հայության 75 տոկոսը:

Թեհրանի հայության աճի դիմաց խոշոր չափերով կրճատվել, երբեմն էլ իսպառ վերացել է շրջակա գյուղերի և քաղաքների հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև խիստ նվազել է մյուս շրջանների հայությունը:

Հյուսիսային շրջան: Պրոցեսը գրեթե նույնն էր՝ Թավրիզի հայության աճ ի հաշիվ հիմնականում գյուղացիական և նվազ կարևոր քաղաքների բնակչության: Ղարադաղում, օրինակ, 1930 թվականին կար 22 հայաբնակ գյուղ: 1970–ին մնացել էր երկուսը: Մարաղայում, Մակուում, Արդաբիլում մնացել էին միայն մի քանի ընտանիքներ, Սալմաստի ամբողջ գավառում՝ մոտ 80 ընտանիք:

Թավրիզում եթե 1923–ին կար 5500 հայ, ապա հեղափոխությունից առաջ (1978) հայության թիվն արդեն կրկնապատկվել էր՝ հասնելով 10,0 հազարի: Իսլամական Հանրապետության հաստատումով, սակայն, ինչպես տեսանք, սկսվեց հայաթափման շարժընթացը: Ներկայումս Թավրիզի հանրահայտ Լիլավա թաղամասում հեռացող հայերի տները գնելուց հետո սկսել են տեր ու տնօրեն դառնալ պարսիկները:

Հարավային շրջան: Նոր Զուղան ևս սկսեց աճել իրերի ճիշտ նույն տրամաբանությամբ: 1952–ին այստեղ կար 1600 հայ, 1979–ին, ինչպես վկայում է «Սոնդ» թերթը, հայության թվաքանակն արդեն 10 հազար էր:

Փերիայի գավառը հայաշատ շրջաններից մեկն էր, որը 1940–ական թվականներին ուներ շուրջ 160,0 հազար հայ ազգաբնակչություն: 1967

թվականի տվյալներով՝ արդեն կազմում էր 12,0 հազար, Չարմահալ գավառում արդեն գրեթե հայություն չկա:

Համայնքի ազգային կյանքը ավանդաբար խարսխվում էր եկեղեցապետական կառուցվածքի վրա: 1967 թվականին պետությունը ճանաչել է թեմերը՝ իբրև կրոնամշակութային, բարեգործական և իրավական մարմիններ: Թեհրանի թեմը ղեկավարվում է 1973 թվականին կիրառության մեջ դրված կոնոնադրությամբ, որի համաձայն՝ պատգամավորական ժողովը համարվում է թեմի գերագույն իշխանությունը: Թեմական խորհուրդը գործադիր իշխանությունն է, որն ընտրվում է պատգամավորական ժողովի կողմից երկու տարի ժամկետով: Թեմական խորհրդի նյութականը հոգալու համար կանոնադրության համաձայն՝ յուրաքանչյուր քաղաքացուց գանձվում էր պարտադիր հարկ, որի չափը որոշվում էր ըստ նրա նյութական կարողության: Թեմական խորհրդի իրավասության տակ էին ազգային կյանքի բացարձակապես բոլոր հարցերը՝ կրթություն, մշակույթ, ընտանիք և այլն: Այլադավան հայերը չէին կարող մասնակցել թեմի գործունեությանը:

Իրանի հայ համայնքն ուներ երկու պատգամավորական տեղ Իրանի իսլամական խորհրդարանում:

Իրանահայության ազգային-քաղաքական կյանքում սկսած քսանական թվականներից գրեթե մենաշնորհի իրավիճակ է ունեցել ՀՀ դաշնակցությունը, որը 1931-ից ի վեր հրատարակում է «Ալիք» թերթը: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին միայն, երբ Իրան մտան խորհրդային զորքերը, Ատրպատականում և Թեհրանի շրջանում կուսակցությունը քաղաքականապես գտնվեց ոչ նպաստավոր պայմաններում, իսկ չեզոք և առաջադիմական կոչվող ուժերը ցուցադրեցին աննախընթաց աշխուժություն: Հետագայում ՀՀԴ-ն որոշակի կերպով վերականգնեց հավասարակշռությունը, երբ տիրող վարչակարգը հետապնդում էր համայնավարությանը և «առաջադիմական կազմակերպություններին»: Թեմերի կցումը Անթիլիասի աթոռին հենց նման պայմանների արդյունքն էր:

Քառասնական թվականներին և հետագայում, մինչև 1953-ի պալատական հեղաշրջումը, ստեղծվեցին մի շարք երիտասարդական և մշակութային միություններ՝ «Վերելք», «Մշակույթ» միությունները, Նոր Ջուղայի մշակութային միությունը, Թավրիզի հայ մշակութային միությունը և այլն: Հրատարակվել սկսեց «Վերածնունդ» թերթը:

Գավառում ևս աշխուժացավ գոյություն ունեցող զանազան կազմա-

կերպությունների գործունեությունը, ստեղծվեցին նորերը: «Փերիայի կրթասիրաց միությունը» իր մասնաճյուղերը հիմնեց հայաշատ գյուղերում: «Փերիայի հայոց հիվանդանոցի միությունը» իր ուսերին վերցրեց հայության առողջապահական գործի բարելավման առաքելությունը: «Չարմահալի հայ ուսումնասիրաց միությունը» ընդլայնեց իր գործունեության սահմանները՝ մասնաճյուղեր հաստատելով ոչ միայն գավառի գյուղերում, այլև Թեհրանում, ուրիշ բնակավայրերում:

Հայրենադարձության դադարեցման հետևանքով Թեհրանում անօթևան մնացած զանգվածի նյութական վիճակը բարելավելուն իր ջանքերը ներդրեց ՀԲԸՄ Թեհրանի մասնաճյուղը:

Հատուկ ակնածանքով պիտի նշել տիկնանց զանազան միությունների և ընկերակցությունների բարեսիրական գործունեությունը: 1939 թվականին հիմնադրվեց «Հայ կին միությունը», որպեսզի ինչ–որ չափով դարմաներ 1936 թվականին հայկական դպրոցների վերացման մասին պետական կարգադրության կործանիչ հետևանքները: Միության անդամները մանուկներին զաղտնի ուսուցանում էին հայոց լեզու: Իսկ երբ 1946–47–ից հետո հայրենադարձության ծախսողման պատճառով Թեհրանում մնացին հազարավոր մարդիկ, միության անդամները նրանց համար դարձյալ պարապմունքներ էին կազմակերպում թե՛ նրանց տներում, թե՛ դպրոցներում: Միությունը կազմակերպեց ցուցահանդեսներ՝ նվիրված հայ կանանց ձեռնարկեստին, պատմական տարազներին, հրատարակեց «Հայուհին և իր տարազը» ալբոմը:

Համայնքի ամենազանգվածային ու բազմաբովանդակ միությունը «Հայ մշակութային «Արարատ»» կազմակերպությունն է, որ ներառում է սկաուտական, մարզական, երաժշտական, թատերական, զրական ուղղություններ, ունի «Արարատ» մարզավան: 1964–ից ի վեր կազմակերպել է ամենամյա համահայկական մրցումներ, որոնց մասնակցել են տարբեր մարզակույրների և հայ բնակավայրերի շուրջ 1500–ական մարզիկներ: Մրցություններ է կազմակերպել նաև աշակերտության համար: Չանգվածային ընդգրկում ունի նաև «Հայ մշակութային Սիփան միությունը»:

Վերջին երկու միությունները շարունակում էին իրենց առաքելությունը հեղափոխությունից հետո էլ: Նրանց կողքին գործում էին.

«Իրանահայ ազգային և մշակութային միությունը» (ստեղծված է 1979 թվականին), որ հրատարակում էր «Փյունիկ» շաբաթաթերթը (այժմ փակված) և «Ծիածան» հանդեսը, ուներ զրական, երաժշտական, մարզական բաժիններ, օժանդակում էր դպրոցների աշխատանքին:

«Իրանահայ գրողների միությունը» (1962), որը, բնականաբար, միավորում է հայ գեղարվեստական գրականության մշակներին: Նրա կազմում էին Գալուստ Խանենցը, Հովհաննես Մարող և շատ ուրիշներ: Միության նախաձեռնությամբ 1981 թվականին նշվեց բանասեր ու պատմաբան, գրող Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի գրական գործունեության 25-ամյակը:

«Արվյան» մշակութային միությունը, որն ուներ պարի, երաժշտական, գրական խմբեր, նպատակադրել էր իրանահայ դպրոցի համար կազմել հայոց լեզվի և գրականության դասագրքեր:

«Էրեբունի» մարզամշակութային միությունը, որն ուներ մարզական տարրեր բաժիններ, գրադարան, թատերախումբ:

Թվարկված միություններից շատերը, նրանց անդամները, հայ մտավորականները, գրողները, երաժիշտները, նկարիչները, բժիշկները, իրավաբանները, ճարտարապետները և ուրիշ մասնագիտությունների մարդիկ իրեն հավաքատեղի ունեին Հայ ակումբը՝ համայնքի ազգային-մշակութային կյանքի հիմնական ու կենտրոնական օջախներից մեկը:

1936 թվականին իշխանությունները փակեցին հայկական դպրոցները՝ գրավելով նրանց շենքերն ու սեփականությունը: 1942–43-ին դպրոցները վերականգնվեցին, դասավանդումը, սակայն, կատարվում էր պարսկերենով, իսկ հայոց լեզվի ուսուցումը արտոնվեց միայն հիմնական ծրագրից ու դասաժամերից դուրս, որն էլ ընդամենը շաբաթական 12 ժամ էր տարրական դպրոցներում և 6–7 ժամ՝ միջնակարգում: Թավրիզի հայ դպրոցները վերաբացվեցին շատ ավելի ուշ:

Իրանահայ դպրոցի պատմության լավագույն շրջանը, թերևս, վաթսուներկան թվականներն են, երբ դպրոցների թիվը հասավ 50-ի, իսկ աշակերտության թվաքանակը՝ 10,0 հազարի: Ընդ որում շատ դպրոցներ իրենց ընդգրկումով պարզապես չէին զիջի Խորհրդային Հայաստանի դպրոցներին: «Քուել-Դավթյան», «Մարիամյան», «Թունյան» դպրոցներն, օրինակ, ունեին 1000-ից մինչև 1500 աշակերտ՝ յուրաքանչյուրը:

Իրանահայ համայնքի պատմության մեջ մշակութային եզակի նշանակություն ունի Թավրիզի «Մելիք-Թանգյան» թանգարանը (հիմնադրված 1967 թվականին), որն իր ընդարձակ սրահներում ցուցադրում է շուրջ 2000 ցուցանմուշ:

Իրանահայության մաս կազմող համեմատաբար շատ ավելի փոքրաթիվ կաթոլիկ և ավետարանական համայնքները նույնպես ունեն իրենց կրթական հաստատությունները:

Իրանահայ համայնքը հարուստ ու նշանավոր է իր մշակութային ավանդություններով: Արդեն Հովհաննես Խան Մասեհյանի անունը կարող է ոչ թե միայն մի եզակի համայնքի, մի ամբողջ ժողովրդի հպարտության առարկա լինել: Շեքսպիրի ստեղծագործությունների դասական թարգմանությունները, որ կատարել է նա, հարստացրել են մեր ազգային մշակույթը, մի ամբողջ քայլ են նշանավորել հայ ժողովրդի կողմից աշխարհի գեղեցկագիտական յուրացման հարատև ընթացքի մեջ:

1935-ին հիմնադրված «Նոր էջ» գրական միավորումը, որ գոյատևեց շուրջ քառասուն տարի, իրոք որ ձգտում էր նոր էջ բացել Սփյուռքի գոյավորման և ինքնահաստատման շրջանի՝ ազգային կեցության հոգեկան կռվանների որոնման կածանների վրա: Սփյուռքահայության արևելյան հատվածի կյանքում նորեղականները ջանացին անել այն, ինչին քսանականի վերջերին ու երեսնականների սկզբներին նվիրաբերվել էին «Փարիզի տղաքը»: Փույթ չէ, որ երբեմն արդյունավետ չէր ծիզը: Գաղափարը ինքը շատ վեհ էր. ամուր խարսխվելով ազգային մշակույթի հողի մեջ՝ գտնել աշխարհի, շրջապատի հետ արվեստի հաղորդակցման նոր մակարդակը, նոր մտածելակերպը, նոր որակը, որով ազգը պետք է հոգևոր հաղթաթուղթ ձեռք բերեր՝ աշխարհին բացազատվելու, ժամանակակից աշխարհի մեջ արդիական կյանքով ապրելու համար:

«Նոր էջին» անդամակցեցին Դևը (Մարգար Դարաբեգյանը), Հրանտ Ֆալյանը, Աշոտ Ասլանը, Արա Տեր-Հովհաննիսյանը, Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արմեն Գեսը, Ջորայր Միրզոյանը: Այս անունները քիչ թե շատ ծանոթ են Սփյուռքին, իսկ Դևը և Խանենցը համահայկական ճանաչում ունեն: Նրանց մի քանի ժողովածուներ հրատարակվել են թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Հայաստանում:

Հայրենիքը քիչ ծանոթ է Ջորայր Միրզոյանի անվանը, մինչդեռ նրա վաստակը կարող է իր նկատմամբ խոր հարգանք պարտադրել: Բազմակողմանի զարգացած, հին ու նոր մի շարք լեզուների տիրապետող այս գործիչը տաղանդավոր բանաստեղծ էր և արձակագիր, պատմաբան ու գրականագետ, հայ մշակույթի անխոնջ պրոպագանդիչ պարսկական շրջապատում և օտար գրական հրաշակերտների հմուտ թարգմանիչ՝ իբրև Մասեհյանի ավանդությունների ժառանգորդ: Նրա գրչին են պատկանում թարգմանություններ Դոստոևսկուց, Ֆրոյդից, Խայամից, Լորկայից, Էլիոտից, Ելուարից, Թագորից (որի հետ ուներ անձնական ծանոթություն), Կոկտոյից, Քոլլոդելից, գիտական աշխատություններ «Աբուալի Սինայի կյանքը», «Պարսից գրականության պատմություն»:

բազմաթիվ բանաստեղծություններ, արծակ էջեր, հողվածներ՝ սփռված մամուլում, «Թաց մայթ» խորագրով բանաստեղծությունների ժողովածուն: Հրահրված ընդհանուր գրաստեղծությունների ժողովածու:

Իրանահայ մշակույթը ներկայացնող միջին սերնդից շատերը տարիներ առաջ անցել են արտասահման՝ լուրջ հաջողությունների հասնելով գրականության ասպարեզում: Իրանահայ միջավայրի ծնունդ է քաղաքական հայացքներով, լեզվաոճական մտածողությամբ, իրերի առօրյա կենցաղային ընկալման կերպով, արծակագիր Հակոբ Կարապետյանը, որը փոխադրվեց և մինչև իր կյանքի վերջը ապրեց ԱՄՆ-ում: Հ. Կարապետյանը սփյուռքահայ արդի գրականության ամենախոշոր երևույթներից մեկն է, արծակի արքան: Իր վեպերում ու պատմվածքներում նա քննում-զննում է հասարակության և անհատի փոխհարաբերության հավերժական հարցականը, ժամանակակից՝ հենց այսօրվա սփյուռքահայ մարդու կրկնակի երբեմն եռակի ինքնության (իր իսկ կենսագրության պարագայում՝ հայ, պարսկահայ, ամերիկահայ) տագնապը:

Իրանահայ գրականության երիտասարդ սերնդից տաղանդավոր բանաստեղծ Վարանդ (Սուքիաս Քյուրքչյանը) արդեն իր վրա է հրավիրել հասարակայնության ուշադրությունը: 1954 թվականին ծնված այդ հեղինակը հրատարակել է բանաստեղծությունների շուրջ մեկ տասնյակ ժողովածուներ, որոնց մեջ աչքի է զարնում գույների ու երանգների նրբաճաշակ, այլև ցայտուն զգացմունքային մանրանկարչությունը: Նրա տեքստերով զրված երգերը տարածում են գտել համայնքում:

Իրանահայ թատրոնի վարպետներ Արամայիս Աղամալյանը, Արմանը (Արման Հովսեփյան), Սամվել Խաչիկյանը խոշոր ներդրում ունեն թե տեղի հայ թատրոնի, թե՛ Իրանի կինոարվեստի զարգացման գործում իրրև բեմադրիչներ և դերասաններ: Արմանը ստեղծել է ավելի քան 50 կինոնկար:

Իրանահայ արվեստագետներ Նիկոլ Գալանտերյանը, որ մի շարք օպերաների և երգերի հեղինակ էր, Համբարձում Գրիգորյանը՝ «Կոմիտաս» երգչախմբի խմբավարը, տասնյակ խմբերգերի, մեներգերի հեղինակը, «Անուշ» երգչախմբի ղեկավար Հովիկ Գասպարյանը, որը հայ երգչախմբին ճանապարհ բացեց դեպի Իրանի հեռուստատեսություն, Աշոտ Պատմագրյանը, որը հորինել է բազմաթիվ ու բազմաժանր բարձրարվեստ ստեղծագործություններ, լայնորեն ճանաչված են եղել Սփյուռքի տարածքով մեկ և Հայաստանի երաժշտասեր հասարակայնության շրջաններում:

66 Բավականին ընդարձակ է իրանահայ արվեստագետների, երգահանների, խմբավարների, երաժիշտ–կատարողների, երաժիշտ–մանկավարժների, պարուսույցների ցանկը: Երիտասարդ սերնդից հիշատակարժան է խմբավար Լորիս ճգնավորյանի անունը, որն այսօր համազգային համբավի անուն դարձավ: Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախումբը վեր հանելով համաշխարհային կատարողական արվեստի պատվավոր ու բարձր աստիճանի:

67 Իրանահայ ժամանակակից գեղանկարչության ձևավորումը տեղի է ունեցել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Բանաստեղծ Դևր խոշոր նկարիչ էր, թերևս միակը, որ Իրանի լուսավորության նախարարության որոշմամբ արժանացել է արվեստի շքանշանի:

68 Լորջուդայեցի նկարիչ Երվանդ Լահապետյանը նշանավոր դարձավ հասարակ մարդկանց կերպարների ստեղծումով, Սմբատ Կյուրեղյանը պատկերում էր նույն գավառի գյուղական կյանքը: Թավրիզաբնակ Աշոտ Քոչոյանը ինքնամփոփ մարդկանց դիմանկարների կերտիչն էր, Թեհրանի նկարիչ Էդվարդ Բապոյանը շահեց «Թամաշա» շաբաթաթերթի մրցանակը «Բանտարկյալները» կտավի համար: Ժամանակակից նկարչության այլազան մարզերում լուրջ նվաճումների հասան Մարգո Գրիգորյանը, Հարություն Մինասյանը: Գույների համադրության վարպետ են Էդվարդ Այվազյանը, Սեդրակ Նազարյանը: Գեղանկարիչների ցանկը նույնպես շատ ծավալուն է: Նրանցից շատերը ցուցադրվել են եվրոպական կենտրոններում և Հայաստանում, արժանացել բարձր դրվատանքի:

69 Վերջապես իրանահայության մշակութային նվաճումների բարձր ցուցանիշների վկայությունն է Լոր Ջուդայի մատենադարանը (կառուցվել է 1907 թվականին, 1931–ին հիմնական ձևավորումն է արել սփյուռքահայ անվանի նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանը), որը արվեստի մի կատարյալ թանգարան է: Մատենադարանում պահպանվում են շուրջ 10,0 հազար հնատիպ ու նոր գրքեր, որոնցից 6000–ը՝ հայերեն, ինչպես նաև 683 ձեռագրեր, որոնցից 34–ը՝ մագաղաթի վրա:

70 Իրանահայ մամուլը նույնպես ունի հարուստ ավանդություններ: Մինչև Սփյուռքի գոյավորման շրջանը համայնքում հրատարակվել են երկու տասնյակից ավելի թերթեր ու պարբերականներ: Իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում լույս տեսած զանազան պարբերականների թիվն անցնում է հիսունից: Մեր օրերում, սակայն, խիստ նվազել է իրանահայ մամուլի թվաքանակը: Դա բացատրվում է հայության արտագաղթի պատճառով:

Իրականում Թուրքիայի հայությունը Ափյուռքի մաս դիտելը այնքան էլ բնականոն չէ, էլ չխոսելով արդեն պատմական Հայաստանի մասին: Պատմության ընթացքում երբեք Պուլիսը զավառի նկատմամբ արտասահման չի եղել, իսկ պոլսահայությունն էլ բուն Հայաստանի հայության կողմից չի ընկալվել իբրև օտար ափերի հայություն: Նույնքան տարօրինակ է, երբ Քեսապ ես գնում (Սիրիա) և Հայկական Կիլիկիայի հարավային սահմանի գյուղերը, որ առնվազն յոթ–ութ հարյուր տարի կպած են կանաչ լանջերին, փորձում են դասել Ափյուռքի բնակավայրերի շարքը: Իրականությունն է ստիպում, սակայն, իբրև Ափյուռք դիտել: Գեթ մեր ժամանակակից իրականությունը...

Համայնքի թվաքանակը գնահատվում է իբրև 50–60 հազար մարդ: Անընդհատ նկատվում է նվազման միտում: Ըստ այլազան տվյալների, ականատեսների և ճանապարհորդների վկայությունների՝ անչափ մեծ է թիվը լեռների ծերպերին ծվարած հայկական շեների ու հայ ազգաբնակչության, որը իսլամացած է, բայց պատեհ առիթով բացահայտում է իր իրական ծագումը, կամ էլ, եթե նույնիսկ հայ է մնացել, բացարձակ կտրված է աշխարհից և զարմանքով է տեղեկանում, որ աշխարհում կա հայկական պետականություն և հայություն:

Հայությունը հիմնականում կենտրոնացած է Պուլսում: Այստեղ է գտնվում Հայ առաքելական եկեղեցու պատրիարքարանը: Պատրիարքարանի իրավասության տակ են 46 եկեղեցիներ (որոնցից 12–ը զավառում): Կաթոլիկ համայնքն ունի 7, իսկ ավետարանականը՝ 5 եկեղեցիներ և աղոթատներ:

Պուլսի հայության կարևոր հաստատություններից է «Սուրբ փրկիչ» ազգային հիվանդանոցը, որի նյութականը մաս–մաս հոգում են կառավարությունը, ՀԲԸՄ–ն, Կյուլպենկյան հաստատությունը: Այնուամենայնիվ, հիվանդանոցի բյուջեն դժվարությամբ է բավարարում ծախսերը, և նկատվում է հաստատությունը աստիճանաբար սահմանափակելու միտում՝ հետազայում այն ծերանոցի վերածելու մտադրությամբ:

Հրատարակվում են «Մարմարա», «Ժամանակ», «Ակոս» թերթերը, «Քուլխ» հանդեսը, «Սուրբ փրկիչ» ամսագիրը:

Թուրքիայում գործում են քսան հայկական վարժարաններ: Բարձրագույն տիպի է ազգային մշակույթի և հանրային գիտակցության զար-

գացմանը իր խոշոր նպաստը բերած «Կեդրոնական վարժարանը» (հիմնադրված 1886—ին):

Երկրի օրենքների համաձայն թուրքական վերջավորություն կրող ազգանուններով երեխաները, ինչպես և նրանք, որ նախկինում սովորել են ուրիշ դպրոցներում, հայկական վարժարաններում, արձանագրվելու իրավունք չունեն: Ուրիշ խոսքով, ուսումնական հաստատությունները աշակերտական կազմով ապահովվելու խնդիրը դառնում է հանրային թնջուկ:

Հայկական բոլոր վարժարանները ազգայնացված են: Իրականացվում են պետական ծրագրերը, և հենց կառավարությունն էլ վճարում է ուսուցիչների ամսականները: Մի ժամանակ հայկական բարձրագույն տիպի վարժարանների (լիցեյների) շրջանավարտներն իրավունք ունեին հայկական մյուս վարժարաններում ուսուցչական պաշտոններ վարելու:

Թեկնածուն պարտավոր է կրթություն ստանալ նաև պետական վարժապետանոցում,— այդպիսին էր վերջին տարիներին հաստատված կարգը: Ուրիշ խոսքով ուսուցչական—մանկավարժական անձնակազմով ապահովվելու խնդիրը նույնպես սկսում է դառնալ հանրային մտահոգության առարկա:

Սփյուռքի ամենազարմանահրաշ երևույթներից մեկը պոլսահայ ժամանակակից գրականությունն է: Դեռևս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին, բայց հատկապես հետպատերազմյան շրջանում Պոլսում ասպարեզ իջավ բարձրատաղանդ գրողների՝ բանաստեղծների և արձակագիրների մի ամբողջ համաստեղություն:

Այդ հույլի փայլուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ բանաստեղծ Անդան Էոզերը, երևույթը գնահատում է իբրև «կյանքի փիլիսոփայություն»: «Այն կյանքին՝ որուն մեջ կանցնի մեր ամեն մեկ օրը, ոչ թե երազներու աշխարհին կյանքը»: Եվ իրոք, գրականությունը դարձավ հասարակության զարգացման տվյալ փուլում գերլարված սոցիալական կացության գեղարվեստական վերակերտիչը: Ճիշտ նույն առաքելությունն իր ուսերին տարավ արվեստը հետպատերազմյան Եվրոպայում, և մանավանդ ու հատկապես՝ իտալական կինոն: Դա նեոռեալիզմի հաղթարշավի շրջանն էր, և պոլսահայ գրականությունը գտնվեց շատ բարձր, երբեմն անհասանելի թվացող գագաթների վրա: Ամեն ինչ նոր էր այստեղ, թե ձև և թե բովանդակություն: Բայց ոչ պչրուն «նորամուտություն», այլ գեղեցիկ ու ներդաշնակ: Մարդկային տառապանքի, գրկված ու զարկված

մարդու գրականությունն էր դա, բայց զվարթ, մի քիչ հուճկոտախառն, կենսատու ժպիտով հունցված:

Հայկազուն Գալուստյան, Ջահրատ, Ջարեհ Խրախունի, Ջավեն Պիպեռյան, Երվանդ Կոպեյան, Ռոբեր Հատտեճյան և դեռ շատ ուրիշներ այդ նոր գրականության իբրև կարգախոս ընտրեցին. «Ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին համար»: Իսկ պոլսահայ արծակի արքաներից մեկը՝ Հակոբ Մնձուրին, եղավ «կարոտի գրականության» վերջին մեծ վարպետը:

ԻՐԱՔ

Համայնքը ծնավորվել է 1915 թվականից հետո, երբ Իրաքի տարածքում ստեղծվեցին հավաքակայաններ, որոնց լուծարումից հետո տեղում մնացած հայությունն էլ կազմեց ներկա համայնքի կորիզը: Այստեղ գործում է Հայ առաքելական եկեղեցու թեմ՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքո: Մինչև վերջերս էլ քաղաքական անկայունության և անստուգության պատճառով շարունակվում էր հայերի արտագաղթը Իրաքից: 2003 թ. պատերազմից առաջ Իրաքում ապրում էր շուրջ 12,0 հազար հայություն: Հիմնականում մանր սեփականատերեր էին, արհեստավորներ, մանր առևտրականներ: Կային նաև բժիշկներ, ինժեներներ, պետական ծառայության մեջ գտնվող մարդիկ: 1970 թվականից ի վեր Իրաքի հայ մտավորականության շարքերը համալրվում էին նաև Հայաստանի բուհերում կրթություն ստացած երիտասարդության հաշվին:

Համայնքի ղեկավար մարմինը թեմական խորհուրդն էր, որի ընտրած Կենտրոնական վարչությունը հայության ներկայացուցիչն էր իշխանությունների մոտ: Երկրի օրենքների բերումով, երբ մանավանդ արգելված էին քաղաքական կուսակցությունները, այստեղ եկեղեցապետական կարգը բավականին ամուր էր: Կենտրոնական վարչության որոշումները ի գորու էին միայն թեմակալ առաջնորդի հաստատումից հետո:

Համայնքում գործում էին հետևյալ հասարակական միավորումները: ՀԲԸՄ Բաղդատի մասնաճյուղը հիմնվել էր 1960 թվականին: Նրա ակումբն ուներ երիտասարդական, մարզական, կար ու ձևի, գեղարվեստական, ինքնագործ խմբակներ, կանանց հանձնախումբ:

Երիտասարդական ակումբը ստեղծվել է 1962 թվականին, հետապնդում էր մշակութային և մարզական ծրագրեր: Ինչպես արաբական մի շարք երկրներում, ուր արգելված է քաղաքական գործունեությունը,

այստեղ էլ երիտասարդական ակումբը ՀՀ դաշնակցության դրսևորման ծն էր: Ակումբին կից գործում էին «Կոմիտաս» երգչախումբը, թատերական, մարզական խմբակներ, էստրադային նվագախումբ:

«Տիկնանց մշակութային միությունը» միջոցներ էր հայթայթում չքավոր աշակերտներին օգնելու համար՝ կրթաթոշակով, սննդով, զգեստով: Կազմակերպում էր դասախոսություններ, ճաշկերույթ-պարահանդեսներ՝ հասույթը տրամադրելով նպատակի իրագործմանը:

Հայ երկսեռ երիտասարդաց միությունը (հիմնադրված՝ 1926-ին) համայնքի ամենազանգվածային, անկուսակցական կազմակերպությունն էր: Ուներ սեփական ակումբ, որը միշտ մարդաշատ էր, կազմակերպում էր համերգներ, գրական երեկույթներ, ասուլիսներ, թատերական ներկայացումներ:

«Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԱՄ) գտնվում էր ՀՀ դաշնակցության հովանավորության ներքո, հաճախ գործակցում էր «Հայ երկսեռ երիտասարդաց միության» հետ: Ուներ սկաուտական, արենուշական և զայլիկյան բաժանումներ, ֆուտբոլի, բասկետբոլի, վոլեյբոլի, սեղանի թենիսի խմբեր:

Իրաքահայ համայնքը թերևս եզակիներից էր, ուր բոլոր կազմակերպությունների միջև տիրում էր փոխադարձ համագործակցության և հարգանքի ոգին:

Համայնքում գործում էին հինգ դպրոցներ:

Իրաքում ապրում էր նաև 1,5 հազար կաթոլիկ հայություն, որ համախմբված էր կաթոլիկ եկեղեցու շուրջ:

Բոլոր այս տեղեկությունները վերաբերում էին մինչև 2003 թ. Իրաքի դեմ սանձազերծված պատերազմը:

ՀՈՐԴԱՆԱՆ

Փոքրաթիվ այս համայնքը (շուրջ 3,0 հազար մարդ) ծնավորվել սկսել է հիմնականում հիսնական թվականներին, Մերծավոր Արևելքի զանազան երկրներից եկած հայության հաշվին: Զառասնական թվականների վերջերին, Իսրայելի պետության ստեղծմամբ, Հորդանան փոխադրվեց պաղեստինաբնակ հայերի մեծ մասը: Հոգևոր տեսակետից գտնվում էր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի իրավասության տակ: Հովիվը նշանակվում էր պատրիարքի կողմից:

Օտարազգիների քաղաքական կուսակցությունների արգելված լինելու պայմաններում գործում էին երկու մարզական ակումբներ: ՀՄԸՄ-ի ակումբը, ըստ էության, ՀՀ դաշնակցության գործունեության դրսևորման կերպն էր, իսկ «Վաթանի» ակումբը, որ Ազգային մարզական միության անունով էր հանդես գալիս, Ռամկավար ազատական կուսակցության գործունեության խողովակն էր: Երկու ակումբներն էլ մարզականից զատ Հորդանանի չափանիշներով լայն մշակութային ծրագրեր էին իրականացնում: Չամայնքում, եկեղեցուն կից գործում էր միակ հայկական դպրոցը:

«Վաթանի» ակումբը լայն կապեր էր պահպանում Չայրենիքի հետ: Նրա միջնորդությամբ Չայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորել են շուրջ 100 հորդանանահայեր, որոնց մեծ մասը (բժիշկներ, շինարարներ, ինժեներներ և այլն) ազգօգուտ աշխատանք են տանում համայնքում:

Չամայնքի մեջ հեղինակավոր էր Չայ օգնության միության մասնաճյուղը, որին անդամակցում էին շուրջ 130 տիկիներ: Երկար տարիներ ՀՕՄ-ը Հորդանանում պահում էր ծերանոց:

ԻՍՐԱՅԷԼ

Մինչև 1948 թ. արաբա-իրեական պատերազմը Իսրայելում բնակվող հայերի թիվը (Երուսաղեմ, Յաֆա, Չայֆա քաղաքներ) հասել էր 15 հազարի: Շարունակվող արաբա-իրեական կոնֆլիկտի, երկրի տնտեսական դրության սրման հետևանքով մեծ թվով հայեր հեռացել են երկրից: Արտագաղթել է հատկապես ունևոր հայերի մեծ մասը:

XXI դարի սկզբների տվյալներով Իսրայելում ապրում էին մոտ 1500 հայեր: Չայերի ճնշող մեծամասնությունն զբաղվում էր առևտրով: Նրանք զլխավորապես կենտրոնացած էին Երուսաղեմի արևելյան մասում: Չայկական թաղամասը զբաղվում է Հին Երուսաղեմի մեկ չորրորդը:

Գործուն կազմակերպություններ էին ՌԱԿ-ի մականի տակ՝ Չայ երիտասարդաց միությունը (ԴԵՄ), ՀՀԴ մականի տակ՝ Չայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը, Երուսաղեմի հայ բարեսիրական միությունը: Բոլոր միություններն էլ ունեն իրենց առանձին ակումբները, որտեղ պարբերաբար անց էին կացվում հանդիպումներ, մշակութային միջոցա-

ռումներ: Գաղութում գործում էին թատերական, գեղարվեստական ինքնագործ խմբեր, մարզական թիմեր:

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանը համազգային, համաքրիստոնեական տարողության հաստատություն է: Հայոց պատրիարքությունը, որը ստեղծվել է մ.թ. VII դարում, Երուսաղեմի 3 պատրիարքություններից մեկն է: Նա հույն և լատին եկեղեցիների հետ իրավատերն է ու պահապանը Երուսաղեմի քրիստոնեական միջազգային սրբավայրերի ու նրանց հավասար իրավունքով պաշտամունքներ է մատուցում Բեթլեհեմի Սուրբ Ծննդյան և Սուրբ հարության տաճարների մեջ, Քրիստոսի գերեզմանի վրա, ինչպես նաև մյուս գլխավոր սրբավայրերում: Այդ սեփականությունը և իրավունքները սրբագործված են դարավոր ավանդություններով և վավերացված են միջազգային օրենքներով և հաջորդաբար իշխող կառավարությունների հրովարտակներով: Պատրիարքարանը հրատարակում է «Սիոն» ամսագիրը: Գործում է ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած նոր տպարան, ուր գունավոր տպագրությամբ լույս են տեսնում տարբեր կարգի հրատարակություններ:

Պատրիարքարանի ձեռագրատանը պահպանվում են մոտ 4 հազար հազվագյուտ արժեք ներկայացնող ձեռագրեր: Գ. Կյուլպենկյան գրադարան-մատենադարանը, որը ստանում է Հայաստանում և Աֆյուղքում լույս տեսնող գրեթե բոլոր թերթերը և հանդեսները, ունի հարուստ գրքերի ֆոնդ: Միաբանությունն ունի իր հոգևոր կրթօջախը՝ ժառանգավորաց վարժարանը, ուր տարբեր հայկական համայնքներից սովորում է 40 սան:

ՀՆԴԱՍՏԱՆ

Համայնքը կենտրոնացած է Կալկաթայում և ներկայումս բաղկացած է շուրջ 150 մարդուց: Ունի եկեղեցի: Մադրասի հայկական եկեղեցին փակ է:

Հնդկահայ գաղթօջախի ազգային մարմինը եկեղեցական վարչությունն է, որը ղեկավարում է եկեղեցական և ազգային կալվածները:

Հայկական ընկերակցությունը վերակազմվել է 1960-ին: Ընկերակցության շնորհիվ երկար տարիների պայքարից հետո դատական միջնորդությամբ գաղութի հայությանը վերադարձվեցին Մադրասի եկեղեցու կալվածները, որոնք 1966 թվականից գտնվում էին ուրիշների ձեռքում: Այդ կալվածներից ստացված հասույթներով ֆինանսավորվում են

եկեղեցին ու վարժարանը: Ընկերակցության զլխավոր նպատակն է ազգային իրավունքների պահպանումը Հնդկաստանի մեջ:

Հնդկաստանում մինչև 1980 թ. գոյություն են ունեցել Հայկական ակումբը, Հայկական մարզական ակումբը, Տիկնանց բարեգործական, Վարժարանի Սանուց միությունները, որոնք այժմ չեն գործում:

Մարդասիրական ճեմարանը համայնքի միակ գործող վարժարանն է: Աշակերտները հիմնականում պարսկահայեր են:

ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՑԻ ԵՐԿՐՆԵՐ

Քուվեյթում և Արաբական էմիրություններում հայերն աստիճանաբար կուտակվել սկսել են XX դարի երկրորդ կեսերին: Հատկապես Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո ազատական շուկայի առաջադրած պահանջարկի բերումով անընդհատ ավելի ու ավելի սերտաճում են տնտեսական կապերը Պարսից ծոցի երկրների, մասնավորապես, Դուբայ, Աբու Դաբի քաղաքների հետ:

Տարածաշրջանում ստեղծվել է Հայ առաքելական եկեղեցու թեմ, որը գտնվում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ: Թե՛ Քուվեյթում և թե՛ էմիրություններում հայերի զանգվածը հիմնականում փոխադրվել է Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից և Իրանից: Գաղթօջախը, իբրև կանոն, նյութապես բարեկեցիկ է: Շատերը ստեղծել են մեծ ու փոքր բազմաթիվ արհեստանոցներ, վաճառատներ, շինարարական ընկերություններ: Թեպետ նրանց հիմնած ձեռնարկություններում հայերը, օրինակ՝ Քուվեյթում գործող օրենքի պահանջով, կարող են լինել միայն փայտերեր, քանի որ քաղաքացիություն նրանց չի տրվում:

Իշխանությունները ճանաչում են հայերի կրոնական համայնքը: Համայնքների վարչությունները իրավասու են լուծելու անձնական իրավունքի հետ կապված հարցեր: Քուվեյթում գործում են թեմական վարչության ենթակայությամբ դպրոց և ճեմարան: Կա մարզական կյանք, մասնավորապես ֆուտբոլով զբաղվող երիտասարդություն և սկաուտական շարժում: Աբու Դաբիում և Շարժա-Դուբայում նույնպես գործում են մեկօրյա դպրոցներ:

Ինչպես արաբական շատ երկրներում, այստեղ էլ պաշտոնապես չկան փոքրամասնությունների քաղաքական միավորումներ և ակումբ-

ներ: Այնուամենայնիվ, հստակ դրսևորվում է ՀՀ դաշնակցության առաջատար դերը: Որոշ աշխուժություն ցույց է տալիս նաև ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը:

Տարածաշրջանում ռազմական տեսակետից պայթյունավտանգ կացությունը, մասնավորապես, Իրաք-քուվեյթյան կոնֆլիկտը և Իրաքի նկատմամբ արևմտյան տերությունների ռազմական զսպիչ գործողությունները հարցականի տակ են դրել այս ափերում հայկական հետազակեցությունը: Նույն մտահոգության տեսակետից թերազնահատելիք գործոն է նաև Իրանի նկատմամբ կիրառվող սպառնալի քաղաքականությունը:

ԿԻՊՐՈՍ

Երեսնական թվականների կեսերին արդեն 7 հազարի հասած համայնքն այսօր ունի 2-2,5 հազար հայություն: Շեշտակի նվազումը տեղի ունեցավ 1960 թվականից հետո, երբ հռչակվեց Կիպրոսի անկախությունը, և կղզում ծայր առավ քաղաքական անկայունություն, որը 1963-ին հասցրեց հույն ու թուրք համայնքների բախման, իսկ 1974-ին Թուրքիան անպատիժ զրավեց կղզու հյուսիսային մասը:

Հայերը կենտրոնացած էին հիմնականում Նիկոսիայում, ինչպես նաև Լառնակայում և ծովամերձ մի քանի փոքրիկ քաղաքներում: Հիմնական զբաղմունքը արհեստներ են, մանր ու միջին ձեռնարկատիրությունը, առևտուրը: Կան մտավորականներ, ազատ ասպարեզների և պետական ծառայության մեջ մարդիկ:

Որպես թե՛ ենթակա էր Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

Համայնքի ազգային կյանքի ղեկավարության գործում վճռական դերը պատկանում էր հանրապետության խորհրդարանի հայության պատգամավորին, որն ընտրվում էր հայության կողմից, երկրի ընտրական օրենքներով սահմանված կարգով: Նրան իրավունք էր վերապահվում մասնակցել հայության հետ աղերսվող հարցերի քննարկմանը, ինչպես նաև կառավարական մարմինների մոտ հետապնդել համայնքի խնդիրները:

Համայնքում գործում է ՀՀ դաշնակցության տեղական մարմինը, իր երիտասարդական մասնաճյուղերով և ակումբներով: Լուրջ դիրքեր ունենր Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը: Կարևոր հաստատու-

թյուններից էր «Ֆայ երիտասարդաց միությունը», որի մարզական շատ խմբեր ու թիմեր համակիպրոսյան մակարդակի էին: Նիկոսիայում, Լառնակայում, Լիմասոլում կային եկեղեցուն կից ազգային տարրական վարժարաններ:

Համայնքի ազգային կյանքի կենտրոնը Մելքոնյան կրթական հաստատությունն էր, որը հիմնադրվել է 1926 թվականին բարերարներ Կարապետ և Գրիգոր Մելքոնյան եղբայրների կտակած միջոցներով: Կտակակատարը ՉԲԸՄ-ն էր, որը և հոգում էր ու վարում վարժարանի գործերը: Իսկ անմիջականորեն կառավարող մարմինը հոգաբարձությունն էր, որը լուծում էր բոլոր ընթացիկ խնդիրները:

Մելքոնյան հաստատությունում տարբեր ժամանակներում մանկավարժական աշխատանք են տարել մեր ազգային մշակույթի խոշոր գործիչներ Յ. Օշականը, Բ. Կանաչյանը, Վ. Թեքեյանը, Վ. Վահյանը, Ա. Պատրիկը և ուրիշներ:

Մելքոնյան կրթական հաստատությունը համասփյուռքյան նշանակության մի խարիսխ է, որի վրա, ավելի ստույգ, որի շրջանավարտների վրա, ամուր հենվում է շատ ուրիշ համայնքներում ազգային կեցության գործի այս կամ այն բնագավառը: Հաստատությունը հայեցի կրթությամբ կադրերի վառարան է ամբողջ Ափյուռքի համար: Նման դերը մասնավորապես շեշտվում է վերջին 25–30 տարիներին, երբ լիբանանահայությանը վիճակված ճակատագիրը նվազեցրեց համայնքի կարողությունները:

Վարժարանն ունի վեց կարգ: Դասավանդվում է չորս լեզու՝ հայերեն, անգլերեն, հունարեն, արաբերեն: Բարձրագույն կարգերում գործում են նաև առևտրի և գիտական բաժինները: Ֆիզիկայի, քիմիայի, մաթեմատիկայի առարկաները մատուցվում են մի մակարդակով, որպեսզի շրջանավարտներն առանց դժվարության բռնեն Լոնդոնի համալսարանի ընդունելության քննությունները:

Վարժարանի բոլոր տարիների գրեթե 1,5 հազար շրջանավարտների մեջ շատ են հայ ազգային մշակույթին նվիրված անձնավորությունները, ինչպես, օրինակ՝ նկարիչ Հակոբ Հակոբյանը, գրողներ Գրիգոր Քեշիշյանը և Կարպիս Սուրենյանը, լրագրող Շաքե Վարսյանը, երաժիշտ Նուբար Սնգրյանը և ուրիշներ: Վարժարանը համալրել է նաև Կիպրոսի հայ համայնքի մտավորական շարքերը: Հաստատության նախկին տնօրեն, պատմաբան, դոկտոր Ազապի Նասիրյան-Էքմեքչյանը լուրջ ավանդ մուծեց Հայոց ցեղասպանության խնդրի գիտական հետազոտության

մեջ՝ վեր հանելով և ընդհանրացնելով Մեծ Բրիտանիայի արխիվային նյութերը:

Սելջոնյան վարժարանը յոթանասնական թվականներից ի վեր սերտ կապերի մեջ էր Հայրենիքի հետ: Տարիներ շարունակ Հայաստանը հայագիտական և ուրիշ առարկաների ուսուցիչներ է տրամադրել վարժարանին, առաքել հարուստ գրականություն, ազգային երաժշտական գործիքներ:

ԵԳԻՊՏՈՍ

Ըստ 1927 թվականի մարդահամարի՝ հայերի թիվը 13900 էր: Պետական մարդահամարը իրականացնող ծառայությունը, սակայն, հաշվի չէր առել դեռևս թուրքահպատակություն ունեցող հայերի զանգվածը, որը գրեթե նույնքան էր: Այսպիսով՝ իրականում քսանական թվականների վերջերին հայ ազգաբնակչության թվաքանակը շուրջ 25.0 հազար էր: Իսկ 1954-ին արդեն կազմում էր 40.0 հազար: Հայությունը կենտրոնացել էր Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում: Այդ քաղաքներն էլ ներկայացնում էին եկեղեցական երկու վիճակներ, որոնց զավառական ժողովների համատեղ գումարումով ընտրվում էր թեմակալ առաջնորդ:

Հայության մեջ գերակշիռ տոկոս ունեին արիեստավորներն ու ծառայողները, այնուհետև գալիս էին առևտրականները, ազատ ասպարեզի աշխատողները, բանվորները և կալվածատերերը: Ջարգացման ընթացքում կալվածատերերի դասը գրեթե ամբողջապես վերացավ: Քսանական թվականների կեսերին նրանք, խուսափելով մրցակցությունից, վաճառեցին կալվածները և հեռացան: Հետագա վայրիվերումների ընթացքում «ոչ ազգային» դրամազուլիքը դուրս վանելու՝ եգիպտական քաղաքականության հետևանքով հայության սոցիալական կազմում աստիճանաբար տեղի էին ունենում լուրջ փոփոխություններ: Մյուս դասերի հաշվին ավելանում էր արիեստավորությունը:

Արդեն արդի եգիպտական համայնքի պատմությունը սկսվում է քսանական թվականների կեսերից, երբ ծանր մրցակցային պայքար էր ծագել: Եգիպտական դրամազուլիքը բոլոր օրինական թե ապօրինի միջոցներով ասպարեզից վտարում էր օտար, այդ թվում և «ոչ ազգային» (հայերի, հույների, հրեաների և այլն) դրամազուլիքը, սեփական ազգային շուկան նվաճելու համար: Հայերը մեկը մյուսի հետևից կորցրեցին հրա-

մայական դիրքերը՝ ծխախոտի արդյունաբերության, մետաղագործության, փաթեթավորման առարկաների, գործվածքեղենի արտադրության և, մասնավոր, առևտրի ասպարեզներում:

Տնտեսության մեջ դիրքերի զիջումը զուգակցվում էր հայության քաղաքացիական և համայնքային արտոնությունների սահմանափակումներով: Բոլոր ասպարեզներում իշխանությունները ուժեղացնում էին իրենց վերահսկողությունը համայնքի ներքին գործերի վրա:

Համայնքի ամբողջ պատմության ընթացքում հիմնականում գործել են երկու հակընդդեմ քաղաքական ուժեր՝ ՀՀ դաշնակցությունը և Ռամկավար ազատական կուսակցությունը: Համապատասխանաբար հրատարակվում էին «Յուսաբեր» և «Արև» օրաթերթերը: ՄԴ հնչական կուսակցության ներկայությունը համեմատաբար եղել է ավելի թույլ, երբեմն պարզապես անվանական: Կուսակցությունը հրատարակում էր «Զահակիր» շաբաթաթերթը:

Ինչպես Սփյուռքի մյուս համայնքներում, այստեղ էլ ընթացել է սուր պայքար: Մթնոլորտը հատկապես անշնչելի է եղել քսանական-երեսնական թվականներին. մասնավորապես, գաղութի ազգային իշխանությունների ընտրությունների հարցում: Տեղի են ունեցել բազմաթիվ բախումներ, նույնիսկ ծեռնամարտեր:

1945 թվականի վերջերին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում ստեղծվեցին «Հայ ազգային խորհուրդներ», որոնք շուտով միաձուլվեցին: «Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը», որի մեջ ՀՀ դաշնակցությունից գատ միավորվել էին մյուս բոլոր կազմակերպությունները և միությունները, հիմնականում հետապնդում էր նույն նպատակը, ինչի համար ստեղծվել էր «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը»՝ Թուրքիայի կողմից բռնագրաված հողերի պահանջատիրությունը և հայրենադարձության սատարումը: Խորհուրդը լուծարվեց 1948-ին:

Համայնքում հիսնական թվականների սկզբներին գործում էին տասներկու դպրոցներ (5-ական՝ առաքելական և կաթոլիկ համայնքներում և 2-ը՝ մասնավոր):

1945 թվականին ստեղծվել է Կահիրեի «Հայ մշակույթի Յուսաբեր» ընկերակցությունը, որը Եգիպտոսում ՀՀ դաշնակցության մշակութային կենտրոնի դեր էր տանում: Նրա ջանքերով կառուցվեց օրաթերթի բազմահարկ, արդիական հնարավորություններով հագեցած շենքը:

1942 թվականին սկսեց գործել «Հայ ազգային հիմնադրամը», որի հիմնադիրների թվում էր Վահան Թեքեյանը: Հիմնադրամը գործունեու-

թյուն ծավալեց համայնքում վաղուց ի վեր գործող «Գեղարվեստասիրաց միության» հովանու տակ, որն էլ, իր հերթին, Ռամկավար ազատական կուսակցության մշակութային կազմակերպությունն էր: Հիմնադրամը լույս ընծայեց երկու տասնյակից ավելի հայագիտական աշխատություններ: Նրա միջոցներով մշակութային օջախներ ստեղծվեցին Կահիրեում՝ «Հայ տունը», Յելիոպոլիսում՝ «Կոկանյան» սրահը, Ալեքսանդրիայում՝ Տիգրան Երկաթի անվան երիտասարդական միության ակումբը: «Միությունը» նպատակադրել էր «համախմբել կազմակերպված մի ուժի մեջ գաղութի երկսեռ հայ երիտասարդությունը, վառ պահել և բարձրացնել գեղարվեստի ճաշակը նրանց մեջ, նպաստել նրանց բարոյական և մտավոր զարգացմանը և հայ ոգու պահպանմանը»: Միությունն ուներ ակումբ, որի շրջանակներում գործում էին գրական, երիտասարդական, երաժշտական, թատերական, տիկնանց և մի քանի ուրիշ հանձնախմբեր:

ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը դեռ 1931-ին հիմնել էր կանանց «Շաքե» միությունը, որը կազմակերպում էր մշակութային ձեռնարկներ: Հնչակյանների հեղինակավոր կազմակերպությունն էր «Հայկական ընթերցասրահը», որը գործում էր Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում:

Համայնքում գործել են նաև ուրիշ մշակութային միություններ ու կազմակերպություններ:

Արդեն քսանական թվականներին գործել են «Ադամյան», «Եգիպտահայ դրամատիկ», «Եգիպտահայ կոմեդի» թատրոնները, սակայն այդ խմբերի գործունեությունը երկար չտևեց համայնքի ներսում ծայր առած քաղաքական սուր պայքարների հետևանքով: Ներկայացման, դերասանի կամ բեմադրիչի որակը, բուն թատրոնի ճակատագիրը կախված էին կուսակցական պատկանելիությունից: Թատրոնի վերականգնման փորձեր արեցին «Համազգայինը», «Հայ գեղարվեստասիրացը», «Տիգրան Երկաթը»: Բայց արդյունքը միշտ նույնն էր: Ի վերջո պրոֆեսիոնալ թատրոնը փոխարինվեց մշակութային միությունների թատերախմբերով:

Խմբավար Գ. Արիստակեսյանը բեմադրեց «Թմբկաբերդի առումը» և «Անուշ» օպերաները, որոնք Ալեքսանդրիայի և Կահիրեի սրահներում բազմիցս կրկնվեցին 1923-25 թվականներին: Համայնքում տարբեր տարիների գործել են բազմաթիվ նվագախմբեր և երգչախմբեր: Քառասնական թվականների սկզբներին հենց այստեղ ասպարեզ իջավ ապագայի մեծ երգչուհի Գոհար Գասպարյանը, այստեղ իր բեմելը կատա-

րեց Միիրան Երկաթը, որոնք հայրենադարձվելուց հետո իրենց հաստատուն տեղը գրավեցին հայ մշակույթի երկնակամարում:

Չայ ազգային մշակույթի գանձարանում խոշոր ներդրում է արել եգիպտահայ կերպարվեստը: Երվանդ Դեմիրճյանի, Վահրամ Մանուկյանի, Տիրան Կարապետյանի, Պարույր Պարտիզպանյանի, Օնիկ Ավետիսյանի, Ալ. Սարուխանի անունները լայնորեն հայտնի են համայնքի սահմաններից դուրս: Նկարիչներ Բյուզանդ Գոճամանյանի և Չակոբ Չակոբյանի կտավները նրանց հեղինակներին բերել են համաշխարհային արվեստասեր հասարակայնության ճանաչումը:

1952 թվականին Գ. Նասերի՝ իշխանության զլուխ անցնելուց հետո երկրի ներքին տնտեսական քաղաքականությունը, ծայր առած պատերազմը Սուեզի ջրանցքի ազգայնացման առիթով անզլո-ֆրանսիական միացյալ ուժերով Եգիպտոսի դեմ, արաբ-խրայելյան անվերջանալի հակամարտությունը դրդեցին հայ համայնքի քայքայման պրոցեսը: Երբեմնի հարուստ ազգային և մշակութային ավանդույթներով զաղուբում ներկայումս (2003 թ.) մնացել է շուրջ 4.0 հազարի հասնող հայություն:

Հիմնադրված: արվեստի «մարզում» քննարկ մեծակնից ՀԵԳ՝ վաղ փածկում: 2000 թ. լինելով զգոճամանյանի ղեկավարմամբ: «Իր մարզի» կրթությունը ցմայելից ՀԵԳ՝ ղեկավարում է իսմայելյան սանտիմենտալությանը մասն: «Իր մարզի» ղեկավարում է ղեկավարում է:

ՍՈՒԴԱՆ

Չայերի թիվը Սուդանում շուրջ 200 է, որոնք մեծ մասամբ բնակություն են հաստատել երկրի մայրաքաղաք Խարթումում: Հիմնականում վաճառականներ են, փոքր մաս են կազմում գրասենյակային աշխատողները և արհեստավորները:

Չայերի թվի նկատելի այս նվազումը հիմնականում բացատրվում էր որոշ շրջանում Սուդանում տարվող մասնավոր-սեփականատիրական ձեռնարկությունների ազգայնացմամբ, որի հետևանքով սեփականատեր հայերի մի մասը արտագաղթել էր Անզլիա, Կանադա, Ավստրալիա, ԱՄՆ և այլ երկրներ:

Չամայնքի մշակութային և կազմակերպչական աշխատանքները ղեկավարում էր ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրված Սուդանահայ ազգային վարչությունը: Կա «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցի:

Չամայնքում գործում էր երիտասարդական «Հրանտ» ակումբը և մարզական համալիրը:

Չամաձայն համայնքի կանոնադրության կուսակցական գործունեությունը գաղութում արգելված էր: Չամայնքը Խարթումում ուներ իր սե-

փական դպրոցը, որը կառուցվել է 1930–ին, և եկեղեցի՝ 1937–ին: Դպրոցն ամենօրյա քնույթի էր և դասավանդումը կատարվում էր հայերենով: Դպրոցին կից գործում էր երեքամյա մանկապարտեզը: Դպրոցում ուսուցումը շարունակվում էր հինգ տարի: Ըստ 1989–ի տվյալների՝ դպրոցում սովորում էին 23 աշակերտներ:

Համայնքը բավականին ունևոր էր: Միջոցները հիմնականում գոյացել էին առանձին անձանց նվիրատվություններից: Ստացվող եկամուտները լիովին ծածկում էին դպրոցի, մանկապարտեզի, ակումբի պահպանության և այլ միջոցառումների համար կատարվող ծախսերը:

16800 քառ. մետր տարածություն վրա կառուցված Հայկական ակումբը գաղութի բոլոր միջոցառումների կենտրոնն էր:

ԵՌՈՎՊԻԱ

1925 թվականին Ադիս Աբեբայում հիմնադրվեց հայկական եկեղեցի, իսկ 1935 թվականին բացվեց «Գևորգյան» ամենօրյա վարժարանը: «Փյունիկ» աշակերտական շաբաթաթերթը ունեցել է 2000 օրինակ տպաքանակ և հրատարակվել է մինչև 1973 թվականը: Բոլոր այս տվյալները վկայում են, որ մինչև զինվորական իշխանությունների հաստատումը եթովպիայում եղել է լուրջ թվով և ազգային լեցուն կյանքով ապրող համայնք, ունեցել է իր ազգապատկան հողերն ու կալվածները: Հատկապես հաջողակ են եղել կաշեգործության ասպարեզում:

1993 թվականի տվյալներով՝ ապրում էին դեռևս շուրջ 1200 հայեր, որոնք կազմակերպված էին իրեն եթովպահայոց հովվություն: Հետագայում արտագաղթն ընդունեց ուժեղացված տեմպեր: Այժմ (2003 թ.) համայնքի անդամների թիվը մոտավորապես 300 է:

ԱՎՍՏՐԱԼԻԱ

Համայնքը կազմավորվել է վաթսունական թվականներից սկսած, առավելապես Եգիպտոսից, Միջին և Մերձավոր Արևելքից արտագաղթված հայությանը: XXI դարի սկզբների տվյալներով՝ թվաքանակը շուրջ 25–30 հազար էր: Կենտրոնացած էին Սիդնեյ և Մելբուռն քաղաքներում: Իրեն նոր համայնք՝ բավականին սովոր էր գործարանային բանվորներ-

րի խավը՝ շուրջ 40 տոկոսը: Պետական հիմնարկներում ծառայողները համայնքի ընդհանուր թվաքանակի շուրջ 30 տոկոսն էին կազմում, 10 տոկոսի չափով կային արհեստավորներ և առևտրականներ, նույնքան խոշոր ու միջին արդյունաբերողներ, և նույնքան՝ ազատ զբաղմունքով պարապողներ:

Համայնքի ազգային կառույցը, ասես, եզրիպտոսում զոյություն ունեցածի ճշգրիտ պատճենն էր, պարզապես փոխառնված և տեղադրված Ավստրալիայում: Եկեղեցապետական կարգը, սակայն, Արևմտյան քաղաքակրթության այս հեռավոր ավստրալիական հարկի տակ արդեն իսկ չէր դիմանում քննության: Աշխարհիկ կազմակերպություններն ու մարմինները, անկախ նրանց քաղաքական պատկանելիությունից, հաճախ հոգևոր իշխանություններին հրավիրում էին զբաղվել միայն հավատի սպասարկման հարցերով:

1968 թվականից ի վեր ստեղծվել է Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թեմ՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքո: Թեմական խորհուրդը բաղկացած է 7 անձից, 4-ը՝ Սիդնեյից, 3-ը՝ Մելբուռնից: Սիդնեյի և Մելբուռնի եկեղեցական վարչությունները՝ 11-ական մարդուց: Հայ ազգաբնակչության 6 տոկոսը պատկանում էր կաթոլիկ հավատին, և երկու տոկոսի չափով էլ՝ ավետարանական եկեղեցուն:

Համայնքում գործում էին ազգային բոլոր կուսակցությունները:

ՍԴ հնչակյան մասնաճյուղը ստեղծվել է 1983 թվականին: Նրա մականի տակ էին Հայ մարմնամարզական միության (ՀՄՍ) մասնաճյուղը՝ ֆուտբոլի և բասկետբոլի թիմերով (տղամարդկանց), կանանց միության «Մարո» մասնաճյուղը, «Նոր սերունդ» մշակութային միության մասնաճյուղը: 1933-ից հրատարակվում էր «Նոր սերունդ» երկչաքաթաթերթը, որը 1987-ից հետո վերանվանվեց «Նոր սերնդի ծայն»-ի:

ՀԳ դաշնակցության շրջանային մարմնի ղեկավարությամբ գործում էին «Դրո» կոմիտեն. «Համազգային» մշակութային միության մասնաճյուղը: Վերջինս հիմնադրվել է 1979 թվականին, ուներ գրական և մարզական հանձնախմբեր, երգի-պարի համույթ, «Հակոբ Պարոնյան» թատերախումբ: Հրատարակվում էր «Արմենիա» ամսաթերթը:

Ռամկավար ազատական կուսակցության կազմակերպությունը գործում է 1976 թվականից: Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծված է «Հայ իրավանց խորհուրդ», որը տեղական իշխանություններին և հասարակական կարծիքին ներկայացնում էր Հայ դատի հարցերը: Արդյունավետ գործունեություն էր ծավալում «Թեքեյան» մշակութային միության

մասնաճյուղը, որն ուներ տիկնանց հանձնաժողով, թատերախումբ: Վերջինս համայնքին տարեկան երեք ներկայացում էր ցուցադրում: Հրատարակվում էր «Միություն» շաբաթաթերթը: ՀԲԸՄ մասնաճյուղեր կային Սիդնեյում և Մելբուռնում: Միությունն ուներ տիկնանց հանձնախումբ, թատերախումբ:

Համայնքում կային շատ ուրիշ կազմակերպություններ, Սիդնեյի եկեղեցու երիտասարդաց և տիկնանց միություններ, «Հայ հանգստյան տուն» միությունը («Ծովինար» ծերանոց), Ավստրալահայ ընկերակցությունը, Հայ պատմագիտական ընկերակցությունը (գործակցում էր «Ավստրալիայի արքայական ընկերության» հետ), «Մելբուռնի ֆուտբոլի թիմը», «Իրանահայ միությունը» (1980-ին հիմնված), նրանից 1985-ին առանձնացած «Իրանահայ ուսումնասիրաց միությունը» և այլն:

Կաթոլիկ համայնքի, «Համազգային» մշակութային և ՀԲԸ միության ամենօրյա վարժարանները լավ կազմակերպված, հարուստ հնարավորություններով հաստատություններ էին: Վարժարանների համար գնվել են քաղաքից հեռու, գեղատեսիլ բնության գրկում ընդարձակ տարածություններ: Աշակերտները փոխադրվում էին վարժարանների սեփական տրանսպորտով: Կային նաև մեկօրյա ուրիշ վարժարաններ:

Վերը թվարկված մամուլի օրգաններից զատ Սիդնեյում հրատարակվել են նաև կրոնաեկեղեցական բնույթի «Լույս», «Հույս», «Ձայն» ամսաթերթերը: Յոթանասնական թվականների վերջերից հայ հասարակական կարծիքին լուր էին հաղորդում նաև Մելբուռնի երկու և Սիդնեյի մեկ ռադիոժամերը:

Վերջին տասնամյակում աշխուժացան համայնքի բազմազան կապերը Հայրենիքի հետ: Հայաստան այցելեցին աշակերտական խմբեր, հասարակական և մշակութային գործիչներ, ուսուցիչներ, հայ գիտնականներ, մամուլի և ռադիոժամերի աշխատակիցներ, գործարար շրջանների ներկայացուցիչներ: Համայնքի ազգային մթնոլորտի ավելի թանձրացմանը նպաստեցին հայրենիքից հրավիրված մշակութային խմբերը, կատարողական բարձր վարպետության տեր արվեստագետները: Համայնքը իր անհապաղ օժանդակությունը քերեց երկրաշարժից տուժած շրջաններին՝ հանգանակելով շուրջ մեկ միլիոն ամերիկյան դոլարի գումար:

Եվրոպայում դժվար է գտնել մի երկիր, ուր հայ չլինի, մանավանդ վերջին մեկուկես տասնամյակի ընթացքում, երբ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հայությունը հոսեց դեպի Կենտրոնական Եվրոպա ու Սկանդինավյան երկրներ: Բայց որոշ վայրերում, օրինակ՝ Դանիայում, դեռևս (2003 թ.) տեղի է ունենում համայնքի սկզբնավորության պրոցեսը կամ էլ փոքրաթիվության պատճառով դեռ վաղ է կազմակերպվելու մասին մտածելը:

Լեհաստանում կան (2003 թ.) բազմաթիվ մարդիկ, որոնք գիտակցում են, թե իրենց նախնիները հայեր են եղել: Սկսվել է ծագումնաբանական կարգի հետաքրքրասիրության մի պրոցես: Վերջին տարիներս նախկին ԽՍՀՄ-ից այստեղ են հայտնվել բազմահազար հայեր: Հունգարիայում վաղեմի գաղութի վերջին մնացորդները կիրակի օրերը դեռ բաց են պահում հայ կաթոլիկ եկեղեցու դռները, փորձում են մշակութային գործունեություն ծավալել:

Իսպանիայում կան մի քանի ընտանիքներ, որոնք բավականին հայրենասեր են և անպատճառ բացահայտվում են երկիր ժամանած որևէ հայի ընդունելու և ճանապարհելու համար:

Պորտուգալիայում ևս ընդամենը մի քանի ընտանիք է ապրում: Այստեղ, սակայն, գտնվում է Գալուստ Կյուլպենկյան ֆոնդի կենտրոնատեղին: Ֆոնդը հաստատվել է մեծ բարերարի մահից հետո՝ 1956 թվականին, իբրև միջազգային բարեսիրական կազմակերպություն, որը նպաստներ է հատկացնում առանց ազգային և դավանական խտրականության: Ամեն պարագայում միջոցների առյուծի բաժինը տրամադրվում է Պորտուգալիայի զանազան կազմակերպություններին: Կենտրոնական վարչությանը անդամակցում է Կյուլպենկյանի դստեր որդին՝ Միքայել Եսայանը, և մինչև 1997 թվականը անդամակցում էր նաև եղբոր որդին՝ Ռոբերտո Կյուլպենկյանը: Ֆոնդն ունի հայկական բաժին (տնօրեն՝ Ջավեն Եկավյան), որն ամենամյա հատկացումներ է կատարում Սփյուռքին և Հայաստանին հիմնականում կրթական, առողջապահական, գիտական և մշակութային ծրագրերով: Երկրաշարժի առիթով ֆոնդը հավելյալ 1,5 միլիոն դոլարի նպաստ տրամադրեց Հայաստանին:

Ռոբերտո Կյուլպենկյանը խոշոր պատմաբան գիտնական է, որը մեկ տասնյակից ավելի ծավալուն աշխատություններ ունի արևելագիտական մարզում, մասնավորապես հայ-պորտուգալական, վրաց-պորտու-

գալական կապերի ուսումնասիրման բնագավառում: 1992 թվականին ընտրվել է Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի անդամ: Ձավեն Եկալյանը բանասեր պատմաբան է, ժրաջան, հայրենասեր գործիչ, արժանացել է ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտորի կոչման:

ՖՐԱՆՍԻԱ

Ժամանակակից ֆրանսահայ գաղութի ձևավորումը տեղի է ունենում քսանական թվականներին: Հայ ազգաբնակչության մեխանիկական աճի տեմպերը համազոր էին ԱՄՆ-ի հայ ազգաբնակչության աճի տեմպերին՝ գրեթե տասնապատիկ անգամ 60-70 տարիների ընթացքում: Քսանական թվականների սկզբներին 30-50 հազարանոց համայնքը այսօր կազմում է շուրջ 400 հազարանոց մի վիթխարի գանգված: Ընդ որում, ֆիզիկական աճի միտումը շարունակվում է հիմնականում Մերծավոր և Միջին Արևելքից ու Հայաստանից արտագաղթող հայության հաշվին:

Եթե ուշադրությամբ դիտելու լինենք հայության տեղաբաշխման աշխարհագրությունը, ապա կարելի է հանգել մի օրինաչափության. ֆրանսահայ համայնքի ձևավորման տարիներին հայությունը առանցք էր ընտրել Մարսել-Փարիզ երկաթուղին՝ տարածվելով նրա երկայնքով մեկ՝ զույգ կողմերից: Հետագա տարիների նույնիսկ խոշոր հավելումները հիմնականում չեն խախտել օրինաչափությունը՝ ամրացնելով և խտացնելով արդեն իսկ յուրացված գետինը: Դա բացատրվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո այդ գծի վրա ընկած Մարսելի, Ռոն Ալպյան և Փարիզի շրջանների մեծ կարիքով՝ աշխատուժի նկատմամբ և շարժունակության մեծ դյուրություններով (երկաթուղային տրանսպորտ), որով աստիճանաբար կատարվում էին ժողովրդագրական ներքին տեղաշարժերը՝ գյուղերից ու փոքր քաղաքներից դեպի ավելի խոշորները, Մարսելում, Լիոնում և Փարիզում հիմնական գանգվածի կուտակման վերջնական արդյունքով:

Մի երևույթ ևս ուշադրություն է գրավում: Համայնքի գոյավորման առաջին տասնամյակում հայության գերակշռող մեծամասնությունը, մինչև իսկ 80 տոկոսը բանվորություն էր անում ամենածանր արտադրությունների մեջ՝ տեղացիների վաստակից բավականին նվազ օրավարձի պայմաններում:

«Բանվորություն» բառը նույնիսկ այնքան էլ ճշգրիտ չէ: Ֆրանսիա-

յում հայտնված հայությունը մեծ մասամբ թուրքական յաթաղանից մա-
զապուրծ հայ գյուղացիությունն էր, որ գործարան կամ հանքախորշ էր
մտել առանց տարրական մասնագիտական որակավորման: Այս կացու-
թյունը բնութագրական էր նաև Ամերիկայի հայության համար:

Եվ չնայած 1929–33 թվականների ճգնաժամը լրջորեն և առաջին
հերթին հարվածեց հենց այս զանգվածին՝ իբրև օտարականների և իբրև
որակավորում չունեցողների, ֆրանսահայությունը հարյուրներով ու
հազարներով լրացրեց գործազուրկների բանակը, ընկերային գիտու-
թյունների համար արտաքինից գրեթե անբացատրելի մի ոստյունով
նույն այս զանգվածն արդեն երեսնական թվականների կեսերից սկսեց
նվաճել իր բնակված վայրերի մանր–արհեստավորական, մանր–վաճա-
ռականական, սննդի և սպասարկման ոլորտի ինֆրակառուցվածքի շո-
շափելիորեն ազդեցիկ դիրքերը: Ընդ որում, այնպիսի մի հաջողությամբ,
որ արդեն հաջորդ երկու–երեք տասնամյակների ընթացքում (պատե-
րազմը տևաբար հետաձգեց շարժընթացը) այդ զանգվածը իբրև կանոն
դարձավ իր տան ու արտադրության միջոցների սեփականատեր:

Այս կերպարանափոխությունը, որ երկրորդ գլխում մենք կոչել էինք
«Մամիկների հեղափոխություն», իրոք, գալիս էր ընտանիքի ծայրահեղ
աշխատանքային լարման հետևանքով: Խնայողության շնորհիվ կու-
տակված միջոցները դրվում էին գործի մեջ հիշյալ ինֆրակառուցվածքի
սահմաններում, հետճգնաժամային կոնյունկտուրան խիստ նպաստեց
գործի զարգացմանը, և ի վերջո ստացվեց հայտնի արդյունքը:

Այսպիսով՝ նախկին գյուղացին ֆրանսիայում անցավ ապադասա-
կարգայնացման սոցիալ–հոգեբանական ծանր ուղիով, բայց չհասցրեց
ձևավորել՝ թե՛ հոգեբանորեն, թե՛ գիտակցորեն, իբրև նոր դասակարգի՝
բանվոր դասակարգի մաս, երբ կրկին վերադարձավ իր արմատին, բայց
արդեն որակական նոր մակարդակի վրա: Այսինքն՝ մանր տնտեսատեր,
մանր ապրանքարտադրող գյուղացին վերածվեց դարձյալ մանր տնտե-
սատեր, մանր ապրանքարտադրող արհեստավորի, մանր վաճառակա-
նի, թեյարանի կամ սրճարանի տիրոջ:

Պատահակա՞ն է արդյոք, որ Խորհրդային Հայաստանից արտածվող
դասակարգային քարոզը, երբ ֆրանսահայ կամ ամերիկահայ աշխա-
տավորությանը դիմում էին իբրև համաշխարհային պրոլետարիատի մի
մասի, զանգվածի մեջ արձագանք չէր գտնում կամ գտնում էր միայն ի-
րոք դասակարգային գիտակցության եկած փոքրաթիվ խավի մեջ:

Ֆրանսահայությունը միշտ կապված մնաց Հայրենիքին, այդ թվում՝

յուրովի կապված մնաց նաև ԳՂ դաշնակցությունը իր հետևորդներով, որովհետև քաղաքական պայքարի առարկան խորհրդային Դայաստանը լինելով, կամա թե ակամա, քննադատության թե դրվատանքի նյութը հենց նույնն էր, և հարցը պտտվում էր միշտ նրա շուրջ: Բայց զանգվածը իր ամբողջության մեջ Դայրենիքի հետ կապվում էր ոչ թե դասակարգային, այլ ազգային գիտակցության և հոգեբանության մակարդակով:

Վերջապես մի երրորդ դիտում ևս: Ֆրանսիան, իսկ ավելի ստույգ՝ Փարիզը, երկար ժամանակ ծառայեց իբրև Սփյուռքի ոչ պաշտոնական կենտրոն: Անշուշտ, չունեցավ նույն դերը, ինչ որ վերապահված էր հետագայում Բեյրութին: Վերջինս ազգային-մշակութային կյանքի վառարանն էր, համասփյուռքյան կադրերի դարբնոցը: Փարիզը այդպիսի դեր չխաղաց: Նրա առաքելությունը հիմնականում քաղաքական էր, բայց քանի որ Սփյուռքի գոյավորման և հետագա որոշ տարիներին առաջատարը հենց քաղաքական գործոնն էր, մանավանդ որ դեռ չէր ստեղծվել բեյրութանման երևույթը, ուստի Փարիզը տարավ կենտրոնի դերը:

Եղելությունը բացատրվում է մի շարք գործոններով: Հիմնականը Փարիզի որպես համաշխարհային դիվանագիտության և քաղաքական աղերսների խաչաձևման միջազգային հրապարակի պատմական փաստն էր: Իսկ տվյալ պարագայում կոնկրետը դա Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո հայության ճակատագիրը Փարիզի հետ կապակցվելու իրողությունն էր: Այստեղ կնքվեց 1920 թվականի Սևրի (Փարիզի արվարձան) պայմանագիրը: Այստեղ իրենց գործունեությունը ծավալեցին թե՛ Ազգային պատվիրակությունը, թե՛ Դայաստանի Դանրապետության պատվիրակությունը: Այստեղ վերջին հաշվով նախապատրաստվեց Լոզանի խորհրդածողովը (որը Փարիզից քնավ հեռու չէ):

Պատմական այս գործոնների բերումով հայության ճակատագրի լուծման ակնկալությամբ Փարիզում կենտրոնացավ հայ քաղաքական միտքը՝ իր հիմնական չորս՝ հնչակյան, դաշնակցական, ռամկավարական և համայնավարական տարատեսակներով: Փարիզում խարսխվեցին քաղաքական հոսանքների շատ ղեկավար մարմիններ: Նույնիսկ ԴԲԸՄ կենտրոնական վարչությունը որոշ ժամանակ հարմար գտավ Փարիզը:

Սփյուռքի կենտրոնավայրի այդ դերը գիտակցել են մնացած համայնքները: Մեկից ավելի անգամներ տարբեր քաղաքական մարմինների խողովակով դիմումներ են արվել Փարիզ, օրինակ՝ Դունաստանից,

Սիրիայից, Բուլղարիայից և այլն՝ տեղի տազնապները Կենտրոնի միջամտությամբ լուծելու ակնկալությամբ:

Այնպես որ ֆրանսահայության, մասնավորաբար, փարիզահայության պատմությունը գրելը նշանակում է ինչ—որ չափով սփյուռքահայության պատմությունը շարադրել: Նկատի ունենալով, սակայն, որ նախորդ գլուխներում մենք արդեն շոշափել ենք նման կարգի ընդհանրական հարցերը, պիտի բավարարվենք առավել կոնկրետ տվյալները հաղորդելով:

XX դարավերջի որոշ տվյալներով Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի, նրա մերձավոր արվարձանների և շրջակա արբանյակ քաղաքների հայ ազգաբնակչությունը շուրջ 100 հազար էր: Արդեն մի այնպիսի քաղաք, ինչպիսին Ալֆորվիլն է (Փարիզի արվարձան), ասես, բուն իսկ հայկական լինի, այնքան որ շատ ես լսում հայոց լեզուն փողոցում, հանրային տրանսպորտի մեջ, սրճարաններում թե շուկայում: Համայնքը կազմակերպված է իբրև թեմ՝ ընտրովի թեմական վարչությամբ:

Լիոնի և շրջակայքի (Ռոն—Ալպյան շրջանի) հայությունը նույնպես շուրջ 100 հազար էր: Այստեղ էլ առանձին փոքր ու միջին քաղաքներում հայ ազգաբնակչության մեծ կուտակումներ կան: Վալանսում, օրինակ, կան հայկական անվանումներով փողոցներ, մեկ հրապարակ, և հազվադեպ չէ, որ փողոցում կարող ես լսել հայերեն խոսք: Համայնքը կազմում է առանձին թեմ:

Մարսելում ու ծովամերձ քնակավայրերի շրջագծում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը գնահատվում էր իբրև 200 հազար: Հարավային Ֆրանսիայի թեմը ժամանակագրական առումով առաջինն է, որ ստեղծվել է երկրի տարածքում: Ֆրանսահայ բոլոր երեք թեմերը գործում են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքո:

Հիշյալ երեք հիմնական շրջաններից դուրս Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում ևս կա անհամեմատ ավելի փոքրաթիվ հայություն:

Ֆրանսիայի կաթոլիկ դավանանքի հայությունը նույնպես կազմակերպված է իբրև թեմ և քվաքանակով ավելի գորեղ է, քան ավետարանական համայնքը: Վերջիններս ունեն իրենց աղոթատները և դրանց կից կրթական հաստատություններ Փարիզում, Լիոնում և մի քանի ուրիշ բնակավայրերում:

Անշուշտ, յուրաքանչյուր բնակավայրի հայությունն ունի իր ներքին խնդիրները, բայց ֆրանսահայության ազգային կեցությունը շատ ավելի միասնական հանգույցներ է պարունակում, քան, ասենք, ամերիկա-

հայության պարագայում: Քաղաքական հոսանքների թե բարեսիրական կազմակերպությունների, մշակութային, երիտասարդական, մարզական, տիկնանց և այլ միությունների գործունեությունն ընդգրկում է երկրի ամբողջ տարածքը, քանի որ, իբրև կանոն, բոլոր այդ կազմակերպություններն ու միություններն ունեն իրենց մասնաճյուղերը հայաբնակ վայրերում:

Ֆրանսահայությունը չունի իր լոբբին պետական իշխանությունների մեքենայի մոտ, ինչպես դա ունի ամերիկահայությունը: Թերևս զարմանալի չէ, որ երեք-չորս տասնամյակ շարունակ լինելով սփյուռքահայության կենտրոնը քաղաքականության բերումով, փարիզահայության ազգային ուժերը այդպես էլ չկարողացան լուծել հաջող քաղաքականություն վարելու մի կարևոր օղակի ստեղծման խնդիրը, օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների մոտ հայ լոբբիստական մշտական ենթաշերտի գոյության խնդիրը:

Այսօր իսկ հարցը նույն սրությամբ կանգնած է եվրախորհրդարանի առնչությամբ, մանավանդ, եթե նկատի առնենք համաեվրոպական պրոցեսների հետագա զարգացման, ինտեգրացիայի միտումները:

Ֆրանսահայ քաղաքական ուժերից երկուսը անհրաժեշտության պարագայում, այսինքն՝ դեպքից դեպք, փորձել են ակնկալվող լոբբիստական դերը կատարել միջնորդված ճանապարհներով: Գր դաշնակցությունը՝ Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության և հայ համայնավարները՝ Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության միջոցով երբեմն նույնիսկ հաջողացրել են իշխանությունների հայանպաստ որոշումները ստանալ: Մեր օրերին (2003 թ.) այդ ավանդական մեթոդի կիրառումը դրսևորվում է նաև «Ֆրանկոարմինիլըն» կազմակերպության գործունեության մեջ, ճիշտ նույն Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության խողովակով: Եվ, անշուշտ, արձանագրվում են, երբեմն, որոշ հաջողություններ:

Խոսքը բուն մեթոդի արդյունավետության մասին է, մանավանդ, երբ Ափյուռքն ունի ԱՄՆ-ում գործող «Դայկական համաժողով» կազմակերպության մշտական առկայության օրինակը:

Քանի որ համեմատություն տարանք ամերիկահայության հետ, արժե մի քանի կետ ևս շեշտել՝ հարցերն ավելի հստակ պատկերացնելու համար:

ա) Ձանգվածի մասնակցությունը ազգային-հասարակական կյանքում: Թե՛ ԱՄՆ-ում, թե՛ Ֆրանսիայում հայ զանգվածի մասնակցությունը

համայնքի կյանքին ահավոր ցածր է: Որոշ դիտումների համաձայն՝ հայության մինչև 75–80 տոկոսը այդ երկրներում դուրս է թե՛ եկեղեցու, թե՛ քաղաքական հոսանքների, թե՛ հայրենակցական կամ մշակութային միությունների ազդեցության ոլորտից: Հայաստանին պատահած ողբերգական երկրաշարժի առիթով հանգանակիչ մարմիններին ներկայացել են հարյուրավոր և հարյուրավոր հայ մարդիկ՝ իրենց ավանդը մուծելու համար, որոնք նախկինում երբեք չեն մասնակցել համայնքի որևէ միջոցառման, չեն հետաքրքրվել համայնքի կյանքով:

բ) Ուժացման երևույթը գրեթե նույն արագությամբ է ընթանում, ինչ–որ ԱՄՆ–ի համայնքում: Երրորդ սերնդի երիտասարդներից շատերը դժվարանում են կամ պարզապես հայերեն խոսել չգիտեն: Այդ սերնդի շրջանում բավականին խոշոր է խառնամուսնությունների տոկոսը: Հայությանը պատկանելու զգացումը, սակայն, այդ սերնդի մոտ բնավ էլ չի մարել: Հայ ազատագրական շարժումը, որ ծնունդ առավ յոթանասնական թվականներին և, որ մի քանի ահաբեկչական գործողությունների պատճառով անիրավի կոչվեց «Հայ ահաբեկչություն», ներգրավել է նաև հենց այդ սերնդի մարդկանց: Ֆրանսիայի պարագայում հիմնականում երկրում ծնված ու մեծացած երիտասարդությանը, որոնց մի լուրջ մասը նույնիսկ հայերեն չգիտեր կամ չէր կարող գրել և ոչ էլ կարդալ հայերեն լեզվով:

գ) Ինչպես և ԱՄՆ–ում, այստեղ ևս վերջին տասնամյակում (իննսունական թվականներից ի վեր) նկատվում է բավականին լուրջ լարվածություն տեղացի «բնիկ» հայության և Մերձավոր ու Միջին Արևելքից արտագաղթածների միջև: Լարվածությունը դրսևորվում է մանավանդ ազգային–քաղաքական, մշակութային կյանքի ղեկավարությանը հավակնող ուժերի մեջ: «Լիդերության» կամ «լիդերների» պայքարը բնավ էլ արժանապատիվ չէ, ինչպես պարզունակ մեկնաբանվում է երբեմն Սփյուռքում թե՛ Հայաստանում: Հայ ժողովրդի առջև ծառայած կենսական խնդիրների լուծման ճանապարհների ընտրության և, համապատասխանաբար, Սփյուռքի, նրա առանձին խոշոր հատվածների դիրքորոշման հարցն է տարածայնության առարկան:

Այդ կարգի պայքարներ կարող են ծագել զորեղ քաղաքական կազմակերպության շրջանակներում, որովհետև բնականաբար նման կազմակերպությունը պետք է հավակնի «լիդերության»: Ֆրանսիայի պարագայում հետպատերազմյան գրեթե ամբողջ շրջանում ազգային գործերի հրապարակը հանձնված էր ՀՀ դաշնակցությանը: Եվ դա պատահեց ոչ միայն ԳԳԴ–ի ճիգերի շնորհիվ:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը, երեսնական թվականների կեսերին իր կենտրոնական վարչությունը փոխադրելով Կահիրե, ապա դադարեցնելով իր պաշտոնաթերթ «Ապագայի» հրատարակությունը Փարիզում, աստիճանաբար թողեց ասպարեզը՝ կենտրոնանալով այլ համայնքներում: Հիսնական թվականների վերջերին իր կենտրոնատեղին եվրոպայից (Շվեյցարիայից) Ամերիկա փոխադրեց նաև Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը:

Ֆրանսիայում եռանդուն գործունեությունից ըստ էության հեռացավ նաև ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը:

Այսօրվա (2003 թ.) ֆրանսահայ համայնքում ՌԱԿ-ի և ՍԴՀ-ի մասնաճյուղեր, անշուշտ, կան, բայց նրանք լուրջ քաղաքական ազդեցություն չունեն համայնքի գործերի վրա:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում բարձր հեղինակություն և քաղաքական կշիռ ձեռք բերեցին ֆրանսահայ առաջադիմականները, հատկապես ֆաշիզմի դեմ ծավալված Դիմադրական շարժմանը բերած եռանդուն մասնակցությամբ: Հայ համայնավարներից տաղանդավոր գրողներ Ա. Սեման, Լասը և շատ ուրիշներ ընկան Ֆրանսիայի ազատագրության համար, իսկ բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանը դասվեց Ֆրանսիայի ազգային հերոսների շարքը, նրա անունով փողոցներ ու հրապարակներ կոչվեցին Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում:

1943 թվականին ընդհատակի պայմաններում ստեղծվեց «Հայ ազգային ճակատ» կազմակերպությունը ծախսակողմյանների նախաձեռնությամբ ու ջանքերով: Դուրս գալով ընդհատակից՝ 1945 թվականին իր համագումարում վերակառուցվեց իբրև «Ֆրանսիայի հայ ազգային ընդհանուր միություն» (ՖՀԱԸՄ): Նրան մասնակցում էին համայնքի գրեթե բոլոր քաղաքական կազմակերպությունները, բարեսիրական, հայրենակցական, մշակութային, տիկնանց, երիտասարդական միությունները: Բացառությունը կազմում էր ՀՀ դաշնակցությունը, սակայն նրա անդամներից շատերն անհատական նախաձեռնությամբ նույնպես բերում էին իրենց մասնակցությունը ՖՀԱԸՄ-ի աշխատանքներին:

Ֆրանսիայի հայ համայնքում վերջապես գլուխ էր եկել միասնական ազգային իշխանություն՝ ամենալայն ժողովրդավարական բազայի վրա: Նրա գործունեությունը արդյունավետ էր, բայց շատ կարճ: 1948-ին, արդեն «սառը պատերազմի» պայմաններում, Ռամադիեյի կառավարությունը արգելեց Դիմադրության շարժման տարիներին առաջացած

կազմակերպությունները, առաջին հերթին ներգաղթած տարրերի միավորումները: Արգելվեց նաև ՖՅԱԸՄ-ն:

1949-ին ստեղծվեց «Ֆրանսահայ մշակութային միությունը»՝ իր կողքին ունենալով ժԱՖ-ը՝ Ֆրանսիայի հայ երիտասարդական կազմակերպությունը: «Միությունը», թվում էր, որդեգրել է ՖՅԱԸՄ-ի խնդիրները և աշխատառճը:

Բայց շատ շուտով պարզ դարձավ, որ ֆրանսկոմկուսի մականի տակ նա ձգտում էր դասակարգայնորեն սահմանափակել իր գործունեությունը՝ դառնալու համար «աշխատավորության» կազմակերպություն: Հայաստանի պաշտոնական քաղաքականությունն էլ իր հերթին խրախուսում էր նման ձգտումները՝ դիտելով «Միությունը» իբրև առաջադիմական:

Այսպիսով «Միությունը» կանովին հրաժարվեց ֆրանսահայության համազգային մարմին լինելու հնարավորությունից, որը նրան ժառանգաբար փոխանցել էր ՖՅԱԸՄ-ն, և սեղմվեց իր «աշխատավորական-առաջադիմական» պատյանից ներս: Ազգային-քաղաքական ասպարեզը մնաց ՀՀ դաշնակցությանը, որը վերցրեց նետված դրոշակը և շարունակեց տանել ազգային գաղափարաբանության առաջամարտիկի դերը:

Վերադառնալով «բնիկ» տարրի և «եկվորների» միջև «լիդերության» համար պայքարին՝ բնական է, որ այդ պայքարը առաջին հերթին դրսևորվեց համայնքի ազգային գաղափարախոսությունը դավանող քաղաքական ուժի իսկ շրջանակներում: Պատահական չէ, որ ութսունական թվականներին ՀՀ դաշնակցության Ֆրանսիայի շրջանի մտավորական որոշ անդամներ կախակալվեցին կամ պարզապես դուրս մնացին կուսակցությունից:

Ֆրանսիայում հայ համայնքի գոյատևության բոլոր տասնամյակների ընթացքում բացվել ու փակվել են բազմաթիվ ու բազմազան հայկական կազմակերպություններ: Դրանց բոլորի մասին խոսելը կզբաղեցներ շատ էջեր: Ուստի բավարարվենք հակիրճ տեղեկատու տվյալներով՝ միայն առավել կարևոր և հետք ձգած, ինչպես նաև գոյություն ունեցող կազմակերպությունների մասին՝ հաշվի առնելով, որ քաղաքական հոսանքների, թե որոշ միությունների շուրջ արդեն խոսվել է վերը:

Հայրենակցական միություններ: Քսանական թվականների կեսերից ի վեր սկսվում է հայրենակցական միությունների ստեղծման բուռն մի շարժընթաց, որը, երեսնական թվականների սկզբներին անցնելով իր

կազմակերպչական փուլը, մինչև հիսնական—վաթսունական թվականները գործնականում ծանրակշիռ ներդրում է անում թե՛ հայրենակիցների նյութական կացությունը և հայեցի դաստիարակությունը ապահովելու, թե՛ Հայաստանում համանուն բնակավայրեր կամ թաղամասեր հիմնելու ուղղությամբ:

Երևույթը իրոք այնքան բուռն էր, որ երբեմն ընդունում էր ծայրահեղ դրսևորման ձևեր, երբ հայրենակցականների անչափ մանրատվածությունը լրջորեն խոչընդոտում էր առաջադրած վեհ նպատակների ու ծրագրերի իրագործմանը: Ֆրանսահայ նշանավոր երգիծաբան Եշան Պեշիկթաշյանը ծաղկեց ծայրահեղությունները՝ նկարագրելով, թե ինչպես արդեն ստեղծվել են նույն գյուղի վերին թաղի և ներքին թաղի հայրենակցականները:

Ֆրանսիայում էլ ստեղծվեցին տասնյակներով, որոնց մեծամասնությունը կամ շուտով միաձուլվեց, կամ դադարեց գործելուց:

Առաջինը հիմնվեց մալաթիացիների հայրենակցական միությունը 1924 թվականին Շամոնում, որպես ԱՄՆ—ում արդեն գոյություն ունեցողի մասնաճյուղ: Շուտով տարածում գտավ հայաշատ քաղաքներով մեկ՝ 1926—ին արժանագրելով 1150 անդամներ:

Հայրենակցական միություններից շատերը, իբրև կանոն, գտնում էին հայրենակիցներ տարբեր երկրների համայնքներում և ի վերջո ստեղծվում էին միջհամայնքային միավորումներ: Դրանցից մեկը եղավ մալաթիացիների միությունը, որի հավաքական ջանքերով Երևանում հիմնվեց «Նոր Մալաթիա» թաղամասը:

Միմյանց հետևից հիմնադրվում են սերաստացիների (1925), հաճնեցիների (1926), խարբերոցիների (1926) միությունները, որոնք նույնպես, վերածվելով միջհամայնքային կազմակերպությունների, ավաններ են հիմնում Հայաստանում: Տարբեր տարիներին ստեղծվում են սելոզցիների, բիլեջեկցիների, պոնտացիտրապոնցիների, շապինգարահիսարցիների, վանեցիների, կիլիկիացիների, կարինցիների, սամաթիացիների, իզմիրցիների, այնթապցիների, բալուցիների, «Բարձր Հայքի», տարոն—տուրուբերանցիների, մարաշցիների, կեսարացիների և ուրիշ միություններ:

Հայրենակցական միությունները եղան ազգային—էթնիկական գոյապահպանության մեխանիզմի կարևոր հանգույցները: Նրանցից շատերը հրատարակեցին պարբերականներ և տարեգրքեր կամ առանձին հատորներ, որոնցում սերունդների համար կենդանի էին պահպանում

քննարանի ավանդույթները ու սովորույթները, բարքն ու վարքը, կենցաղը, պատմությունը, նշանավոր անձանց կերպարները:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ԳԲՍ) մասնաճյուղը: ԳԲՍ կենտրոնական վարչությունը 1921–ից ի վեր հաստատվում է Փարիզում՝ շրջանային կազմակերպություններ հիմնելով Մարսելում, Լիոնում, Վալանսում և այլուր: Նյութական օգնություն էր հայթայթում ներգաղթած զանգվածներին: Փարիզում հիմնեց «Նուպարյան մատենադարանը» և «Հայկական տունը» ուսանողության համար: Իսկ արդեն ավելի ուշ ժամանակներում «Ալեք Մանուկյան» կենտրոնը, որը քաղաքի հայության հազվադեպ հավաքավայրերից մեկն է՝ իր սրահի հնարավորություններով: Մասնաճյուղը այդպես էլ չունեցավ իր դպրոցը Ֆրանսիայում, թեպետ Ափյուռքի տարածքով մեկ բազմաթիվ են միության կրթական հաստատությունները: Նա նյութական օժանդակություն էր հասցնում գոյություն ունեցող միօրյա վարժարաններին: 1960–70 թվականներին շուրջ 3.0 միլիոն ֆրանկի նպաստ տրամադրեց Սևրի Մխիթարյան և Դպրոցասեր տիկնանց Ռենսի վարժարաններին: Մասնաճյուղը խոշոր ավանդ ունեցավ հայրենադարձության կազմակերպման գործում: 1962–ից սկսած գործում է մասնաճյուղի երիտասարդական բաժինը:

«Ֆրանսահայ կարմիր խաչը» 1920–ական թվականներից ի վեր ծավալուն գործունեություն ուներ համայնքի մեջ, որը հատկապես շեշտվեց Դիմադրական շարժման տարիներին: Գործակցելով «Հայ տիկնանց միության» հետ՝ զորավիճ եղավ հակաֆաշիստական պայքարին՝ զենք ու պարեն, դեղորայք հասցնելով մարտիկներին, ապաստանելով հայ զերիներին: Զույգ կազմակերպություններն էլ փակվեցին 1948 թվականին կառավարության հրահանգով՝ իրեն ծախսակողմյան:

«Հայ աղքատախնամ ընկերությունը» Ֆրանսիայի առողջապահության նախարարության ճանաչումը ստացավ 1937 թվականին: Պատերազմից հետո հիմնել է ծերանոցներ Փարիզում, Մոնպառնասում, Սեն Ռաֆայելում: Գետազայում շարունակում էր գործել իրեն «Ընկերային ապահովության մարմին» պետական սոցիալական ապահովության ցանցում:

«Հայ կապույտ խաչի միությունը», որը հիմնվել է 1934 թվականին ԳԳ դաշնակցության հովանավորությամբ, աշխուժություն դրսևորեց հատկապես պատերազմից հետո: Ակամայից գրավելով և լցնելով «Կարմիր խաչի» արգելումով ստեղծված պարապը՝ «Միությունը» դրա-

կան լուրջ նշանակություն ունեցավ և ունի համայնքի կյանքում իրն բարեսիրական մշակութային կազմակերպություն: Գործակցությունը ամերիկյան «Չայ օգնության միության» (ՉՕՍ) հետ, որի փաստական մասնաճյուղն է «Կապույտ խաչը», ընդլայնում է նրա հնարավորությունների դաշտը: Երկրաշարժից հետո ՉՕՍ—«Կապույտ խաչ»-ի միասնական ջանքերով առաքված օգնությունը ծանրակշիռ էր և արագ: Հայաստանում բացվել է միության գրասենյակը:

«**Չափահաս որբերի միությունը**» հիմնվել է քսանական թվականներին հայտնի մտավորական, բժիշկ Շավարշ Նարդունու նախաձեռնությամբ, եղեռնից մազապուրծ նախկին որբերի հասարակական ճակատագիրը հոգալու նկատառումներով: Միությունը, սակայն, իր մենաշնորհը համարեց ապրիլի սգատոնի նշումը, կանգնեց ծայրահեղորեն այլամերժ դիրքերում ընդունելով միայն, որոշ սահմանների մեջ, ՀՀ դաշնակցության ցուցումները:

«**Ֆրանսիական բանակի հայ ռազմիկների միությունը**», որ ստեղծվել էր Առաջին աշխարհամարտից հետո, իր մեջ միավորեց նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հայ վետերաններին: Միությունը ձեռնարկում է զանազան կարգի միջոցառումներ, որոնք կապ ունեն Ֆրանսիայի ազատագրության համար մղված պայքարում հայ մարտիկների մասնակցության տարեթվերի հետ (օրինակ՝ յուրաքանչյուր տարի նշում է Մ. Մանուշյանի օրը): Համայնքում օգտվում է հեղինակությամբ:

«**Յանցերի ակումբը**», որ ստեղծվել է 1949-ին, ապաքաղաքական յուրատեսակ մի միություն է, որ խնդիր ունի պրոպագանդել հայ արվեստը բարձր պրոֆեսիոնալ մակարդակով: Չնայած էլիտար որոշ երևույթներին՝ ակումբը հաճույքով բացում է իր դռները զանազան մշակութային կազմակերպությունների առջև, վաստակած միջոցներով նյութական օգնություն է ցույց տալիս խոստումնալից հայ աշակերտներին:

Երաժշտական բարձր արվեստի պրոպագանդման առաքելությունն է իրականացնում «**Կատրա**» միությունը՝ արվեստաբան Գրիգոր Համբարձումյանի ղեկավարությամբ:

1930 թվականից ի վեր մինչև օրս գործում է «**Չայ բժշկական միությունը**», որի նպատակն է ոչ միայն առողջապահական գիտելիքների տարածումը հայության մեջ, այլև մասնավանդ հայ բժիշկների մասնագիտական մշտական կատարելագործումը: Միությունը շոշափելի օգնություն է ցույց տվել Հայաստանի առողջապահական մարմիններին՝ նորագույն սարքավորումներ և գործիքներ, դեղամիջոցներ առաքելով,

իսկ երկրաշարժից հետո այդ ամենին գումարվեց նաև հայ բժիշկների գործնական աշխատանքի կազմակերպումը Հայաստանի հիվանդանոցներում, ինչպես նաև Հայաստանի երիտասարդ բժշկական կադրերի Ֆրանսիայում վերապատրաստելու գործը:

«**Ֆրանսահայ գրողների միությունը**» 1923-ին իր հիմնադրման օրերից ընդգրկեց համայնքի բարձր մտավորական սերուցքը: Եշմարիտ է, տարբեր տարիներին Փարիզում ստեղծվել են զանազան գրական միավորումներ, ազդարարվել են գրական հրովարտակներ և մանիֆեստներ («Յարդգող» միավորում, գրական ակումբ, «Զանք», «Մենք» խմբակցություններ և այլն), որոնք, դնելով նոր մտածելակերպի անհրաժեշտության խնդիրները, ըստ էության որոշակի ընդլվան բնույթ են ունեցել նաև «Գրողների միության» ավանդական, փոքր-ինչ ակադեմիական կարգ ու սարքի դեմ, բայց հենց նույն այդ «ընդվզողներից» շատերը եղել են «Գրողների միության» անդամներ: Շահան Շահնուր, Վազգեն Շուշանյան, Ջարեհ Որբունի, Գեղամ Աթմաճյան (Ա. Սեմա), Լուիզա Ասլանյան (Լաս), Բյուզանդ Թոփալյան, Լևոն Չորմիսյան, Հրանտ Բալույան, Լևոն Սոփոկյան և շատ ուրիշներ անդամակցել են միությանը:

Միության առաջին նախագահը նշանավոր մտավորական Արշակ Չոպանյանն էր: «Ֆրանսահայ գրողների միության» գործող նախագահն է դարձյալ բարձր կարգի մտավորական Գրիգոր Պլելտյանը:

1968 թ. ստեղծվեց և վերջերս դադարեց գործելուց «**Թորոս Ռոսլին գեղարվեստասիրաց միությունը**»: Նրանում իրենց մասնակցությունը բերեցին անվանի նկարիչներ Գառզուն, Ժան Սեմը, Ռիշար ժերանյանը, Բյուզանդ Թոփալյանը, Ջարեհ Մուրաֆյանը, ճարտարապետ էդ. Ութուջյանը և ուրիշներ: Միության ջանքերով կազմակերպվեցին մի շարք ցուցահանդեսներ:

Վարսունական-յոթանասնական թվականներին համայնքում հիմնվեցին տարբեր հայագիտական հաստատություններ Փարիզում, Լիոնում, Սենտ Էտիենում և այլուր: Հայագիտական ծրագրեր կան Սորբոնի համալսարանում, արևելյան լեզուների և կաթոլիկական ինստիտուտներում:

Մոտ երեսուն տարի է, ինչ համայնքում հիմնադրվել և գործում է «**Երկիր և մշակույթ**» անունով մի ընկերություն, որն իր մասնաճյուղերը ունեցավ ԱՄՆ-ում և Եվրոպայի ուրիշ երկրներում: Բացառապես երիտասարդական ուժերով և երիտասարդության բանակումների ծնով ընկերությունը հնագիտական պեղումներ է կազմակերպում պատմական

Հայաստանի տարբեր կետերում: Աշխատանքներ են տարվել «Սուրբ Թադեի» վանքում (Իրան), Քեսապում (Սիրիա), Ամբերդում (Հայաստան): Արշավախմբերին մասնակցող երիտասարդությունը յուրատեսակ ինքնահաստատման կերպ է անցնում իրեն իր հարազատ երկրի մշակույթի տերն ու տնօրենը: Կազմակերպության անդամները 1989–1990 թթ. մասնակցեցին Սպիտակի շրջանի Գոգարան գյուղի վերականգնման աշխատանքներին:

Հայաստանի 1988 թ. երկրաշարժը կյանքի կոչեց մի շարք նոր միավորումներ, «Շառլ Ազնավուրը Հայաստանի համար ֆոնդը», «ՍՕՍ Արմենի» ընկերությունը և այլն, որոնք բոլորն էլ իրենց առջև դրեցին կոնկրետ խնդիրներ (մանկական վերականգնման ծրագրեր, հիվանդանոցների կամ դպրոցների շինարարություն, դեղորայքի առաքում և այլն) և հետապնդում են դրանք իրենց լրումին հասցնելու նպատակը:

«Ֆրանսահայ մշակութային միությունը», ինչպես նշեցինք վերը, ստեղծվել է 1949 թվականին և անընդմեջ գործում է մինչև օրս (2003 թ.): Ունի բազմաթիվ մասնաճյուղեր Մարսելում, Լիոնում, Դեսինում, Վալանսում, գրեթե բոլոր հայաշատ կենտրոններում: Տարբեր ժամանակներում հրատարակվել է «Ազատ խոսք», «Արծազանք Փարիզի», «Լույս Փարիզի», «Լուսադյուր» թերթերը: Նրա պաշտոնաթերթն է «Աշխարհը»:

Հետպատերազմյան շրջանում համայնքն ունեցել է քաղաքականորեն երկու կենտրոնացումներ՝ ՀՀ դաշնակցությունը և մյուս կողմից՝ «Ֆրանսահայ մշակութային միությունը»: Թեպետ «Միությունը» պաշտոնապես անկուսակցական կազմակերպություն է, բայց նրանում հրամայական դիրքեր պատկանել են Ֆրանսիայի համայնավար կուսակցության հայազգի անդամներին:

Նման անստույգ կարգավիճակը միշտ առաջ է բերել ներքին վեճեր ու պայքարներ, երբեմն՝ շատ սուր բախումների և նույնիսկ առճակատումների հասցրել, որոնք լուսաբանող օրինակներից մեկը «Աշխարհ» թերթի քննչուկն էր յոթանասնական թվականների կեսերին: Այդ ժամանակներում բավականին ցրտություն կար խորհրդային Միության կոմկուսի և Ֆրանսիայի կոմկուսի միջև՝ Եվրակոմունիզմի գաղափարի գնահատության շուրջ: Որոշ շրջանում գործը հասել էր նույնիսկ ոչ պաշտոնական խզման:

«Աշխարհի» խմբագրությունը վարում էր մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր խորհրդային Հայաստանի լայն պրոպագանդը, Հայրենիքի հետ ֆրանսահայության կապերի ամրապնդումը: Ֆրանսիայի հա-

մայնավար կուսակցության ազգային փոքրամասնությունների ստորաբաժանումը թերթի նման վարքը դիտում էր իրեն անհամաձայնություն և ցույց՝ Ֆրանսկոմկուսի քաղաքականության նկատմամբ: Հարցը դրված էր գրեթե ճակատայնորեն. «Աշխարհը» պետք է լինի հայկական թերթ, թե՛ պիտի լինի կոմկուսի հայատառ թերթ: «Միության» ղեկավարության մի մասը պաշտպանում էր երկրորդ թեզը:

Այս օրինակը փաստարկում է, թե ինչու «Միությունը» չկարողացավ վերածվել համայնքի համազգային կազմակերպության, թեպետ նրա ղեկավար կազմում կային աշխարհահռչակ գիտնական Ջատիկ Խանգադյանի նման անկուսակցական անվանի և հեղինակավոր դեմքեր: Շատ կազմակերպություններ, որոնք այլապես ընդդիմադիր էին ՀՀ դաշնակցությանը, հաճախ հրաժարվում էին «Միության» հետ գործակցելուց՝ նրա գործունեության մեջ տեսնելով Ֆրանսկոմկուսի շահը:

Մյուս կողմից, Հայաստանից արտածվող քաղաքականությունը, որ առաջին փուլում հետապնդում էր դասակարգային շերտավորման, իսկ ապա՝ քաղաքական շերտավորման նպատակներ, «Ֆրանսահայ մշակութային միությանը» դրել էր Հայրենիքի հետ կապերն իրականացնող գրեթե միակ, մենաշնորհյալ կազմակերպության կարգավիճակի մեջ: Դա ուներ լուրջ հետևանքներ՝ հայության մի զգալի զանգված օտարելով Հայաստանից: Այնուամենայնիվ, ինքը՝ «Միությունը», անզնահատելի գործ կատարեց Հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման և ընդլայնման ուղղությամբ: Եթե այսօր Ֆրանսահայության անխտիր բոլոր հատվածները ամենաբազմազան ու եռանդուն կապեր ունեն Հայաստանի հետ, առանց վարանելու կարելի է ասել, որ դրանց հիմքը դրել և անհրաժեշտ հողը մշակել էր «Ֆրանսահայ մշակութային միությունը»:

Եթե այսօր Հայաստանի հայագիտական հաստատությունները, արվեստի օջախները, արխիվները մեծապես հարստացրել են իրենց գրադարակները, ցուցասրահները և պահեստարանները Ափյուռքի հայ ազգային արժեքների հաշվին, ապա դարձյալ բացառիկ է «Միության» վաստակը այդ գործում: Հենց «Միության» նախաձեռնությամբ ու նրա ջանքերի շնորհիվ հայրենադարձվեցին Արշակ Չոպանյանի, Ջապել Եսայանի, Սիամանթոյի, երաժիշտ Օննիկ Պերպերյանի, քաղաքական գործիչ Արտակ Դարբինյանի արխիվները, Կոմիտասի արխիվի մի մասը, էդգար Շահինի գրքային նկարագարողումները, Գյուրջյանի արձանների հարուստ հավաքածուն, Մարկոսյանի 36 ձեռագիր մատյանների հավա-

քածուն, ուրիշ շատ և շատ արխիվներ, արվեստի գործեր, մասունքներ ու պատառիկներ:

1990 թվականին Մարսելում կայացավ «Միության» հերթական համագումարը, որը մշակեց կազմակերպությունը լայն ժողովրդավարական սկզբունքների վրա վերակառուցելու ծրագիր:

ԺԱՖ-ը՝ Ֆրանսահայ երիտասարդական միությունը, որ ստեղծվել էր 1945 թվականին, սկզբնական շրջանում գործում էր իբրև «Ֆրանսիայի Դայ ազգային ընդհանուր միության» երիտասարդական կազմակերպություն, իսկ 1948-ին՝ վերջինիս արգելումից հետո սկսեց գործակցել «Ֆրանսահայ մշակութային միության» հետ, դարձյալ իբրև նրա երիտասարդական կազմակերպություն՝ միշտ պահպանելով սակայն իր ներքին գործերի որոշ ինքնավարությունը: Ուներ բազմաթիվ մասնաճյուղեր, հրատարակում էր «Նոթր Վուա» («Մեր ծայնը») ամսաթերթը:

ԺԱՖ-ը գործնականում շատ ավելի լայն հարաբերություններ էր պահպանում թե՛ միջազգային ու ֆրանսիական կազմակերպությունների, թե՛ համայնքի այլազան ուղղությունների երիտասարդական միավորումների հետ:

Առաջիններից մեկը Սփյուռքում ԺԱՖ-ը, կապեր հաստատեց Դայաստանի երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեի հետ:

1963 թվականի աշնանը ԺԱՖ-ը Փարիզում անցկացրեց զրականության և արվեստի փառատոն, որին մասնակցեցին Ֆրանսիայի և Սփյուռքի այլազան համայնքներից մեծաթիվ երիտասարդներ: Ժյուրիի նախագահն էր մեծանուն երգահան Արամ Խաչատրյանը: Իր մասսայականությամբ աչքի ընկավ ԺԱՖ-ի կազմակերպած 1984 թվականի փառատոնը:

Վերջին տարիներս ԺԱՖ-ը վարում է «Ֆրանսահայ մշակութային միությունից» լիովին անկախանալու քաղաքականություն:

«Դայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը» (ԴՄԸՄ) ֆրանսահայոց ամենահին կազմակերպություններից մեկն է: Ստեղծվել է 1920 թվականին: Մի քանի տարի անց մասնաճյուղեր ուներ Մարսելում, Դեսինում, Վիենում, Գրենոբլում, Լիոնում: Հետագայում նաև շատ ուրիշ հայաբնակ վայրերում:

ԴՄԸՄ-ն ԴԴ դաշնակցության հովանու տակ գործող մարմնակրթական միավորում է: Գործնականում, սակայն, նրա առանձին կազմակերպություններ ունեն ինքնավարություն: Սա վերաբերում է հատկապես ԴՄԸՄ-ի ֆրանսիական մասնաճյուղին: Պատահական չէ, որ տարբեր

տարիների նրա ղեկավար մարմինների մաս են կազմել հանրահայտ գործիչներ, որոնք քաղաքականորեն որևէ աղերս չեն ունեցել ԳԳԴ-ի հետ կամ նույնիսկ դավանել են հակընդդեմ հայացքներ: Ավելին՝ «Միութունը» երկրորդ աշխարհամարտի վերջերին գործակցում էր «Ազգային ճակատի» հետ:

«Միութունը» զարգացրել է ֆիզիկական կուլտուրան համայնքում սկաուտական խմբերի կազմակերպման խողովակով ուշադրության կենտրոնում ունենալով նաև տարբեր ու բազմազան մարզածների գծով մրցումների, մրցաշարերի սիստեմատիկ անցկացումը: ՀՍԸՄ-ի ֆուտբոլային թիմերի որոշ մարզիկներ նույնիսկ ընդգրկվել են Ֆրանսիայի ազգային հավաքականի կազմում:

«Միութունը» բնականոն հարաբերություններ էր պահպանում Հայաստանի մարզական կազմակերպությունների հետ: Կատարվում էին փոխադարձ այցելություններ՝ մրցությունների և մարզական համատեղ հավաքների նպատակով:

Համայնքում տարբեր տարիներին գործել են բազմաթիվ ուրիշ մարզական միավորումներ և ակումբներ: 1945 թվականին ՀՀ դաշնակցության հովանու տակ ստեղծվեց «Նոր սերունդ» երիտասարդական միութունը, որը մշակութայինից զատ ուներ շեշտված մարզական թեքում: Կազմակերպվում էին ամառային ճամբարներ, ֆուտբոլի մրցումներ:

Մեկօրյա կամ երկօրյա դպրոցների թիվը շատ է, գործում են եկեղեցիներին կից այլևայլ քաղաքներում:

Ամենօրյա դպրոցները մինչև վերջերս երեքն էին, որոնք գտնվում էին Փարիզի արվարձաններում և Մարսելում:

Սևրի «Սամուել Մուրատեան» Մխիթարյանների վարժարանը (հիմնվել է դեռ 1846 թվականին) մի քանի դադարներից հետո վերաբացվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց: Պաշտոնապես համարվել է ֆրանսիական դպրոց, մի քանի առարկաներ դասավանդվել են հայերեն: Այստեղ սովորելու էին գալիս հայ երեխաներ Իտալիայից, Հունաստանից, Անգլիայից, Լիբանանից, Թուրքիայից և այլ երկրներից: Դպրոցը գիշերօթիկ էր՝ բոլոր կենցաղային և ուսումնական հնարավորություններով: Նրա շրջանավարտներից շատերը համալրել են Սփյուռքի տարբեր համայնքների մտավորականության շարքերը: Նյութական դժվարությունների պատճառով վարժարանը 1991 թվականին դադարեց գործելուց:

«Դպրոցասեր տիկնանց Ռենսի վարժարանը» (բացվել է 1879

թվականին) իր ներկա վայրում հիմնավորվել է 1928 թվականից սկզբում իբրև որբանոց, հետագայում վերածվելով դպրոցի (գիշերօթիկ և ցերեկային բաժիններով):

Երկու դպրոցներն էլ սերտ կապեր են ունեցել Հայաստանի հետ: Ստացել են անհրաժեշտ դասագրքեր, գեղարվեստական գրականություն: Աշակերտական խմբերը մասնակցել են Հայաստանի ճամբարներին, իսկ առանձին ուսուցիչներ և տնօրեններ՝ Երևանի ուսուցչական սեմինարներին: Ներկայումս ֆինանսական լուրջ դժվարություններ ունի նաև Ռենսի վարժարանը: ԳԳԴ-ի մականի ներքո Մարսելում գործում է ամենօրյա վարժարան:

Պետք է արձանագրել նաև, որ Ֆրանսիայի կառավարության 1982 թվականի մի որոշմամբ՝ թույլատրված է ֆրանսիական դպրոցներ հաճախող այլազգի երեխաներին անցնելու նաև մայրենի լեզվի դասընթացներ:

Ֆրանսահայոց մշակույթը բացառիկ դեր ունի ժամանակակից հայ ազգային մշակույթի պատմության մեջ: Եթե մենք խոսում ենք 18-19-րդ հարյուրամյակներում Հայաստանի հողից դուրս մեր ազգային մշակույթի այնպիսի կենտրոնների մասին, ինչպիսին են Թիֆլիսը, Բաքուն, Մոսկվան, Մադրասը, Բեռլինը, Վենետիկը, Վիեննան, Փարիզը, Ռոստովը և այլն, ապա ներկա ժամանակներում նման մի տեղ վերապահված է ֆրանսահայոց արդի մշակույթին: Առավել արձանագրելի է երևույթը, քանի որ գոյություն ունի բուն Հայաստանում զարգացող մշակույթը, մի բան, որ նախորդող շրջաններում շատ նվազ էր թե քանակով, թե որակով:

Իսկ Ափյուռքի տարածքով մեկ գրեթե եզակի բնույթ ունի: Համեմատվելու եզրեր կարող են առաջարկել, թերևս, միայն լիբանանահայ և ամերիկահայ համայնքները, բայց որոնք էլ, առնվազն մշակութային սեռերի բազմազանության տեսանկյունից, ակնհայտորեն զիջում են ֆրանսահայությանը:

Գրականություն և երաժշտություն, գեղանկարչություն ու քանդակագործություն, թատրոն ու կինո, բարձր կատարողական մակարդակ, ճարտարապետություն, գրականագիտություն ու արվեստաբանություն, ժողովրդական արվեստ և այլնայլ բնագավառներ, ենթաբնագավառներ ու մասներանգներ և դեռ բացառյալ ազգի հոգևոր կյանքը ձևավորող մյուս մարզերը (զանգվածային լրատվության միջոցները, որ անշուշտ մշակույթի բաղկացյալներ են). այս բոլորով այնքան հարուստ է եղել

համայնքի կյանքը, որ հատուկ հետազոտության շնորհակալ առարկա կարող է լինել:

Պիտի խոսքն է մի քանի տական երևույթների մասին:

Նոյն ժամանակ, Շարքը, Հովսեփ Փուշմանը (որ քսանական թվականներին դեռ Փարիզում էր) նկարչության մեջ, Գ. Կառվարենցն ու Շ. Ազնավուրը՝ երաժշտության բնագավառում, Էդ. Ութուշյանը՝ ճարտարապետության մեջ, Անրի Վեռնյոյը՝ կինոյի ասպարեզում, Արթուր Աղամովը՝ թատերագրության մեջ, Ռուբեն Մելիքը՝ բանաստեղծության մեջ, հարստացրին Ֆրանսիայի և համաշխարհային մշակույթի շտեմարանը՝ միաժամանակ ընդարձակելով այն սահմանները, որոնցով աշխարհը ճանաչում է հայությանը՝ իբրև քաղաքակրթություն արտադրող ազգի: Այդ համաստեղությանը կարելի է առանց վերապահության ավելացնել նաև Ֆրանսիայի Գեղարվեստից ակադեմիայի և Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի անդամ գեղանկարիչ Գառզուին:

Փարիզը՝ իբրև սփյուռքահայության կենտրոն և համաշխարհային մշակութային մայրաքաղաք, իրեն քաշեց մտածման ու արվեստի կենսական ուժերը: Տարբեր ժամանակներում այնտեղ ապրել և ստեղծագործել են Արշակ Չոպանյանը, Վահան Թեքեյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Շիրվանզադեն, Ավետիս Ահարոնյանը, Լևոն Բաշալյանը, Տիգրան Կամսարականը, Ջապել Եսայանը, Հովհաննես Ասպետը, Թեոդիկը, Հակոբ Օշականը, Կոստան Ջարյանը:

Բուն սփյուռքահայ մշակութային շարժումը սկսվեց քսանական թվականների վերջերին, երբ հստակ դարձավ այլևս, որ ժամանակակից աշխարհում հայության ինքնահաստատման ճանապարհն անցնում է ոչ թե տոհմիկ վանդակորմի մեջ կղզված անձուկ սահմաններով, այլ ընդհակառակն, մարդկության և աշխարհի դեմ հանդիման մշտապես բացված լայնանիստ դարպասի միջով:

Եվ շարժման ռահվիրաները գտնվեցին Ֆրանսիայում՝ Շահան Շահնուր, Վազգեն Շուշանյան, Նշան Պեշկեթաշյան, Շավարշ Նարդունի, Նիկողայոս Սարաֆյան, Բյուզանդ Թովալյան, Ջարեհ Որբունի, Գեղամ Աթմաճյան, Պետրոս Ջարոյան, Հրաչ Ջարդարյան, Լուիզա Ասլանյան և դեռ ուրիշներ: Այսինքն՝ այն հույը, որ կնքվեց «Փարիզի տղաքը» քնավոր անվանակոչությամբ:

«Փարիզի տղաքը» իրենց հերթին ծնունդ տվեցին տաղանդավոր բանաստեղծների մի ամբողջ համաստեղության, քառասնական թվականներից մինչև այսօր, որոնց մեջ կան Հայաստանի ընթերցող հասա-

րակությանը դեռևս, ցավոք, քիչ հայտնի, բայց իրոք վավերական ներհույս գրողներ Հարութ Կոստանդյանը, Ջուլյալ Գազանճյանը, Գրիգոր Պըլտյանը:

Դասական գեղանկարիչներ Մախոխյանը, Ալախազյանը, Խաչատրյանը, Շիշմանյանը, Շաբանյանը քսանական–երեսնական թվականներին ֆրանսահայ մշակույթի զարգացման հիմնասյուլները եղան: Մախոխյանը արժանացավ «Պատվո լեգեոն» շքանշանին: Նրանց ավանդույթների վրա հետագայում աճեց գեղանկարիչների ֆրանսահայ դպրոցը: 1931 թվականին հիմնվեց «Հայ ազատ արվեստագետների միությունը», որը գոյատևեց մինչև 1947–ը: Միությունը բավականին բազմամարդ էր: Նրա ցուցադրանքներում աչքի ընկան Շ. Ադամյանի, Թամիրյանի, Հերոյի (Թեքեյան), Մ. Քեպապյանի, Արմիսի, Ա. Բերբերյանի, Ռ. ժերանյանի, Յ. Գամբրի, Գ. Պետիկյանի, Ջ. Մուրաֆյանի, Գ. Հակոբյանի ստեղծագործությունները:

1964 թվականին Երևանում կազմակերպվեց ֆրանսահայ նկարիչների ցուցահանդես, ուր ուշադրության արժանացան Գառզուի, Ռ. ժերանյանի, Ա. Բարայանի, Ջ. Ջաքարյանի, Փափազի և ուրիշների կտավները:

Վաթսունական թվականներին Հայաստանի նկարիչների տանը անհատական ցուցահանդես ունեցավ գրող, նկարիչ Բյուզանդ Թովալյանը: Թե՛ Հայաստանում, թե՛ ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում մի շարք ցուցահանդեսներ են ունեցել Գառզուն, Ռիշար ժերանյանը, Ա. Բերբերյանը, 1990–ին Երևանում կազմակերպվեց Ջարեհ Մուրաֆյանի կտավների ցուցահանդեսը:

Ազգապահպանման մեխանիզմի կարևորագույն շարժիչներից մեկը Ֆրանսիայում թե ամբողջ Ափյուռքի տարածքում երկար ժամանակ եղել է թատրոնը: Ցավոք, մեր օրերում մշակույթի այդ սեռը քիչ տարածում ունի:

Փարիզում դեռ 1923–ից գործում էր «Փարիզահայ դրամատիկական թատերախումբը», որը սպասարկում էր նաև երկրի հայաշատ վայրերը, ինչպես նաև ելույթներ էր ունենում Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Բելգիայում, Շվեյցարիայում և այլ երկրներում: Դերասաններ Շահխաթունու, Նշանյանի, Գմբեթյանի անունները լայնորեն հայտնի էին սփյուռքահայությանը:

1944 թվականին «Հայ ազգային ճակատը» հիմնեց «Փարիզի ազգային թատրոնը» տիկին Աննա Բուդադյանի ղեկավարությամբ: Թատրոնն

ունեցավ մի քանի տարվա կյանք և բեմադրեց Լ. Շանթի, Շեքսպիրի, Ն. Զարյանի առանձին թատերախաղերը:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո սիրողական խմբեր գործել են նաև Լիոնում, Վալանսում, Դեսինում:

1952 թվականին Փարիզում ստեղծվեց «Պատանեկան թատրոն», որ իր բնույթի մեջ բացառիկ երևույթ էր Սփյուռքում: Ֆրանսահայ թատրոնը ըստ էության դադարեց գործելուց վաթսուևական թվականների վերջերին:

Համայնքը լուրջ նվաճումներ ունի նաև երաժշտության բնագավառում: 1923 թվականին ստեղծված «Սիփան» և 1930-ին «Կոմիտաս» երգչախմբերը 1936-ին ձուլվեցին և կոչվեցին «Սիփան-Կոմիտաս» երգչախումբ: Խմբավարն էր երգահան Գուրգեն Ալեմշահը: Երգչախումբը գործում է մինչև այժմ (ղեկավար՝ Կ. Աֆրիկյան): Խմբի խոշոր վաստակն է հայ երգի տարածումը ֆրանսահայության մեջ:

Երեսնական-քառասնական թվականներին հայաշատ քաղաքներում հիմնվեցին մի շարք երգչախմբեր, որոնք կարճատև կյանք ունեցան: Համբավավոր էր Մարսելի «Քնար» երգչախումբը (ղեկավար՝ Գ. Քյուրքչյան): Իսկ Սեն Լուիի հայկական «Սևան» երգչախումբը Դեսինում մասնակցեց «Անուշ» օպերայի բեմադրությանը:

Նշանավոր երգահան և խմբավար Արա Պարթևյանի ղեկավարությամբ գործել են մի քանի երգչախմբեր: Վաթսուևական թվականներին Ա. Պարթևյանը հեղինակային համերգներով հանդես եկավ Երևանի հասարակայնության առջև:

Հատկանշական է նաև, որ Փարիզում կազմակերպվել է մանկական երգչախումբ «Գարուն» անունով: Տիկին Յլմազյանի ղլխավորությամբ այդ խումբը մեծ վաստակ ունեցավ մանկահասակ հայորդիների հոգում ազգային արվեստի կայծեր սերմանելու գործում համայնքի տարածքով մեկ:

1983 թվականից Մարսելում հիմնվել է Արամ Խաչատրյանի անվան երաժշտական ֆոնդ (ղեկավարն էր Արշամ Բաբայանը), որն այսօր իսկ շարունակում է հայ երաժշտության պրոպագանդը, հայտնաբերում և խրախուսում է երիտասարդ տաղանդներին:

Բոլոր հայաշատ վայրերում մեծ թիվ են կազմել պարային խմբերը, որոնք գործել են համայնքի պատմության գրեթե ամբողջ ընթացքում՝ վայելելով բարձր ժողովրդականություն: Պարախմբերի մեջ իր բարձր արվեստով նշանավոր էր Փարիզի «Նավասարդը», որը հյուրախաղերով

շրջագայել էր գրեթե ամբողջ Սփյուռքում և զանազան երկրներում: Թե «Նավասարդ» պարախմբի, թե համայնքի ուրիշ պարախմբերի հետ տնական ժամանակով աշխատել են Հայաստանից գործուղված մասնագետ պարուսույցներ:

Ֆրանսահայ համայնքի մշակութային կյանքը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, մանավանդ սկսած վաթսուական թվականներից, անընդհատ հոսանքով ավիշ է ստացել Հայրենիքի մայր երակից:

Ֆրանսիայում հրատարակված հայ թերթերի, ամսագրերի այլ պարբերականությամբ լույս տեսնող մամուլի անունները թվարկելը կգրավեր շատ էջեր: Ֆրանսիայում էր կենտրոնացել ոչ միայն առաջնակարգ մտավորականություն, հասարակական, քաղաքական, մշակութային գործիչների մի ամբողջ բանակ, այլև հորդացող հասարակական միտքը արտացոլող հայատառ ու ֆրանսատառ հայ մամուլը: Պատահական չէ, ուրեմն, որ այդ մամուլը իր ամենաաշխույժ շրջանն ապրում էր քսանական-հիսնական թվականներին: Իսկ երբ Փարիզը հայ Սփյուռքի ազգային կյանքում իր կենտրոնական դիրքը զիջեց Բեյրութին, աստիճանաբար մարել սկսեց նաև մամուլի կրակը:

Փարիզում լույս էին տեսնում ՀՀ դաշնակցության պաշտոնական «Դրոշակ» ամսաթերթը, «Յառաջ» ամենօրյա լրագիրը, Ռամկավար ազատական կուսակցության «Ապագա» պաշտոնաթերթը, ՍԴ հնչակյան կուսակցության «Հնչակյան մամուլը» և «Ձանգը», հայ համայնավարների, ՀՕԿ-ի մի շարք թերթեր ու ամսագրեր: Հենց այստեղ հրատարակվեցին «Ձվարթնոց», «Ձանք», «Մենք» ուղեմիշ գծող հանդեսները, նոր սերնդի բողոքի դրոշը պարզող «Մարտկոցը», կոթողային «Անահիտ» ու «Վեմ» հանդեսները, ՀԲԸՄ-ի «Շինարար» ամսագիրը, բժշկական «Առողջ կյանքը» ու «Հայ րույժը», արվեստագիտական «Կյանք և արվեստ»-ը և այլն: Քիչ թիվ չէին կազմում կրոնաեկեղեցական հրատարակությունները: Փարիզից զատ ուրիշ հայաշատ վայրերում, մասնավորապես, Լիոնում, Մարսելում, Վալանսում, Նիցցայում, հրատարակվել են քաղմաթիվ պարբերականներ:

Արդի ժամանակներում (2003 թ.) մամուլի երբեմնի գետը վեր է ածվել առվակի: Մի քանի անկանոն հրատարակություններ նկատի չառնելով հիշատակության արժանի են երեքը: Ֆրանսահայության, թերևս ամբողջ եվրոպայի հայության (ի բացառյալ Հունաստանը, Ստամբուլը) միակ օրաթերթն է Փարիզի «Յառաջը», որը հրատարակվում է իբրև ան-

կախ լրագիր: ԳԳ դաշնակցության կազմակերպության պաշտոնաթերթն է «Կամբը»: Ֆրանսահայ մշակութային միությունը շարունակում է «Աշխարհ» շաբաթաթերթի հրատարակությունը ծավալի կեսի չափով ֆրանսերենով նյութական ծանր դժվարությունները հաղթահարելու ակնկալությամբ:

Փարիզում ամենօրյա եթեր ունի «Այ» անկախ ռադիոժամը: Ռադիոժամեր կան նաև Մարսելում և Լիոնում:

ԱՆԳԼԻԱ

XX դարավերջի տվյալներով համայնքի ազգաբնակչությունը շուրջ 30,0 հազար էր, ու կենտրոնացած էր Լոնդոն և Մանչեստր քաղաքներում: Առևտրականներ, արհեստավորներ, ազատ ասպարեզի մարդիկ, մտավորականներ: Կազմակերպված է թեմի մեջ՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավասության ներքո:

ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը աշխուժացրել էր իր գործունեությունը 70-ական թվականների վերջերից: Ստեղծվել էին «Նոր սերունդ» մշակութային և ԳՄՄ մարզական միությունների մասնաճյուղերը: Հատկապես վերջինս՝ աշխատանքի իր չափանիշներով ու կերպով, ծգտում էր ընդգրկել համայնքի երիտասարդությանը՝ առանց քաղաքական հայացքները նկատի առնելու:

Ռամկավար ազատական կուսակցության հովանու ներքո գործում էր «Թեքեյան» մշակութային միությունը: Կուսակցությունը հրատարակում է «Էրեբունի» շաբաթաթերթը:

ԳԳ դաշնակցության փաստական (ոչ պաշտոնական) հովանու տակ էր գործում «Հայ կենտրոնը», որը հիմնադրվել է 1988 թվականին: Նրա շրջանակներում աշխատանքներ էին ծավալում տիկնանց բարեսիրական «Հայ օգնության միությունը» (ԳՕՄ), մարզական ԳՍԸՍ և մշակութային-կրթական «Համազգային» միությունները: ԳՕՄ-ը ուներ ամենօրյա մանկապարտեզ: «Հայ կենտրոնին» կից գործում էր շաբաթօրյա դպրոց: Գործում էր նաև «Հայ դատի» հանձնախումբը:

Համայնքի կարևոր ազգային կազմակերպություններից էր «Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը» (ԳԲԸՄ), որ մասնաճյուղ ուներ նաև Մանչեստրում: Հենց այստեղ էլ գոյություն ուներ կիրակնօրյա դպրոց:

Մշակույթի հայ գործիչների մեջ հիշատակելի են քատերական բեմադրիչ Յովհաննես Փիլիկյանը, որն անգլիական քատրոնում նորովի մեկնաբանում էր հին աշխարհի քատերախաղերը և նկարիչ Էդման Այվազյանը: Այս արվեստագետների անունները հայտնի են Սփյուռքում և Հայաստանի արվեստասեր հասարակայնությանը:

Լոնդոնահայ բիզնեսմեն Վարդան Ուզունյանը առաջիններից մեկը գործնական հարաբերություններ հաստատեց Հայաստանի հետ: Նրա նախաձեռնությամբ հայկական կոնյակը՝ «Նոյակ» անունով, վաճառվում էր եվրոպական շուկաներում:

Համայնքը իր լուրջ ներդրումը կատարեց երկրաշարժից տուժածներին փութով օգնություն հասցնելու գործում՝ առաքելով երիկամների դիալիզի սարքեր և այլ նյութեր: Արցախյան շարժմանը իրենց աջակցությունը բերեցին համայնքի բոլոր ուժերը միասնաբար՝ դիմումներ հղելով զանազան հասցեներով, ցույցեր, երթեր ու հանրաժողովներ կազմակերպելով:

ԻՏՆԽԱ

Գաղութը շատ փոքր է, հազիվ՝ 1,0 հազար մարդ: Նշանակությունը, սակայն, բավականին մեծ է, եթե նկատի ունենանք նրա արդյունավետ ազգային-մշակութային գործունեությունը:

Առաջին հերթին պետք է նշել, անշուշտ, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը: Նա շարունակում է բազմապատկել ու պահպանել ազգային մեծ հարստությունները, որոնք կուտակվել են Սուրբ Ղազար կղզում երախտավոր վանականների մի քանի սերունդների հայրենանվեր ջանքերի շնորհիվ: Միաբանության ձեռագրատանը կուտակված է 5000 ձեռագիր, մատենադարանն ունի 60 հազար հայերեն հին ու նոր գրքեր, 45 հազար օտար հրատարակություններ:

Միաբանությունը հրատարակում է «Բազմավեպ» ամսագիր: Վերջին տարիներս հաջողվեց միավորել Վենետիկի և Վիեննայի միաբանությունները, որոնք տարանջատվել էին դեռևս XIX դարում:

Վերջին 20-25 տարիների ընթացքում միաբանությունը ծանր դժվարություններ վերապրեց: Նախ՝ 1975 թվականին հրդեհի զոհ գնացին բավականին թվով XVI-XVII դարերի տպագիր մատյաններ, եկեղեցապատկան իրեր, տարազներ: Ապա՝ ութսունական թվականների առա-

ջին կեսում միաբանությունը կանգնեց ֆինանսական սնանկության եզրին, քանի որ անհաշվեցնկատ գործարքի մեջ էր մտել իտալական մի ընկերության հետ, որն արդեն իսկ սնանկ էր: Պարտքերը մարելու համար միաբանությունը կորցրեց մեծաթիվ կալվածներ (վիլաներ, հարկաբաժիններ, հողաշերտեր և այլն): Ամբողջ Սփյուռքով մեկ կազմակերպվեց հանգանակություն: Իր լուծման ներդրեց նաև Վազգեն Ա-ն:

Մեծ է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայեյան վարժարանի դերը Սփյուռքի մտավորական կադրերի պատրաստման գործում: Բարձրագույն հոգևոր կադրեր հայ կաթոլիկ եկեղեցու համար պատրաստում է Հռոմի Լևոնյան վարժարանը:

Իտալիայում հայկական համայնք, ըստ էության, գոյություն ունի միայն Միլանում, որի անդամները, մեծամասնությամբ, պատկանում են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն: Այստեղ գործում են «Իտալիայի հայոց միությունը» և «Հայ մշակութային միությունը»: Երկու կազմակերպությունների միացյալ ջանքերով 1953 թվականին Միլանի կենտրոնում բացվեց «Հայ տունը», որն օժտված է արդիական բոլոր հնարավորություններով:

Իտալահայությունը վճռական մասնակցություն ունեցավ մի քանի խոշոր և կարևոր ձեռնարկությունների հաջողության մեջ: 1965 թվականին Հռոմի և Միլանի բարձրագույն դպրոցներում մտցվեց «Հայ ճարտարապետության» դասընթացը: «Հայկական միջնադարյան ճարտարապետությունը» խորագրով ցուցահանդեսներ բացվեցին Հռոմում և Վենետիկում 1968 թվականին: Նույն թվականին Միլանում Արմեն և Հակոբ Մանուկյան եղբայրների նախաձեռնությամբ հիմք դրվեց «Հայկական ճարտարապետության մուշաղարներ» մենագրությունների շարքի հրատարակության գործին: Եքեղ տպագրական կատարմամբ, անգլերեն և իտալերեն լեզուներով արդեն լույս են տեսել չորս 20 աշխատասիրություններ («Հաղպատ», «Խաչքար», «Սանահին» և այլն):

Միլանի զույգ միությունների համատեղ ջանքերով ստեղծված «Հայկական ճարտարապետությունը IV-XVI դարերում» շրջիկ ցուցահանդեսը ներկայացվեց Պարմա, ճենովա, Բարի, Տուրին, Միլան քաղաքներում, ինչպես նաև Վիեննայում, Բուենոս Այրեսում, Բարսելոնում, Բեյրութում:

Ամենակարևոր ձեռնարկումներից մեկը «Հայ մշակույթի սիմպոզիումների» կազմակերպումն էր: Առաջինը տեղի ունեցավ Բերգամոյում 1975 թվականին: Այնուհետև ստեղծվեց մշտական մարմին «Հայ մշա-

կույթի ուսումնասիրության և վավերագրման կենտրոն», որ իրականացրեց երկրորդ միջազգային սիմպոզիումը Երևանում 1978 թվականին, երրորդը՝ դարձյալ Խտալիայում 1981 թվականին, չորրորդը՝ կրկին Երևանում 1985 թվականին: Կենտրոնի ղեկավարն էր պրոֆեսոր Ադրիանո Ալպագո Նովելլան: Խտալահայությունը և կենտրոնի ղեկավարությունը մտադիր են շարունակել արդեն ստեղծված լավ ավանդույթը:

ԱՎՍՏՐԻԱ

Երկրում հայերի թիվը մեծ չէ, թեպետ վերջին տարիներս նկատվում է մեխանիկական աճի միտում: Այստեղ է գտնվում Հայ առաքելական եկեղեցու Կենտրոնական Եվրոպայի և Շվեդիայի հայրապետական պատվիրակը:

Զնայած իր փոքր թվին՝ ավստրահայությունը կարևոր դեր ունի Սփյուռքում: Շարունակում է իր լուրջ հայագիտական գործունեությունը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը: Հրատարակում է «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրը, որին աշխատակցում են միաբանության անդամները և օտարազգի բանասերները: Հողվածներով և ուսումնասիրություններով հանդես են գալիս նաև Հայաստանի գիտնականները: Միաբանությունն ունի հարուստ գրադարան, ձեռագրերի և մամուլի հավաքածուներ:

XXI դարասկզբին համայնքում գործում էին Ավստրիայի հայ առաքելական համայնքի Եկեղեցական վարչությունը, Ավստրո-հայկական մշակութային միությունը, ՀԲԸՄ-ի մասնաճյուղը, Ավստրահայ ուսանողական միությունը: Կային պարի, թատերական և երգչախմբեր: Ավստրահայ ուսանողությանը նյութական օգնություն հասցնելու նպատակով հիմնվել էր «Դեղինե Յաղության» ֆոնդը:

Վիեննայում հրատարակվում էր «Դրայք» շաբաթաթերթը, որը չեզոք կեցվածք ուներ Սփյուռքի հայ քաղաքական ուժերի նկատմամբ:

Ավստրահայ համայնքը դեռ 80-ականների կեսերից փորձեր արեց Սփյուռքում ազգային համաձայնության քաղաքականության ներդրման ուղղությամբ: Պաշտոնական և հրապարակային ձեռնարկումներին, որպես կանոն, պարզվում էին թե՛ եռագույնը և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական դրոշը, իբրև բանախոսներ հրավիրվում էին տարբեր քաղաքական ուղղությունների ներկայացուցիչներ:

Վիեննայի օպերայի առաջատար երգչուհիներից էին Արփինե Փեհլիվանյանը և Սոնա Ղազարյանը:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Համայնքը ձևավորվել սկսեց Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ բռնազաղթված հայերի ամբողջական զանգվածներ ներհոսեցին երկիր: Հետագայում նրանց մեծամասնությունը ցրվեց տարբեր աշխարհամասերի վրա, քանի որ Հունաստանն ուներ իր սեփական, համանման խնդիրները և ի վիճակի չէր պահելու ստվար օտար բազմություններ: Ներկայումս (2003 թ.) հունահայության թվաքանակը գնահատվում է իբրև 7–10 հազար մարդ, մեծամասնությամբ Աթենքի և Պիրեայի շրջագծում և մի որոշ քանակություն՝ Մակեդոնիայում, Թրակիայում և այլուր: Հիմնական զբաղմունքների տեսակետից մեծամասնությունը սեփականատեր արհեստավորներ են, կան մանր առևտրականներ, ազատ զբաղմունքների տեր մարդիկ, մտավորականներ:

Իբրև եկեղեցական վիճակ բաժանված է երկու թեմերի, որոնցից մեկը գտնվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավասության տակ և մյուսը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո: Յուրաքանչյուրն ունի իր ազգային-եկեղեցական մարմինները: 80-ական թվականների վերջերին երկու աթոռների գերագույն մակարդակով ձեռք բերված համագործակցությունը, ինչպես ամենուրեք, Հունաստանում ևս դեռևս իր համապատասխան դրական անդրադարձը չի գտել ավելի ստորին թեմերի և եկեղեցական համայնքների գործունեության մեջ: Սուր հակամարտությունը շարունակվում է՝ հանդես գալով իբրև ներհամայնքային քաղաքական պայքարի դրսևորման ձև:

Ուրեմն և, բնականաբար, գործում են ազգային կուսակցությունները: Շուրջ 20 տարի առաջ Աթենք փոխադրվեց ՀՀ դաշնակցության բյուրոն: Այստեղ էր հրատարակվում նրա պաշտոնաթերթ «Դրոշակ» տեսական-քաղաքագիտական ամսագիրը: 1987 թվականին Աթենքում ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը գումարեց իր համաժողովը:

ՍԴ հնչակյան կուսակցության «Արաքս» մշակութային միությունը հիմնադրվել է 1978 թվականին: Ներքին տարածայնությունների պատճառով միությունը ճեղքվեց: 1981-ին ստեղծվեց «Սևան» մշակութային միությունը:

ՀՀ դաշնակցությունն ուներ տարբեր կազմակերպությունների բա-

վականին լայն ցանց. երիտասարդական, մարզական, կանանց միավորումներ, «Համազգային» մշակութային միության մասնաճյուղը, դպրոցներ Աթենքում, Սալոնիկում և այլուր: Հրատարակվում էր «Ազատ օր» օրաթերթը:

Ռամկավար ազատական կուսակցության հովանու տակ էր «Արարատ» մշակութային-մարզական միությունը, որն ուներ ակումբ, գրադարան, թատերական և էստրադային խմբեր: Հրատարակում էր «Նոր աշխարհ» շաբաթաթերթը: Գործում էր Կալպակյան տարրական վարժարանը: Միության հետ համագործակցաբար աշխատում էր ԲԲԸՄ-ի երիտասարդաց ընկերակցությունը: Ինքը՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղը, հիմնվել է 1935 թվականին:

Համայնքում հայ համայնավարական ուժերը բավականին զորեղ են եղել Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին՝ մաս կազմելով հակաֆաշիստական դիմադրական շարժմանը, և անմիջապես պատերազմից հետո՝ նպաստելով հայրենադարձության գործին: Հրատարակել են «Նոր կյանք» օրաթերթը: Ներկայումս դադարել են գործել:

1988 թվականին Հունաստանում տեղի ունեցավ միջազգային գիտաժողով, որը նյութ ուներ ժամանակակից Թուրքիայի ծավալապաշտական քաղաքականությունը: Գիտաժողովի նախաձեռնողն ու կազմակերպիչն էին նոր ժամանակներում հայ ազգային-ազատագրական հեղափոխական շարժման ուժերը:

ԲՈՒՆՆԱՐԻԱ

Քսանական թվականների կեսերին համայնքի բնակչությունը շուրջ 25 հազար էր, իսկ հետպատերազմյան հայրենադարձության նախօրեին 35 հազար: Ընդ որում, 95 տոկոսից ավելին՝ քաղաքաբնակներ: Կենտրոնացած էին Սոֆիա, Պլովդիվ, Վառնա, Ռուսե և ուրիշ քաղաքներում:

Համայնքի ազգային կյանքը շատ ավելի աշխույժ էր նախապատերազմյան տարիներին, երբ նրա հիմքում ընկած էր նյութատնտեսական լուրջ կարողությունը: Քսանական-երեսնական թվականներին բուլղարահայության ներդրումները երկրի տնտեսության առանձին բնագավառներում հասնում էին շոշափելի չափերի: Հատկապես մետաքսագործության, կաշեգործության, գորգագործության, առևտրի և արհեստների տարբեր մարզերում հայազգի ձեռնարկատերերը որոշ քաղաքնե-

րում գրավում էին հրամայական դիրքեր: Յենց այդ ճյուղերում էլ մեծ մասամբ իր աշխատանքն էր զտնում հայ ազգաբնակչությունը: Գործում էին «Թրակիա», «Սևան» հայկական դրամատները:

Ինչպես Ափյուռքի այլազան համայնքներում, այստեղ էլ ազգային կյանքի յուրատեսակ շարժիչն էր քաղաքական պայքարը, որը հետապնդում էր այս կամ այն հոսանքի կողմից ազգային կյանքը իր մենաշնորհյալ հակակշռի տակ ունենալու նպատակը: Եվ, բնականաբար, թիրախը թեմական խորհուրդն էր: Ինչպես երբեք որևէ ուրիշ վայրում, բուլղարահայության պատմության մեջ քսանական-երեսնական թվականները, մինչև 1935 թվականին ֆաշիստական բնույթի կառավարության հաստատումը, նշանավորվեցին թեմական խորհրդի շուրջ ծագած վեճերով ու պայքարով: Իսկ պայքարի բուն բովանդակությունը, հիմնականում, խորհրդային Ֆայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցն էր:

Աշխույժ գործում էին ազգային քաղաքական բոլոր կուսակցությունները, բավականին զորեղ հոսանք էր նաև Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հայազգի անդամների թևը: Մեծ թիվ էին կազմում հայրենակցական միությունները, որոնք բոլորը դադարեցին պատերազմի նախօրեին: Կային որբախնամ և աղքատախնամ մարմիններ, Ֆայ բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղը, երիտասարդական, մարզական միություններ: Ֆայ երիտասարդները երբեմն նույնիսկ հասնում էին մարզական բարձր նվաճումների: Չասկովոյի և Վառնայի ֆուտբոլի թիմերի մի շարք խաղացողներ ներգրավվել են Բուլղարիայի ազգային հավաքականի կազմում: Նույն կարգով, Պլովդիվի հայ մարզիկներից ոմանք՝ թեթև ատլետիկայի գծով: Քաղաքական կուսակցությունները և հոսանքները բացեցին մինչև 50 ակումբներ, ակումբ-գրադարաններ, որոնք տանում էին մշակութային կենտրոնների դեր: Ակումբների նման առատությունը այլևս հատուկ չէ Ափյուռքի մյուս համայնքներին:

Համայնքի շատ անդամներ իրենց լուծան մուծեցին ֆաշիզմի դեմ պայքարում, հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մասնակցելով ընդհատակյա շարժումներին:

Համայնքում զիմնագիաներ (միջնակարգ դպրոցներ) չեն եղել: Գործել են շուրջ մեկուկես տասնյակ տարրական (4-ամյա) դպրոցներ ու մի քանի պրոգիմնագիաներ (7-ամյա): Երեսնական թվականների վերջերին աշակերտության ընդհանուր թիվը հասնում էր 2200-ի:

Երեսնական թվականներին համայնքում լույս են տեսել ավելի քան երկու տասնյակ թերթեր և ուրիշ պարբերականներ:

Հայ համայնավարների հրատարակած «Կարմիր լուրեր» թերթը, որ լույս էր տեսնում Պլովդիվում 1919 թվականին, առհասարակ առաջին կոմունիստական պարբերականն էր Սփյուռքի տարածքում:

ՍԴ հնչակյան կուսակցությունը հրատարակեց «Պալքանյան մամուլ», ՀՀ դաշնակցությունը՝ «Ազատ խոսք», Ռամկավար ազատականները՝ «Փարոս» թերթերը: Կուսակցություններն ունեցել են մամուլի ուրիշ օրգաններ ևս:

Համայնքում իրականացվել է նաև ազգագրական, գեղարվեստական, պատմագիտական և այլ կարգի գրականության հրատարակություն:

Բուլղարահայության ազգային կյանքում արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան պատերազմից հետո, երբ երկրում հաստատվեց ամբողջատիրական վարչակարգը: Ե՛իշտ է, առաջին մի քանի տարիների ընթացքում դեռևս որոշ դյուրություններ կային: Ստեղծվեց նույնիսկ Ստեփան Շահումյանի անվան հայկական միջնակարգ դպրոց:

Շուտով, սակայն, իշխանությունների քաղաքականությունը էթնիկական փոքրամասնությունների նկատմամբ բյուրեղացավ: Վարչակարգը հետամտում էր արագընթաց ուժացման քաղաքականությունը, բայց, ընթրոնելով, որ նման գործը մեկ հարվածով անհնարին է իրականացնել, ջանում էր փոքրամասնական էթնոսների, այդ թվում և հայության, ազգային գիտակցության աստիճանական սահմանափակման ճանապարհով գնալ: Կուսակցություններն ու հոսանքները արգելվեցին, ստեղծվեց միասնական մի միություն՝ «Երևան» անունով: Պահպանվեց եկեղեցական թեմը և թեմական վարչությունը, պայմանով, որ նա պետք է ծառայեր հավատի պետքերին միայն:

1953 թվականից ի վեր իշխանություններն արգելեցին «Երևան» կազմակերպությանը զբաղվելու համայնքի վարչատնտեսական և կրթական հարցերով, որոնք պետությունը համարեց իր մենաշնորհը: Նախկին հայկական դպրոցներն անցնում էին պետությանը (ֆինանսավորում և կառավարում) և ղեկավարվում միասնական պետական ծրագրերով: Համայնքին արտոնվեց հոգալ հայոց լեզվի դասավանդման հարցերը: «Երևան» կազմակերպությունը վերափոխվեց «Երևան-մշակութային միության»:

«Միությունը» այդ պայմաններում կատարեց որոշ գործ: Ստեղծվեցին թատերախմբեր, երգչախմբեր, երգի-պարի համույթներ, նվագախմբեր, գրադարան-ընթերցարաններ: Գործի մարզական բաժինը մնաց համարուղարական իրավասության տակ:

«Միությունը» հրատարակում էր գաղութի միակ «Երևան» թերթը:

Բուլղարիայի օրինակով դիտելի է մի օրինակաչափություն, որն առանց բացառության գործել է սոցիալիստական վարչակարգ հռչակած բոլոր երկրներում՝ ԽՍՀՄ հանրապետություններում, Արևելյան Եվրոպայի պետություններում, նույնիսկ «սոցիալիզմի ուղին բռնած» Սիրիայում, Եթովպիայում և այլուր: Իր ազգային պետության տարածքից դուրս գտնվող ազգաբնակչությունը, որ ուրիշ «սոցիալիստական» համակարգում կազմում էր եթնիկական փոքրամասնություն, ենթակա է փութացված ուժացման: Ստիպողական ասիմիլյացիայի այդ գործընթացը պետական քաղաքականության մակարդակի էր բարձրացված: Եվ, որպես կանոն, առաջին հարվածը ուղղվում էր եթնիկական փոքրամասնության կրթական համակարգին, այսինքն՝ նոր աճող սերնդի հոգեբանությանն ու գիտակցությանը:

Բուլղարիայից անընդհատ հոսանքով հայության արտագաղթը, հիմնականում, հենց դրանով էր բացատրվում: Այժմ (2003 թ.) համայնքում հայ ազգաբնակչությունը շուրջ 5 հազար է:

ՈՌՄԻՆԻԱ

Քսանական թվականների կեսերին համայնքի թվաքանակը 25 հազար էր: Ինչպես և Բուլղարիայում, ռումինահայությունն ուներ տնտեսական հաստատուն խարիսխ, որի վրա և բարձրանում էր ազգային կյանքի շենքը: Հայազգի ձեռնարկատերերին էին պատկանում խոշոր ընկերություններ և գործարաններ հյուսվածքեղենի, կաշեգործության, կոսմետիկայի և այլ մարզերում: Բնակչությունը հիմնականում տեղաբաշխված էր քաղաքներում և զբաղվում էր արհեստներով, մանր առևտրով: Քսանական թվականներին լուրջ տոկոս էր կազմում բանվորությունը:

Փոքրաթիվ չի եղել հայ մտավորականությունը՝ ուսուցիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, գրողներ, արվեստի գործիչներ: Սփյուռքում հայտնի անուններ էին բանաստեղծներ Էդվարդ Գուլանժյանը, Ջարեհ Պլպուլը, արձակագիր Մ. Պոտուրյանը, նկարիչ Հիկ Դամադյանը: Իսկ հայ լրագրության երախտավոր Հակոբ Սիրունին (Ճուլյան) քսանական թվականներին հրատարակում էր «Նավասարդ» գրական հանդեսը, որ նշանավոր էր գեղագիտական յուրահատուկ ըմբռնումներով:

Ռումինահայությունը կազմակերպված է իբրև Հայաստանյայց առա-

քելական եկեղեցու թեմ: Հետպատերազմյան շրջանում թեմակալ առաջնորդն էր Վազգեն եպիսկոպոս Պալճյանը, որ ավելի ուշ՝ 1955 թվականին, ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Իսկ երեսնական թվականների վերջերին երիտասարդ Պալճյանը Բուխարեստում հրատարակել է «Հերկ» անունով ամսաթերթ, որն աչքի է ընկել իր նոր ազատամտական հարցադրումներով ու մտածելակերպով:

Համայնքում գործել են ազգային բոլոր կուսակցությունները՝ մամուլի իրենց օրգաններով: Համայնքն ունեցել է մի շարք դպրոցներ, մշակութային երիտասարդական, բարեսիրական հաստատություններ:

Պատերազմից հետո նոր վարչակարգի ստեղծումով երկրում կացությունը արմատապես փոխվում է: Ազգայնացվում է արդյունաբերական և առևտրական դրամազույժը, պետական քաղաքականության մակարդակի վրա է դրվում էթնիկական փոքրամասնությունների շուտափույթ ուժացման գործը: Իր սայրով Տրանսիլվանիայի հունգար ազգաբնակչության դեմ ուղղված այդ քաղաքականության առաջին զոհերը եղան հայերը: Փակվեցին նրանց բոլոր մշակութային հիմնարկությունները, արգելվեցին ազգային կուսակցությունները, դպրոցներն անցան պետական հովանավորության տակ՝ պարտադիր կիրառելով կրթական նախարարության ծրագրերը: Բազմաբնույթ ազգային կյանքը սեղմվեց Ստեփան Շահումյանի անվան մի կազմակերպության մեջ, որը հրատարակում էր «Նոր կյանք» թերթը: Թերթը, ըստ էության, ոչ թե հայկական էր, այլ ռումինական:

Ռումինական իշխանությունները, որ տևական ժամանակ հակառակորդի դիրք ունեին ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ, շատ ավելի ծայրահեղ էին հայության իրավունքների բռնաբարման մեջ, քան դա նկատվում էր Բուլղարիայում: Մինչև իսկ համայնքի մշակութային կապը Հայաստանի հետ խզված էր: Ռումինիայի պաշտոնական գործիչները հայությանը դիտում էին իբրև անվստահելի տարր:

Բնականաբար, հենց հիսնական թվականներից ծայր առավ հայության արտագաղթը: Այժմ (2003 թ.) ռումինահայության թիվը չի անցնում 5,0 հազարից:

Չաուշեսկուի վարչակազմի տապալումից հետո որոշ միտում է նկատվում համայնքի ազգային կյանքի վերընձյուղման ուղղությամբ:

Ներկայումս (2003 թ.) Բելգիայի հայերի թիվը շուրջ 1500 է, որոնց կեսից ավելին ապրում է Բրյուսելում, իսկ մյուս մասը՝ Անվերս, Լիեժ և այլ քաղաքներում: Համայնքը մեծացել է ի հաշիվ Պարսկաստանից, Թուրքիայից, Մերձավոր և Միջին Արևելքից գաղթած հայերի: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո 1959 թ., Բրյուսելում ստեղծվել է Բելգիայի համայնքային վարչություն: Բրյուսելում գործում են մի շարք հայկական կազմակերպություններ, որոնց թվում Հայ ուսանողների միությունը, Բելգիահայ տիկնանց միությունը, Հայ երիտասարդական միությունը Անվերսում: Պարբերական հրատարակություն լույս չի տեսնում:

Համայնքային վարչության գործունեության հիմնական սկզբունքներից մեկն է հնարավորության սահմաններում աջակցել հայ ժողովրդի փոխօգնության կամ մշակութային միջոցառումներին: Վարչությունը դեպքից դեպք կազմակերպում է երեկոներ, դասախոսություններ և այլն, որոնց նպատակն է ծանոթացնել հայ մշակույթը, ժողովրդի ավանդույթները տեղի հասարակայնությանը, զարկ տալ հայոց լեզվի ուսուցմանը հատկապես երիտասարդության շրջանում:

1990 թվականին կառուցվեց եկեղեցի:

Բրյուսելի կենտրոնական թաղամասերից մեկում բարձրանում է մի քանի հարկանի շատ հարմարավետ և լավ կահավորված շենք, որտեղ տեղավորված է բելգիահայ վարչությունը: Շենքը բելգիահայերի սեփականությունն է, այն գնվել է հիմնականում մեծահարուստ Մելանկթոն Արսլանյանի նվիրատվությամբ:

Բելգիայի հայ համայնքը բարեկեցիկ է: Հայերը հիմնականում խոշոր առևտրականներ են, զբաղվում են ադամանդի առևտրով, կան նաև մտավորական գործիչներ:

Արբակ Մխիթարյան անվանի եգիպտագետ, Բրյուսելի համալսարանի դասախոս (եգիպտական արվեստի պատմության), մի շարք անգամներ մասնակցել է հայկական մշակույթին նվիրված միջազգային գիտա-ժողովների: Ունի հայկական արվեստի հարցերին առնչվող բազմաթիվ աշխատություններ:

Պետրոս Ալահայդոյան՝ երաժշտագետ, Բրյուսելի ռադիոյի աշխատակից, ջանք չի խնայում ռադիոկայանի միջոցով պրոպագանդելու հայկական երաժշտությունն ու հատկապես արվեստագետներին: Նա

1985 թվականից նախաձեռնել է հայ երգահավաքումի արշավ. ծայնագրում է և գրի առնում 75–80–ն անց մամիկների ու պապիկների երգերը, պատմածները, պկանատեսի և վերապրողի վկայությունները, փաստերը, հին հայկական երգերը:

Դանիել Նազարյան՝ ջութակահար, երևանի պետական կոնսերվատորիայի շրջանավարտ: Նվագում է Բրյուսելի օպերային թատրոնի նվագախմբում:

Չովհաննես Անագոսյան՝ երաժիշտ, նվագում է ալտի վրա: Անտվերպայենի սիմֆոնիկ նվագախմբի մենակատար: Իր հնարավոր աջակցություն է բերում մշակութային արժեքների հայրենադարձության գործին:

Համայնքը սերտ կապեր է պահպանում հայրենիքի հետ:

2003 թ. Բելգիայում կայացավ Եվրոպայի հայկական կազմակերպությունների համաժողով, որը ստեղծեց մի նոր կենտրոն՝ «Եվրոպայի հայկական համագումար» անունով:

ՀՈԼԱՆԴԻԱ

Ներկայիս համայնքը սկսել է կազմավորվել երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո: Գրանցվել է ներգաղթի երեք ալիք: 1946 թվականին Ինդոնեզիայից, երբ քաղաքական անստույգ վիճակը ստիպում է համայնքին գրեթե գլխովին (300 մարդ) լքելու Հոլանդիայի նախկին գաղութը և փոխադրվելու մայր երկիր: 1963 թվականին Իրանից և 1966 թվականին Թուրքիայից: Վերջին երկու ալիքի պարագայում էլ շարժառիթը աշխատանքի որոնումն էր: Հոլանդահայության մեխանիկական աճի միտումը շարունակվում է:

Այժմ (2003 թ.) համայնքի ազգաբնակչության թիվը շուրջ 4000 է: Գլխավորապես տեղաբաշխված են Ամստերդամում, Ալմեյո, Ամսֆորտ քաղաքներում: Տարածված երևույթ է հայերեն գրել–կարդալ չիմանալը: Մի զգալի մասը չգիտի նաև խոսել և գործածում է թուրքերեն կամ քրդերեն լեզուները: Այս և նման երևույթների դեմ իրենց ջանքերն են կենտրոնացնում գոյություն ունեցող միություններն ու մարմինները:

Համայնքում գործում են. Հոլանդիայի հայկական միությունը (հիմնադրված Ամստերդամում 1975 թ., Ամսֆորտում 1976 թ.), «Արարատ» մշակութային միությունը (Ամստերդամում 1979 թ.): Վերջինս երկու տարի հրատարակել է «Պայքար» անունով ամսաթերթ: «Արարատ» միու-

թյունը ծգտում էր գաղութում միավորիչ դեր կատարել: Ալմենլոյում, ուր շուրջ 400 հայեր միաժամանակ հայտնվեցին 70-ական թվականների վերջերին, որոնք ներգաղթել էին Անատոլուի ներքին շրջաններից, 1981 թվականին ստեղծվեց Հայկական եկեղեցական միություն, իսկ մինչ այդ ՀԲԸՍ նախագահ Ա. Մանուկյանի նվիրատվությամբ 1979-ին նորագաղթածները օժտվեցին «Հայ տուն»-ով: Այստեղ սիստեմատիկ տարվում են հայերենի և հայոց պատմության դասընթացներ:

Կարևոր դեր է վերապահված Հաազայի «Արույան» մշակութային միությանը, որը հիմնվել է 1984 թվականին: Նրա նպատակն է պահպանել հայկական ինքնությունը, ազգային և կրոնական ավանդույթները, ամրապնդել համայնքի կապերը Հայաստանի հետ, նպաստել Հոլանդիայի և հայ ժողովուրդների բարեկամության հաստատմանը:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Հայության թիվը մոտ 10 հազար է (2003 թ.): Գոյություն ունի մեխանիկական աճի միտում: Զանգվածային ներթափանցումը սկսվել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Բնակվում են փոքրաթիվ զանգվածներով Ջյուլնում, Համբուրգում, Բեռլինում, Շտուտգարդում, Մյունխենում, Մայնի Ֆրանկֆուրտում, Ֆորցայմում և մի քանի ուրիշ քաղաքներում ու քաղաքամերձ վայրերում:

Մեկ համայնքի մասին խոսելը մինչև վերջերս գրեթե անհնարին էր, որովհետև Գերմանիայի հայությունը չուներ որևէ կուսակցական, մշակութային մարմին: Հավաքականություններն ապրում էին զատ-զատ և միմյանցից անջատ ու հաճախ անտեղյակ, ասես տարբեր երկրների բնակիչներ լինեին: Տարանջատվածությունը շեշտվում էր նաև այն հանգամանքի բերումով, թե նայած որտեղից է տեղի ունեցել դեպի Գերմանիա հոսքը: Մի քանի տարի առաջ ստեղծվեց Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու թեմ Մայր աթոռ Ա. Էջմիածնի իրավասության ներքո:

Պետք է տարբերակել հոսքի երեք աղբյուրները: Հիմնականը Թուրքիան է, որից Գերմանիա է ներթափանցում երկու կարգի զանգված՝ պոլսահայություն և գավառահայություն: Պոլսահայությունը խոսում է հայերեն, ունի մտավոր մակարդակ և կարողություն, գավառից մեծ մասը չի տիրապետում մայրենի լեզվին, կրթությամբ նվազ է, թեպետ ավելի ավանդապահ: Որքան էլ որ տարօրինակ է, հենց Թուրքիայից ներգաղթած

այս զույգ ճյուղավորումների միջև զգալի է տարանջատվածությունը, միմյանց օտարելու երևույթը:

Երկրորդ աղբյուրը Իրանն է: Դեպի Գերմանիա արտահոսքը տեղի է ունենում հատկապես վերջին քսան տարիներս, հիմնականում, քիչ թե շատ ունևոր խավերի թվից: Իրանահայ ծագման զանգվածը համեմատաբար արագ է անցնում ինքնահաստատման պրոցեսով, ստեղծում իր բիզնեսը, բնականաբար, նաև ավելի դյուրին է ինտեգրվում իր շրջապատի հետ: Պատահական չէ խառնամուսնությունների բարձր տոկոսը այդ զանգվածի մոտ:

Վերջապես երրորդ աղբյուրը Մերձավոր Արևելքն է, որտեղից ներգաղթած հայությունը, թեպետ փոքրաթիվ, բայց, թերևս, միակ զանգվածն է, որ ատակ է կատարելու շաղախի, միավորիչի դերը:

Հայության մեջ կանոնավոր կազմակերպված կուսակցական գործունեություն չկա: ՀՀ դաշնակցության ազդեցության ոլորտում գործում էին Մյունխենի «Ազատություն» ռադիոկայանի հայկական խմբագրությունը և «Հայկական հարցի ինստիտուտը»: Մասնավոր գնահատանքի է արժանի ինստիտուտի ծրագիրը, որն արդեն իսկ կենսագործվում է՝ օտար լեզուներով հրատարակելու 10 հատոր վավերագիր և այլ փաստաթղթեր Հայ դատի վերաբերյալ:

1968 թվականին ստեղծվեց «Հեսենի հայ մշակութային միությունը»: Շուտագրորում գործում էր «Հայկական կենտրոնը»: Ֆորցայմում և Կյոթինգենում 70–ական թվականների վերջերին հիմնվեցին մշակութային միություններ: Ֆորցայմում գործում էր «Սարդարապատ» պարախումբը: 1977–ին Մյունխենում հիմնվեց «Համարավարիական հայկական հայրենակցական միությունը», իսկ մեկ տարի անց՝ ԲԲՄ–ի մասնաճյուղը: Քյոլնում կար եկեղեցի, եկեղեցական միություն: Ունեին «Աղթամար» ֆուտբոլի թիմ և ազգագրական պարախումբ: Գործում էր հայոց լեզվի դասընթացը: Համբուրգում ևս կար «Մշակութային միություն»:

Բոլոր այս միություններն ու կենտրոնները ջանում էին ստեղծել և ապահովել հայության ազգային կեցության խարիսխների գործունեությունը՝ հիմնել եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակութային, մարզական կուլմբներ: Դրանցից շատերը կապեր էին պահպանում Հայաստանի հետ: Գերմանիայում ապրում էին բավականին թվով ունևոր հայեր, որոնք նպաստ են բերում ազգային գործերին: Համբուրգի միջնորդական ընկերություններից մեկի տեր ու տնօրեն Աբրահամ Գուբուճյանը Հայաստանին նվիրեց 2 միլիոն դոլար, որը գործածվել է զանազան ծրագ-

րերի, այդ թվում, երիկամների մեջ զոյացած քարերը փշրելու սարքավորում ձեռք բերելու նպատակով:

ՇՎԵՊԻԱ

70-ական թվականներին համայնքում կար մինչև 150 հայ: Հիմնվեց Ստոկհոլմի հայկական մշակութային միությունը: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմների և, այնուհետև, Իրանից արտագաղթի հետևանքով շվեդահայությունը հասավ շուրջ 1500-ի: Հոսքը Մերծավոր և Միջին Արևելքից շարունակվում է:

1980 թվականից սկսած՝ համայնքը կազմակերպվել է իբրև կրոնական կեղեցական վիճակ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության հովանու ներքո: Մայրաքաղաքից բացի, հայերը բնակվում են Ուփսալա, Մալմե և մի քանի ուրիշ փոքրիկ քաղաքներում: Կան մեկօրյա դպրոցներ: Կառավարությունը աջակցում և վարձատրում է հայոց լեզվի ուսուցիչներին:

Գործում էին նաև Հայ-շվեդական մշակութային միությունը, Ուփսալայի Հայ մշակութային միությունը, Վաքսհոլմի մշակութային «Մասիս» միությունը, Սանվիեն-Օքեյբուի Հայ մշակութային «Վան» միությունը, Գոթլանդի Հայ մշակութային «Արարատ» միությունը, Ստոկհոլմի «Արարատ» միությունը, Ուփսալայի Հայ մշակութային «Րաֆֆի» միությունը, Հալսթաթի Հայ մշակութային «Անի» միությունը, Յոթեբորի Հայ մշակութային միությունը, Սադեբրթելի Հայ մշակութային միությունը:

Համայնքը աշխույժ կապեր է պահպանում Հայրենիքի հետ: Միությունների նպատակն է ոչ միայն հայապահպանության խնդիրը, այլև շվեդացիներին հայ մշակույթին ծանոթացնելը:

1990-ի վերջերին տեղի ունեցավ հայկական միությունների և միավորումների համագումար, որի նպատակն էր ստեղծել համայնքի ազգային և կրոնական ղեկավար մարմին, ինչպես նաև՝ մշակութային միությունների աշխատանքները համադրող մի «ընկերակցություն»:

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Հայությունը տարածված է աշխարհամասով մեկ: Ըստ լուրերի՝ 4-5 ընտանիք բնակվում է նույնիսկ Ալյասկայում: Փոքրաթիվ հայություն կա

Մեքսիկայում, Լատինական Ամերիկայի մյուս երկրներում: Կազմակերպություններ չունեն: Վերջին տարիներս Չիլիում քնակվող հայերը, որ ըստ լուրերի շուրջ 1000 հոգի են, փորձեր են անում կազմակերպվելու և կապեր են հաստատում Արգենտինայի Կորդոբա քաղաքի հայ համայնքի հետ: Հաստատուն և ամուր համայնքներ կան աշխարհամասի վեց երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Ուրուգվայում, Վենեսուելայում:

ԱՄՆ-ում համայնքները երկփեղկված են՝ համաձայն իրենց եկեղեցական կարգավիճակի: Այդ երկրում զուգահեռաբար գործում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության ներքո գտնվող թեմերը: Այդ առումով միատարր է Հարավային Ամերիկայի հայությունը: Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի եկեղեցական վիճակները գտնվում են Մայր աթոռի, իսկ Վենեսուելայինը՝ Անթիլիասի աթոռի իրավասության տակ:

Հարավամերիկյան համայնքներում գործում են համազաղութային մարմիններ իբրև թեմերի ընտրովի կենտրոնական վարչական խորհուրդներ: Պաշտոնական իշխանությունները ճանաչում են դրանք որպես հայ փոքրամասնությունների ազգային-եկեղեցական գործերը կառավարող հաստատությունների: Դե-յուրե պահպանվում է եկեղեցապետական կարգը: Դե-ֆակտո, սակայն, այդ մարմինների գործունեության կորագիծը խիստ տատանվում է իր արդյունավետության մեջ, նայած այն բանին, թե որ կուսակցությունն է շահել ընտրությունները և տանում է արդյոք ներգաղութային համաձայնության քաղաքականություն, թե զերադասում է նախապատվություն տալ սեփական առտնին շահերին:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱԿԱՆԳՆԵՐ

20-ական թվականների սկզբներին ԱՄՆ-ում արդեն իսկ կար շուրջ 100 հազար հայություն: Հենց նույն տարիներից սկսած գրեթե անընդհատ հոսքով դեպի ամերիկյան ափեր էին գալիս հայ մարդկանց նորահար թափվածություններ: Վերջին ալիքը, որ իր հորձանքի մեջ առավ հիմնականում Մեքսիկայի և Միջին Արևելքից և խորհրդային Հայաստանից արտագաղթող սովոր գանգվածը, սկսվեց 70-ական թվականների կեսերից ու մինչև օրս շարժընթացի մեջ է: Եվ երբ այժմ խոսք է գնում «նո-

րեկներին» մասին, առաջին հերթին նկատի է առնվում հենց այս վերջին ալիքի բերածը:

Դժվար է «համայնք» բառով սահմանել մի զանգվածը, որը տարածված է հսկայական երկրով մեկ՝ արևմուտքից արևելք և հյուսիսից հարավ գրեթե բոլոր խոշոր ու միջին քաղաքներում, և որի համրանքը ներկայումս մեկ միլիոնից անց է: Այլ խոսքով ասած՝ այսօր աշխարհի յուրաքանչյուր յոթ կամ ութերորդ հալը բնակվում է ԱՄՆ-ում: Դժվար է նաև, որովհետև բավականին խոշոր է բողոքական (ավետարանական և այլն) և կաթոլիկ հավատի հայության թիվը, որոնք ունեն իրենց ուրույն համայնքները՝ համապատասխան կրոնաեկեղեցական կազմակերպություններով հանդերձ:

Ինքը՝ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին, բաժանված է չորս թեմերի միջև, որոնցից երկուսը գտնվում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավասության տակ, մյուս երկուսը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո: Ինչպես և Հունաստանում, այստեղ էլ զուգահեռ գործող թեմերում ամեն ինչ մնացել է պայքարի և միմյանց օտարման նախկին դիրքերում: Իրեն դրական բացառություն հիշատակարժան է վերջին տարիներս զույգ թեմերի միասնական ելույթները ի պաշտպանություն Արցախի հայության արդար իրավունքների:

Վիճակագրական ստույգ տվյալների բացակայության պատճառով դժվար է նաև հստակ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչ զբաղմունքներ ունի հայ ազգաբնակչությունը:

20-ական թվականներին ճնշիչ գերակշռություն ուներ ոչ որակյալ աշխատանքի բանվորության թվաքանակը: Մեծ թվով գաղթական ընտանիքները հազիվ էին ծայրը ծայրին հասցնում, ապրում էին նյութական ծայրահեղ՝ թշվառության մեջ: Որոշ օտար բարեսիրական կազմակերպություններ նույնիսկ դրան և նյութական միջոցներ էին հավաքում «սովյալ հայերին ի նպաստ»*: Հենց այս զանգվածի առջև էլ լուրջ դժվարություններ էին հարուցվում քաղաքացիական իրավունքների հարցում: 1925–26 թվականներին Օրեգոնում երկարատև դատավարություն զննաց մի ոմն Կարտոզյանի հայցով, որով նա ամերիկյան քաղաքացիություն ստանալ էր ուզում: Դատավարությունը լայնորեն դուրս եկավ ան-

* 1987-ին Նյու Յորքի և Լոս Անջելեսի առանձին ռեստորաններում ճաշացանկի վրա եղել է «Starving Armenian burger» («Սովյալ հայերի հացափաթեթ») կերակրատեսակը, որպես հին օրերի տխուր հիշատակ: Որոշ հայերի կողմից արված լուրջ սպառնալիքի տակ (ճաշարանները պիտի պայթեցնեին) անմիջապես հանվել է ճաշացանկից:

հատական հայցի սահմաններից: Որոշվում էր, թե արդյոք սպիտակամորթ է հայ ազգը, և ամերիկյան քաղաքացիություն, հետևաբար և երկրում ապրելու օրինական իրավունք ստանալով, ատա՞կ է արդյոք դուրավ ծուլվելու և չի՞ «աղտոտելու» արդյոք ամերիկացու մարդաբանական տիպը:

Բնական է, ուրեմն, որ հենց այդ ժամանակահատվածում գաղութում բավականին զորեղ էր համայնավարական թևը, որը սկզբում հանդես եկավ ինքնուրույն «Յայ բանվորական կուսակցության» ձևով, ապա ծուլվեց «Ամերիկայի բանվորական կուսակցության» մեջ՝ պահպանելով հայության մեջ աշխատանք տանելու առաքելությունը, մամուլի իր միջոցները («Բանվոր», «Պրոլետար», «Լրաբեր» և այլն): Նրա նախաձեռնությամբ էլ ստեղծվեց «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը», որը դիմում կատարեց 1945 թվականին Սան Ֆրանցիսկոյում հավաքված ՄԱԿ-ի առաջին ժողովին Յայ դատի պահանջատիրության ոգով, և հրավիրվեց «Յայկական համագումար» 1947 թվականին: Միայն 33 դաշնակցությունը չմասնակցեց հիշյալ ձեռնարկումներին:

Արդեն 30-ական թվականներին, համայնքի տնտեսական ինքնահաստատմանը զուգընթաց, կտրուկ փոխվել է սկսում սոցիալական կազմի պատկերը:

Գերակշռություն են ստանում մանր ու միջին սեփականատեր արհեստավորները, արհեստավոր վաճառականությամբ զբաղվողները: Չանդես են գալիս խոշոր ձեռնարկատերեր: Այսօր իսկ կա բանվորություն, հատկապես որակյալ աշխատանքով զբաղված մարդիկ, բայց այդ զանգվածը միշտ նվազելու միտում է դրսևորում: Աստիճանաբար, ավելի ու ավելի շատանում է խոշոր դրամատերերի ու ձեռնարկատերերի թիվը: Գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները երբեք մեծ տոկոս չեն կազմել, թեպետ 20-ական թվականներին որոշ քանակությամբ հայեր սկսեցին մշակել Կալիֆոռնիայի քարեբեր հողերը: Այժմ մնացել են առանձին ֆերմերներ, գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող ու վերամշակող ձեռնարկատերեր:

Ամերիկահայությունն այսօր տնտեսապես բարվոք, կայուն վիճակի հավաքականություն է, որն ինքնաբավ ապահովում է ազգային կառույցների նյութական խարխիսները: Խոսքը եկեղեցիների, դպրոցների, մշակույթի տների, գեղարվեստական ու մարզական խմբերի, ակումբների, գրադարանների, մամուլի, գրահրատարակչական գործի և ուրիշ համանման լծակների մասին է: Շատ քաղաքներում նույնիսկ կառուցված

են հայկական մշակույթը հավերժացնող կոթողներ և Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերը ոգեկոչող հուշաքանդակներ: Արտո Չաքմաքչյանի «Կոմիտասը» Դետրոյթի կենտրոնական պողոտայի վրա, Վարազ Սամվելյանի «Սասունցի Դավիթը» Ֆրեզկոյում, Խորեն Դարությանի «Միերը» Ֆիլադելֆիայում, Ֆրիդ Սողոյանի «Հավերժությունը» Վաշինգտոնում և շատ ուրիշ բարձրարվեստ գործեր ոչ միայն զարդարում են ամերիկյան քաղաքի փողոցը, հրապարակը, այգին, այլ տանում են հայ ազգային կեցությանը նպաստող մշտական գործունի առաքելություն:

«Հավաքականություն» իմացքը, սակայն, ճշգրիտ կերպով չի բնորոշում կացությունը: Հեռավորությունները և քաղաքական գետնի վրա տարանջատվածությունը այնքան մեծ են, որ ազգային կեցության միասնական հանգույցների մասին (ինչպես, օրինակ, Ֆրանսիայի պարագայում էր) ոչ միշտ կարող է խոսք գնալ: Նույնիսկ քաղաքական նույն հոսանքի կամ մշակութային նույն միության շրջանակներում հաճախ տարբերակվում են գործելակերպերը, ասենք, Կալիֆոռնիայում և Նոր Անգլիայում:

Միաժամանակ, փոքրաթիվ չեն այն տարածքները, որտեղ զրեթե ամեն քայլափոխի լսում ես հայերեն քառ ու քան, ազդագրերը խոսում են անգլերեն ու հայերեն: Համաշխարհային կինոյի մայրաքաղաք Հոլիվուդում, օրինակ, ինչպես արևմտյան Բեյրութում, Հալեպում կամ Երևանում, կարող ես հաճախ հանդիպել մայթի հարևանությամբ նարդու ճակատամարտերի տեսարանների, երբ դրացի հայ տղամարդիկ գլուխ գլխի են հավաքվել իրենց աղմուկ-աղաղակով, շրխկ-թխկոցներով, կատակ-սրախոսություններով, ճարպոտ, քազմահարկ հիշոցներով: Բայց այսպիսի կենցաղը առավել բնութագրական է «նորեկներին»: Նախկինում ներգաղթածներից երկրորդ և երրորդ սերունդները, որպես կանոն, հեռացել են իրենց ծնողների ապրած շրջաններից և այժմ բնակվում են քաղաքամերձ շքեղ արվարձաններում, որոնք չունեն հայկական նկատելի պիտակավորում: Տնտեսական և պրոֆեսիոնալ մի շարք պատճառների բերումով նրանք ցրվել են երկրով մեկ և հաճախ յուրացրել են հայկական համայնքներից ու ազգային ինֆրակառուցվածքից զուրկ վայրերը: Բնականաբար, դա նպաստել է խառնամուսնությունների մեծացմանը և ուծացման արագացմանը:

Սփյուռքի մյուս համայնքների համեմատությամբ ամերիկահայությունն ամենից ավելի է վտանգված ուծացման սպառնալիքից: Երևույթի դեմ առաջին ահազանգերը հնչեցին դեռ 20-ական թվականներին: Ամե-

րիկահայ այդ տարիների մամուլի, մասնավորապես, «Հայրենիք» օրաթերթի էջերում գրեթե ամեն թվի մեջ կարելի է հանդիպել ընտանիքի ամբողջունը, բարքերի անադարտությունը, նոր սերնդի ազգային դաստիարակությունը հետամտող նյութերի: Նույնիսկ քատերախաղեր գրվեցին ու բեմադրվեցին, որոնք, այլապես, արվեստի բարձր որակով չէին փայլում, բայց ուղղված էին ճիշտ նույն նպատակին: Դրանցից մեկում քննադատության առարկա է դառնում բուռն թափով ընթացող խառնամուսնությունը և ծաղրվում է հայ մարդկանց մի խավի հոգեբանությունը, որոնք կյանքի կարգախոսն էր. «Ի՞նչ օգուտ հայ լինելուց»:

Ամերիկյան կյանքի համակարգը, երբ բացակայում է (գեթ իր արտաքին դրսևորումների մեջ) ազգային թե կրոնական որևէ հալածանքը, էթնիկական փոքրամասնություններին զրկում է ազգային ինքնապաշտպանության բնագոյից: Բնական հակազդեցությունը, որ ենթագիտակցական մակարդակի վրա միշտ պրկված էր պահպանում ազգապաշտպան լարերն ու փոկերը, երբ հայությունը ապրում էր մուսուլմանական միջավայրում, ամերիկյան պայմաններում, այսինքն՝ նույնադավան շրջապատում, գրեթե իսպառ վերանում է:

Թեպետ ձևականորեն մնում է ի զորու եկեղեցապետական համակարգը, առաջվա նման հոգևոր հովիվը ժողովրդից ընտրված «առաջնորդ» է, «ազգապետ», բայց ըստ էության, աշխարհական կազմակերպություններն են որոշում եկեղեցու գործունեության սահմանները: Ազգապաշտպան մեխանիզմի այդ օղակը, որ վճռական դեր ունի Արևելքում, ԱՄՆ-ում (առհասարակ Արևմուտքում), աստիճանաբար մղվում է երկրորդական բնագոյից: Վերջապես, ամերիկյան կացութաձևը, որ պարտադրում է գրեթե ամբողջ ժամանակը հատկացնել անհատական ձեռներեցությանը՝ նյութական բարվոք վիճակ ապահովելու համար, ըստ էության, չի խրախուսում հավաքական գոյակցությունը: Պատահական չէ, թերևս, որ մեր ժամանակներում ամերիկահայության մինչև 80 տոկոսը որևէ առնչություն չունի դասական ազգային քաղաքական թե մշակութային հաստատությունների հետ, իսկ նրանցից շատ-շատերը առհասարակ իրենց հայությունը բացահայտեցին Հայաստանին պատահած երկրաշարժի առիթով, երբ ցանկություն ունեցան օգնելու Հայրենիքին (նույն երևույթը դիտելի էր նաև Ֆրանսիայում):

Ամերիկահայ կազմակերպությունների և մարմինների թիվը մի քանի հարյուր է: Սահմանափակվեց հասարակական ընդհանուր նշանակու-

թյան և տարողության որոշ կազմակերպությունների մասին հակիրճ տվյալների հրապարակումով:

ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը ԱՄՆ-ի հայ համայնքի հնարակներից մեկն է: Գրեթե 100 տարի հրատարակվում է «Երիտասարդ Հայաստան» (Նյու Յորքում) պարբերականը (այժմ ամսաթերթ, բայց երևում է անկանոն, խիստ ընդմիջումներով): Ունեցել է ուրիշ հրատարակություններ: 20-ական թվականներին Ամերիկայի հնչակյանությունը «Հայ բանվորական կուսակցության» հետ միանալու փորձ կատարեց, որը վերջացավ ձախողությամբ: ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը մերժեց կորցնել իր ազգային դեմքը, որը նրանից պահանջում էր Ամերիկայի բանվորական կուսակցությունը (Հայթանկուսը, ինչպես գիտենք, մտնում էր Ամերբանկուսի մեջ): ՄԴ հնչակյան կուսակցությունը աշխուժացրել էր իր գործունեությունը Կալիֆոռնիայում, հատկապես 80-ական թվականներից սկսած ներգաղթի նոր ալիքի հետևանքով: Լոս Անջելեսում հիմնվել էր ակումբ, զարկ էր տրվում մշակութային և մարզական կյանքին, հրատարակվում էր «Մասիս» շաբաթաթերթը:

ՀՀ դաշնակցությունը համայնքում միշտ աչքի է ընկել իր բարձր կազմակերպվածությամբ: Չգտել է մենատիրության: 60-ական թվականներից ի վեր ստեղծել է իր սեփական կառույցները երկրի տարածքով մեկ, մասնավորապես, Անթիլիասի աթոռի հովանու ներքո գործող երկու թեմական վիճակները, որոնց առընթեր ազգային իշխանությունները միշտ գտնվել են իր հակակշռի տակ: Հրատարակում էր «Հայրենիք» (Բոստոն) և «Ասպարեզ» (Լոս Անջելես) թերթերը, «Հայրենիք ուիջլի» և «Արմինիդն ռեյու» հանդեսները: Ուներ ռադիոժամեր և «Հորիզոն» հեռուստածրագիրը Լոս Անջելեսում: Մշակութային կրթական «Համազգային» միությունը արդյունավետ աշխատանք էր տանում իր մականի տակ գործող հայկական դպրոցների հոգսերը հոգալու ուղղությամբ: Կարևոր գործունեություն էին ծավալում ՀՀ դաշնակցության Հայ դատի հանձնախմբերը երկրի տարբեր շրջաններում, մասնավորապես, Վաշինգտոնի մասնաճյուղը:

Կուսակցության հովանու տակ էր ամերիկահայ խոշոր բարեսիրական կազմակերպություններից մեկը՝ «Հայ օգնության միությունը» (ՀՕՄ), որը երկրաշարժից հետո լուրջ կապեր հաստատեց Հայաստանի հետ՝ նյութական շոշափելի օգնություն հասցնելով տուժածներին: ՀՕՄ-ը ունի իր գրասենյակը Երևանում:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը նույնպես համայնքի

կարևոր քաղաքական ուժերից է: Հրատարակում էր «Նոր օր» (Լուս Ան-
ջելես) և «Արմինիդն միրոր սփեքթեթոր» (անգլերեն) շաբաթաթերթը:
Գործունեությունը առավելաբար դրսևորվում էր «Թեքեյան» մշակութա-
յին միության խողովակով, որը տարածուն ցանց ուներ երկրում իր մեջ
ընդգրկելով մի շարք ակումբներ, երգչախմբեր, երգի-պարի, թատերա-
կան և ուրիշ խմբակներ:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) Ամերիկայի իր
շրջանային վարչությունից զատ 50-ական թվականների երկրորդ կեսից
ի վեր կենտրոնատեղին եվրոպայից փոխադրել է ԱՄՆ: Հրատարակում
էր «Հուշարար միություն», «Հուշարար» և «Արարատ» (անգլերենով)
հանդեսները: Ուներ մի քանի դպրոցներ, ծերանոց: Աշխատանքները
կազմակերպում էր երկրի զանազան կողմերում գործող մասնաճյուղերի
միջոցով: Նյու Յորքի «Անդրանիկ» պարախումբը մեծ հաջողությամբ
հանդես էր գալիս համայնքի հայության առջև: 1988 թվականին պարա-
խումբը այցելեց Հայաստան, համերգներ տվեց Երևանում, Գյումրիում,
Արմավիրում և այլուր:

ՀԲԸՄ-ի աշխատանքներում վերջին տարիներս նկատելիորեն շեշտը
դրվում էր անգլիախոս հայ երիտասարդությանը իր արմատներին վե-
րադարձելու նպատակով իրականացվող ձեռնարկումների վրա: Ամ-
ռան ամիսներին սիստեմատիկաբար կազմակերպվում էին ամերիկա-
հայ երիտասարդական խմբեր, որոնք Հայաստանում, մասնավորապես,
Երևանի պետական համալսարանի բազայի վրա, անցնում էին հայոց
լեզվի դասընթացներ, ծանոթանում էին Հայրենիքին, շփվում ժողովրդի
հետ:

Հայաստանի երկրաշարժից հետո ՀԲԸՄ-ն իր ամերիկյան մասնա-
ճյուղերի միջոցով հանգանակեց շուրջ 7 միլիոն դոլար: Այդ գումարը Ա-
լեք Մանուկյան ընտանիքի հատկացրած 4 միլիոն դոլարի հետ միասին
տրամադրվեց Գյումրիում սառնարանային տնտեսություն ստեղծելու
նպատակին: Նախաձեռնվեց նաև Հայաստանում Ամերիկյան համալսա-
րան հիմնելու գործը: ՀԲԸՄ-ն ունի իր գրասենյակը Երևանում:

Բոլոր այս կազմակերպությունները մեծ ուշադրություն էին նվիրում
երիտասարդության մարզական կյանքին, պարբերաբար կազմակերպ-
վում էին մրցումներ, հանդիպումներ, նավասարդյան խաղեր: Ցավոք,
նման ձեռնարկումները, իբրև կանոն, իրագործվում էին տվյալ միության
պատերից ներս, առանց որ հրավիրվեն ուրիշ կուսակցությունների մա-
կանի տակ գործող մարզական միավորումները: Պրոպագանդվում էր

սերը նաև ազգային մարզատեսակների նկատմամբ: Ուրթերթաունում (Մասաչուսեթսի նահանգ) 1974-ին ստեղծվել էր նույնիսկ «Հայ թարլուի (նարդու) ընկերակցություն»:

Ամերիկահայության կյանքում, առհասարակ Միլյուոքի պատմության վերջին տասնամյակներում, ուրույն երևույթ է «Ամերիկայի հայկական համաժողովը» (ԱՀԴ): Այս կազմակերպության առաջացումը կապվում է համայնքի առջև օրինաչափորեն համոռոկ մեկից ավելի խնդիրների հետ:

Ինչպես և Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում ևս 70-ական թվականներից ի վեր գոյացավ մի վիճակ, երբ ակնհայտ հակասություն առաջացավ տեղաբնակների և «եկվորների» միջև: Հայտնի պատմաբան, Կալիֆոռնիայի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը այդ երևույթը կոչում է մրցակցություն «լիդերության» համար: Խնդիրը, անշուշտ, պարզունակ աթոռակոծիվը չէր: Հարցի էությունը ամերիկահայության զարգացման հետագա ուղիների որոնումն էր:

Մերծավոր Արևելքից փոխադրված մտավորականությունը, որ շատ զորեղ էր իր հայկականությամբ և գրեթե անմիջապես հրամայական դիրքեր գրավեց համայնքի հասարակական կյանքում, ազգային կեցության հետագա խնդիրը ջանում էր լուծել «մերծավորարեսեյան» կերպով, այսինքն՝ ստեղծել ու զարգացնել ուրույն հայկական կառույցներ, որոնց հատուկ են քաղաքական տարաբաժանումները, շրջապատող հասարակությունից որոշակի վարագուրումը: Ամերիկահայության ազգային կյանքի աննախընթաց աշխուժացումը վերջին տասնամյակներում, մեծաթիվ կրթական, մշակութային օջախների ստեղծումը հիմնականում հենց «եկվորների» ջանքերի արդյունք էր:

Ամերիկայում ծնված ու մեծացած սերունդները կամ «տեղաբնակները» ազգային կեցության հետագա ուղիները տեսնում էին ամերիկյան կյանքի հետ համայնքի ինտեգրացիայի մեջ: «Տեղաբնակները» մերժում էին քաղաքական տարաբաժանումները հայկական էթնիկական մակարդակի վրա՝ հնարավոր և ճիշտ գտնելով երկրի քաղաքական կյանքին մասնակցությունը ընդհանուր ամերիկյան հաստատությունների խողովակով: Ինտեգրացիայի շնորհիվ տասնյակ տարիների ընթացքում բազմաթիվ հայեր ծանրակշիռ դիրքեր են գրավել ամերիկյան հասարակական կյանքի այլազան բնագավառներում. նահանգային և դաշնակցային խորհրդարաններում ու կառավարություններում, պետական թե դիվանագիտական ծառայության մեջ, արդարադատության թե առող-

ջապահության համակարգերում, գիտության, գրականության, արվեստների ասպարեզում և այլն:

Ամերիկյան հասարակական կյանքի մեջ ներհյուսումը հայ ազգային կեցության վրա ունի երկակի ազդեցություն: Մի կողմից՝ ավանդական վարագույրի վերացումով և օտար հասարակական հարաբերությունների ներթափանցումով, ուժեղանում է ուժացման շարժընթացը: Մյուս կողմից՝ առարկայականորեն տեղի է ունենում ամերիկյան իրականության մեջ հայ տարրի ինքնահաստատում, որը նպաստում է նրա ազգային ինքնագիտակցության ընդլայնմանը և ամերիկյան հասարակության կողմից հայ ազգային արժեքների ավելի լավ ճանաչմանը: Ամեն պարագայում, ներհյուսումն ընթանում է իբրև առարկայական և օրինաչափ պրոցես, քանի որ ամերիկածին հայերի մեծամասնության համար, անկախ Մայր Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած նրանց վերաբերմունքից, բնութագրական է ԱՄՆ-ի քաղաքական, հասարակական իրավակարգին նվիրվածությունը, հավատը երկրի «բացառիկ» դերի ու կոչման նկատմամբ, և կախված չէ այս կամ այն կազմակերպության ենթակայական կամքից: Կազմակերպությունները միայն կարող են նպաստել կամ խոչընդոտել օրինաչափության ընթացքը: Ամերիկայի հայկական համաժողովը կյանքի կոչվեց նպաստելու համար: Միաժամանակ, դա «տեղաբնակների» յուրովի մարտահրավերն էր «եկվորներին»: «լիդերության» համար պայքարում:

ԱԳԳ-ն ստեղծվեց 1972 թվականին իբրև բարեսիրական և կրթական ֆոնդ, որի նպատակն էր օժանդակել ԱՄՆ-ում հայ ազգային մշակույթի տարածմանը և ամերիկահայերի կրթությանը: Հիմնադիրներն էին Ստիվեն Սուգարը և Հրայր Հովնանյանը: Վերջինս մշտապես հաստատության հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն էր: Հ. Հովնանյանը շինարարական գործի խոշոր կազմակերպիչ, մասնագիտական բարձր գիտելիքների տեր, քաղաքականագետ ու ազգասեր գործիչ էր:

Մինչև 1984 թվականը ԱԳԳ-ի գործադիր մարմնի անդամների կեսը ՀՀ դաշնակցության և ՌԱ կուսակցության ներկայացուցիչներ էին: Դա էլ հենց մտնում էր ԱԳԳ-ի ծրագրի մեջ՝ լինել վերկուսակցական մի մարմին, ավելի ճիշտ՝ մի մեծ ու տարածուն հովանոց, որի տակ տեղ գտնեին հայության բոլոր քաղաքական խավերը: Այլ խոսքով՝ Ամերիկայի համահայկական մի համաժողով: Բայց գաղափարը չիրականացավ: Կուսակցությունները ետ քաշեցին իրենց ներկայացուցիչներին: ԱԳԳ ղեկավար մարմինների մեջ ներգրավվեցին երկրի այլազան ասպարեզների՝ գի-

տության, ֆիրմաների, իրավաբանական և քաղաքական ծառայությունների երևելի գործիչներ՝ համայնքի «տեղաբնակ» ընտրանին:

ԱՅՏ-ն ուներ բազմազան ծրագրեր: Գիտահետազոտական ծրագիրը նախատեսում էր Հայոց ցեղասպանության հարցերի պարզաբանումը ամերիկյան հասարակությանը, ինչպես նաև՝ ուսումնասիրություններ ամերիկահայ համայնքի, առհասարակ Ափյուռքի ապագա զարգացման ուղիների շուրջ: Կառավարական ծրագիրն ընդգրկում էր ԱՄՆ-ի պետական մարմինների կողմից հայ համայնքին, ինչպես նաև Ափյուռքի տարբեր համայնքներին ցուցաբերվող օժանդակության իրացման խնդիրները: Հենց նույն կառավարական ծրագրի խողովակով ԱՅՏ-ն 1175 հազար դոլարի նպաստ ապահովեց լիբանանահայությանը քաղաքացիական պատերազմի օրերին: Ուսանողական ծրագիրը հետամտում էր ամերիկյան պետական ու կառավարական շրջաններում հայ երիտասարդների ամենամյա գործնական ուսումնառության կազմակերպման նպատակը: Հայ ուսանողները բաշխվում էին կոնգրեսի անդամների, կառավարական պաշտոնյաների գրասենյակների վրա, շփվում պետական մեխանիզմի առօրյա գործունեության հետ, մասնակցում փաստաթղթերի նախագծերի պատրաստմանը կամ գործնական քայլերի իրականացմանը: Լուրջ աշխատանք էր տարվում ամերիկյան քաղաքական կյանքի մեջ հայ երիտասարդության մուտքը դյուրացնելու և հիմնովին նախապատրաստելու ուղղությամբ:

Թեպետ ԱՅՏ-ն պաշտոնապես չի ընդունում, բայց իրականում տանում է հայկական լոբբիի դերը ամերիկյան կոնգրեսի մոտ: Այդ նպատակով ԱՅՏ-ի կառուցվածքում ստեղծված է մի մարմին՝ «Քաղաքական գործողությունների կոմիտե» անվանմամբ: Հատկապես նկատելի գործունեություն ծավալվեց ամերիկյան օրենսդիրների կողմից № 192, № 247, № 241 բանաձևերի քննարկման առթիվ նրանց տրամադրելով մեծաքանակ նյութեր Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: 1986 թ. կոնգրեսի կողմից ցեղասպանության կոնվենցիան վավերացնելու շուրջ ծավալված արշավի շրջանակներում ԱՅՏ-ն կազմակերպեց ամերիկահայության 20000 նամակների հոսքը Սենատի հասցեով: Վերջին տարիներս ԱՅՏ-ի համակարգում ստեղծվել է Հայկական ազգային ինստիտուտ (ANI), որը կոչված է իրագործելու «Համաժողովի» գիտահետազոտական ծրագիրը:

«Համաժողովի» 1988 թվականի տարեկան նիստը որոշում ընդունեց անդամագրության կարգը դյուրացնելու մասին՝ ձգտելով ավելի լայն

շրջանակներ ներգրավելու կազմակերպության մեջ: ԱԳՀ-ի նպատակների մեջ էր մտնում Ֆրանսիայում և Հարավային Ամերիկայում մասնաճյուղերի ստեղծումը, այլ խոսքով ասած՝ համասփյուռքյան միավորման վերածվելը:

Վերջին տարիներս ԱԳՀ-ն աշխույժ կապեր է պահպանում Հայաստանի հետ: Երկրաշարժի առիթով Գյումրիում շինարարական գործարանների համալիր (հավաքովի կառուցապատիչներ, դուռ, լուսամուտ, տանիք, կղմինդր պատրաստող արտադրություններ) ստեղծելու նպատակով կազմակերպությունը հատկացրել է շուրջ 4 միլիոն դոլար: ԱԳՀ-ն առաջինը Սփյուռքի կազմակերպություններից իր գրասենյակը բացեց Երևանում:

Ամերիկահայ կազմակերպությունների թվում յուրահատուկ տեղ են գրավում «Վարդանանց ասպետները»: Փակ, յուրովի գաղտնագրված միավորում է, որ իր մասնաճյուղերն ունի երկրի շատ կողմերում: Զբաղվում է մշակութային կամ մշակույթի մարզում բարեսիրական գործունեությամբ: Երկրաշարժի առիթով նույնպես նյութական մասնակցություն բերեց Հայաստանի օգնության ֆոնդին:

Համայնքի սկզբնավորման տարիներին մեծ տարածում գտան հայրենակցական միությունները, որոնց թիվը հասնում էր մինչև հարյուրի: Մեծ մասամբ շատ շուտով միաձուլվեցին ամբողջական գավառները ներկայացնող հայրենակցականների մեջ: Ամերիկահայոց պատմությունն ուսումնասիրող Արա Ավագյանը նշում է 40 քիչ թե շատ խոշոր միավորումներ: Դրանցից են «Վասպուրականի», «Սեբաստիայի», «Մալաթիայի», «Մարաշի», «Արաբկիրի» և ուրիշ հայրենակցական միությունները: Գրեթե բոլորը հրատարակում են տեղեկատու պարբերականներ, որոնք լուրեր են պարունակում հայրենակիցների կյանքի և գործի մասին, լուսաբանում են տվյալ գավառի պատմությանը վերաբերող հարցերը:

Հայրենակցական միությունների մեծ մասը քսանական-երեսնական թվականներին ձեռնարկեց Հայաստանում համանուն բնակավայրերի ստեղծմանը: Հետագայում, միությունների գործունեության թուլացմանը զուգընթաց, անընդհատ նվազում էին հայրենակցականների խողովակով կապերը, նվազում էր և համանուն բնակավայրերին ցույց տրվող նյութական օժանդակությունը: Մեր ժամանակներում դեռևս գործուն կապեր ունեն «Արաբկիր», «Սեբաստիա» և մի քանի ուրիշ միություններ: Ընդ որում, կապերն իրականանում են նաև Հայաստանի առանձին գի-

տական, բժշկական, ուսումնական հաստատությունների հետ: Նման գործունեություն, օրինակ, շարունակում է արդյունավետ ծավալել «Սերբաստիա» հայրենակցական միությունը:

Հայրենակցականների զարգացման կորագիծը գնում է անընդիատ դեպի վար: Բնականաբար, դա առաջին հերթին կապված է սերնդափոխության հետ, երբ երկրորդ–երրորդ սերնդի մարդիկ այլևս հոգեբանական նույն բարդույթը չունեն իրենց ծնողների ապրած հուշերի նկատմամբ: Հայրենակցականները ժամանակին կատարեցին անգնահատելի ազգապաշտպան դեր: Բայց երբ համայնքը սկսեց բացվել շրջապատող միջավայրի առջև, ծայր առավ ամերիկյան կյանքի հետ ինտեգրացիայի շարժընթացը, սեփական կեղևից ներս պարփակումը ամերիկածին հայ երիտասարդության հայացքին այլևս երևում էր իբրև ժամանակավրեպ երևույթ:

Մեր ժամանակներում, սակայն, դիտելի է մի նոր կացություն, որի շրջանակներում տեղի է ունենում հայրենակցականները հիշեցնող նոր կազմակերպությունների ծնունդը: Խոսքը վերաբերում է «Ստամբուլահայերի», «Պարսկահայերի», «Լիբանանահայերի» և ուրիշ նման միությունների ստեղծմանը: Պատմությունը, ասես, կրկնվում է, այնքանով, որքանով Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հայությունը վերջերս միայն 70–80–ական թվականներին, սկսեց զանգվածաբար ներգաղթել Ամերիկա և 20–ական թվականներին ներգաղթածների հոգեբանությամբ ձեռնամուխ եղավ սեփական կազմակերպությունների ստեղծմանը:

Եթե նախորդ ալիքի հայրենակցականներն անմիջականորեն ներկայացնում էին Հայաստանի հարազատ տեղանունները՝ ձգտելով նոր սերնդին կապած պահել հայրենի հուշերի հետ, նոր ալիքի հայրենակցականները կարծես իրենց հայրենիքն են համարում այն վայրերը, ուր արդեն իսկ գաղթի հետևանքով հաստատվել էին ժամանակին: Այս կացությունը առթում է հոգեբանորեն եռատված լինելու բարդույթներ (հայ, լիբանանահայ, ամերիկահայ), «եկվորների» մեջ լրացուցիչ խոչընդոտներ հարուցում արդեն ձևավորված համայնքի կողմից նրանց ընդունման գործում:

Եվ նման կազմակերպությունների ստեղծումը նաև յուրահատուկ պաշտպանական հակազդեցության հետևանք է: Ըստ լուրերի՝ Կալիֆոռնիայում քայլեր են ձեռնարկվում նաև «Հայաստանցիների» միավորում ստեղծելու ուղղությամբ: Պաշտպանական հակազդեցությունը թերևս այս դեպքում ավելի արդարացված է, քանի որ «տեղաբնակները»

համեմատաբար դժվար են ընդունում Հայաստանից արտագաղթածներին մի շարք (հիմնականում որոշ երիտասարդների դրսևորած վարքի ու բարքի) պատճառներով:

60–70–ական թվականները ամերիկահայ դպրոցի հիմնադրման և բուռն զարգացման տարիներ եղան: Մինչ այդ կային մեկօրյա դպրոցներ:

Ըստ 1986 թ. տվյալների՝ ամենօրյա դպրոցների թիվը 22 է, որոնցում սովորում է շուրջ 4 հազար աշակերտություն: Իսկ մեկօրյա դպրոցների ընդհանուր թիվը շուրջ 50 է: Դպրոցներ կան բոլոր քաղաքական ուղղությունների, բոլոր կրոնադավանական ճյուղավորումների հովանու ներքո: Մեծաթիվ հայ աշակերտություն ընդգրկված է նաև Կալիֆոռնիայի պետական դպրոցներում, որոնցում ուսուցումը անվճար է: Դպրոցները բացված են, աշխարհագրական տեղաբաշխման իմաստով, գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերում՝ Նյու Յորքում, Նյու Ջերսիում, Քենթրիջում, Ուոթերթաունում, Ռիջֆիլդում, Դետրոյթում, Ֆիլադելֆիայում, Լոս Անջելեսում (իր մի շարք արվարձաններում), Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում և այլն:

Հայկական ամենօրյա վարժարանները սովորաբար ունեն մանկապարտեզի, նախակրթարանի և երկրորդականի բաժիններ: Ծրագիրը համապատասխանում է պետական դպրոցների ծրագրերին, հավելյալ հայոց լեզու, պատմություն, կրոն: Եկեղեցական թեմերին կից գործում են կրթական խորհուրդներ, որոնք մեթոդական օգնություն են մատուցում բոլոր կարգի կրթօջախներին:

Կրթական գործի կազմակերպման ասպարեզում հարցը այլևս դպրոցների պակասը չէ, ինչպիսի կացություն, օրինակ, գոյություն ունի ֆրանսահայ համայնքում: Ընդհակառակն, դպրոցների թիվը նույնիսկ շատ ավելին է, եթե դրանք օգտագործվեն տվյալ բնակավայրի բոլոր աշակերտների համար՝ առանց նրանց ծնողների քաղաքական պատկանելիությունը հաշվի առնելու: Ցավոք, երբեմն նույն փողոցի վրա դեմ դիմաց կարելի է հանդիպել քաղաքական տարբեր ուղղությունների հովանու ներքո գործող վարժարանների, որոնք առանձին–առանձին փոքրաթիվ են, տկար:

Հարցի մյուս, եական կողմը, ուսուցչական–մանկավարժական կադրերի մի մասի մասնագիտական ցածր որակն է, որը հետևանք է անբավարար վարձատրության: Սփյուռքահայ ուսուցչի վարձատրության խնդիրն, առհասարակ, մնում է անլուծելի: Հաճախ մայրենի լեզվի ուսու-

ցիչների ամսականները շատ ավելի վար են պետության կողմից սահմանված նվազագույն չափերից: Քիչ չեն դեպքերը, երբ ուսուցչական-մանկավարժական ասպարեզ են ընկնում այնպիսի մարդիկ, որոնք ուրիշ ասպարեզում այլևս պիտանի չեն: Ի դեպ, նյութական սուղ պայմանների մեջ են, առհասարակ, հայեցի կեցությանը նվիրված մտավորականները՝ հայագետ գիտնականները, գրողները, լրագրողները, հայ մշակույթի տարածողները:

Մի ուրիշ կողմ նա: Հայ բարերարները մեծագույն հայրենասիրական գործ են կատարում, երբ խոշոր գումարներ նվիրաբերելով, իրենց անվամբ դպրոցներ են հիմնում, կառուցում: Հաճախ, սակայն, մոռացության է մատնվում դպրոցի հետագա, բուն գործունեությունը նյութապես ապահովելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ գրեթե բոլոր վարժարաններն ունեն ֆինանսական ճեղքվածքներ և ստիպված են տարվա ընթացքում բազմիցս դիմել զանազան հանգանակությունների, բարեգործական ճաշկերույթների, պարահանդեսների կազմակերպմանը և դրամահավաքի այլ միջոցների:

70-80 ական թվականներին կադրերի պատրաստման կարևոր օջախ եղավ Լա Վեռնի հայագիտական քոլեջը՝ դոկտոր Կարպիս Տեր-Եղիայանի գլխավորությամբ:

Հետաքրքրական երևույթ է ներկայացնում «Հայ աստվածաշնչի քոլեջը», որը 1981 թվականից ի վեր գործում է Փասադինայում (Կալիֆոռնիա): Դպրոցը կոչված է հոգևոր կադրեր պատրաստելու հայ ավետարանական եկեղեցու համար: Դասավանդվում են հայերեն և անգլերեն քրիստոնեական գրականություն, քարոզաբանություն և ուրիշ առարկաներ, որոնք անմիջապես կապ ունեն «Աստվածաշնչի» ուսուցման հետ:

Հայագիտական կենտրոնները և լսարանները, որ վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում մեծ թվով ստեղծվեցին Ամերիկայի համալսարաններում, վերջին հաշվով համայնքի գործունեության արդյունք են, քանի որ դրանց նյութական հիմքը գոյանում է հայերի դրամական նվիրատվություններից: Հարվարդի, Կոլումբիայի, Կալիֆոռնիայի, Պենսիլվանիայի, Ֆրեզնոյի, Վեյնի, Դետրոյթի և ուրիշ համալսարանների, Մերձավոր Արևելքի ուսումնասիրման ինստիտուտի, ԱՄՆ-ի շուրջ 30 այլ գիտական կենտրոններին կից հայագիտական ամբիոնների, լսարանների ծրագրերը հիմնականում ուղղված են հայոց լեզվի, հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրմանը, գիտահետազոտական

աշխատանքների կատարմանը և, հատկապես, կադրերի պատրաստմանը: Ուսանողների թվում կան հայեր և այլազգիներ:

Գիտահետազոտական աշխատանքների մարզում ուրույն տեղ ունեն Բոստոնի «ՆԱԱՄԲ» հայագիտական հաստատությունը և «Ձորյան ինստիտուտը»: 80-ական թվականներից ի վեր գործող այս հաստատությունները ուշադրությունը կենտրոնացնում են հիմնականում արդի Ափյուռքի, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, Հայ դատի խնդիրների ուսումնասիրության վրա: «Ձորյան ինստիտուտի» նախաձեռնությամբ ստեղծված է եղեռնից վերապրողների վկայությունների մի խոշոր տեսադարան: Աշխատանքներ են տարվում ամերիկյան և եվրոպական արխիվների մշակման ուղղությամբ: «ՆԱԱՄԲ» – Հայկական ուսումնասիրությունների և հետազոտության ազգային ընկերակցությունը, որի տնօրենն է Մանուկ Յանզը, աչքի է ընկնում իր հրատարակություններով, մանավանդ, հայագիտական էքսպրես-ինֆորմացիաներով՝ անգլերեն լեզվով:

Ամերիկահայ մամուլը առաջատար դիրքեր է գրավում ժամանակակից Ափյուռքում, քանի որ, ի տարբերություն, օրինակ, Լիբանանի հայ թերթերի, ժամանակին հասնում է աշխարհի որևէ անկյուն, և նրա էջերն էլ լեցուն են այլազան լրատվությամբ, հայ քաղաքական, տնտեսական թե մշակութային կյանքի մասին բազմակողմանի վերլուծություններով: Այդ իմաստով աչքի են ընկնում ՀՀ դաշնակցության «Ասպարեզը», Ռամկավար ազատական կուսակցության «Նոր օրը», չեզոք «Նոր կյանքը», անգլերեն լեզվով լույս տեսնող «Կալիֆոռնիա կուրյերը», «Արմինիյըն Ռիփորթըըը», որոնց հրապարակումները մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում ընթերցողների շրջաններում: ԱՄՆ-ում լույս են տեսել և այժմ էլ լույս են տեսնում բազմաթիվ ամենօրյա և տարբեր պարբերականությամբ լրագրեր, ամսագրեր, տարեգրքեր: Հրատարակվել է գեղարվեստական և գիտական գրականություն:

ԱՄՆ-ի թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան ափերին գործում են շուրջ 20 հայկական ռադիո և հեռուստատեսային ժամեր՝ թե՛ կուսակցական մականի տակ, թե՛ անկախ կարգավիճակով: Հեռարձակումներ կատարվում են հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Բոլոր ռադիոհեռուստատեսային ժամերի խմբագրությունները լայնորեն օգտագործում են Հայաստանից հայթաթված ծայնատեսագրությունները:

• Վերջին տարիներս ԱՄՆ-ի գաղութը, մանավանդ Լոս Անջելեսը, դարձել է ամենաաշխույժ հասարակական մտքի թատերաբեմ:

Չայ Ափյուռքի մեջ ամերիկահայ համայնքը բացառիկ է եկեղեցիների քանակությամբ: Բոլոր հարանվանությունների եկեղեցիների ընդհանուր թիվը 120 (1986 թ. տվյալներ) է: Հայ առաքելական եկեղեցու զույգ թեմերի (Էջմիածնի Մայր աթոռի իրավասության տակ) եկեղեցիների թիվը 60 է: Ազգային առաջնորդարանների (Ամբիլիասի աթոռի իրավասության տակ) եկեղեցիների թիվը 31 է: Հայ կաթոլիկ եկեղեցիները 5-ն են: ԱՄՆ-ում գործում է հայ կաթոլիկ եկեղեցու թեմը: Ձանազան հայ րոդըքական եկեղեցիների (ավետարանականների, հայ եղբայրության, ժողովականների և այլն) ընդհանուր քանակությունը 24 է: Հայ եկեղեցիներ կան Արիզոնայի, Կալիֆոռնիայի, Վաշինգտոնի, Կոնեկտիկուտի, Ֆլորիդայի, Իլինոյսի, Մասաչուսեթսի, Միչիգանի, Նյու Ջերսիի, Օհայոյի, Պենսիլվանիայի, Ռոդ Այլենդի, Տեխասի, Վիրջինիայի, Վիսկոնսինի, Մերիլենդի, Նյու Հեմփշիրի նահանգներում և Կոլումբիա մարզում (Վաշինգտոն մայրաքաղաքում): Այսինքն՝ հավաքական հայություն կա ԱՄՆ-ի նահանգների մեկ երրորդից ավելի մասում:

Համայնքի սկզբնավորման օրերից ի վեր հայ ազգային մշակույթը ևս բռնեց զարգացման ուղին: Բնականաբար, այդ հոլովություն միշտ առկա է եղել կրկնակի՝ ամերիկյան թե հայրենական մշակույթների ուղղակի ազդեցությունը: Արդեն 30-ական թվականներին ստեղծվեցին ու հետագայում բազմաքան հայ արվեստների զարգացմանը, պրոպագանդին ու տարածմանը նպաստող զանազան ընկերակցություններ: Ներկայումս գործում են գրականության, երաժշտության, կինոարվեստի, գեղանկարչության, թատերական արվեստի, զորագործության և հայ մշակույթի այլ մարզերին աջակցող բազմաթիվ կազմակերպություններ և ֆոնդեր: Լուս Անջելեսում երկար տարիներ գործում էր հայ գրքի «Ապրիլ» վաճառատուն-հրատարակչականը:

1973 թվականին ստեղծվեց Ամերիկայի հայ արվեստի միությունը՝ Գևորգ (Ժորա) Թումանյանի գլխավորությամբ: Միությունը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանից արվեստագետների և գրողների հրավիրմանը, որպեսզի նրանք հանդես գային ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայության առջև: Միությունը, առաջիններից մեկը նոր փուլում, սկիզբ դրեց Հայրենիքի հետ մշակութային լայն կապերին:

Ամերիկահայ գրականությունը դեռ 20-ական թվականներին սովեց բարձրարվեստ էջեր, որոնք Ափյուռքի պատմության մեջ հաճախ հիշատակվում են իբրև «կարոտի գրականություն»: Գրականագետ Օշին Քեչիշյանը իր դասախոսությունների մեջ խոսում է ամերիկահայ շուրջ 150

գրողների մասին: Լևոն Սյուրմեյանը, Վահե Հայկը, Արամ Հայկազը, Անդրանիկ Անդրեասյանը և շատ ուրիշներ իրենց գործերով հարստացրել են հայ գրականությունը: Իսկ Համաստեղի անունը ընդմիշտ մտել է հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Մեր օրերում մի քանի բարձրարվեստ գրողներ շարունակում են զարգացնել մայրենի գրականության ավանդույթները, միաժամանակ տաղանդի հանդուգն խոյանքով նվաճում են նոր դաշտեր՝ կերտելով օտար ավերում հայության ինքնահաստատման դժվարին ու հոգեբանորեն բարդ տազնապը: Արդի ամերիկահայ գրականության առաջատար միտումը ամերիկյան հայվուեյ-ավտոմայրուղի ելած հայ անհատի կոտորակված հոգու ցուցադրումն է: Մարդը պետք է ընթանա հայվուեյի արագությամբ, պետք է ծուլվի միջավայրին, բայց մնա հայ, պետք է անընդհատ մաքրագործի սեփական հոգու հայվուեյը: Ի դեպ, հենց «Հայվուեյ» է կոչել պատմվածքների իր ժողովածուն շնորհալի արձակագիր Պողոս Գյուրեյանը: Նուպար Ակիշյանը պատկերում է «Ջանգլը Թաուն» («Ջունգլիների քաղաք») ընկած հայ մարդու ապրումները, մաքառումները, հասումները: Հակոբ Կարապենցը, որի մասին արդեն խոսել ենք Իրանի բաժնում, անհատի և հասարակության հարաբերակցության բացահայտման խճողված խաչներուկներում դրսևորում է մի տաղանդ ու մակարդակ, որով շատերը չէ, որ կարող են հպարտանալ ժամանակակից ամերիկյան և եվրոպական գրականության անդաստանում:

Համայնքում կա անզլիագիր գրողների մի մեծ խումբ, որի զեղարվեստական արտադրանքը չի կարելի դուրս թողնել հայ գրականության անդաստանից, ինչպես արվել է տասնյակ տարիներ՝ ընկալյալ սովորությամբ: Վիլյամ Սարոյանի գրականությունը, նրա հուզիչ ու հուսահատ կոչը՝ «էյ, ո՞վ կա այդտեղ», որով մի նորօրյա Դիոգենեսի նման մարդ է փնտրում մարդաշատ շրջապատում, ճիշտ և ճիշտ թարգմանում է հայության ինքնահաստատման, մենության տազնապը: Չէ որ թե՛ Կարապենցը, թե՛ Ակիշյանը, թե՛ մյուս նորերը ըստ էության Սարոյանի շառավիղներն են:

Նույն դիտումը կարելի է անել կերպարվեստի մարզում: Այստեղ մենք մեզ նույնիսկ ավելի ենք կողոպտել՝ մեր ազգային մշակույթից օտարելով սարոյանական մեծության առնվազն երեք գազաթների՝ Հովսեփ Փուշմանին, Արշիլ Գորկուն և Ռուբեն Նաթյանին, որոնք առանց դույզնիսկ սակարկության մտնում են XX դարի համաշխարհային արվեստի գանձարանը, բայց ոչ թե հայկական, այլ ամերիկյան դոմով: Ինչո՞ւ:

Թերևս այն պատճառով, որ նրանց գործերը Հայաստանում գրեթե չկան, կամ գուցե այն պատճառով, որ նրանց զեղարվեստական զգացողության ու մտածողության կերպը տարբերվում է Հայաստանի արվեստագետների ավանդական ուղուց:

Փուշմանի դիմանկարները հայ մարդկանց մի ամբողջական պատկերասրահ է: Նրա արևելյան կերպավորումներն ու խորհրդապաշտական տեսիլները միանգամայն հաշտ են իր տան անծուկ պատուհանից օտար աշխարհին նայող հայ մարդու զարմացած հայացքին: Մի մանրուք, սակայն, ընդգծելով, որ հայացքի տերը հանճարեղ աչք էր:

Արշիլ Գորկին (Ոստանիկ Ադոյան) իր կյանքով ու եղբրական վախճանով, իր ապրումներով ու գերզգայնությամբ արդյոք չի հիշեցնում Եղիա Տեմիրճիպաշյանին, որ նույնպես գնահատված չէր սեփական ազգի կողմից: Բազմաաշխարհ էր Գորկին: Հայաստանցի էր՝ գյուղացու վճիտ հոգով ու միաժամանակ արստրակցիոնիստ: Նրա ստեղծագործությունը ասես ծիծաղում է, ողբում, պարում, մարտնչում, կասկածում, հաստատում: Իսկ ինչպիսի՞ն էր հայ մարդու հավաքական հոգին, որ եղեռնից մազապուրծ իրեն գտել էր ամերիկյան ավերին: 2003 թ. էջմիածնում հիմնադրվեց Արշիլ Գորկու ստեղծագործությունների ցուցահանդես:

Ռուբեն Նաքյանը, որի քանդակները զարդարում են Ամերիկայի առաջատար պուրակներն ու պարտեզները, պետական թե արվեստների սրահները, և որը, ամբողջովին խորթացած սեփական ժողովրդից, միայն կյանքի վերջում մի բուռ հայրենասեր հայերի, մասնավորապես վաշինգտոնաբնակ հասարակական գործիչ, ժրաջան տիկին Ռիտա Պալյանի ջանքերով սկսեց մերձենալ իր ժողովրդին, արդյո՞ք իր գործերում չի դրել հայոց հոգու թանձրուկը: Նրա զանգվածեղ, ժայռաբեկորները հիշեցնող մարմնավորումները, որ անսպասելի հատվում են, կարծես, սրի հարվածով, նորից շարունակվելու և դարձյալ նոր հատումներով դանդաղելու համար, բայց որ այնպես հաստատուն, ծանրածանր զանված են հողին, ասես, խոր արմատներ ունեն ընդերքում, արդյո՞ք հայրենի եզերքից բռնավտարված Ռուբեն Նաքյանի իսկ ներաշխարհի ճիչը չեն:

Սարոյանը, Փուշմանը, Գորկին, Նաքյանը և դեռ ուրիշներ սպասում են հայ մշակույթի գանձատուն իրենց մուտքին:

Ամերիկահայությունը տվել է ամերիկյան կինոարվեստի երախտավոր Ռուբեն Մամուլյանին, մեծ երգահան Ալան Հովհաննեսին, անվանի երգչուհիներ Լիլի Չուգասոյանին և Լուսին Ամարային, երգեհոնահար

Պերճ ժամկոչյանին, ջութակահար Գաֆաֆյան քույրերին, դաշնակահար Շահան Արծրունուն, մեծ թվով երաժիշտ կատարողների, դերասանների, երգահանների, նկարիչների, քանդակագործների, ճարտարապետների և արվեստի բազմազան այլ բնագավառների ուրիշ գործիչների:

Մշակութային առաջընթացի և ազգային գիտակցության հաստատման մեջ շոշափելի ավանդ է մուծել ամերիկահայ հասարակական գիտությունը: Պատմաբաններ, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Նինա Գարսոյանը, Ռոբերտ Մայրաքը, Գևորգ Բարդակչյանը, Ջեյմս Թաշչյանը և ուրիշներ մշակում են հայ ժողովրդի անցյալի թե արդի կացության, այդ թվում և Սփյուռքի, հանգուցային հարցերը: Բանասեր-պատմաբան Ավետիս Սանջյանը ուսումնասիրել է թե՛ հին հայկական գաղութները, թե՛ հրապարակումներ իրականացրել ժամանակակից Սփյուռքի հոգևոր կյանքի այլազան էջերի շուրջ:

Արշիլ Գորկու կյանքի և գործի ուսումնասիրությանն են նվիրված նրա քրոջ որդու, արվեստաբան Կառլեն Սուրադյանի բազմաթիվ գրքերն ու հրապարակումները: Գրականության պատմության մեջ լուրջ պրայտումներ է արել Ջեյմս Էթնեքչյանը:

Բարձր չէ գրականագիտական մտքի թռիչքը, բայց և գտնվում է պահանջարկի մակարդակի վրա: Վահե Օշականի անսպասելի, այլևս հմուտ ընդհանրացումները, Անդ. Անդրեասյանի, Երվանդ Ազատյանի, Օշին Քեչիշյանի, Արմեն Տոնոյանի, Լեո Համալյանի և մի շարք ուրիշների ներամփոփ մտորումները և նուրբ դիտումները լույս են սփռում ամերիկահայ թե, առհասարակ, սփյուռքահայ գրական պրոցեսի վրա:

Տասնյակներով ու հարյուրներով ուրիշ անուններ չեն հիշատակված այս սուղ էջերում, թեպետ արժանավոր գործ են կատարում, որպեսզի պահպանեն ամերիկահայության ազգային նկարագիրը ընդունող հասարակության հետ ինտեգրացման բարդ ու հակասական պրոցեսում:

ԿԱՆԱԿ

XXI դարասկզբին հայության ընդհանուր թիվը, եթե համադրենք տարբեր աղբյուրների տվյալները, 30–40 հազար էր: Կազմավորումը, հիմնականում, տեղի էր ունեցել հիսնական թվականներից հետո: Գոր-

ծում են ՍԴ հնչակյան, ՀՀ դաշնակցություն և Ռամկավար ազատական կուսակցությունները: ՀՀ դաշնակցության կազմակերպությունը, որ նախապես հյուսիսամերիկյան շրջանի մասնաճյուղ էր, վերջերս ստացավ ինքնուրույն կարգավիճակ, իր կենտրոնական կոմիտեով հանդերձ:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը 1987 թվականին Մոնրեալում որոշ ժամանակով հաստատեց իր կենտրոնատեղին՝ նման մի կենտրոնատեղի պահպանելով նաև Բեյրութում: Դա բխում էր Լիբանանի քաղաքական անբարենպաստ կացությունից:

Մոնրեալում բնակվում է 20–25 հազար հայություն: Այստեղ է գտնվում Հայ առաքելական եկեղեցու կանադահայ առաջնորդարանը:

ՀՀ դաշնակցությունը 1979 թվականից հրատարակում է «Հորիզոն» շաբաթաթերթը: «Համազգային» միությունը համախմբում էր երիտասարդ շատ մտավորականների: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության տակ էր գտնվում «Սուրբ Հակոբ» եկեղեցին, փորձեր էին արվում հիմնելու թեմ: Հայ օգնության միության միջոցներով ֆինանսավորում էր ամենօրյա վարժարանի գործունեությունը, որը ուներ «ծաղկոց» և նախակրթական ստորաբաժանումներ: «Համազգայինի» մակա-նի տակ գործում էին «Լևոն Շանթ» երիտասարդական կազմակերպու-թյունը, մարզական ընկերությունը: Կուսակցությունը համայնքի գործը կազմակերպություններից մեկն էր, որը հեղինակություն ուներ զանգվա-ծի մեջ:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը 1975 թվականից հրա-տարակում էր «Ապագա» շաբաթաթերթը: 1980–ին հիմնվեց նաև «Ապա-գա» հրատարակչությունը: «Թեքեյան» մշակութային միության մասնա-ճյուղը գործում էր 1964 թվականից, ուներ իր երիտասարդական և տիկ-նանց հանձնախմբերը, թատերախումբը:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղը հիմնվել է 1957 թվականին: 1978–ից ի վեր նրա հովանու տակ աշխատում էր Ար-մեն–Քերեկ վարժարանը: Վարժարանը բաղկացած էր «ծաղկոց» և նա-խակրթական ստորաբաժանումներից: Դպրոցն ուներ լայն հնարավո-րություններ: Սեփական ավտոբուսներով երեխաները քաղաքի տարբեր ծայրամասերից փոխադրվում էին դպրոց ու տուն: Ուսուցանում էին ե-րեք լեզուներ հայերեն, ֆրանսերեն (նահանգի պաշտոնական լեզուն) և անգլերեն:

1967 թվականին ստեղծվել է Պոլսահայերի միությունը, որի կարգա-խոսն էր ամեն կարգի քաղաքական գործունեության արգելումը միու-

թյունից ներս: Կանադայի հայության ամենազանգվածային կազմակերպություններից մեկն էր Տորոնտոյի և Չամիլտոնի իր մասնաճյուղերի հետ միասին: Հրատարակում էր «Գեղարդ» հանդեսը, ուներ «Արարատ» մարզական միություն, «Շիրակ» պարաօլիմպ, Տիկնանց հանձնախումբ:

Մոնրեալի չորս համալսարանների մոտ 500 հայ ուսանողությունը ստեղծել էր իր միությունները, որոնք միավորվել էին Մաքզիլ համալսարանին կից համադրիչ մարմնի մեջ: Միությունները ծրագրված աշխատանք էին տանում ուսանողությանը հայոց պատմությանը, գիտությանը, մշակութային հաղորդակից դարձնելու, Հայրենիքի առօրյային ու անցուդարձին ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Ութսունական թվականների վերջերին կազմակերպվեց «Հայ բիզնեսմենների (առևտրականների) միությունը»՝ «Տոյոտա» ճապոնական ընկերության Կանադայի ներկայացուցիչ Սկրտիչ Մալխասյանի ղեկավարությամբ: Միությանը անդամակցում էր շուրջ 120 մարդ: Նույն գործիչը ստեղծել էր «Մալխասյան գիտամշակութային հիմնադրամ»՝ նպատակ ունենալով բացել և ֆինանսավորել հայագիտական ամբիոն, ուսանողների թոշակներ հատկացնել:

Տորոնտոյում 1979 թվականին ՍԴ հնչակյան կուսակցության մակա-նի տակ ստեղծվեց «Նոր սերունդ» մշակութային միության մասնաճյուղը, որը կարճ ժամանակում կարողացավ իր շուրջը համախմբել մեծաթիվ երիտասարդություն:

«Համազգային» մշակութային միությունը, որ գործում էր 1968 թվականից, նույնպես ուներ երիտասարդական կազմակերպություն, ինչպես նաև երգչախումբ և թատերախումբ: Մեկ հարյուրի չափ աշակերտներ ուներ ՀՕՄ-ի վարժարանը, որ 1959 թվականին հիմնվեց իբրև մեկօրյա, այնուհետև վերածվեց ամենօրյա դպրոցի:

1967 թվականից ի վեր գործող «Թեքեյան» մշակութային միությանը կից գործում էին պարի խումբ, երիտասարդական միություն, կանանց հանձնախումբ:

Մշակութային մյուս հաստատություններից հիշատակարժան են «Մասիս» միությունը՝ տիկին Չեչեկի գլխավորությամբ, և «Կոմիտաս» երգչախմբային միությունը (գեղարվեստական ղեկավար, երգիչ՝ Դավիթ Վարժապետյան): Գործում էին չեզոք գետնի վրա: Միության շուրջ համախմբված էին հիմնականում «Սուրբ Խաչ» եկեղեցու համայնքի անդամները: Երգչախմբի անդամների թվում կային իտալացիներ, մեքսիկացիներ:

Սփյուռքի տարածքով մեկ գրեթե բացառիկ երևույթ էր տիկին Արփի Մերասի անհատական ձեռնարկումը: 1979 թվականին նա ստեղծեց վարժարան՝ շուրջ 180 աշակերտներով, որոնցից մոտ կեսը օտար էին, մյուսները՝ հայ: Երեխաներն առավոտյան հաճախում էին կանադական դպրոցներ, իսկ կեսօրից հետո ամեն օր այստեղ անցնում էին հայոց լեզու:

Կանադայի մյուս քաղաքներում, հատկապես արևմտյան ափին, կային փոքրաթիվ հայկական համայնքներ:

Հայ կաթոլիկ և հայ ավետարանական համայնքները նույնպես ունեին իրենց եկեղեցիներն ու աղոթատները: Կաթոլիկ համայնքը համեմատաբար ավելի ներփակ էր: Տորոնտոյի բողոքական համայնքն ուներ տիկնանց և երիտասարդական միություններ, կիրակնօրյա դպրոց:

1988 տարեվերջին Հայաստանին հարվածած երկրաշարժը առիթ եղավ, որպեսզի գեթ ժամանակավորապես համախմբվի կանադահայությունը՝ հաչս համազգային աղետի: Կանադան խոշոր երկրներից թերևս միակն էր, որի հայությունը կուտակված միջոցները՝ 1,5 միլիոն ամերիկյան դոլարի չափով, տրամադրեց միասնական նպատակի համար՝ Հայաստանի կառավարության խնդրանքին ընդառաջելով: ՀՀԴ, ՈԱԿ, ՍԴՀ կուսակցությունների, Պոլսահայոց միության, չեզոք կազմակերպությունների ներկայացուցիչների միատեղ որոշումն էր այդ միջոցները հատկացնել Հայաստանում թռչնի մսի վերամշակման նորագույն տեխնիկայով ու տեխնոլոգիայով հագեցած արտադրության կազմակերպմանը:

ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ

Ըստ XX դարավերջի տվյալների՝ համայնքում ապրում էին 70–80 հազար հայեր, որոնք տեղաբաշխված էին Բուենոս Այրես, Կորդոբա, Մենդոսա, Մար դել Պլատա և այլ քաղաքներում, կազմակերպված էին իրրև թեմ: Հարավային Ամերիկայի երկրներից հատկապես Արգենտինայում (Բրազիլիայում և Ուրուգվայում համեմատաբար ավելի նվազ չափերով) հայությունը վերապրում էր ազգային կյանքի ուժեղ զարթոնք, որը բացատրվում էր թե՛ համայնքի համեմատաբար երիտասարդությանը (սկսել է կազմավորել, հիմնականում, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և յոթանասուն–ութսունական թվականներին բուռն

բացահայտեց իր պոտենցիալ հնարավորությունները), թե՛ Հայրենիքի հետ հաստատուն և անընդհատ աճող կապերի բերումով: Հայրենիքի հետ մշտական և բավականին արդյունավետ կապ էին հաստատել համայնքի ավելի քան 60 կազմակերպություններ:

«Արմենիա» մշակութային միություն: Եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ երկրի օրենսդրության, արգելված էին օտար կուսակցությունները, սա ըստ էության ՀՀ դաշնակցության և «Համազգային» մշակութային միության զույգ առաքելությունները միավորող մի մարմին էր: Հայերեն և իսպաներեն լեզուներով հրատարակում էր «Արմենիա» օրաթերթ (1932 թվականից): Սերտորեն գործակցում էր Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության հետ, որն ուներ սեփական մարզադաշտ Բուենոս Այրեսից 30 կմ հեռավորության վրա:

«Շարժում» մշակութային միություն: Սա էլ, նմանօրինակ կերպով, մարմնավորում էր ՄԴ հնչական կուսակցության և «Նոր սերունդ» մշակութային միության առաքելությունները: Հրատարակում էր «Շարժում» շաբաթաթերթը (1937 թվականից) հայերեն և իսպաներեն լեզուներով: Ուներ սեփական ակումբը և տպարանը:

«Թեքյան» մշակութային միություն: Նույն տրամաբանությամբ մարմնավորում էր նաև ՌԱ կուսակցության խնդիրները: Հրատարակում էր «Սարդարապատ» շաբաթաթերթը (1975 թվականից) հայերեն և իսպաներեն լեզուներով: Սերտորեն գործակցում էր ՀԲԸՄ-ի հետ:

«Արզենտինահայ մշակութային միություն»: Արզենտինայի համայնավար կուսակցության հայազգի անդամների և համակրողների կազմակերպությունն էր: Հրատարակում էր հայերեն և իսպաներեն լեզուներով «Սևան» շաբաթաթերթը (1944 թվականից): Ուներ սեփական շենք ակումբային հնարավորություններով: Միության «Գայանե» պարախումբը բարձր հեղինակություն էր վայելում համայնքում:

Միջմիութենական մարմինը իր մեջ ներառում էր բազմազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին՝ խնդիր ունենալով Հայ դատի հետապնդումը միասնական ուժերով: ՀՀ դաշնակցությունը նրա գործունեությանը չէր մասնակցում:

«Հայ պրոֆեսիոնալների միություն»: Անկուսակցական կազմակերպություն էր, որի մեջ համախմբվում էին բարձրագույն կրթություն ստացած հայերը: Միությունը ձգտում էր բարձր պրոֆեսիոնալ մակարդակով քննարկել արդի շրջանում հայ ազգին հուզող քաղաքական թեզիտական խնդիրները, մասսայականացնում էր ազգային մշակույթը:

Հայրենակցական բազմաթիվ միությունների թվում դեռևս իրոք արդյունավետ գործողներից էին Հաճնո և Մարաշի հայրենակցականները: Հենց այդ միությունների նախաձեռնությամբ Հայաստանում հիմնվեցին Նոր Հաճըն և Նոր Մարաշ բնակավայրերը: Լուրջ գործունեություն էր ծավալում նաև Այնթափի հայրենակցական միությունը: Բոլորն ունեին իրենց սեփական ակումբները:

Համայնքում գործում էին մի շարք ամենօրյա և մեկօրյա հայկական դպրոցներ, որոնցում դասավանդումը գնում էր ըստ պետական կրթական խորհրդի ծրագրի, կեսօրից հետո արտոնվում էր հայերենով անցնել հայոց լեզու և կրոնի պատմություն:

Համայնքի կյանքում մշակութային մեծ առաքելություն էին տանում «Կոմիտաս» և «Արաքս» երգչախմբերը:

Համայնքի մշակութային կյանքը աշխույժ էր: Վաթսունական թվականներից ծայր առած փոխայցելությունները, որոնց շնորհիվ տակավ առ տակավ ավելացավ թե Հայրենիք այցելող խմբերի, թե Հայրենիքից համայնք ժամանող գեղարվեստական կոլեկտիվների թիվը, մեծապես խթանեց ազգային զգացմունքի զարթոնքը: Ուսուցչական ամենամյա սեմինարներին թե հայագիտական գիտաժողովներին ու մշակութային կարևոր ձեռնարկումներին գրեթե միշտ մասնակցել են արգենտինահայ մանկավարժները, գիտնականները, մշակույթի գործիչները: «Արաքս» երգչախմբի գեղարվեստական ղեկավար ժան Ալմուխյանը արժանացավ Հայաստանի կոմպոզիտորների միության «Կոմիտասի» անվան մրցանակին: Տարիներ շարունակ ղեկտեմբեր-հունվար ամիսներին Հայաստանում են անցկացրել երկրորդական վարժարանների շրջանավարտների բազմաթիվ խմբեր, այդ թվում և Մխիթարյան միաբանության դպրոցի սաները:

Թե՛ ՀՍԸՄ-ը, թե՛ ՀԲԸՄ-ի երիտասարդական լիգան կազմակերպում էին ամենամյա մարզական մրցություններ և զանազան հանդիպումներ՝ ներգրավելով նաև դրացի երկրների հայ երիտասարդությանը: ՀԲԸՄ-ի երիտասարդական լիգան կազմակերպել է գեղանկարիչների ցուցահանդեսներ, դասախոսությունների շարքեր:

Հիշատակության արժանի է 1978 թվականին Հայաստանի օպերայի և բալետի թատրոնի բալետի խմբի այցելությունը, որի ընթացքում ներկայացվեցին Ա. Խաչատրյանի «Սպարտակ» և «Գայանե» բալետները: Կազմակերպիչն էր Մյուրեքյան հիմնարկությունը, որը հետագայում դարձրեց գործելու:

Հայ առաքելական դավանանքի հինգ եկեղեցիներից զատ համայնքում կային նաև Հայ ավետարանական և Հայ կաթոլիկ եկեղեցիներ: Գաղութում գործում էին երեք ռադիոժամեր:

Համայնքը մեծ լուծա ուներ Հայ դատի պաշտպանության և պրոպագանդի հարցում: Պրոֆեսոր Ռոբերտո Մալխասյանը համայնքի կողմից բազմիցս մասնակցել էր միջազգային այլազան ատյանների, որոնցում քննարկվել են ցեղասպանության, մասնավորապես, Հայոց ցեղասպանության խնդիրները: Մասամբ նաև համայնքի ջանքերի շնորհիվ էր, որ երկրի խորհրդարանը ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին որոշում:

Պատմաբան, իրավաբան Պասկուալ Օհանյանը գրել է հայ ժողովրդի պատմությունը իսպաներեն լեզվով:

Բուենոս Այրեսի հրապարակներից մեկը կոչված է «Հայաստան»: Տեղադրված է խորհրդանշող կոթող, որի հեղինակն է Հայաստանի անվանի քանդակագործ Լևոն Թոքմաջյանը:

ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Համայնքը կազմավորվել է 20-ական թվականներին: Շուրջ 20000 հայություն, հիմնականում Սան Պաուլոյում և մի քանի հարյուր մարդ՝ Ռիո դե Ժանեյրոյում: Կազմակերպված է իբրև թեմ:

XX դարավերջի տվյալներով՝ գործում էին Հայ կենտրոնը, «Արմենիա» և Հայ օգնության միությունները՝ ՀՀ դաշնակցության հակակշռի տակ, Ջեյթունի և Մարաշի հայրենակցական միությունները, ՀԲԸՄ-ի մասնաճյուղը: Ունեին սեփական շենքեր, ակումբային հնարավորություններ, որոնք հանրային նպատակներով գործածվում էին սիստեմատիկ կերպով (դասախոսություններ, հանդիպումներ, ժողովներ, հանդեսներ և այլն): Կար նաև պրոֆեսիոնալների միություն: 1974-ից ի վեր գործում էր ռադիոժամը:

Հայ առաքելական, կաթոլիկ և ավետարանական մեկական եկեղեցիներ կային Սան Պաուլոյում: Առաքելական եկեղեցուն առընթեր գործում էր մեկօրյա վարժարան:

1962 թվականից ի վեր Սան Պաուլոյի համալսարանում պրոֆեսոր Եսայի Գռուզյանի ղեկավարությամբ գիտամանկավարժական գործունեություն էր ծավալել հայագիտական ամբիոնը, որը պորտուգալերեն

հրատարակել է Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ և նյութեր՝ վեց հատորով:

Համայնքի ջանքերով քաղաքապետարանը Սան Պաուլոյի հրապարակներից մեկը կոչել է «Արմենիա»: Տեղադրված է Մեծ եղեռնի հուշակոթողը: Նույն անվամբ կոչված է նաև մետրոյի կայարաններից մեկը:

ՈՒՐՈՒԳՎԱՅ ԵՎ ՎԵՆԵՍՈՒԷԼԱ

Նույն ժամանակների տվյալներով՝ մայրաքաղաք Մոնտեվիդեոյում բնակվում էր շուրջ 5000 հայություն, որի զբաղմունքի առարկան, մեծ մասամբ, առևտուրն էր: Փոքրաթիվ համայնքը, սակայն, բավականին աշխույժ ազգային կյանք էր ապրում: Նկատելի էր հայ բոլոր քաղաքական ուժերի ներկայությունը: ՍԴՀ-ն ուներ իր ակումբը՝ «Հնչակյան հայկական տուն» անունով, երիտասարդական նվազախումբը, իր ռադիո-ժամը (շաբաթը մեկ անգամ)՝ «Հայ ծայն» անունով:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը, որի խողովակով էլ հիմնականում դրսևորվում էր ՈԱԿ-ի գործունեությունը, լայն ժողովրդականություն էր վայելում: Ուներ երիտասարդական լիգա և կանանց օժանդակ հանձնախումբ: 9000 քառ. մ տարածության սեփական կալվածի վրա կառուցված են Ա. Մանուկյան երկրորդական վարժարանը և Նուպարյան նախակրթարանը: Դպրոցներն ունեին ժամանակակից հնարավորություններով փակ մարզարան (Միսաք Գույումճյանի նվիրատվություն):

Բավականին զորեղ էին ՀՀ դաշնակցության դիրքերը համայնքի կենտրոնական մարմիններում: «Վռամյան» ակումբը, «Արմենիա» երիտասարդական կազմակերպությունը, «Հայ օգնության միության մասնաճյուղը», «Կոմիտաս» ռադիոժամը (ամեն օր՝ կես ժամ տևողությամբ) գործում էին կուսակցության մականի տակ:

Չախակողմյան ուժերը գործում էին «Հայ ազգային կենտրոն» կազմակերպության մեջ, ունեին սեփական ակումբ, «Երևան» երիտասարդական խումբ, կանանց օժանդակ մարմին:

Ուրուզվայի հայ համայնքի կյանքում բացառիկ երևույթ էր «Ռադիո Արմենիան»: Հիմնադրվել է 1935 թվականին Հարություն Ռուբինյանի կողմից, որը և վարում էր գործերը մինչև իր մահը: Հաղորդումները ծայրասփռվում էին շաբաթական 16 ժամ տևողությամբ՝ հայրենասիրական

քովանդակությամբ: Երա միջոցով տասնյակ տարիներ շարունակ հայությունը (մասամբ նաև Արգենտինայում) տեղյակ էր լինում Հայրենիքի անցուղարձեղին:

Հենց «Ռադիո Արմենիայի» և նրա մշակության հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ Մոնտեվիդեոյի ծովամերձ հրապարակներից մեկը 1975 թվականին կոչվեց «Պլասա Արմենիա», իսկ պողոտան՝ «Ռամբոլա Արմենիա»:

Համայնքի ջանքերով երկրի խորհրդարանը նպաստավոր որոշում կայացրեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ուղղությամբ:

Վենեսուելայում ևս փոքրաթիվ գաղթօջախ է առաջացել հատկապես Երկրորդ աշխարհամարտից հետո՝ 50–ական թվականներից ի վեր՝ ի հաշիվ Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Եգիպտոսից, Թուրքիայից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից արտագաղթածների: Ընդհանուր թվաքանակը շուրջ երեք հազար էր, որից մեկ հազարը բնակություն էր հաստատել մայրաքաղաք Կարակասում: Գրեթե բոլորը հիմնականում զբաղված էին նավթարդյունաբերության զանազան ասպարեզներում:

Համայնքը կազմակերպված էր իբրև կրոնակեղեցական վիճակ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հովանու ներքո: Ուներ գործադիր կենտրոնական վարչություն՝ որպես ազգային կյանքի ղեկավար մարմին, ուր բոլոր հրամայական դիրքերը գտնվում էին ՀՀԴ տեղական մասնաճյուղի ձեռքում:

Համայնքի սեփականությունն էր Ազգային «Արարատ» տունը: Գործում էին Տիկնանց միությունը, Երիտասարդաց միությունը, հայկական պարախուժքը:

Հայությունն ուներ նյութական բարեկեցիկ վիճակ:

Հարավային Ամերիկայի հայ համայնքներում քաղաքական պայքարն ուներ ճիշտ նույն քովանդակությունը, ինչ որ Սփյուռքի մյուս վայրերում: Թերևս որոշ տեղական գունավորումը հատկանշում էր քաղաքական ուժերի՝ առանձնանալու կամ մենաշնորհի ձգտումները՝ հաճախ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ 3

ԱՈԱԶԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

1. Ժողովրդագրական պատկերը	10
2. Հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունների սկզբունքները	22
Առաջին շրջան: Ազգային միասնության սկզբունք	23
Երկրորդ շրջան: Պատկարագրային շերտավորման սկզբունք	27
Երրորդ շրջան: Քաղաքական շերտավորման սկզբունք	45
Չորրորդ շրջան: Բոլոր տիպի շերտավորումների վերացման, ազատ հարաբերությունների սկզբունք	49
3. Սփյուռք—Հայրենիք հարաբերության հիմնահարցը	51
4. Եկեղեցու դերի գնահատության հարցեր	55 ✓

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԳՈՅԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Լոզանի խորհրդաժողովը: Քաղաքական հույսերի պատրանաթափումը	59
2. Սփյուռքացման շարժընթացը	75
3. Ջանազան կուսակցությունների և կազմակերպությունների քաղաքական գործունեությունը	80
Ա. Հայ հեղափոխական դաշնակցություն	80
Բ. Սոցիալ—դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն	85

40	Գ. Ուսման վար ազատական կուսակցություն	91
60	Դ. Հայ համայնավարներ	97
80	Ե. «Չեզոքներ»	100
4	Պայքարի բորբոքումը	108
70	Ա. Ազգային պետականության խորհրդանիշների խնդիրը	108
80	Բ. Ազգային միասնության խնդիրը	113
80	Գ. Բարեգործականը քննադատության քիրախ	117
5	Ընդունող հասարակության հետ ինտեգրացիայի շարժմբացը	119
87	Արտադրության ոլորտ	121
87	Հոգևոր ոլորտ	125

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ
ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹԸ

1	Ինքնահաստատման փուլ	132
2	Զարթոնքի փուլ	144
	Ա. Եկեղեցական տազնապը	151
	Բ. Հայ դատի հետապնդումը	155
	Գ. Հայաստանի ժողովրդագրական շարժումները	
	Սփյուռքի այլազան ուժերի ընկալմամբ	164
	Երրորդ գլխի հավելված № 1՝ Եվրապառլամենտի քանաձևը	
	Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին	168
	Երրորդ գլխի հավելված № 2՝ ժողովուրդների դատական	
	ատյանի որոշումը	173

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ
ՍՓՅՈՒՌՔԱՅԱՅ ԳԱՂԹՕՉԱՆՆԵՐ

	Ուսաստան և ԽՍՀՄ նախկին հանրապետություններ	174
	Սիրիա	176
	Լիբանան	183

Իրան	194
Թուրքիա	203
Իրաք	205
Հորդանան	206
Իսրայել	207
Հնդկաստան	208
Պարսից ծոցի երկրներ	209
Կիպրոս	210
Եգիպտոս	212
Սուդան	215
Երովպիա	216
Ավստրալիա	216
Եվրոպա	219
Ֆրանսիա	220
Անգլիա	241
Իտալիա	242
Ավստրիա	244
Հունաստան	245
Բուլղարիա	246
Ռումինիա	249
Բելգիա	251
Հոլանդիա	252
Գերմանիա	253
Շվեդիա	255
Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկա	255
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ	256
Կանադա	274
Արգենտինա	277
Բրազիլիա	280
Ուրուգվայ և Վենեսուելա	281

Կարլեն Լևոնի Դալլաթյան

ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ

(համառոտ ակնարկ)

Հրատարակչության տնօրեն	ՄԱՇԱ ՄԼԱՅԱԿԱՆՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր	ԱՐՄ ԲԱՂՈՍԱՄԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ	ԱԶՆԻԿ ՆԱՍԼՅԱՆ
Համակարգչային շարվածքը	ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ
Համակարգչային ձևավորումը	ԼԱՆԱ ՀՈՎԱՅԲՅԱՆԻ
Կազմի համակարգչային ձևավորումը	ԱՐԵՎԻԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ

Տպագրությունը օֆսեթ, ցուրդը օֆսեթ, չափեր 60x84/16,
ծավալը 18 տպ, ծամուլ, տպաքանակը 500

Երևան, 375051, Կոմիտասի 49/2
Դեռ. 23-25-28, 23-26-48, ֆաքս 23-25-95
E-mail: zangak@arminco.com, URL: www.zangak.am